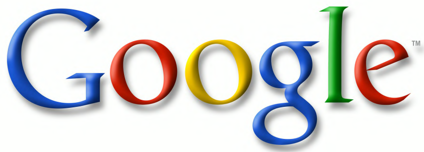
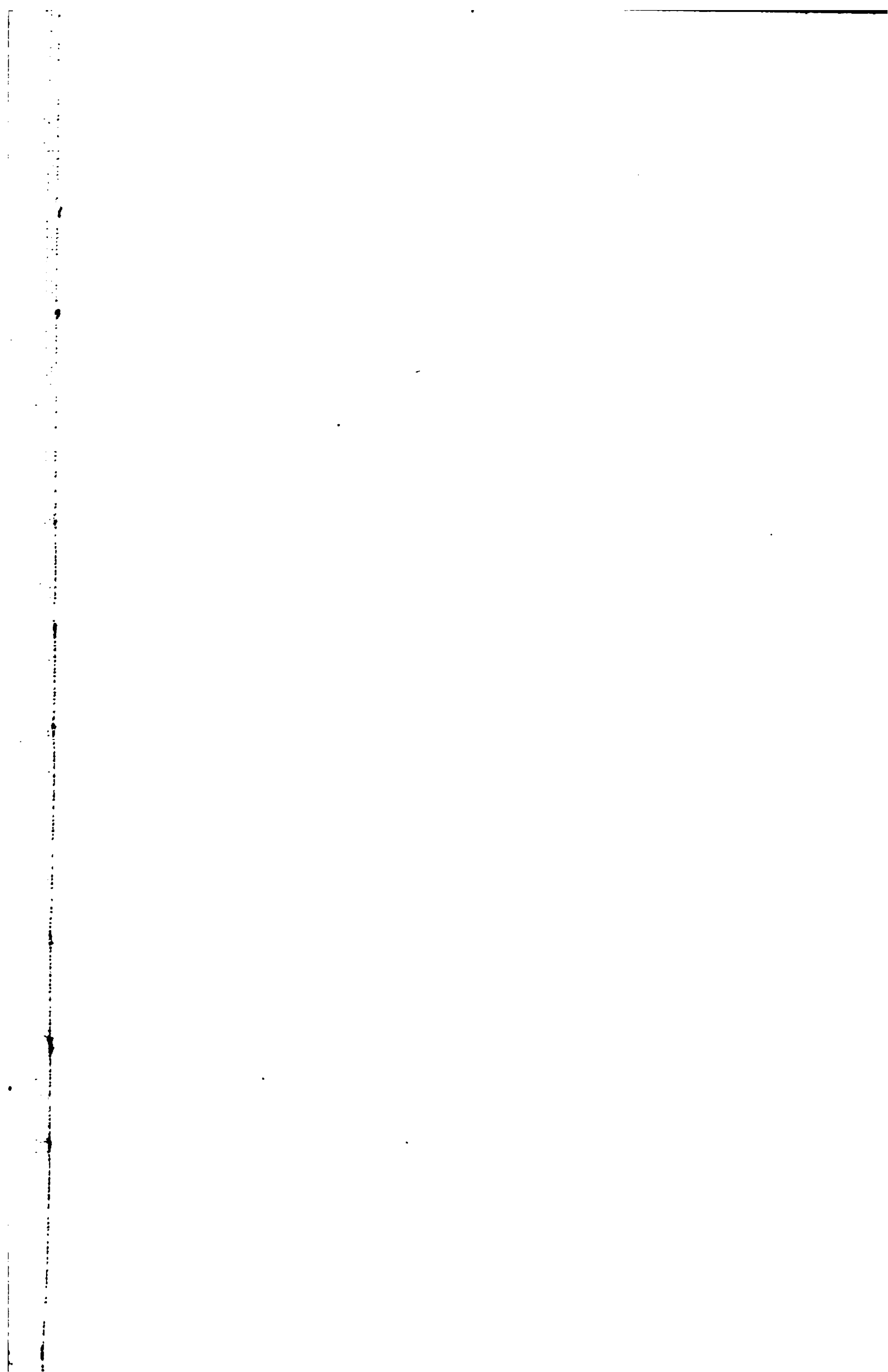

Google

BÁRCZAY OSZKÁR

A

HADÜGY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE

II.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM. XXII. KÖTET.

A HADÜGY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

IRTA

BÁRCZAY OSZKÁR.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1895.

A HADÜGY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

IRTA

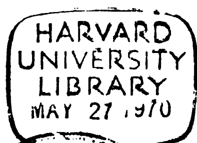
BÁRCZAY OSZKÁR.

MÁSODIK KÖTET.

(135 SZÖVEGBELI ÁBRÁVAL ÉS 2 MELLÉKLETTEL.)

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1895.

HORNYÁNSZKY V. BUDAPESTEN.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az európai (francziа, angol, olasz, német, burgundi, spanyol, lengyel, cseh, orosz) és a velük érintkezésbe jött keleti népek (mongol, tatár, török) hadiszervezete, hadviselési módja, seregeik élelemmel és zsolddal való ellátása, egészség és igazságügye. Katonai nevelés. Fegyverek, várak, várvívás, hadigépek a puskapor hadiczélokra való használatának általános elterjedéseig. Az új fegyverek elterjedése.

Azok, a kik azt hiszik, hogy stratégiáról a középkorban szó sem lehet, tévednek, mert ott, a hol nagyobb jelentőségű, messzemenő hadi vállalatok történtek, stratégia is volt, ha nem is nevezték annak. Hogy a stratégiai alapelveket nem alkalmazták mindig helyesen, igen természetes, hiszen sem a classicus ó-korban, sem az újabb időben nem minden hadvezér értett ehhez. Napoleon csak hét nagyszabású, olyan hadvezért ismer, kikről a mai katonai nyelv szerint azt mondhatnók, hogy ért a stratégiához, ú. m.: Nagy Sándort, Hannibált, Caesart, Gusztáv Adolfot, Turennet, Savoyai Eugént és II. Fridriket, mi pedig nyolczadiknak őt sorolhatjuk hozzájuk. Sokan azt mondják, hogy stratégiáról csak a napoleoni háborúk óta lehet szó, és hogy a stratégia elveit azelőtt nem ismerték. Ez éppen olyan meggondolatlan állítás, mintha valaki azt mondaná, hogy a philosophiai disciplinák leg-

fiatalabbja, az aesthetika csak száz év óta van és hogy ennek elveit a görög költők és művészek nem ismerték, mert tudni való, hogy e két tudomány szabályait, alapelveit azok, a kik paragraphusokba szedték, éppen a régiektől lesték el.

Ebben az időben ott ismerték jobban a stratégia elveit, a hol a lovagi szellem nem nyomorította el a természet adta észt, Ázsiában. Attila és Batu működéseiben *csupán* vad csapatok esztelen előnyomulását, szertelen nagy tömegek pusztítását venni észre, *rövidlátás.*

A honfoglaló magyarok jól választott hosszú működési vonalaikon stratégiai alapokat igyekeztek szerezni, a hírszerzési szolgálatot szabályozták, az ellenség megtévesztésével, meglepetésekkel stb. a sikert maguknak biztosították. Sőt ennél többet is, mert stratégiai működésük eredménye, — a mint alább látni fogjuk — nemcsak a hon elfoglalása, hanem állandó biztosítása is volt.

Az európaiaknál leginkább a szomszédok verekedtek egymással, szerelemféltésből és más kevésbbé költői irigykedés szülte okokból.

E verekedések nem kívántak messzebb menő intézkedéseket, tehát a stratégia nem érvényesülhetett, helyette tornákat szabályozó elvek és a heraldika fejlődtek, ez utóbbi az ő tolvajnyelvhez hasonló jargon-jával.

A keresztes háborúk kezdetével ismét szükség volt a stratégiai elvek figyelembe vételére.

Szent Lajos Cyprus szigetén halmozta fel szükségleteit, a mikor Egyiptomba készült. Ezeknek szállításáról is gondoskodott, s mert nem voltak saját hajói, kereskedő hajókat bérelt e czélra.

Oroszlánszivű Richard stratégiai alapja Acconban volt; a tenger partja mentén folyvást czirkáltatta hajóit, a melyek

emberekben és egyéb szükségletekben való fogyatékát pótolták, szállítás útján.

II. Fridrik német-római császár évekig szervezte seregét s készítette elő azt a hadjáratot, melyet a lombardiai városok ellen volt viselendő. Tehát ő is igyekezett a stratégiának eleget tenni. Ellenfeleinek tanácsadója, Montelongo pápai legatus azonban jobban értett a stratégiához, mint ő, és a császári sereget stratégiailag tette tönkre, a mennyiben elvágta egyrészt a Németországba, másrészt a Siciliába vezető útját.

Ez által a császári sereg életföltételeitől volt megfosztva. A stratégia egyik kötelessége az ellenséges had szükségleteinek pótlását lehetetlenné tenni s ez ebben az esetben sikerült a lombardiai városoknak.

Kétségtelenül kimutatható, hogy Robert Guiscard, Hódító Vilmos, Saladin, du Guesclin stb. szintén számoltak a stratégia alapelveivel.

Hódító Vilmos Anglia partjain való kikötése után Hastings-ot megerősítette, azzal az anyaggal, a melyet Normandiából hozott magával; később Dovert is és ezzel meg volt alkotva az a stratégiai alap, a melyre szüksége volt, hogy tovább működhessék.

Du Guesclin a stratégiának egy másik fegyverével, a meglepetéssel élt 1370-ben a Pont-à-Valain-i csatában, mikor gyors éjjeli menettel Kanoll Róbert egyik csapatát tette tönkre, minek következtében ennek hadai nem összpontosulhattak s vissza kellett vonulnia.

Saladin a Hittin melletti győzelem után nem Jeruzsálem, a tulajdonképeni működési tárgya felé sietett, hanem a keresztények hadászati alapja, Accon felé s már öt nap mulva el is foglalta s ezzel Európával való összeköttetésüket is elvágta — tehát két stratégiai alapelv paran-

csának tett eleget. Jagello Ulászló, mikor Cservinszknél a litvánokkal egyesült, egy lényeges stratégiai alapelvnek tett eleget, mely az erőknek összetartását, szét nem forgácsolását és azt rendeli, hogy túlnyomó erőt biztosítson a hadvezér magának az ellenséggel szemben. A lengyel had maga is elég erős lett volna a német lovagrend hadaival való mérkőzésre s a litvánokat Königsberg felé lehetett volna küldeni, de a stratégiai constellatiók azt kivánták, hogy taktikailag győzze le az ellenséget, ennélfogva helyes volt az összes erőt együtt tartani, hogy a taktikai sikert magának biztosítsa.

Francziaország. Az alábbi sorokban látni fogjuk, hogy Francziaországból hamarább lett egységes állam, mint Közép-Európa más országaiból s hogy itt a központi hatalom mellett valamennyi institutio, tehát a katonai is, hamarább öltött alakot, mint másutt.

Clodvig halála után a királyi hatalom folyvást gyengült. Az új dynastia megalapítója, Capet Hugó is még csak első volt a hozzá hasonló urak között, a perigordi és anjoui grófok, a normandiai és bretagnei herczegek épp oly hatalmasak voltak, mint ő. Csak I. Fülöp után kezdett a királyi hatalom gyarapodni, II. Fülöp (Augustus) abban az időben tudta tekintélyét növeszteni, mikor Közép-Európa más országaiban a szótfogadni nem akaró, független nagy urak a hatalmat magukhoz ragadva, a nép másik csoportját, a röghöz kötött parasztokat leigázták, s a királyság csak árnyék volt.

A központi hatalom gyarapodását lényegesen elősegítette az, hogy Párizs lett a főváros, mert e metropolis helyzeténél fogva biztos alapja volt azoknak a hadaknak, melyek a határ bármelyik pontján betört ellenség visszaverésére voltak küldendők, és így a Normandiába kül-

dötteknek is, mely tartománynak herczegeit, mióta Angliát elfoglalták a királyi tekintély leghatalmasabb ellenségeinek kell tekintenünk.

Alkalmas volt ezenkívül Párizsnak központi helyzete a király ellen föllázadt nagy urak hadai egyesülésének meggátolására is.

Már vastag (VI.) Lajos belátta (1108—1137), hogy a nagy hűbéresek *(grand vassaux)* engedetlensége dynastiájára s az államegységre egyaránt veszélyes, s hogy olyan katonaságra van szüksége, mely fölött mindig rendelkezhetik. Új katonaállítási tervet készíttetett, olyant, melynél az országnagyok közbenjárására nem volt szüksége. Flandriában és Auvergneben győzelmesen lobogtatta zászlóit s erre az új, csak parancsszavát leső militiára támaszkodva annyi hatalmat szerzett vazallusai fölött, hogy azok, mikor V. Henrik német király a franczia határon be akart törni, oly sokan gyülekeztek, minden ellenmondás nélkül, zászlaja alá, hogy a németek nem mertek velük megütközni és odébb álltak.

Ennek az új militiának szervezése érzékeny csapás volt a feudalismusra, mert az urakkal szembeállította a papság nagyobb részét s a népnek azt az elemét, melyből később a polgárság alakult.

A községi militia jelentékeny támasza volt a királyi hatalomnak. A király jól számított, a községek őszintén igyekeztek a központi hatalom gyarapítására, mert benne oltalmat reméltek találni elnyomóik, az urak hatalmaskodása ellen.

Az új szervezés szerint minden városnak bizonyos számú lovas és gyalog harczost kellett állítani, kik egyházak szerint gyülekeztek, papjaik vezetése alatt, a templom zászlaja alá. Minden városban 6—12 emberből álló

tanács ügyelt föl a katonaállítás végrehajtására. Ez tehát valóságos nemzetőrség volt. Azonban a herczegek és grófok sem szabadultak meg a katonaállítási kötelezettség alól. Nemcsak hogy személyesen kellett síkra szállniok, hanem meghatározott számú harczost is kellett a király fölhívására zászlójuk alatt hadra kelteni, kik mind lóháton harczoltak. Ezek a kisebb nemesség, vagyis a herczegek és grófok vazallusai sorából kerültek ki, s lovagoknak és écuyers-knek neveztettek.

A lovagokat cliensek és satellesek követték; a cliensek nemesek, a satellesek pedig íjjal vagy számszeríjjal fegyverzett lovas parasztok voltak.

A franczia haderő tehát különböző alapon szervezett két elemből állott: az urak feudalis hadából s a városok, vagyis a polgárság nemzetőrségszerű militiájából. Ezekhez járult még a leginkább olasz, brabanti és skótokból álló zsoldos had. Az utóljára fölsorolt két elemre, különösen az utolsóra, a király mindig számíthatott, bennük megvolt neki az a hatalmi eszköze, melylyel szükség esetén megfenyíthette a szótfogadni nem akaró nagy urakat, kik a dolgok ilyetén való állását aligha tűrték volna el, s Francziaországban aligha erősödik vala meg a központi hatalom, ha a keresztes háborúk divatja nem vonja el figyelmüket otthoni vélt sérelmeiktől. A keresztes háborúk üdvös érvágások voltak; az elkapatott rakonczátlan lovagok távol hazúlról adták ki mérgüket s honfitársaik helyett az arabokat öldösték vad kegyetlenséggel. E hadi vállalatok az uraknak nemcsak vérét, hanem vagyonát is megcsapolták, a mennyiben azokhoz sok pénz kellett, pénzük pedig a lovagoknak nem volt és földeiket voltak kénytelenek elzálogosítani vagy eladni. Sok jobbágy köszönhette fölszabadulását a lovagok pénztelenségének,

s ezzel azok az elemek gyarapodtak, melyekből idővel a tiers-état keletkezett.

A franczia királyok ennek a központi hatalom gyarapodására való hasznosságát belátván, minden módon igyekeztek a vallási rajongásnak e beteges tüzét szítani.

A nyughatatlan, féket nem ismerő elem eltávolításából és gyöngítéséből sok haszna volt a királynak is, a nemzetnek is; így tehát a keresztes háborúk, habár csak közvetve, de mégis hozzájárultak a franczia állam és nemzet megalakulásának művéhez.

A hadviselés megváltoztatására való hatását azonban hiba volna túlbecsülni, mert ennek közvetlen hatása el nem tagadható ugyan, de korántsem volt olyan nagy, mint azt rendesen hiszik.

A hűbéres hadban a zászlóalj (bannière) volt a szervezeti és taktikai egység, melynek létszáma felette különbözött, mert magja 10—25 fegyveres lovagból (hommes vagy gens d'armes) állott, kiknek bizonyos számú kisérete 50—125 főnyivé egészítette ki azt.

Az olyan lovagok, kik nem voltak zászlósurak, de azért tekintélyes kiséret élén jelentek meg, jelvényül a „pennon"-nak nevezett lobogót használták. E lobogóknak szövete hegyesre volt szabva s tulajdonosuk, ha 25 fegyveressel (homme d'armes) jelent meg és kérte, csata után, a hadvezér előtt, zászlósúrrá neveztethetett ki. Ebben az esetben a lobogó-szövet hegyét leszelték s a „pennon"-ból „bannière" lett, a mi zászlósúri jelvény volt.

A katonai méltóságok az udvari tisztségekből fejlődtek. A lovászmesteriből (comes stabuli) a legmagasabb kato-

nai méltóság, a connétable-i.[1] Ennek viselője a királynak katonai adlatusa volt. A paire-k üléseiben a királyt helyettesítette és távollétében a mozgósításra való fölhívást ő bocsátotta ki. A connétable gyakorolta a bírói hatalmat a zsoldosok fölött és zsoldügyekben a vazallusok fölött is. Ő intézte a hadnak csoportokba való osztását, ő határozta meg a csatarendet s a támadást is ő rendelte el. Francziaországban a connétable-i méltóság soha sem volt örökölhető.[2]

Szintén a királyi istállók főtiszti állásából, a maréchal-iból fejlődött a connétable helyetteseinek (lieutenant) méltósága is. A maréchal-ok a connétable-nak tanácsadói voltak, kötelességükhöz tartozott a lovagok és gyalogosok (sergents) lajstromát rendben tartani, kik ő előttük tették le az esküt — továbbá a lovagok és gyalogosok között való peres kérdésekben biráskodni.

A táborhelyet ők tüzették ki, a csapatoknak helyét a táborban ők határozták meg, a zsákmányt ők osztották szét, s ezért a zsákmányul esett állatok közül a vemhesek mind nekik jutottak. A zsoldosok elbocsátásakor lovaikat ők kapták, kivéve azokat, kik közvetlenül a király

[1] A connétable, rangban, a herczegek fölött állott s hatalma a római dictatorokéhoz volt hasonló. Gyakran vissza is éltek vele, s a bátor és hűséges bouvines-i hős Montmorency (1214), du Guesclin és Clisson mellett, árulók is voltak közöttük, mint Bourbon, ki I. Ferencz uralkodása alatt V. Károly német római császárhoz pártolt és részt vett a németekkel Rómának szégyenletes kirablásában. XIII. Lajos Montmorency Henrik connétable-t, mert ellene föllázadt, lefejeztette s e méltóságot eltörülte. I. Napoleon testvérét, Lajost nevezte ki birodalmi connétable-á. A restauratio után többé nem találkozunk e méltósággal.

[2] VIII. Lajos 1223-ban, mikor Clément Jánost nevezte ki connétable-á, kijelentette, hogy e méltóság nem örökölhető s hogy a legmagasabb királyi kegy kifolyásának tekintendő.

udvarához tartoztak.[1] Jelvényük égszínkék, arany csillagokkal díszített bot volt.

A választott parancsnokok vezette csapatok, a gyülekezés helyén a maréchal-ok parancsnoksága alá kerültek. A gyülekezés pillanatáig minden tartomány zászlósurai a soraikból választott vezető parancsnoksága és zászlója alatt állottak; ennek családi csatakiáltása volt az ő általános csatakiáltásuk is. A király táborába való gyülekezés után, mikor az „oriflamme"-ot[2] kibon-

[1] Francziaországban a vasaló kovácsot, a lovassági őrmestert stb. is maréchal-nak nevezik; ezektől való megkülönböztetés végett a connétable-ség eltörlése óta legmagasabb katonai méltóság viselőjét „maréchal de France"-nak nevezték. Eleinte csak két. III. Henrik uralkodása idejében négy, XIV. Lajos alatt húsz maréchal de France volt. 1790-ben e méltóságot eltörölték, I. Napoleon azonban ismét nevezett ki maréchal-okat.

[2] Oriflamme = aranyos zászló. Egy öt csíkba végződő vörös selyem zászló, melyet zöld bojtok ékesítettek, nyele aranyozott rézzel volt burkolva, innen vette jelzőjét; auri, ori = aranyos, flamme, flammatum = zászló. (Olyan, mely csíkokba van szabva s ez által némileg a lánghoz hasonlít.) Eleinte valamennyi franczia királyi zászlót oriflammenak neveztek, később csak a St. Denisről nevezett apátság zászlaját, melynek zászlótartói méltósága (avoué) a vexini grófsággal vastag Lajos idejében a koronára nem szállott. E zászló volt a birodalmi zászló a szerencsétlen kimenetelű azincourt-i ütközetig, 1415-ig. Vannak, kik nevét onnan származtatják, hogy a zászlószövetre aranyos lángnyelvek voltak hímezve, ezekhez tartozik Viollet le Duc is, pedig egy helyt maga is említi, hogy eleinte az oriflamme-on nem volt hímzés. Hogy nevezhették volna tehát a királyi zászlót arról a lángnyelvekről, melyek *nem* voltak reá hímezve. A csíkokba szabott zászló mozgása, mikor a szél lobogtatja, némileg emlékeztet a láng (flamme) lobogására s ezért nevezték flammatumnak az így szabott zászlót s mert nyelén aranyozás volt, könnyen érthető, hogy a királyi zászló neve oriflamme lett. A későbbi oriflammeot, azaz azt, mely eredetileg a st. denis-i apátság zászlaja volt, béke idején a nevezett apátságban

tották, az általános csatakiáltás „Montjoie Saint Denis“[1] volt.

A csatakiáltásnak fontos jelentősége volt abban az időben, melyben még sem egyforma öltözet, sem egyforma fegyverzet nem tüntette föl, gyakran a legkülönbözőbb nyelven beszélő, egy seregbe, egy zászlóaljba osztott emberek egymáshoz való tartozását. E hallható jel részben a gyülekezést könnyítette meg, mert mindenki oda sietett, hol a saját csatakiáltását hallotta, részben pedig ismertető hívó- vagy megszólító-jelül szolgált és a mostani úgynevezett ezred-hívókat vagy jeleket pótolta.

Tegyük föl, hogy egy négy-öt ezredből álló csapat táborozik egy helyen s a parancsnok csak az egyiket akarja fölriasztani. Ha egyszerűen riadót fuvat, mind a négy ezred talpra áll, mind a négynek nyugalma meg van zavarva, pedig nem utolsó gondja a parancsnoknak, hogy az emberek a nyugalomra szánt időt pihenéssel töltsék el, nem egyedül humanismusból, hanem azért, hogy frissen, újult erővel léphessenek ismét actióba; e végből fuvatják a jelek előtt az ezredhívót, melyet hallva az illető ezred tudja, hogy az utána következő jel ő neki szól, a többiek pedig, hogy nem nekik.

Mikor általános riadót fuvatott a király, a franczia hadban „Montjoie Saint Denis“, az angolokéban a hastings-i

őrizték, ez eleinte négy-, később három- s aztán kétnyelvűre volt szabva. Kétséges kimenetelű háború küszöbén ünnepies kisérettel ment a király St. Denisbe az oriflammért, éhgyomorra, „sans chaperon, sans ceinture, non armé“ etc. — Az oriflamme vörös cendal szövetből volt, melyre arany lángnyelvek voltak himezve, erről még az apátság kincstárának 1534-iki inventáriumában is van említés téve.

[1] Montjoie Saint Denis = Saint Denis ma joie = Szent Denis az én örömöm.

csata idejében „holy-cross“, később „god almighty“, még később „Szent György“ hangzott végig a sorokon, ha pedig csak az elővéd, vagy a hadnak egy más része egyedül gyülekeztetett, riasztatott föl vagy különíttetett el, az illető alvezér csatakiáltását lehetett hallani.

A keresztes háborúkban, hol gyakran több király alattvalói tartoztak egy közös seregbe, nem a királyok csatakiáltása volt az összes hadat illető hívó, hanem egy közösen megállapított általános csatakiáltás; például az első keresztes háborúban „Dieu le veut“,[1] a későbbiekben „Saint Sépulcre aie“.[2]

A csatakiáltáson kívül olyan titkos ismertető jelekre is volt szükség, melyeket esetről-esetre változtatnak azért, hogy az ellenség azt megismerve, föl ne használhassa s az őrvonalon át ne lophassa magát. Ezek a „jelszó“ és „jelhang“ név alatt ismeretes hallható jelek ma is szokásban vannak. A franczia hadseregben való használatuknak legrégibb nyomát a cocherel-i csata (1364) leírásában találjuk föl, hol a jelszó „Notre-Dame Guesclin!“ és a jelhang „Saint Ive Guesclin“ volt.

Francziaország hadszervezetének új alapra való fektetésével azonban még nem volt minden elérve, azt fejleszteni kellett. Sajnos, hogy ez több ízben megakadt.

A száz éves háborúban szenvedett vereségeket nagyrészt ennek a körülménynek lehet betudni. A mit be is látták és János király ismét némi rendet hozott a sereg szervezésébe, melyből a fegyelem még mindig hiányzott.

Az 1364-ben trónra lépett V. Károly uralkodása alatt egyesítette Bertrand du Guesclin a *„grandes compagnie“*-

[1] Isten akarja!
[2] Szent sír segíts!

kat. A király ezekkel erősített seregére támaszkodva, a bretigny-i béke terhes föltételeinek teljesítését megtagadta; a háború ismét kitört s a hadjáratnak ebben az új phasisában már mind a két részről zsoldosok álltak egymással szemben.

A grandes compagnie-k mintájára szervezték azután a hűbéres hadat és a községi militiát is, a mi egy újabb lépés volt a franczia hadsereg tökéletesbítésére.

E compagnie-k rablóbandák voltak, melyeket különböző nemzetbeli olyan nemesek vezettek, a kik nem restelltek minden pillanatban zászlót változtatni, ha hasznuk azt kivánta és a kiket Henri Martin „Histoire de France“ czímű művében következő módon jellemezett:

„A compagnie-k létszámát nem egyedül a haszonlesés gyarapította; az öreg hűbérességnek a királyoktól több mint száz év óta elnyomott turbulens szenvedélyei általános bacchanaliává szabadultak. S ha voltak soraikban szegénylegények is (brigand), kik mesterségüket csak nyerészkedési vágyból űzték, voltak számos nemesek és vitéz lovagok is, kik ugyan a háborúskodás hasznát sem vetették meg, de a mellett szerették a kalandos életet, rajta ütöttek a kastélyokon, fölgyújtották a falvakat, csak azért, hogy mint régen a lovagi játékokban, hirnevet s dámáik szerelmét nyerjék el. Ennek volt következése a compagnie-k katonai superioritása.“

V. Károly 1359-ben Melun ostrománál vette észre du Guesclin Bertrand lovag tehetségét, ki „dicső kivétel volt a nyers erő és meggondolatlan vakmerőség lovagjai között, ki magából merítette a katonai szellemet, ki a rendszeres meneteket, táborozást, a tervszerű működést ismerte és alkalmazni tudta a nélkül, hogy a görög és római irókat olvasta volna és pedig abban az időben, a melyben

a franczia vezérek dicsőségnek tartották, azokat nem ismerni s a mikor a katonai mesterség teljesen el volt hanyagolva“.[1]

Du Guesclin azon igyekezett, hogy titkon gyorsan érjen a kivánt helyre, hogy ellenségét meglepje, oldalba támadja lehetőleg akkor, mikor még meneten vagy táborában van. A kézitusa megkezdése előtt lovagjait leszállíttatta a lóról s gyalog harczoltatta, mindaddig míg az ellenség hátat nem fordított. Üldözés végett ismét lóra ültette őket. Tehát a gyalogsági és lovassági harcznak azt a combinálását látni nála ismét, melyet Caesárnál ismertünk meg. Hogy működésének eredménye nem mindig járt a megérdemelt sikerrel, többek között annak tulajdonítandó, hogy a lovagok fölszerelése szerfölött nehéz volt.

V. Károlylyal minden hazáját szerető ember belátta, hogy a hűbéres seregek sem nem elég erősek, sem nem elég megbízhatók s szervezni kezdték a *compagnie d'ordonnance*-okat, melyek az állandó hadsereg csiráinak tekinthetők. Az orleans-i parlament rendei 1439. beleegyeztek, hogy a király 1.200,000 livre-nyi adót (taille perpétuelle) vethessen ki a hadsereg föntartására. XI. Lajos idejében ez az adó már 4.720,000, XII. Lajos alatt 7.640,000 livre-re szökött föl.[2]

Tizenöt compagnie d'ordonnance volt, melyeknek magvát 100—100 válogatott lovag *(homme-d'armes)* alkotta, kiket 100 apród vagy paizstartó fegyvernök, 300 íjász, 100 coutiliers[3] követett a harczba.[4]

[1] Mesnard „Histoire de du Guesclin“.
[2] Dictionnaire de Trevoux.
[3] Coustiliers-nek nevezték őket késszerű fegyvereiktől.
[4] P. Daniel: „Histoire de la milice francaise“.

Tehát e compagnie-k vegyes fegyvernemből alakított lovasezredek voltak.

A compagnie élén egy kapitány állott, kihez egy helyettes *(lieutenant)*, egy zászlótartó *(enseigne)*, egy más zászlótartó *(guidon)* és egy őrmester *(maréchal des logis)* csatlakoztak.

Akkor, a mikor a nehéz lovasság a könnyűtől elválva harczolt, a kapitány és az enseigne vezette őket, a helyettes (lieutenant) és a guidon pedig a könnyű lovasságot vagyis az íjászokat a coutilier-kkel.

Jó katonai elemmel gyarapodtak e compagniek az által, hogy a szegényebb, politikai befolyás nélküli nemesség soraikba lépett.

A gazdag, katonáskodni nem szerető nemességnek megengedtetett, hogy a szolgálat alúl magát kiváltsa s ez az intézkedés két szempontból tekintve volt üdvös, egyfelől mert elszoktak a fegyverviseléstől s ez által a királyi hatalom gyarapodásának egy nagy akadálya háríttatott el, másfelül meg a megváltás pénzével az államkincstár gazdagodott. A magát meg nem váltott nemesség az „*arrière ban*“-t alkotta, mely XIV. Lajos koráig állott fönn.

A községi militia intézménye egy ideig még megmaradt, de mikor VII. Károly ezek megbízhatatlanságát belátta, föloszlatta őket s helyükbe a „*franc archer*“-eket szervezte, melyekről alább lesz szó.

A tagolás módja a hűbérrendszerből a compagnie d'ordonnance-okba is átment, pedig e zsoldos csapatoknál könnyen lehetett volna a könnyű fegyverzetűeket a nehezektől elválasztani. A „*lándsa*“ volt a legkisebb egység, melyhez a fölsoroltakon kívül még számos szolga is tartozott, kik a lovakat ápolták, mert az említettek

mind olyanok voltak, kik állásuknál fogva az aljasabb szolgálatot nem teljesitették.

A pánczélos lovagnak négy lova volt, egy szolgálati, melyet magánczélra nem használhatott, egy saját czéljaira fordítható, egy málhás s egy a szolga számára. Ezeken kivül az ijászoknak és apródoknak is volt két-két lovuk. Később a lándsa egy vértes lovagból, egy fegyvernökből, két lovas ijászból, két gyalog lovászból és két gyalog lándsásból állott. Tehát a legkisebb egységben is képviselve volt mind a két fegyvernem. Tíz lándsa alkotott egy tizedet *(dixain)* és tíz tized egy századot *(compagnie)*, később a 100 lándsából álló század négy szakaszba *(escouade)*, minden szakasz ismét négy kamarába *(chambre)* tagolódott.

A compagnie-k 20—30 „homme d'armes"-ból álló csapatokban leginkább az ország határain fekvő városokban voltak elszállásolva, hol az e czélra kirendelt fölügyelők gyakran megszemlélték őket.

A kapitányok ügyeltek a fegyelemre, s működésüknek üdvös hatása volt. Az e korbeli írók úgyszólván egyhangúan elismerik azt a jó hatást, melylyel a társadalmi rendre is voltak. Ettől az időtől kezdve a lovagi czím nem adott jogot a parancsnokolásra; szokásban volt ugyan még IX. Károly idejében is egyeseket lovaggá ütni, de ez a személyes érdem jutalmazásának tekintendő s inkább olyan külső czímmel való fölruházás volt, mely semmi előjogot nem biztosított az illetőnek.

Az ezután következett időben a compagnie-k számát szaporitották, létszámát pedig apasztották s a *lándsa* nemsokára 100 helyett csak 25 lándsából állott, azért, hogy több kapitányi és „lieutenant" hely legyen.

V. Károly halála után a nagy szervezőtehetségű du

Guesclin alkotásainak senki sem viselte gondját és a hadügyet elhanyagolták, sem a vezéreket, sem a zsoldosokat nem fizették, s a fegyelem, mely csak alig hogy lábrakapott, ismét lazulni kezdett. A pártviszályok oda juttatták Francziaországot, hogy lancastere-i V. Henrik angol király öt évvel az azincourt-i győzelem után, 1420-ban, diadalmasan vonult Párisba. Ez az az idő, a mikor Francziaországnak két királya volt: a párizsi és bourges-i; természetes, hogy ily viszonyok között a hadügy nem gyarapodhatott s a hadviselésnek főfeltételét, a fegyelmet föntartani nem lehetett.

Végre egy gyönge, hallucináns nő, Jeanne d'Arc föllépése meghozta azt, a mit a férfiak pártoskodása elvesztett, a fegyelmet, s a francziák megszabadultak a hivatlan vendégtől, de a fegyelem ismét eltűnt, mert csak a pillanat hatása alatt keletkezett, s a mint e rajongó nő a máglyán elhamvadt, ismét a régi féktelenség kapott lábra a hadsereg soraiban.

A compagnie d'ordonnance-okba beosztott íjászokon kívül már VII. Károly idejében is volt könnyű lovascsapat is, a melyet crennequinier-nek[1] neveztek, de ez nem nagy tekintélyben részesült.

XII. Lajos az úgynevezett stradiótá-kat fogadta zsoldjába, kik a könnyű lovasságnak jó hírt szereztek. A stradiótá-k aczélfonalból készült inggel, továbbá karddal, buzogánynyal és gerelylyel fölszerelt albán lovasok voltak; gyalog is harczoltak, és ekkor olyan botot használtak, melynek két vége hegyes vassal volt ellátva. E csa-

[1] Crennequiniers = számszeríjasok. Crennequin vagy crannequinnek nevezték azokat a gépeket, melyek a számszeríjak húrjainak megfeszítésére szolgáltak, utóbb magát a számszeríjat is.

pattal még III. Henrik uralkodásának idejében is találkozunk.[1]

Mikor VII. Károly a compagnie d'ordonnance-ok megbízhatóságát látta, megszüntette a községi militiát s helyébe jobban fegyelmezett gyalogságot szervezett. — 1448. április 28-án kelt rendeletével minden egyházat (paroisse) egy gyalogos állítására kötelezte. Így tett szert 16,000 főből álló gyalogságra.

E *franc-archer*-ek minden néven nevezhető adófizetés alul föl voltak mentve s innen vették nevüket. Fejüket „*salade*“, testüket „*brigantine*“ fedte, fegyverzetük kardból, tőrszerű késből *(dague)* és íjból állott. Csak az egyház területén található legügyesebb ember lett, választás útján, franc-archer-vé.[2]

Kötelességükké volt téve ünnepnapokon összegyűlni s harczijátékokat űzni, czélba lőni s e czélból díjakat tűztek ki.

A birodalom katonai kerületekre volt osztva s ennek következtében a mozgósítás czéljából való gyülekezés elég gyorsan történhetett meg.

[1] Rocquancourt: „Cours élémentaire d'art et d'histoire militaires“.

[2] Azt a gyalogságot, mely brigantine-el volt ellátva, „*brigands*“-oknak nevezték. E védőruházatot, melyet Olaszországban „*corazina*“-nak neveztek, a fegyverek és szerelékek leírásából fogjuk megismerni.

[3] „Les quels (archers) seront élus et choisis par nos élus en chaque élection les plus adroits et aisés pour le fait et exercice de l'arc qui se pourront trouver en chaque paroisse, sans avoir égard ni à la faveur, ni à la richesse, ni aux requêtes qu'on pourrait faire. Et seront tenus d'eux entretenir en l'habillement susdit, et de tirer de l'arc et aller en leur habillement toutes les fêtes et jours non onorables, afin qu'ils soient plus habiles et usités au dit fait et exercice, pour nous servir toutes les fois qu'ils seront par nous mandés.“ Ordonnance de Charles VII 1448.

XI. Lajos idejében a franc archer-ek 16,000 főből álló hadteste négy osztályra *(bande, division)* oszlott, ezek ismét nyolcz compagnie-ra tagolódtak.

Parancsnokukat *„grand maître des arbalétriers“*-nek nevezték, ki mellé segédül egy *„commandant général“* volt rendelve; az egyes osztályok élén egy-egy kapitány állott. Az elsőt kivéve, minden compagnie élén is volt egy kapitány, az első közvetlenül az osztály parancsnoka alá volt rendelve.

A franc archer-eket, mert soraikban utóbb meglazult a fegyelem és mindig raboltak meg gyújtogattak, 1479-ben föloszlatták.

Az eddig fölsorolt csapatokon kívül, melyek a nemzeti hadsereget alkották, voltak idegen harczedzett zsoldosok is a király szolgálatában, például a híres gascogne-i számszeríjasok, kik a fekete herczeg[1] hadában harczoltak egykor a francziák ellen s aztán Gascogne visszahódítása után, a franczia király szolgálatába jutottak.

Később 6000 svájczit és bizonyos számú német landsknechtet fogadtak zsoldjukba, kiknek számát tízezer franczia zsoldos szaporította. Ezeknek szervezetéről úgyszólván semmit sem tudunk. Comines és Jove csak azt említik, hogy részben íjjal, részben számszeríjjal voltak fölfegyverkezve. Az idegen elemek sok alkalmatlanságot okoztak; ha zsoldjuk elmaradt, rögtön árulókká lettek és XII. Lajos meg I. Ferencz ismét nemzeti katonaságot szerveztek.

[1] III. Eduard fiát, ki a crécy-i csatában (1346) az első harczvonalat vezérelte, fekete vértje után fekete herczegnek nevezték; ugyancsak ő győzött Poitiers-nél 1356-ban, mikor János király fogságba jutott.

A francziák taktikája. Du Guesclin koráig a csapatok egymással nem törődve harczoltak, s egységes vezetésről szó sem volt. A könnyű lovasságnak alig jutott szerep.

A franczia lovasság tömör oszlopba alakulva harczolt és rendesen sikertelenül igyekezett az angolok sorait áttörni, mert többnyire már megingatva jutott a gyalog harczoló angolok falhoz hasonló soraihoz.

A lovagok egy sorban és pedig az elsőben harczoltak, mert egyik sem tűrte volna el azt a vélt szégyent, hogy az előtte álló őt födözze; a második sorban voltak a paizstartó fegyvernökök, azzal a föladattal, hogy a lovagoknak fegyvert nyújtsanak, mikor a kezükben volt hasznavehetetlenné vált.

Sem terv, sem közös czél nem volt, mindenki saját érdekében harczolt s nem az általános győzelem lebegett szemei előtt.

A lovagok leginkább azon igyekeztek, hogy gazdag, előkelő ellenséget ejtsenek foglyul, kit aztán csak nagy váltságdij mellett eresztettek szabadon.

A hadi fogolynak jó dolga volt, legyőzőjének asztalánál evett, rangjához illő tiszteletben részesült. Gyakran becsületszóra szabadon eresztették, a mikor aztán kötelességének ismerte váltságdíját, negédesen megszaporítva, utólagosan elküldeni. Du Guesclin a kialkudottnál háromszor nagyobb összeget küldött a fekete herczegnek.

Ennek a haszonlesés-szülte körülménynek nagy befolyása volt a taktikára, mert gyakran mindenről megfeledkezett a lovag, a kitűzött czélt és irányt figyelmen kívül hagyta, csakhogy egy olyan ellenséget fogjon el, kinél nagy váltságdíjra számíthatott; ez pedig a fegyelem

lazulására vezetett s a tervszerű működést, egységes vezetést lehetetlenné tette.

Érdekesen írja le Guiart, a következő szavakkal, Szép Fülöp seregének egy menetét.

„A connétable este elrendelte, hogy másnap reggel mindenki menetkészen álljon helyetteseinek, a „maréchal"-oknak követésére, senki se legyen részeg vagy álmos."

„Hajnalban az elővéd készen állott s megindult Arrasból; a derékhad csak déltájban követte s nyomban utána a sátrakkal terhelt vonat következett."

„Nagy lármával indult meg a sereg csapatonként A „clercs"-ek[1] dalolnak, a „bidaux"-k[2] tánczolnak, pletykáznak s a fuvarosok veszekednek. Fiatal nők tréfálkoznak és nevetgélnek s a katonák egymással verekszenek."

Ez egyszerű, rossz versekben elmondott naiv szavak élénken festik a hűbéres sereg fegyelmezetlenségét. Arrastól két mértföldre, „Fampoux"-nál táborba szálltak. A lovagok a faluban és körülte sátrakban helyezkedtek el, a gyalogság ott húzta meg magát, a hol lehetett s pár percz alatt megvolt a tűzhely s nyárson forgott a (gyakran lopott) pecsenye. A tábort a szekerek övezték s a nagy négyszögalakú tábor közepén volt a főhadiszállás. hol a király jól őrzött sátra emelkedett. A markotányosok és kereskedők sürögtek-forogtak. Másnap ismét útrakeltek s Douai falai alá érkeztek.

A gyalogságnak a harczban nem volt dolga, a lovagok szégyennek tartották gyalog harczolni s azokat az ele-

[1] Clerc = deák, írástudó.

[2] Bidaux-knak nevezték a sem nem íjász, sem nem számszeríjas gyalogosokat, kik csak lándsát viseltek; később mikor ez a fegyver jó hírbe jött és a pikások tiszteletbe jöttek, e néven a maradozókat és gyávákat nevezték.

meket, melyek gyalog vonultak ki, megvetették s nem engedték érvényesülni.

A száz éves háború számos szerencsétlen kimenetelű ütközete, különösen a crécy-i csata után — melynek lefolyását alább fogjuk látni — a francziák kénytelenek voltak belátni, hogy harczraképes gyalogságra van szükségük és tíz évvel később Poitiers-nál János király lovagjaival leszállt a lóról, hogy gyalog harczoljon, de nehéz fegyverzetük s a mozogni nem tudás segítségére volt az angoloknak, kik lovas rohammal verték szét a franczia király hadát.

Du Guesclin, kit már ismerünk, szeretett cselt alkalmazni és csak akkor támadott, mikor biztosan tudta, hogy ellenénél erősebb. Gyorsan tudott mozogni s a gyalogság alkalmazásához is értett. A hadiszerencse megfordult s a derék angol íjászok többször megfutottak előtte.

Az angoloktól szenvedett vereségek hatása alatt Du Guesdin, Dunois és más jónevű vezérek befolyása következtében a francziák taktikája sokban tökéletesedett, s a folytonos háború, mely alatt nap-nap mellett harczoltak, jó iskoláúl szolgált nekik. A hol csak lehetett, magaslaton táboroztak, a tábort szekérekből alakított gáttal vették körül, ha idő volt hozzá sánczot is ástak.

A sereg menetelés végett három csoportra oszlott, az elővéd a compagnie-d'ordonnance-okból alakult s a maréchal-ok vezetése alatt állott, az elővéd orrát gascogne-i számszeríjasokból vagy más zsoldosokból szervezték.

Messzemenő járőröket *(coureurs)* küldtek előre az útvonal és ellenség kikutatására. Ezek nagyobb része leginkább olyan harczszomjas ifjú nemesekből állott, kik lovagok óhajtottak lenni. Kötelességük volt idejekorán

hírt adni mindenről, a mit tapasztaltak. Az elővedhez könnyű ágyukat és mindenféle szerszámmal ellátott utászokat is osztottak be.

A menetelő oszlop oldalait a málhás szekerek egy része födözte, ezek hirtelen való ellenséges rajtaütés alkalmával első akadályul szolgáltak.

A derékhadat a connétable vezette, ki előtt vitték Francziaország kardját s a király veres keresztes zászlaját. Az ő vezérkara a birodalom legtekintélyesebb urából állott. Testének őrzésére a király skót testőrei voltak rendelve. A connétable kisérete után jött a gyalogság, melyet a „grand maitre des arbalétriers“ vezetett.

A derékhad után következett a málha- és eleségvonat meg a nehéz lövegek hada; ezek mögött menetelt a nehány compagnie-d'ordonnance-ból álló hátvéd.

A harczhoz két sorban állottak föl az elővéd gens-d'armes-jai, kikét a lovas íjászok, a gyalogosok egy része s a könnyű lövegek hada támogatott.

Támadás czéljából az igazodást megtartva, mentek előre a lovagok az ellenségnek szegzett dsidával; eleinte lassú ütemben, hogy lovaik ki ne fulladjanak.

A nehéz lövegek és egyéb hadigépek a gyalogság arczvonala előtt álltak.

A gyalogság kis négyszögekbe alakulva lépcsőzetesen állott föl, hogy az ellenséges lovasság rohamainak jobban legyen képes ellenállani.

Tartalékul a legtöbb esetben csak a vonat őrségére rendelt nehány compagnie-d'ordonnance szolgált.

Mondtuk, hogy XI. Lajos mindent elkövetett seregének jó rendbe hozására; e végből tett intézkedései között legjelentékenyebb a pont-de-l'arche-i gyakorló tábor.

1481-ben elrendelte, hogy d'Esquerdes a birodalomban

élő valamennyi kalandor katonát gyüjtse egy hadba össze s ossza 1000 főből álló csapatokra. E gyülekezésnek az volt a czélja, hogy az akkor már jó hírben álló svájcziaktól kölcsönkért 6000 harczos példáján tanúlva, a kor megváltozott követelményeinek megfelelő katonákat képezzen.

E gyakorló tábor szekereken hordozható fa-védőművek oltalma alatt állott s benne alakúlt meg az új franczia gyalogság, mely a lovassággal összefüggésben harczolni itt tanult meg s a melyet d'Esquerdes annyira tudott fegyelmezni, hogy a svájcziakat, nem lévén rájuk többé szükség, haza lehetett bocsátani. E táborban fejlődött ki az új franczia taktika, mely abban állott, hogy a zászlóaljakat lépcsőzetesen állították föl, középen a pikások és alabárdosok voltak, a szárnyakon pedig a számszeríjasok és hacquebutier-k.

Lovasság ellen a franczia pikások „*en herisson*" alakultak. Ez alatt az elnevezés alatt a gyalogságnak azt a kör vagy négyszög alakzatát kell érteni, a melyben a pikák alsó végét a földbe szúrták és hegyét előreszegezték, úgy hogy e kis tömeget minden oldalról pikahegyek födözték. Ez az alakzat a svájcziak harczaiban bizonyult jónak a lovasság rohamának elhárítására, és aztán a francziák példájára a többi nemzetek gyalogsága is szivesen alkalmazta a XVI. évszázig, sőt lehet mondani a legközelebbi időkig, mert az új négyszögek s az újabb csoport (Klumpen) ezzel, lehet mondani, azonosak.

A naponkénti gyakorlatok következtében a 18 láb hosszú pikák kezelésében rendkívüli ügyességre tettek szert.

Menet végett három csoportba, elővédbe, derékhadba és hátvédbe alakultak, a gyalogság és lovasság e csoportokban körülbelül egyenlő számban oszlott meg. A vonat oldalt menetelt.

Harczrendbe való alakuláskor a gyalogság nagyobb része a fölállítás közepét foglalta el, tartalékát a királyi testőrség *(maison du roi)*[1] alkotta.

A lovasság (gensd'armerie de France), a gyalogságtól támogatva a jobb szárnyon, a gyalogság pedig a balszárnyon állott.

A lövegeket rendesen az első sor elé állították.

E gyakorló tábor három évig volt együtt s aztán a csapatok Picardiába küldettek a Somme vonalának védelmére s ezért nevézték őket „*picardiai bandák*"-nak.

Az angolok hadiszervezete. A normann hódítás óta Angliában szintén a hűbérrendszer uralkodott, csakhogy Hódító Vilmos, mikor ezt meghonosította, ismerve árnyoldalait, sokkal czélszerűbben szervezte.

A szászokat teljesen lefegyverezni nem lehetett, s a normann vazallusok saját biztosságuk érdekében eleinte a királylyal tartottak és nem igyekeztek annak hatalmát gyöngíteni, mint az európai szárazföld nagy urai. Angliában a nemesség mellett a vidéken a szabad polgárok osztálya is megalakult abban az időben, melyben Francia- és Németországban a városok falain kívül csak jobbágyok voltak. Különös viszonyok, különösen az, hogy a keletről jövő lovas nemzetek ellen nem kellett harczolniok, a gyalogságnak korán való fejlődését segítették elő. A nemesek is szivesen harczoltak gyalog, a minek jó

[1] A „maison du roi" vagy „maison militaire" a franczia királyok házi katonasága volt. Fülöp (Augustus) idejében 100 hommes d'armesből és 150 „sergent d'armes du roi"-ból állott. XI. Lajosnak már két lovas és másfél gyalog compagnie-ja volt. Ezekhez tartoztak még a „pensionnaire"-ek, vagyis azok a nagyúri házból való személyek, kik sem az egyik, sem a másik compagnieba nem voltak beosztva s a királynak vezérkarát alkották.

hasznát vették az angol királyok a skótok és wales-iek ellen folytatott hegyi háborúkban. Hódító Vilmos utódai belátták, hogy nem a nehéz fegyverzetű lovasokra kell egyedül támaszkodni s a nép kedvelt fegyverének, az íjnak méltó helyet biztosítottak.

Később, II. Henrik[1] idejében a községi militia is megalakult franczia minta szerint, de ez az intézkedés Angliában nem oda vezetett, a hová Francziaországban, mert az angol municipalis városok inkább tartottak a nagy urakkal, mint a királylyal, kit, mint idegent, az angolszászok és normannok egyaránt gyűlöltek. E gyűlöletet Anglia nagy urai ügyesen szították, a miből azoknak a forradalmaknak sora következett, melyek megteremtették Európának a magyar mellett legrégibb alkotmányát.

A viszonyok Angliában megengedték, hogy a nemnemesek, a szabad „yeomen"-ek[2] és polgárok fegyverhordási joga fejlődjék és szabályoztassék s ennek tulajdonítható nagyrészt az angolok kora politikai és társadalmi fejlettsége s részben azok a sikerek is, a melyeket a francziákkal szemben elértek. II. Eduard íjász-csapatokat osztott be lovascsapatai közé. Ez lényegesen hozzájárult ahhoz a győzelemhez, melyet 1298-ban Falkirknél a skótok fölött aratott.

Az angol hadseregben négy fegyvernemet lehetett meg-

[1] Hódító Vilmos unokájának, Matildnak a Gatinais-nemzetségből származó Anjou-i gróf Gotfried feleségének fia, ki II. Henrik név alatt uralkodott Angliában, volt a Plantagenet-háznak megalapítója.

[2] Yeomen-nek nevezték régebben a lovagi és jobbágyi osztály között helyet foglaló szabad embereket. Jelenleg a nagyobb bérlőket és kisebb földbirtokosokat értik e név alatt. Különben a tower-t őrző alabárdos királyi testőröket is így nevezik.

különböztetni: a pánczélozott lovagokat *(men-at-arms,* vagy *knights)*, a könnyű lovasokat *(hoblers)*, íjászokat *(archers)*, (ezeket már a normannok is nagyrabecsülték — és a hastings-i csata után az angolszászok is — és végre a gyalogosokat *(foot men)*. A könnyű lovasok kis és gyors lovakon ültek és leginkább kémlelő szolgálatra használtattak. Nevüket, Johnson szerint, könnyű lovaiktól, hobby (small irish horse = kis ir ló) vették. Főfegyverük a csatabárd *(battle ax)* volt. Az íjászok gyalog harczoltak, de a jómódúak csak harczhoz szálltak le a lóról. Mellöket vért, fejüket pikonhog[1] födte, oldalukon kardot viseltek, főfegyverük, természetesen, a hat láb hosszú íj volt. Nehéz nyilaik 600, a könnyűek 1000 lábra is eljutottak. A lovasság támadása ellen a földbe vert s kötéllel egymáshoz kötött czölöpök mögé állva védekeztek. Rendesen zárt rendben harczoltak, de a tagok között térköz volt, hogy tagonként átkanyarodva vonulhassanak szükség esetén vissza. Több sorban álltak föl. Az első sor, lövés után, a térközökön át visszavonult, hogy íját ismét megfeszíthesse, mi alatt a második sor lőtt.

A gyalogság bélelt és tűzött zekét, továbbá vas sisakot viselt. 1000 főnyi csapatokba tagolva, lándsával tört be az ellenség soraiba s azután késsel és bárddal harczolt. Leghíresebb gyalogosok voltak a Walesi-ek *(naked foot)*.

Ez volt az angol néphad, ezenkívül voltak zsoldosok is. A későbbi angol királyok azért szövetkeztek a németalföldiekkel, hogy az odavaló urakat harczosaikkal együtt zsoldjukba fogadhassák *(soldiers)*.

Hiba volna azonban azt hinni, hogy az íjászság lett

[1] Jelentését lásd a fegyverek leírásánál.

volna a főfegyvernem, mert a hadsereg magva itt is a lovagság volt.

A zsoldosoknak eleinte nem nagy hasznát látták és III. Eduárd a néphadra támaszkodva nyerte csatáit, de mert a hadjárat igen soká tartott s a hadszíntér távol esett Angliától, hadait ismét zsoldosokból állította össze. Utódai is ezt tették s némileg ezzel függnek össze későbbi vereségeik. V. Henrik már megint néphaddal jött Francziaországba s nem volt oka megbánni.

Az angolok sikereinek a francziákkal szemben több oka volt, de ezek között egyik leglényegesebb az, hogy nekik már akkor volt jól szervezett gyalogságuk, mikor még a francziáknak nem, és hogy a szárazföld lovagjaitól annyira megvetett fegyverrel, az íjjal, jól tudtak bánni.

Az angolok taktikája. A normannok Hastings-nél csellel győzték le az angolszászokat, mikor több sikertelen támadás után színleg megfutamodtak. E régi módszer itt ismét sikerült, mert az angolszászok vélt győzelmüktől föltüzelve, rendetlenül indultak üldözésükre s oldalukat födetlenül hagyták, a melyet aztán Hódító Vilmos pihent tartaléka támadott meg.

A normannok taktikája hagyományként maradt fönn az angoloknál s kicsinyben múlt, hogy ennek következtében Francziaországot el nem foglalták.

Rendesen jó állást kerestek, szárnyaikat jól födözték, bevárták az ellenség lovasságának támadását s mikor ezek íjászaik nyilaitól rendetlenségbe jutottak, a lovagok kezdtek harczolni, kiknek oldalait szintén a rettenthetetlen íjászok födözték.

Az angolok csatarendje fokozatosan fejlődött ki.

A gyalog harczoló lovagok (men-at-arms) három harcz-

vonalba álltak föl, a második harczvonal szárnyaira állították a lovon ülő lovagokat, hogy szükség esetén előtörve, a rendezkedő ellenséget szétverjék.

Az íjászok sokkal számosabb hadát minden harczvonalba osztották be.

A fölállítás részleteit II. Richard 1385. évben kiadott rendeletéből ismerhetjük meg, mely azt mondja, hogy az első harczvonalban 1500 men-at-arms és 2000 archers, a második harczvonalban, melyet „*la bataille du Roi*"-nak neveztek, 2000 men-at-arms és 4000 archers, szárnyain pedig 360 men-at-arms, 460 archers-el, illetőleg 320 men-at-arms, 540 archers-el állott; a harmadik harczvonalban körülbelül 1000 men-at-arms és 1000 archers.

Az archers-ek, a mint látjuk, egyes harczvonalakba voltak beosztva, de szükség esetén, kivált mikor védőállást foglaltak, mind az arczvonal elé és az oldalak mellé küldettek, ilyenkor 500—1000 főnyi csapatokra voltak osztva és vagy a térszín hullámaitól födött helyen, vagy szekerek mögött állottak föl, később pedig czölöpök mögött. V. Henrik elrendelte, hogy minden íjász két végén hegyesre faragott, hat láb magas czölöpöt vigyen magával s ezt ássa maga elé úgy a földbe, hogy felső vége előre álljon.

A fölállítás legfeljebb tíz-soros volt, néha, mikor hosszú vonalat kellett megszállni s a sereg csekély számú volt, kevesebb is, például Azincourt-nál csak négy sorban álltak föl az angolok.

A harczvonalak nem mindig állottak egymás mögött, például Crécy-nél, a hol — mint látni fogjuk — lépcsőzetesen álltak, úgy hogy a második az elsőt, a harmadik a másodikat szárnyalta túl balfelé.

Azincourt-nál pedig mind a három harczvonal egy vonalban állott.

A fölállítás kiegészítő része volt a szekérvár. Ennek védelme alá helyezték a málhát és a gyalog harczoló lovagok lovait.

Mondtuk már, hogy az íjászok a térszín hullámai mögé állottak, tehát ettől az időtől kezdve ez befolyást kezdett gyakorolni a harczra.

Angliában — hol nem tartották szégyennek a gyalog harczolást — a két fegyvernem együttműködése hamarább fejlődött ki, mint másutt.

Eleinte azok, a kik nem voltak vazallusok, csak védő harczra voltak kötelezve.

III. Henrik 1252-ben a lakosságot vagyon szerint osztályozta. E törvényt III. Eduárd kibővítette, a mennyiben az első osztályt, mely lóháton volt köteles harczolni, három kategoriába tagolta: az első kategoriába tartozók, kiknek 40 fontnál több jövedelmük volt, két nehéz fegyverzetű lóval tartoztak hadra kelni, a másodikba tartozók, kiknek jövedelme meghaladta a 20 fontot, egygyel és a harmadik, melynek jövedelme 15 fontnál nem volt kevesebb, könnyű lovon (hobby).

A második és harmadik osztálybeliek gyalog szolgáltak és nehéz fegyverzetet viseltek. Jövedelmük nem haladta meg a 10 font és 100 solidust.

A negyedik osztály kaszával, *guisarm*-al, késsel stb. volt fölfegyverkezve. Ide azok tartoztak, a kiknek jövedelme 20 márkánál több volt, az ennél kevesebb jövedelműek karddal és tőrrel. A 20 márkánál kevesebb jövedelműek íjjal.

A szakszerű ostromot III. Eduárd koráig nem ismerték,

mert az akna-harczot stb., vagyis a szakszerű ostrom módjait nem tartották lovaghoz méltó dolognak.

Derby lord részt vett 1342-ben Algesiras ostromában és itt tanulta el a hadi mesterségnek ezt a nemét, melyet hazájában ő terjesztett aztán el.

A középkori hadviselés illustrálására a crécy-i csatát fogom leírni, mert habár itt már ágyúkat is használtak, ezeknek a taktikára még semmi befolyásuk sem volt. A nehéz és lassú kezelésű lőporral töltött fegyverek nem sok kárt tettek az ellenségben, s így a róluk való megemlékezés inkább történeti, mint taktikai érdekességű. A crécy-i csata leírásából világosan láthatjuk a lovagi hadviselés rossz oldalait, melyek a legnagyobb vitézség és halálmegvetés mellett is lehetetlenné tették a győzelmet, olyan ellenséggel szemben, ki a balítéletektől megszabadult s a nyers erőt czéltudatosan volt képes alkalmazni.

III. Eduárd 1346-ban Gascogne-ba akart menni, hol Fülöp király fia, a norman-niai herczeg Aiguillon várát keményen ostromolta és a Bordeaux-nál álló Derby grófnak, az angol király rokonának serege az ostromlottak fölmentésére nem volt elég erős.

Eduárd a seregszállításra szükséges 1100 nagyobb és 600 kisebb hajót a southampton-i kikötőbe rendelte és július 2-án seregével hajóra szállva, a gascogne-i partok felé vitorlázott. Harmadnap kedvezőtlen szelek Cornwallis partjaira vetették vissza, hol aztán hat napig kellett vesztegelnie. Ez alatt az idő alatt a király tervét megváltoztatta s különösen a Francziaországból száműzött és Eduárdnak, mint Francziaország királyának hűséget esküdött Harecourt tanácsára, Normandia elfoglalására szánta el magát, mert azt remélte, hogy e tartomány nincs kellően

megszállva, s hogy innen könnyen elérheti Párizst, és hogy e két műveletével a királyfit is el fogja Aiguillon falai alól vonhatni.

Július 12-én la Hogue Saint Vaste-nál, a Cotentin félsziget keleti részén szállott partra a 4000 lovagból, 1000 angol íjászból 6000 irlandiból és 12,000 galles-iből[1] álló angol hadsereg. Eduard Arondel grófot connétable-á, Warwick-ot és Harecourt-ot maréchal-á nevezte ki A hajók védelmére Hostidone grófot rendelte 100 lovaggal és 400 íjászszal. Maga pedig hadait három csoportra osztva, a tengerpart mentén haladt nyugat felé. Az 500 lovagból és 2000 íjászból álló elővédet a vidéket jól ismerő Harecourt vezette, 6—7 mérfölddel megelőzve a derékhadat. Esténként a külön menetelt csoportok, rendesen zsákmánynyal megrakodva tértek vissza a közös táborhelyre.

A király és legidősebb fia, a galles-i herczeg a derék haddal délután 3-kor már mindig az éjjeli szálláson voltak.

Fülöpöt Eduárd partraszállása nem lepte meg, tudott róla s készülődéseinek hírére Bertrand Róbert maréchal vezetése alatt 2000 lovagot küldött Cotentin-be, du Fay Godemart pedig a Szajna torkolata és Calais közötti partvonal védelmére rendelte; azonkívül Guines connétable-nek és Tancarville birodalmi kamarásnak meghagyta, hogy a királyfi seregének egy részével Caenbe menjenek.

Bertrand Róbert kellő időben ott volt a cotentin-i partoknál, de a partraszállást meg nem akadályozhatta,

[1] Buchon nézete szerint Froissart a létszámra nézve téved, a mit magam is hiszek, mert 23,000 ember átszállítására nem kellett volna 1100 nagy hajó.

mert a kikötést fedező Warwick íjászainak nyílzápora ellen lovagjai tehetetlenek voltak s 500 lovat vesztettek. Eduárd hat napi pihenőt tartott seregével s csak a körülfekvő helységeket szállotta meg.

22-én St. Lo-t foglalta el, hol tömérdek szövetet zsákmányolt; 26-án Caen város alá érkezett, melyet a militiának visszaveretése után ostrommal vett be. Ez alkalommal sok kincsen kívül Tancarville és Guines is kezeibe kerültek 100 lovaggal.

A vonal, melyen az angol had haladt, letarolt mezőhöz lett hasonló, mert a jobbra és balra széledő csapatok mindent elpusztítottak, a mi kezük ügyébe akadt. Fülöp St. Denisbe ment s ott gyülekeztette a kibontott oriflamme alá seregének franczia elemein kívül a zsoldjába fogadott genua-i számszeríjasokat is, itt csatlakozott hozzája a többek között Csehország vak királya János, ennek fia luxemburgi Károly német király, a Savoyai gróf, Beaumont János Henaut grófja stb.

A franczia király seregének gyülekezését biztosítandó, a Szajna valamennyi hídját elrontatta és partjai védelmére a községi hadakat rendelte, maga pedig Rouen felé haladt.

Eduárd zsákmányának bíztos helyre való juttatása után szintén Rouen felé indult, útközben találkozott a pápa követeivel, kik a királyt békére inteni jöttek, de czélt nem értek. Augusztus első napjaiban a Szajna balpartján Rouennal szembe érkezett, a külvárosokat földúlta s tovább ment fölfelé, mindent elpusztítva, a mi útjába került. Fülöp király a jobbparton haladt vele egy magasságban és 13-án érkezett ismét Saint Denisbe. E helyről hívta csatára az angol királyt. Kihívásában csatatérül vagy a jobbparti Franconville és Pontoise, vagy balparti Saint Germain

du Prés és Vaugirard közötti helyet jelölte ki. A csata napjának kitűzését Eduárdra bízta, kikötvén azonban, hogy az ország pusztításával hagyjon föl.

Eduárd e föltétellel mit sem törődött s fölgyújtatta Saint Germain en Laye-t és Saint Cloud-t s már Párizs kapuit is fenyegette, miközben hadainak egy része Northampton connétable vezetése alatt a poissy-i[1] hidat állította ismét helyre.

Fülöp attól tartott, hogy Eduárd Guienne-be megy; ezt megakadályozandó, Párizson át a Szajna balpartjára nyomult előre és 16-án Bourg la Reinetől délre foglalt állást és futárokat küldött az Aiguillont ostromló hadakhoz, azzal a rendelettel, hogy hagyjanak föl az ostrommal.

Eduárd helyzete igen veszedelmes volt, mert nem gondoskodott annak az útnak biztosításáról, melyen jött volt és nem szervezett magának működési alapot; az e közben tekintélyes számban összegyűlt franczia hadak elől pedig vissza kellett vonulnia. Legczélszerűbbnek tartotta a flandriaiak hatvanezernyi hadához áttörni magát, a mely Bethune körül táborozott, a királytól küldve Hastings lord, Moleyau és Mautravers parancsnoksága alatt.

Augusztus 16-án a poissy-i hídon átkelt s aznap még Beaumont-ig, másnap Grandvilliers-ig ment, mi közben maréchal-jai az északi városok militiáit verték szét, a melyek Párizs felé siettek Fülöphöz.

Grandvilliers-ben a Párizsba szándékozó cseh király hada riasztotta föl az angolokat, kik közül többeket el-

[1] Poissy nem tévesztendő Passyval össze. Poissy Versailles-től északra 16 kméterre, a Szajna balpartján, ennek egy kanyarulatánál, Passy pedig (ma már Párizs falai között) a Bois de Boulogne és Szajna között, ennek jobbpartján van.

fogtak. Northampton connétable azonban idejekorán megérkezett, hogy kiszabadítsa honfitársait s visszaverje a támadókat.

Eduárd Grandvilliers-ből augusztus 17-én küldött választ a franczia király kihívására, melyben kijelentette, hogy eddig is szivesen megütközött volna vele, de a Szajnán nem mehetett át, mert a hidak mind le voltak rontva s több napba került míg Poissy-nál egyet veretett. Most is örvendeni fog a találkozáson, de a föltételeket nem fogadja el.

A következő napon Poix-ig ment s az útjába eső Argiest (ma Dargies) gyújtotta föl.

Poix és két vára védő őrség nélkül volt, polgárai sarczot igértek, hogy városukat a földulástól megmentsék. Eduárd tovább ment Airenes felé, Poix-nál hagyva néhány lovagot a hadi adó fölvétele végett. A mint a polgárok a királyi sereg eltávozását látták, azonnal rajtaütöttek a lovagokon s meg akarták őket ölni. Tusakodás közben az egyik lovag szolgája a király után futott, hogy hírül vigye neki a polgárok csalfaságát. Mikor a Regnault de Cobham és Thomas de Hollande vezette hátvédhez ért és elmondta a történteket, ezek visszafordultak, a városiakkal küzdő társaikat megmentették, büntetésül a várost földulták s azokat a polgárokat, kik meg nem szökhettek, fölkonczolták.

Eduárd helyzete Airenes-nél ismét igen veszedelmes lett; részint mert a Somme-on való átkelési helyek mind meg voltak szállva, részint mert Fülöp tőle 27 kilométernyire Coppegny-l'Esquissé-nél állott s nem tudhatta róla, hogy mikor fog rajta ütni. Belátta, hogy minden áron a túlsó partra kell jutnia és átjáró keresés végett Warwick és Harecourt maréchal-jait 1000 lovaggal meg 2000 lovas

ijászszal útnak indította, kik mind a Pont-à-Rémy, mind a Long-en-Ponthieu melletti átkelő helyeket erősen megszállva találták s minden igyekezetük mellett sem voltak képesek a sánczokkal erősített átkelő helyeket hatalmukba ejteni és siker nélkül tértek vissza királyukhoz.

Fülöp ez alatt Amiens körül majdnem 100 ezer embert gyűjtött össze, s az Abbeville alatti Blanche-Tache nevű átkelő hely őrizetére du-Fay-t küldte 1000 lovaggal és 5000 genuai számszeríjassal, maga pedig Airenes felé ment.

Augusztus 22-én, mikor az Abbeville-nél való átkelés nem sikerült, Eduárd Oisemont-ba húzódott vissza, Fülöp pedig megtámadását határozta el. Ekkor követte el Fülöp a legnagyobb hibát, mert a helyett, hogy rögtön megtámadta volna az angolokat, még másnap sem tette azt, tétovázott, állítólag, mert még több harczosra várt.

Eduárd Oisemont-nak 22-kén történt elfoglalása után Vimeu grófság fegyvereseit szétverte és egy szemrevevő csapatot d'Harcourt vezetése alatt Saint Valery-ig küldött előre, melyet a francziák visszavertek. Ez volt Eduárd legválságosabb helyzete, mert a tengerparthoz és a flamandokhoz vezető útja el volt zárva. Ha Fülöp nem tétovázik, de még 22-én vagy 23-án reggel megtámadja, nem szabadult volna ki a kelepczéből.

Eduárd érezte helyzetének veszedelmét s mikor minden erőlködése mellett sem talált átjárót, 23-án maga elé vezettette a franczia foglyokat, kik közül Gobin Agace megmondta, hogy Abbeville alatt van egy gázló, mely a tenger apadásának ideje alatt járható.

Éjfélkor megindult seregével s hajnalban az illető helyen volt, de átkelni még nem lehetett. Hat órakor a tenger apadni kezdett s kevés idő múltával a Somme aestuarium-

szerű torkolatának fehér feneke, melytől e gázló nevét vette, mutatkozni kezdett.

Átkelésüket du Fay meg akarta akadályozni és a környékbeli községek militiáival megerősödve, útjokat állta. Az angolok érezték, hogy a biztos haláltól csak a túlsó part elérésével szabadulhatnak meg s halálmegvetéssel harczoltak, Fay-t Saint-Ricquier-be verték vissza és szerencsésen átjutottak a Somme-on, hová Fülöp csak akkor érkezett meg hadával mikor az utolsó angol is átkelt volt s a tenger ismét áradni kezdett. Másnapig kellett hát várni, a mikor aztán a francziák is átkeltek Abbeville-nél.

Eduárd Noyelle-ben szándékozott megszállni, de megtudta, hogy a birtokosa annak az Artois grófnak leánya, ki Anglia irányában érdemeket szerzett s tovább húzódott, hogy a crécy-i erdő déli szélénél, Titre közelében, táborba szálljon. Maréchaljai Crotoy-t ejtették hatalmukba. A király, a következő egész napon, az erdőtől födött helyen maradt s csak 26-kán ment az erdőn keresztül a helységbe. Aztán a Maÿen átkelve, a Crécy és Wadicourt közötti magaslatokon foglalt állást, azon a téren, melyet Warwick gróf, Sir Regnault de Cobham, Godefroy de Harcourt és Suffolk gróf jól átkutattak volt.

Az angol sereg fölállításáról a következőket tudjuk:

Az a 60 láb magas fensík, mely a Maÿe és Anthie folyók között fekszik, tökéletesen róna és több lánczolattal van szegélyezve, melyek az említett folyók felé lejtősek. Ezek közül az, mely Wadicourt és Crécy között északkeletről délnyugat felé húzódik, a Maÿe felé meredek. A száz éves háború idejében e fensík nagyobbrészt erdőkkel volt borítva, melyek egyikére támaszkodott az angolok balszárnya. Eduárd hada csekély számú volt s hogy az egész vonalat megszállhassa, úgy állíttatta egy-

más mögé a harczvonalakat, hogy a másodiknak balszárnya az elsőt, a harmadiké a másodikat szárnyalta túl balfelé.

A lejtő szélén elül az íjászok álltak *„en manière d'une herse"*; támogatásukra a wales-iek voltak rendelve. Ennek az első harczvonalnak vezére az ifjú királyfi volt, kiséretéhez tartoztak Simon fia Richard, ki a zászlót tartotta, Warwick gróf, Harecourt, Cobham gróf s még többen. Ide 800 lovag, 2000 íjász és 1000 brigands [1] volt beosztva.

A második harczvonalban 500 lovag és 1200 íjász állott Arondel gróf parancsnoksága alatt; a harmadikban pedig 700 lovag 2000 íjászszal. Itt tartózkodott Eduárd király számtalan gróffal és főúrral.[2]

A szekérvár, hová a leszállott lovagok lovait állították, egy kis erdőnél volt, a fölállítás mögött.

A védő állás megszállása után a király végig lovagolt a harczsorok között, mindenkinek útbaigazítást adott úgy, hogy nem volt senki, ki kötelességét ne tudta volna, azután pedig beszédet intézett hadaihoz, melyben fölszólította őket, hogy segítsék visszafoglalni birtokát, melyet Fülöp bitorolt el tőle. Azután Cobham-et küldte az ellenség kikémlelésére, ki négy franczát fogott el; ezek megvallották, hogy a francia had közeledik.

A franczia had létszáma Villani szerint 12,000 homme d'armes, 12,000 idegen zsoldos, ezek között 6000 genuai íjász és 50,000-nyi könnyű militia, Froissart az homme d'armes-okat 20, a gyalog zsoldosokat 15 ezerre teszi. Augusztus 25-én a franczia hadak nagyobb része még a Somme-on nem kelt volt át. 26-án napkeltekor a király

[1] Könnyű fegyverzetű gyalogos.

[2] Villani szerint az angol király serege 4000 lovagból és 12000 zsoldosból állott.

is megindult s négy bátor lovagot küldött előre az angol hadak állásának kikémlelésére, kik ezt minden bántódás nélkül megtették s visszatérve, egyikük, a baseli Moyne, azt tanácsolta a királynak, hogy állítsa meg seregét s háljon meg e helyen, mert míg a sereg vége megérkezik, késő lesz az idő a csatarend elrendezésére, az emberek fáradtak lesznek s kedvetlenül fognak harczolni a kipihent angolokkal. A király a tanácsot elfogadta, elrendelte a megállást, mit a sereg orra megfogadott, de a hátrább jövők — elül akarván lenni — nem. A sereg orra ezt látva, szintén megindult s így egymást tolva, elhangzott a maréchalok parancsszava; senki sem fogadott szót, mindenki elül akart lenni. A rend tökéletesen fölbomlott s a tolakodó francziа had egyszerre csak az angolok védelmi állásával szemben találta magát. Ezek rendezett sorait látva, a sereg orra kezdett hátraszorulni s a rendetlenség még nagyobb lett, mert a hátul levők azt hitték, hogy a harcz elül megkezdődött s rosszul ütvén ki, hátrálni kell.

A király ezt látva, elrendelte, hogy a genuaiak kezdjék meg a harczot.

Az angolok, mint láttuk, három harczvonalban állottak s az első harczvonal állása előtt czölöpzet volt. A genuaiak hat mérföldnyi út után elfáradva, nem nagy kedvet mutattak a harczhoz, a min a franczia urak, különösen Alencon gróf, igen felbőszültek s az e közben kerekedett égiháború között erőszakkal kergették őket előre. A vihar lecsendesedett s a felhők közül kibúvó nap egyenesen a francziák szeme közé sütött. Az angolok helyben állva várták be a genuaiak közeledését és a kellő időben zúdították reájuk nyilaik özönét, melytől ezek megijedve, fegyvereiket eldobták s visszafutottak. A király felbőszült

és lovagjainak azt rendelte, hogy öljék le[1] a menekvőket. Az angolok az egymás között verekedő francziákat kényelmesen lövöldözték s nyilaik nem tévesztették el a czélt. Így kezdődött a csata 26-án, a vecsernye idejében.

Az angol íjászok, kik táborukban szárazon tudták íjaik húrját tartani, fennakadás nélkül lőttek, míg a genuai számszeríjasok húrjai el voltak ázva s így majdnem tehetetlenek voltak az angol íjászokkal szemben, kik különben is négyszer is képesek voltak addig lőni, míg a számszeríjasok egyszer. Ekkor szólalt meg a czölöpzet mögé állított két lőporral töltött ágyú is, némelyek szerint, először Európában, de hatás nélkül. Az éj beálltával sem szűnt meg a franczia seregben a mészárlás, mit a wales-iek látva, átugrottak a czölöpzeten s késeikkel rettenetes mészárlást vittek véghez az egymást öldöső s az angolok ellen magukat nem védelmező francziák és genuaiak között. Végre a franczia lovagok mégis gyülekezni kezdtek s az angol első harczvonal éppen a czölöpzet mögül kibontakozó lovagjait támadta, mire ez nagy rendetlenségbe jött és a királyhoz küldött segítségért, ki hátul egy malomnál állott tartalékban. A királynak a segélyt kérőkhöz intézett következő kérdése: „Messire Thomas, fiam meghalt-e, vagy annyira meg van sebesítve, hogy nem tud magán segíteni?“ és válasza, mikor megtudta, hogy fia nincs megsebesülve: „Messire Thomas térjen vissza azokhoz, a kik küldték, s mondja meg nekik, hogy ne küldjenek hozzám segítségért míg fiam él akármi történik is, és parancsolom nekik, hogy

[1] Froissart: „Or tôt, tuez toute cette ribaudaille, car ils nous empêchent la voie sans raison.“

hagyják fiamat a sarkantyút megérdemelni, hadd legyen a mai nap az övé, ha Isten úgy rendelte" — jellemző a lovagias fölfogásra. Ma azt, a ki ezt tenné, haditörvényszék elé állítanák — föltéve, hogy nem király. De térjünk vissza a csatába, hová egy másik franczia lovagcsapat is megérkezett, hogy a czölöpzetet megkerülve, a galles-i herczeg hátába kerüljön, mit a második angol harczvonal látva, Arondel gróf vezetése alatt szintén beleelegyedett a harczba. Hallatlan mészárlás között esett itt el a franczia nemesség virága s a velük harczoló János, Csehország vak királya is. Fülöp csak későn határozta el magát a beleavatkozásra, s hogy ő is el nem esett, csak az öreg Hennaut grófnak köszönhette, ki az előre rohanni akaró király lovának kantárszáraiba kapaszkodott és nem eresztette előre.

A crécy-i csatából látjuk, hogy a hűbéres hadak, fegyelmezetlenségük miatt, még akkor sem állhatták meg helyüket fegyelmezett és jól vezetett, nagyobbrészt zsoldosokból álló hadak ellen, ha sokkal számosabbak voltak is, látjuk továbbá, hogy a gyorsan kezelhető íj, melyből ötször is lehet lőni addig, míg a nehezen kezelhető számszeríjból csak egyszer, megbecsülhetetlen fegyver volt az angolok kezében.

Szerencséje a francziáknak, hogy az éj sötétsége miatt az angolok nem üldözték őket, mert ha Eduárd győzelmét még nyomós üldözéssel tetézi, sem a király, sem kisérete nem menekülhetett volna meg — de így is alig volt nemesi ház, melyet gyászba nem borított a vereség. Másnap Rouen-ből, Beauvais-ből stb. tömegesen jött a városi militia a csatatér felé, mert a francziák győzelmét biztosra vették s az éj eseményeiről semmit sem tudtak. Hatszáz angol lándsás és 2000 íjász elegendő volt, hogy

50,000 községi katonát részint elfogjanak, részint lekaszaboljanak.

A crécy-i csatában Európa legkitűnőbb lovagjai álltak egymással szemben. Hogy melyik rész, az angol-e vagy a franczia vetette inkább meg a halált, melyik rész volt vitézebb, lovagiasabb, nem lehet eldönteni. Miért diadalmaskodtak hát a sokkal kisebb számú angolok és miért nem a francziák? A felelet könnyű. A csata előtti és alatti események részletes leírásából ismert körülmények megadják hozzá a kulcsot. Az, a ki az elmondottakat figyelemmel kisérte, észrevehette, hogy a francziákkal egyenlő értékű angol lovagok sok balítéletet dobtak félre. Nemcsak a zsoldosaik harczoltak gyalog, hanem a hol kellett, a lovagok is. Minden működésüket, harczukat egy kéz intézte, minek következtében azok nem egyes párviadalokból állottak, hanem egymást támogató, egymással összefüggésben levő, czéltudatos föllépésekből. A király, míg a Somme jobb partjára nem juthatott s visszavonulási vonala — a flamandokhoz — némileg nem volt biztosítva, kerülte az összeütközést. Terv szerint működött, tervét az ellenségre, saját számerejére és a térszín viszonyaira való tekintettel állapította meg. Seregét az a *nyugodtság hatotta át, a mely csak ott szokott lenni, a hol a vezetés kapkodástól ment és nyugodt,* a hol a hadsereg és vezér között a bizodalom kölcsönös.

E bizodalom s az a meggyőződés, hogy a vezér mindent megtett, a mit kell, záloga az intézkedések és a végrehajtás közötti harmoniának.

Föl kellett tünni annak is, hogy Eduárdot, ide s tova menetében a francziák nem akadályozták, hogy az angolok mindig jól megfontolva választották állásukat, a honnan kényelmesen láthatták az utat, melyen az ellenségnek

jönnie kellett s ennek következtében könnyű volt megválasztaniok azt a pontot, a hol és azt a pillanatot, a mikor a rendetlenül közeledőkre rohanhattak. Nem csoda tehát, hogy sokszorta csekélyebb számuk és egy valóban elkövetett nagy hiba ellenére is megszabadultak abból a kelepczéből, melybe az elkövetett hiba, a visszavonulási vonal biztosításának elmulasztása következtében jutottak és hogy oly világra szóló módon megverték a francziákat, kik épp oly vitézek voltak mint ők, de a kiknél mindaz hiányzott, a mi náluk megvolt s a kik az észszerű hadviselést akadályozó balítéletektől nem tudtak megmenekülni. Kiknél a lóháton harczoló nemesek a zsoldjukba fogadott gyalog harczoló genuaiakat megvetették s velük való bánásmódjuk oly rossz volt, hogy az még jobban apasztotta harczikedvüket, mint az út fáradalmai és a vihar, mely íjaik húrjait meglazította. A kiknél az egységes vezetésnek még csak nyomát sem lehet látni, mert mindenki saját akarata szerint akart harczolni, mindenki csak személyének kitüntetésére gondolt s irigykedve nézte társát, ki esetleg oly helyzetbe jutott, hogy előbb csaphatott össze az ellenséggel, mint ő. Különben az egységes vezetés és a czéltudatos működés a királyon is múlt, ki a hadai között kétségtelenül nagy mértékben megvolt harczi kedvet nem volt képes egy közös czél felé terelni, kinek nem volt terve, ki jobbra-balra kapkodott, egytől is, mástól is tanácsot kért azért, hogy meg ne fogadja, vagy elfogadva is végre ne hajtsa, ki az ütközésre való kedvező alkalmat mindig elszalasztotta, különösen akkor, a mikor a nálánál sokkal gyengébb angol hadnak a tengerhez vezető útja el volt vágva, a mikor több akadály választotta el szövetségeseitől, Oisemontnál, augusztus 22-én,

mikor az elősorolt bajokhoz még az is járult, hogy Eduárd hadai átkelés keresés végett szét voltak oszolva. A ki augusztus 26-án, mikor egy jótanács következtében elhatározta, hogy fáradt seregét csak az éjjeli pihenés után vezeti harczra, akaratát nem volt képes végrehajtani és ez által könnyítette az angolok győzelmét, a ki saját erélytelenségével épp úgy hozzájárult annak a fejetlenségnek előidézéséhez, melynek következtében harczosai a közös ellenség helyett egymás ellen fordították fegyvereiket, mint alvezérei és csapatai fegyelmezetlenségükkel, a ki a szerencsétlen szombat esti csata után a helyett, hogy seregének az Eduárd hadainál még mindig számosabb életben maradott részét gyülekeztette volna, esze nélkül futott álruhában Párizs felé.

Olaszország. A verdun-i osztály következtében megalakult Olaszország nem forrhatott egy állammá, mint Francziaország, mert a német királyok azt képzelték, hogy ez az ország az övék. E képzelődésnek következése volt az a hosszadalmas háborúskodás, mely a pápák és a német királyok között az olaszok és németek kárára oly hosszú ideig tartott.

A félsziget déli részén a normann Tankréd fiai alapították a két siciliai királyságot, Róma és környéke a pápáé volt; Itália egyéb részein az egyes városok alkottak kisebb-nagyobb államokat, melyek, hogy magukat szomszédjaiktól és a közös ellenségtől, a gyűlölt némettől oltalmazzák, zsoldos hadakat tartottak.

A zsoldos hadak Olaszországban, hol a hűbérrendszer soha sem virágzott nagyon, fejlődtek ki legelőbb s ezek soraiban született újjá a hadi tudomány.

Eleinte idegenek, később a benszülöttek alakították harczos csapatokat s állottak valamely állam szolgálatába.

E csapatok vezérei kenyérkeresetnek tekintették a hadviselést s a régiek irataiból, különösen Vegetius művéből tanulták e mesterséget.

Az első idegen zsoldosok Itáliában azok az *almogavar*-ok voltak, kiket Arragoniai Péter 1282-ben vezetett oda a siciliai vecsernye után, mikor igényeit akarta érvényesíteni.

Az almogavar-ok a mórok elleni háborúkban, kegyetlen vad rablókká lett catalón-ok voltak s a zsákmányolásról, zsarolásról letenni nem voltak képesek. Siciliából, hová Péter őket az Anjou-ház kiűzése végett vitte magával, nem akartak hazatérni s mint önálló rablócsapat, ott maradtak garázdálkodni. Később *Flor Roger* [1] egykori szerzetes vezetése alatt kalózkodásra adták magukat.

Idővel minden városnak voltak zsoldosai, utóbb ezek vezérei *(capitani di ventura)* urai lettek azoknak a városoknak, a melyek szolgálatában állottak. Példa rá *Matteo degli Visconti* Milanóban, *Cangrande della Scala* Veronában.

A XIV. évszáz elején a zsoldos csapatokból hadviselő egyesületek lettek, melyek önálló tényezőként lépnek föl Olaszország ügyeinek intézésében, mint 1322. óta a *compagnia de Siena* s a *Leodrisio Visconti* alapította *Szent György banda.* A gazdag zsákmányra való kilátás német csapatokat is csábított Itáliába, különösen Lombardiába. *Urslingeni Werner*, a nagy compánia ura, Isten, a szomorúság és könyörület ellensége egész Olaszországban garázdálkodott 1334—1351 között, míg magyar hadak föl nem konczolták.

Az idegen zsoldos vezérek között a német landau-i

[1] Flor Roger Konradin egy udvari nemesének és egy Brindisi-családból származott leánynak volt fia.

Konrád — kit Fra Moriale-nek neveznek — azzal szerzett magának nevet, hogy csapatát rendesen szervezte. Nevezetes condottiere volt Sforza Ferencz, ki Milanónak lett ura 1450-ben.

A condottiere-k vezette csapatoknak nagy hatása volt a hadviselésre. Ők a hadviselést hivatásuknak tekintvén, lényegesen elősegítették a tökéletesedést. Első sorban Vegetius művét tanulmányozták s ennek hatása alatt alakúlt át a hadviselés, mesterséggé. Megjegyzendő azonban, hogy ennek különös jelleget adott a zsoldosoknak az a törekvése, hogy egymásban nagy kárt ne tegyenek. A condottiere hadak fegyverzete nemcsak czélszerűség, de csín tekintetében is a lehető legtökéletesebb volt. Kényelmesen, hiányt nem érezve szerettek harczolni s ezt az élelmezésre vonatkozó intézkedések fejlesztése által érték el.

Taktikai intézkedéseik valamennyien a lehető legnagyobb biztosság elérését czélozták. Erős tartalékról gondoskodtak. Erejüket kis csapatokra osztották, s ezeket nem egyszerre, de fokozatosan bocsátották a harczba. A tartalék csak a válságos pillanatban lépett döntőleg közbe.

Az elmondottakból látjuk, hogy miben volt a condottiere taktika tökéletesebb a középkorinál. Lássuk most rossz oldalát is. A condottiere-k azért, mert békében mesterségüket nem űzhették, szerették a háborút hosszúra nyújtani; és mert csak saját érdekükre gondoltak, nem az ellenség tönkretételére, nem igen bántották azokat, kik velük szemben álltak. Ennek az volt a következése, hogy döntő ütközetre alig került a sor, ha sikert értek is el, azt sohasem aknázták ki s a háború végczélját, a teljes győzelmet kerülték.

A csaták vértelenek voltak.

A *castracanoi* ütközet félnapig tartott s benne annyi mozdulat történt, hogy lapokat lehetne vele teleírni, de életét senki sem vesztette el. *Anghiari*nál egy ember esett el, de ezt sem az ellenség fegyvere ölte meg. Lováról esett le s nyakát szegte.

Az olasz zsoldosok nagyobb része lóháton harczolt. A gyalogság alig tette tizedrészét a zsoldos seregnek.

A gyalogság rendesen sánczok mögött harczolt, sőt a szétszórtan való harczolás egy bizonyos nemét is föllelni már náluk.

A gyalogság a lovasság szárnyára állott s hogy az ellenséges lovasság támadásaitól védve legyen, lándsás paizstartókkal vétette magát körül. Ennek a fölállításnak a régivel szemben, a mikor a gyalogság a lovasság mögött állott, sok előnye volt, mert utóbbi esetben csak a lovasság harcza volt irányadó; az előbb említettben pedig a gyalog lövészek működésének tág tere volt.

A hadigépekkel való harczot, mert az a gyorsan való mozgást gátolja, nem szerették. Ez az oka, hogy a hadigépek náluk igen tökéletlenek voltak. Látni fogjuk, hogy a kézi tűzfegyverek és ágyúk alkalmazását is sokáig kerülték.

A hadviselést tudománynak tekintették s a régi írók könyveiből tanultakat az ő viszonyaikhoz igyekeztek alkalmazni. Ezzel kezdődött a hadi tudományok „renaissance"-a, tehát ezen a téren is az olaszok jártak elől, épp úgy, mint a tudomány egyéb ágaiban és a képzőművészetekben is.

Lombardia és Toscana nagybirtokosai *(valvassori)* és polgárai *(valvassini)* s czéhekbe tartozó lakói egyesülve hadat szerveztek. A harczosokat zászlóaljakba osztották.

A zászlóaljak parancsnokait „*gonfaloniere*"-knek nevezték. A főparancsnok vagy a polgármester *(podesta)*, vagy egy a nagybirtokosok közül való volt. A város zászlaját „*carroccio*"-nak nevezett szekeren vitték.

A carroccio díszes szövettel bevont négykerekű szekér volt, melyet ökrök húztak; közepén egy árboczszerű rúd volt, melynek ormára vagy keresztet, vagy valamely szentképet helyeztek. A díszesen öltözött ökörhajtókon, a papon és néhány orvoson kívül fegyveresek és trombitásokból álló csapat szolgált fedezetéül. Ezt tekintették a főhadiszállásnak, innen adták ki a parancsokat és jeleket. Ezen kívül még egy másik szekér is követte a hadat, melyen a hadi harangot *(martinella)* szállították. A carrocció-nak, épp úgy, mint a hadigépeknek, külön neve volt. Pádua városáét „*Bertá*"-nak, Cremonáét „*Gajardus*"-nak nevezték.

A carracciók divatja Németországba is áthatolt, sőt az Anjouk korában Magyarországba is. Pedig itt semmi értelme sem volt, mert a magyarok hadai leginkább lovasokból állottak s a carrocciók lassan mozgó nehézkes alkotmányok voltak.

A kereskedelem fejlődésével a hadi mesterség élethivatássá lett s Európa minden országából tódultak a zsoldosok Olaszországba. A városok seregeinek száma tekintélyes volt, például Alessandriá-é, a mely 15,000 főből állott. Később az olasz városok egymással szövetkeztek, hogy a német császárok hatalmaskodása ellen védekezzenek s e szövetséget *concordiá*-nak nevezték. A concordia hadserege leginkább gyalogságból állott.

Macchiavelli ebben az időben írta „*Arte del guerra*" czímű művét, melyet nemcsak katonák olvastak szivesen. Ez az elsőrangú író jó hazafi volt, forrón óhajtotta hazá-

ját a németektől megszabadítani s ő, ki soha sem forgatott fegyvert, ki soha sem volt katona, a régiek classicus műveiből tanulva belátta azt, hogy a nagyobbrészt idegenekből álló condottiere-k hadviselési módjával nem lehet a barbárokat a szép Itáliából kiűzni. Első sorban tehát nemzeti hadsereget óhajtott szervezni, a mi következő szavaiból is kiviláglik: „Ne higyje, hogy oly nehéz a polgári élet előnyeit a katonai élet rendszereivel harmóniába hozni; e két status közötti ellentét csak látszólagos és csak azért van, mert tévesen ítélünk. Ezek az emberek (a többnyire idegen, barbár német condottiere-k), kik nagy bajuszukkal és káromkodásaikkal akarnak nekünk imponálni, nem igazi katonák; Hellás és Róma legjobb katonái egyszersmind legjobb polgárai is voltak".

E megszívelendő szavak ma is igazak. Hiszen a katona nem egyéb, mint fegyveres polgár, ki fegyverrel oltalmazza más munkát végző polgártársait. Erkölcstelen és beteges fogalom azt hinni, hogy a katona nem polgár, hanem valamely hatalomnak kiváltságos szolgája. Erkölcstelen az a tan, mely arra oktat, hogy a szolgaságnak e neme díszes, mert erkölcstelen czélt hajhászó hatalmat oltalmaz s ezt segíti saját társai elnyomására irányult munkájában. Az a katona, ki egyszersmind nem polgár is, olyan mint a római praetori testőr, se országa, se házája, csak ura, melynek addig szolgál, míg jobbat nem kap. Ilyen katonára csak imperatoroknak van szükségük, az imperatorok kora pedig már lejárt, ma csak alkotmányos fejedelmek lehetnek, kiknek testőrökre nincs szükségük, kiknek házájukban nincs ellenségük, mert nincs más czéljuk, mint a polgárság többségének.

Németország. Láttuk, hogy a hűbérrendszer az erősödni óhajtó királyi hatalom támogatása czéljából fejlő-

dött. Később azonban olyan irányt vett, hogy sem a királyi hatalomnak, sem az államnak nem szolgált javára. A hűbéreknek apáról fiúra való szállása a legtöbb középkori államnak szétbomlására vezetett, mert a gazdag hűbéresek függetlenségre vágyódtak s nem szerették akaratjukat a királyénak alárendelni. — Francziaország erélyes királyai győzelmesen kerültek ki azokból a hosszú ideig tartott háborúkból, melyeket nagy vazallusaikkal vívtak. Németországban másként állt a dolog, mert ott a királyok nagyrészt nem voltak elég erősek és inkább másra fordították figyelmüket, mint az ország belügyeire. A herczegek és grófok — a kik eredetileg állami tisztviselők voltak, sőt a nagyobb földbirtokosok is — fejedelmekké lettek s a császár nem tekinthette magát igazi fejüknek. Az államfő a nemesség nagyobb része fölött csak közvetve gyakorolta hatalmát.

A *„reichsfrei“* nemesség közvetlen a király uralma alatt állott ugyan, de mert nehány száz családnál alig állott többől, olyan sereget, a milyenre a királyi tekintélynek szüksége volt, nem alkothatott.

A *„nem reichsfrei“* nemesség inkább közvetlen ura érdekeit szolgálta, mint a királyi hatalomét. Ez volt az oka annak, hogy a fejedelemnek családi birtokait kellett szaporítania, s az ezért viselt háborúk nem szolgáltak az államegység javára.

A királyi hatalom megerősödését sem a valóságos fejedelmekké lett nagy urak, sem a városok nem kivánták. Az előbbiek azért, mert saját hatalmukat féltették, ez utóbbiak pedig, mert nem bíztak a királyokban s nem remélték, hogy ezek jobban megoltalmazzák őket a hatalmaskodó lovagoktól, mint saját maguk. A német királyok keveset is törődtek a belügyekkel s ha voltak is egyes erélyes

királyok, azok összes erejükkel azt a „fantome"-ot kergették, mely után Nagy Károly is futott, annak a rögeszmének éltek, melyet Nagy Károlytól örököltek: a kosmopolita római birodalmat óhajtották ismét megalapítani és e miatt folytonos harczban voltak a pápákkal, kik ugyanazt akarták, csakhogy nem a császári korona, hanem a pápai tiara alatt s ezzel a művelt olaszok összeforrását hátráltatták s azoknak a körülményeknek malmára hajtották a vizet, melyek Németországnak egységes állammá való fejlődését is megakadályozták. Mikor a német urak látták, hogy a királyok családi javaik gyarapítása útján erősödni kezdenek, arra igyekeztek, hogy mindenki mentől több lovaggal vegye magát körül. Ennek következtében, különösen az ország déli vidékein, a hol nemcsak az uraknak, hanem a lovagoknak is jogában állott, *jobbágyokat lovaggá ütni*, és a hol e jogot bőven kiaknázták, csakhamar a lovagok nagyobb része nem a nemesség soraiból került ki. Ez az oka, hogy a francziák, angolok stb. a német lovagokat nem tekintették velük egyenlő rangúaknak s lenézték őket.

Németország tehát oda jutott, hogy az uradalmak valóságos államok lettek *a képzelt államban.*

E fictiv Németországnak semmiféle befolyása sem volt az európai hadi viszonyokra. Különösen a Hohenstaufen-i házból való királyok letünése után jóban, rosszban az olaszokat, francziákat és angolokat utánozták.

A legrégibb hűbéri szolgálat három hónapra terjedt. Mikor a hadjárat tovább tartott s az ellenség elég ügyes volt az ütközést ez idő alatt kikerülni, biztos lehetett abban, hogy a hűbéres sereg szét fog oszlani s hogy aztán azt fogja tehetni, a mi neki tetszik. Nem is mindenki tartozott három hónapig fegyver alatt maradni.

mert bármely szolgálatért letöröltek nehány napot vagy hetet kötelezettségének rovásáról s az egyik rész 5—6 hét, a másik két hónap után hagyta ott zászlaját s a hűbéres had napról-napra olvadt, míg végre az egész szétment. Minden vidéknek más szokása, más törvénye volt: itt csak határain belül volt köteles szolgálatot teljesíteni, ott pedig csak akkor harczolt tovább, mikor szenvedett veszteségeiért kárpótolták. Ily körülmények között a lovagi hadseregek nem feleltek meg a czélnak, s a fejedelmek a seregszervezés más módját kellett, hogy keressék. Ez vezetett a zsoldos seregek szervezésére. Már Barbarossa Frigyesnek is voltak zsoldosai, kiket *„brabanzon“*-oknak neveztek. A Hohenstaufok *„sarientes“* vagy *„servientes“*-ei is azok voltak.

Eleinte a zsoldosokból alakított csapatok csekély számúak voltak, de elszaporodásukra a viszonyok mind kedvezőbbek lettek, úgy, hogy a XV. évszáztól kezdve már nagy számban látjuk őket elterjedve.

Herczegek és grófok a városok zsoldjába állottak, a választó fejedelmek sőt maga a birodalom feje is idegen uralkodóknak seregében harczolt zsoldért.

I. Miksa császár,[1] *a németek lovagias fejedelme 100 tallér napidíjért angol egyenruhában vett részt a guinegate-i csatában.*

Eleinte csak lovas zsoldosokat fogadtak, később gyalogosokat is, kiknek nagyobb része idegen volt. Ezek megbízhatatlansága következtében honi elemekből alkottak zsoldos csapatokat, s ezeket *„landsknecht“*-eknek nevezték. E név némelyek szerint a *„Lanze“*-nak (lándsa), mások szerint a *„Land“* (ország)-nak a *„Knecht“* (szolga) szóval

[1] Ranke.

való összetétele által keletkezett. Úgy látszik, az utóbbiaknak van igazuk, mert ma általánosan „*Landsknecht*“-nek és nem „*Lanzknecht*“-nek írják a német irodalomban.

Németországban, úgyszólván, semmi rendszer sem volt a hadügyben, a király nem határozhatta meg, mennyi katonával vonúljon ki valamely fejedelem, mert ezeknek és a városoknak is saját jogukhoz tartozott elrendelni, hogy ki keljen hadra.

A birodalmi hadrakelést ünnepélyesen ki kellett hirdetni (*solennis indictio*). Az itáliai hadjáratra egy év és egy nap, más hadjáratra legalább hat héttel előbb kellett a fölhívásnak megtörténnie.

A hadjárat megkezdése és valamely döntő csata előtt a sereget megszemlélték és a harczosokat megszámlálták. II. Ottó idejében a mainzi, kölni, strassburgi és augsburgi egyházi fejedelmek 100—100 vértezett (*loricati*) lovast állítottak. A trieri, salzburgi, regensburgi 70—70-et, a verduni, lüttichi, würzburgi püspökök, valamint a fuldai és reichenaui apátok 60—60-at. Ezeken kívül hárman 50—50-et, heten 40—40-et, egy 30-at, öten 20—20-at, egy 12-őt. Az augsburgi, trieri, verduni, eichstädti, churi, wormsi, reichenaui, lorschi, prümi, elwangeni, kempteni és murbachi egyházfejedelmek kötelesek voltak személyesen hadra kelni.

Az elzászi herczegség 70, az alsó-lotharingiai herczeg huszat, két markgrófja 40—40-et, két frank gróf 40—40-et, egy bizonyos Hezel gróf negyvenet, más grófok részint harminczat, huszat, tizenkettőt, tizet.[1]

Tehát a német birodalom összesen alig 3000 lovast állított síkra ebben az időben.

[1] Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte VIII.

Már V. Henrik Olaszországba indított serege 30,000 főnyi volt.

A vezetésről, tagolásról s az alparancsnokokról, tisztségekről alig tudunk valamit.

A lovagi hadsereg legkisebb taktikai egysége a lovagból és 2—3 főnyi kiséretéből állott. Ezt az egységet „*gleve*“-nek nevezték. A teljes „gleve“ első sorában a lovag *(Glevener)*, a másodikban a könnyebb vértezetű szolga s a harmadikban egy lövész állott.[1] A lovassághoz tartoztak ezeken kívül a könnyebb lovasok *(Reisige Knechte)*, kik részben lándsások, részben lövészek voltak. Ezeknek soraiban nemes harczosok, közsorsú szolgák, s nagyobb vállalatok alkalmával, zsoldosok szolgáltak.

A hadak gyülekezése után *banner*-ekbe (zászlóaljakba) osztották be a glevé-ket. 10 glevé-t s a könnyű lovasok egy bizonyos számát egy kapitány *(Hauptmann)* alá rendelték, az összes lovasság élén a marschall állott.

A lovasok harczi módjáról igen keveset tudunk, valószínű, hogy a harcz egyszerű verekedésből állott. A mozgékonyság teljesen ki volt zárva, gyorsan nem mozoghattak, mert *önzésük* csak személyük és lovaik lehető biztosítására vezetett, a szerelék mindig nehezebb és nehezebb lett, el annyira, hogy a német hadak gyakori vereségét éppen a mozogni nem képes lovasság okozta leginkább. A gazdag polgárok *(Patrizier)* lovassága szintén ebből az elvből kiindulva majmolója lett a lovagoknak. A városoknak egymással való háborúiban a szűk utczákban is lóháton harczoltak s az utczákat elzáró lánczok mögött álltak.

[1] Würdinger: Kriegsgeschichte von Bayern, Franken etc. von 1347—1506.

A lovasságnak szellemével ellenkező szervezés és alkalmazás vereséget vereség után vont maga után. A keresztes háborúkban okúlhattak volna, de a szaraczénok könnyű lovasságának harczi modorát megvetették, mert utánozni nem voltak képesek, valamint a magyarokét sem. Voltak egyesek, mint Wallsee Ulrik, ki I. Albert seregében szolgált s magyar módra fegyverzett lovas-íjász csapatot szervezett, de sikereit a lovagok rossz szemmel nézték s megmaradtak oktalan harczmodoruknál és fegyverzetüknél. Különben valószínű, hogy Wallsee könnyű lovasai magyarok voltak, mert Melsberg, ki tőlük sokat szenvedett, azt mondja: „Man hält mich sonst für einen Mann, aber man begegne nur erst einmal auf freiem Felde des Walsee's Leuten! Das ungarische Volk hat uns da hart zugesetzt und durch Schiessen auf's Gras gebracht."

A hadak egymásra való rohanásával a hadjárat rendesen véget ért, mert a hűbérszolgálat rövidsége, a zsoldfizetésre szükséges pénz hiánya arra kényszerítette a hadviselő feleket, hogy minél előbb vívják a döntő csatát, melynek azonban ritkán volt valami nagy következése.

A középkori hadügy tanulmányozását, leírását az nehezíti meg leginkább, hogy az akkori írók egyes terminus technikusokat, hol ebben, hol abban az értelemben használnak: *acies* hol hadrendet, hol a csapatoknak valamely csoportját jelenti és csak nagyon ritkán a más értelemben vett harczvonalat; „*mancipium*" alatt néha jobbágyot, néha marhát, sőt néha hadi foglyot is kell érteni, a *turmá*val, *legió*val stb. sem tudja az ember mindig biztosan, hogy mit akartak mondani.

Annyi azonban bizonyos, hogy a hadseregek részei sem fegyverzetre, sem számra nézve nem voltak egyenlőek. A hadsereget néha több harczvonalba állították föl;

ezek nagyságáról nem tudunk úgyszólván semmit, valamint arról sem, hogy hány taktikai egységből állottak.

Hogy a hátulsó harczvonalak mikor és mi módon vonattak be a harczba, nem tudhatjuk; nem is kell hinni, hogy a harczvonalakba való fölállítás normalis lett volna, csak bizonyos körülmények között, ezekre való tekintettel, alakították a sereget harczvonalakba, különben nem. Látjuk, hogy néha egy rendkívül hosszú 10—15 kilométernyi vonalban állították föl a harczolókat.

Néha meg 7—8 csoport volt egymás mögé állítva.

A csatát megelőzőleg tapasztalt lovagokat küldtek előre, hogy az ellenséget harczra ingereljék, kik ebbeli működésüket néha kémleléssel is összekötötték.

A csaták leginkább több egyes csoportos viadalokból állottak, melyek között összefüggés nem volt, nem is lehetett, mert az egységes vezetést, a tervszerű működést az egyes csoportok önfejűsége rendesen lehetetlenné tette,

A hűbéres seregek többnyire lovasokból, a községiek gyalogosokból állottak.

A lovasság neki szegzett lándsával gyorsan rohant az ellenségre s mikor ez eltört, vagy a közelségnél fogva nem használhatta, a kardra, buzogányra, csatabárdra stb. került a sor és kézitusa fejlődött ki, melyben minden egyes harczos saját akarata szerint harczolt, a mikor aztán a meginduláskor még látható szerves összefüggés teljesen megszünt.

A gyalogság és lovasság harcza között alig volt néha kapcsolat legfeljebb, mikor az egyes lovasok közé gyalogosokat állítottak.

A rendesen sík helyen lévő táborokat őrök fölállításával biztosították.

A tábor alakja vagy kör, vagy négyszögű volt.

A tábor helyét általában nem vették sánczczal körül.

A német lovagok néha lóról leszállva harczoltak; ez történt a *Goelheim* melletti csatában 1298 és *Sempach*-nál is 1386, hol görög phalanxhoz hasonlóan álltak föl és a negyedik és ötödik sor hosszú lándsái az első sor elébe értek.

A német városok gyalogságának legelőbb volt jelentősége, mert a városoknak volt első sorban gyalog harczolókra szüksége, különösen a „*német lovagrend*“ városaiban, hol meg volt határozva, hogy minden városnak milyen számú gyalogsága legyen.

Később a városok gyalog zsoldosokat is fogadtak a lovasok mellé, de nem igen van példa rá, hogy ebben a korban a német gyalogság valami nagy dolgot cselekedett volna.

A gyalogságot az angolok és svájcziak seregeiben alkalmazták legelőbb, értékének megfelelő módon s ettől az időtől kezdve jut e fegyvernemnek méltó hely a háború tényezői között.

A *Morgarten* melletti csatában a gyalogság a térszín előnyeit és hátrányait tekintetbe vette és győzelmesen verte vissza a lovagok támadását. Ez volt kezdete a svájczi gyalogság győzelmei egész sorozatának. *Laupen*-nél történt először, hogy a gyalogság szabad téren támadta és verte meg a lovasságot. A derék svájczi gyalogság városi polgárokból és parasztokból állott. Rüstow, „Geschichte der Infanterie“ czímű művében azt mondja róluk, hogy e „*szövetségbe a városiak intelligentiájukat, a falusiak pedig ennél is többet, t. i. annak az Európaszerte uralkodó balítéletnek ignorálását hozták magukkal, mely szerint csak a lovas tekinthető harczosnak*“.

A svájczi gyalogság menetrendje csatarendjével azonos

volt. A csapatnak körülbelül fele a zászlónál maradt, a a fölállítás rendesen 20 soros volt, a szárnyakon álltak a lándsások. Egy 1400 harczosból álló csapat például úgy állt föl, hogy az 1200 alabárdos a középen volt, 60 főnyi arczszélességben, s a lándsások, 5 főnyi arczszélességben, a szárnyakon.

Az elővédet zászló előtti, az utóvédet zászló utáni csapatnak nevezték. A zászló előtti csapat rendeltetése volt a harczot megkezdeni; ezekhez osztották be a lövészeket, de támogatásukra lándsások és alabárdosok is voltak ide beosztva.

Az előcsapat harcza alatt a derékhad megvárta a kedvező pillanatot s kinézte a pontot, a hol a betörés sikeresnek igérkezett. Az utóvédet nem kell tartaléknak tekinteni, ez csekély számú volt s inkább a málha fedezetéül szolgált. Az előcsapat nem menetelt s nem állott föl a derékhad előtt, de kissé oldalt és előre tőle azért, hogy esetleg az ellenség oldalába törhessen. A hátvéd szintén oldalt állott kissé hátrább.

Az ilyen lépcsőzetes fölállítás haladásnak tekinthető, mert eddig a harczvonalak egymás mögött, egymást takarva álltak föl s ha az első harczvonalat visszaverték, az okvetlen a másodikat a harmadikra vetette s az egész sereg rendetlenségbe jutott. A lépcsőzetes fölállítás lényeges biztosítéka volt a szabad mozgásnak, a mi pedig főtényezője a harcznak.

Láttuk, hogy a középkor harczaiban a gyalogságnak alig jutott szerep s mikor a lovagok a svájcziak gyalogságával szemben találták magukat, mélyen megvetették őket. Két nemzet állott egymással szemben, az egyik gyalog, a másik lóháton, tehát e harcz e fegyvernemeknek volt létharcza. A gyalogság fölállítási alakja négyszög

lett és maradt a XVII. évszázig. A négyszög oldalainak és arczvonalának mértéke elvben egyenlő volt. Ilyen négyszögbe alakult az elővéd, a derékhad s a hátvéd is. E mély fölállításnak volt következése, hogy a hosszú nyelű pikák jötteg túlsúlyra, mert a rövid csatabárdokkal, melyek ősi kedvencz fegyverei voltak a svájcziaknak, a hátul álló sorok nem árthattak volna az ellenségnek.

A svájczi gyalogosok híre hamar elterjedt s a német urak és városok igyekeztek ezeket zsoldjukba fogadni. E zsoldosok Németországban gyakran önálló bandákat alkottak, éppen úgy, mint Olaszországban. Közöttük legnevezetesebb a „Magna guardia".

A XIV. évszázban a szálfegyverrel harczolókat elválasztották a lövészektől s a XV. évszázban a lövészek már mindenütt saját kapitányuk vezérlete alatt vívtak.

A szálfegyverrel harczolókat nagy, a lövészeket kisebb négyszög alakzatban állították föl. A gyalogság rendesen álló helyben harczolt.

Az idegen zsoldosokkal szemben a honiakat „landsknechteknek" nevezték, mely névvel már 1474-ben találkozunk. A landsknechtek szaporításával az alkalmatlanná vált idegen zsoldosoktól akartak a német fejedelmek megszabadulni és azt remélték, hogy ezek megbízhatóbbak lesznek, de csalódtak. Már Miksa tapasztalhatta ezt, mikor 1490-ben zsákmánynyal megrakodott landsknechtjei Székesfehérvárnál a faképnél hagyták.

A landsknechtek taktikai egységében nemesek, polgárok és parasztok vegyesen voltak. Miksa császár azon igyekezett, hogy a landsknechtekből nemesi társaság legyen, de ez a soraikba tóduló polgári elem túlnyomósága miatt nem sikerült neki. 1490. körül svájczi minta szerint „*landsknecht ezredeket*" szerveztek.

Voltak első és második osztályú landsknechtek (1-tes und 2-tes Blatt, innen ered a prima-plana elnevezés). Az első osztályba nemesek, gazdag városi fiatal patriciusok, a másodikba mesteremberek. A kapitány maga toborzotta össze 4—600 főből álló zászlóalját, melyben lövészek, alabárdosok és lándsások vegyest voltak, azért, hogy önállóan is harczolhassanak. Tehát a zászlóalj nem csak közigazgatási, hanem taktikai egység is volt. A kapitány meneten lovasítva volt, de gyalog harczolt, mellé volt rendelve a *„Fähnrich"*, a helyettes *(locotenente)* s a *„Feldwaibel"*. Utóbbi a legénység kiképzését vezette. Az altiszteket, *„Gemeinwaibel"* és *„Führer"*-nek nevezték.

Ezeken kívül minden zászlóaljban egy dobos, egy sípos, egy írnok, egy pap és egy seborvos volt.

Az ezredet több zászlóaljból alkották. Ennek élén az ezredes kapitány *(Oberster)* állott, kinek törzséhez a soltész, a főstrázsamester *(Oberstwachtmeister)*, a szállásmester és a porkoláb tartozott. Utóbbi kiséretében voltak *botosok*, a *hóhér*, *a Hurenwaibel*, a *Rennfähnrich* és *Rumormeister*, kik a málhavonatra s a hozzája tartozó számos asszonynépre ügyeltek föl.

A császár kinevező levelet és *patenst* adott az ezredes kapitánynak, melyben fölhatalmazta, hogy ezredet állítson s egy szabályzatfélét, melyet *„Artikelbrief"*-nek neveztek.

A tulajdonképeni taktikai egység a *„Haufen"* volt. Az előhadat *„verlorener Haufen"*-nek, a derékhadat *„helle Haufen"*-nek nevezték.

A derékhad első sorában lándsások, a másodikban karddal ellátottak, a harmadikban és a következőkben alabárdosok állottak, de valamennyi sornak csak a közepén, mert a szárnyakon mindenütt lándsások voltak, úgy, hogy

a négyszög külső oldalait lándsások kerítették be. A harczot a lövészekből álló előhad kezdte meg.

Burgundok. A francia királynak egyik vazallusa, Burgundi Károly, kiről III. Napoleon azt mondta, hogy részletekkel foglalkozni szerető tehetsége volt, 1471-ben részben burgundi, részben flamand, savoyai és olasz zsoldosokból *„compagnie-d'ordonnance“*-okat szervezett, és azt a föladatot tűzte ki magának, hogy a különböző fegyvernemekből alkotott 900 főnyi compagniek-ban a különböző fegyvernembeliek egymást támogassák s egymással összefüggésben harczoljanak, mint Caesar katonái. Sokat kisérletezett; végre is elválasztotta a gyalogságot a lovasságtól, csakis az olasz compagnie-k maradtak vegyesek.

A vegyes compagnie-k 100 lándsából állottak, minden lándsához

1 lovag
1 apród } lóháton,
1 coustilier
3 íjász vagy cranequinier,[1]
1 couleuvrinier,[2]
1 számszeríjas és
1 lándsás tartozott.

A lovasságtól elválasztott gyalog compagnie-k 300 harczosból állottak, a száz-százból álló egységek élén egy százados állott, ki lóháton vitte a kapitányénál kisebb zászlót.

A század három harminczadra oszlott.

[1] Cranequinier = arbalète à cric-kel ellátott harczos.

[2] Couleuvrinier-nek nevezték azt, ki a couleuvrine-t, azaz a kéziágyút kezelte.

A gyalogság kötelessége volt a hadigépeket és a vonatot fedezni.

A lovassági *compagnie*-k parancsnokát *conductier* (condottiere)-nek nevezték.

A *compagnie* négy „*escadre*"-ra oszlott. Az escadre-ok parancsnokai közül hármat a conductier, egyet a fejedelem nevezett ki, ez utóbbi volt rendesen a conductier helyettese (*lieutenant*).

Az escadre-ok parancsnokainak zászlaját „*cornette*"-nek[1] nevezték, s ez a conductier zászlajának, az „*enseigne*"-nek színével egyezett.

Az escadre négy *chambre*-ra oszlott. A legkisebb egység a lándsa volt, melyhez a lovag, egy apród, egy coustilier és három íjász tartozott.

Jellemző Burgundi Károly részletekre terjedő figyelmére és rendszeretetére az a rendelete, hogy minden parancsnok mindig magánál viselje a parancsnoksága alá tartozó csapat létszámának részletes kimutatását, hogy mindenki az ő rendelte ruhában és felszerelésben járjon, hogy kinek-kinek mennyit érő lova legyen, hogy minden „chambre" parancsnoka az escadre zászlajával egyenlő színű és jelvényű szalagot viseljen sisakján. A különböző conductier-k enseigne-jei különböző, de az egy compagnie-ba tartozó cornette-k egyenlő színűek legyenek. Az első cornette jelvénye C, a másodiké CC, a harmadiké CCC, a negyediké CCCC.[2]

[1] Cornette és enseigne-knek nevezték nemcsak a zászlókat, hanem azok hordozóit is. Később nemcsak a franczia nyelvű, hanem más hadseregekben is a tisztségek egy-egy nemét.

[2] Hardy de Perini.

Tehát a burgundi compagnie-k 480 lovasból álló ezredek voltak, melyeknek létszámába tartozott:

a) 80 tetőtől talpig vértezett lovag, kik a tartalék lovas-századot alkották;

b) 80 apród;

c) 80 vértezett coustilier, kik könnyű dsidával voltak ellátva és sor lovasságnak tekintendők; és

d) 240 íjász. — Ezek az utóbb nevezettek tették a könnyű lovasságot *(chevaux-legers)*.

Később az escadrok létszámát 150-re emelték, a mikor az ezred 600 lovasból állott: 100 lovagból, 100 apródból, 100 coustilier-ből és 300 íjászból.

A compagnie a lovasezrednek, az escadre a századnak, a chambre a szakasznak *(peloton)*, a lándsa a pajtásságnak felelt meg.

Néhány archer-t kézi ágyúval láttak el, ezek nyergének első kápáján egy felemelhető és leereszthető villa volt, melyre czélzáskor a kézi ágyút helyezték.

Károlynak, úgy mint közvetlen elődeinek, különös kedve telt az ágyúkban s azon igyekezett, hogy neki legyen a legnagyobb ágyúja.

A könnyű tűzérség serpentine-kkel volt ellátva, melyek ágyútalphoz *(affut, Laffete)* voltak erősítve.

Ez 54—72 milliméter kaliberű serpentine-ekből háromfontos vas- vagy ólomgolyókat lőttek.

A tűzérség élén a *„maistre de l'artillerie"* állott, a pénzt a melléje rendelt *„receveur"* kezelte. Ezen kívül volt még egy ellenőr is.

A maistre de l'artillerie törzséhez nagyszámú kovács, lakatos, ács s egyéb mesterember tartozott.[1]

[1] Hardy de Perini.

A tűzérség fedezetére nem a compagnie-k szolgáltak, hanem külön az e czélra fogadott angol íjászok és olasz gyalogosok.[1]

Az ostromló tűzérséget a városok szervezték saját védelmükre és nem szivesen adták a fejedelemnek kölcsön.

Római mintára a burgundi herczeg is hűségre eskettette katonáit.

A fegyelem igen szigorú volt.

A compagnie d'ordonnance-okat minden három hónapban megszemlélte a fejedelem megbizottja, kinek kötelessége volt meggyőződni a létszám teljességéről és arról, hogy a csapat harczra képes-e?

Béke idején a csapatokat folyton gyakorolták a mozdulatok szabatos végrehajtásában, a czélba-lövésben, vívásban, lovaglásban stb.

A lovas íjászokat a lövés mellett leginkább abban gyakorolták, hogy az egymáshoz kötött lovakat rendben tudják vezetni, mikor gyalogharczhoz leszálltak a lóról.

Az elszállásolás is a legapróbb részletekig volt elrendezve, senki sem foglalhatta el lakását a nélkül, hogy a maréchal-tól utalványa ne lett volna.

A conductier-k mindennap maguk vagy helyetteseik által átvették a maréchal parancsát s az ismertető-jeleket.

Este és reggel minden csapatnál parancskiadásra gyülekezett a legénység.

Engedély nélkül senkinek sem volt szabad elszállásolási kerületét elhagyni.

A menetre vonatkozó szabályok is nagyon részletesek.

Az első trombita-jelre minden katona összecsomagolta holmiját, a másodikra lóra ültek s a lándsa lovagja körül

[1] Jean Molinet krónikája.

gyülekezve, az escadre gyülekező helyére siettek, a harmadikra a compagnie gyülekezett és a meghatározott rendben állt föl.

Minden parancsnok csapatjának létszámát feljebb valójának tartozott bejelenteni.

Spanyolok. A pyrenaei félsziget kis keresztény államai folytonos harczban voltak az arabokkal s ez a hadügy fejlesztésére jó hatással volt. Minden spanyol 25-ik évétől 50 éves koráig tartozott katonáskodni. Azok, kiknek vagyonuknál fogva az „*abnubda*“-nak nevezett adót kellett fizetni, lóháton harczoltak. Minden helység egy „*compañia regidá*“-t (melyet „*mesnada*“-nak is neveztek) alkotott. Ez egységek élén a „*mesnadero*“ állott. Bizonyos számú mesnada a gróf vagy „*alcaldo*“ parancsnoksága alá tartozott, ki területi parancsnok volt. Ennek parancsait az „*anubdator*“-ok közvetítették. A hadsereget „*ejercito*“-nak vagy arabosan „*almofallá*“-nak nevezték az *el-mechal-la* után.

Castiliának Leonnal való egyesülése után a castiliai seregben a hűbéres vezérek helyére királyi tisztviselők, „*adelantados mayores*“ léptek, kiknek élén az „*adalid mayor*“ állott; az alsóbb tiszteket ezentúl is választották a hadjárat idejére. Különben a fővezér „*capdiello mayor*“ is lelépett a hadjárat végén. 1229-ben elrendeltetett, hogy mindenki, a ki 20 vagy több kötelű sátorral jön, két „*escusados*“-t (paizshordozót), két *ginete*-t és nyolcz *peont* hozzon magával.

1382-ben a „*condestable*“-i méltóságot szervezték, melynek hatásköre a mai hadügyministerével volt egyenlő.

A vezérkari szolgálatot a „*mariscal*“ vezette.

A gyalogság taktikai alakzatai voltak: a „*haz*“, a század fejlődött vonala, a „*muro*“, négyszög, a „*cerca*“ szin-

tén négyszög, a melyben a harczosok kötéllel kötötték magukat egymáshoz, a „*muela*“ köralakú csoport, és végre a „*cuneo*“ ékalakzat.

A lovassági „*compañiá*“-k 100—150 lovasból állottak és „*cuadrillas*“-okra tagolódtak.

1407-ben a katonaállítást újra rendezték. Egy bizonyos napon a lakosoknak össze kellett gyűlniök s a királyi tisztviselők *(regidor)* összeírták a fegyverfoghatókat. Az összeírtakat „*decenas*“-okba egyesítették. A tizedest „*cuadrillero*“-nak, a századost „*mayor*“-nak nevezték. A hadsereg legtekintélyesebb részét a lovagrendek alkották; ezek után következtek a vagyonosak *(ricos-hombres de pendon y caldera)*. E hosszú czím azt jelenti, hogy „bográcsos és zászlós gazdag emberek“. Különben e gazdag emberek szegénysége igen nagy volt, mert birtokuk az arabok hatalmában volt. Aragonia és Castilia egyesülése után a nemesség annyira el volt hatalmasodva, hogy Ferdinánd a „*szent hermandad*“-ot volt kénytelen életbe léptetni. Így nevezték a városok szövetkezését a nemesség túlkapásai ellen. E szövetkezésnek katonai szervezetet adott az 1476-iki cortez. A hermandad, kétezer lovason kívül, nagyszámú gyalogságból álló serege nemcsak a nemességet tartotta féken, hanem az arabok ellen viselt folytonos háborúkban is jó szolgálatokat tett.

1483-ban Ferdinánd svájczi gyalogságot fogadott zsoldjába és ennek mintájára szervezte saját gyalogságát. A svájcziak hatása a spanyol gyalogsági taktika fejlődésére óriási volt. 1489-ben a hermandad tizenkét, 834 főnyi, capitaneá-ból állott. A capitanea élén egy kapitány volt, kinek parancsnoksága alá egy *alferez* (zászlótartó), 8 dobos, 24 tizedes, 80 lövész és 720 lándsás tartozott.

A több capitaneá-ból alkotott magasabb taktikai egységeket *„batallá“*-nak nevezték.

A hermandadon kívül a tartományi zsoldosok *(Tropas de los acostamientos)* is a király hadához tartoztak.

A spanyol katonaság sok évig tartó háborúkban fejlődött olyanná, hogy hirét a legtávolabb országokban is dicsérve említették. Hadviselése czélra vezetett ugyan, de nem igen nevezhető humanusnak. Évenként kétszer törtek be az arabok jól művelt termékeny földjeire, hogy elpusztítsák a termést, házakat, csűröket, malmokat és vízvezetéseket, kivágják a szőlőtőkéket, olaj-, narancs- és mandulafákat. Ugyancsak akkor hajóhaduk Granadának Afrikával való összeköttetését zárta el. De ezzel sem értek czélt, mert az arabok a városokba húzódtak. Granadának e sok jól épült és jól őrzött városát beveendő, szervezték tűzérségüket. Nyolczvanezernyi had élén maga katholikus Ferdinánd jelent meg. A világ minden részéből tolultak hadához a legelvetemedettebb gonosztevők, hogy a kereszt alatt harczolva, bűneik bocsánatát nyerjék el. Granada 1492-ben a keresztények kezére jutott. Az arabok kiűzettek, de velük a polgáriasodás is elhagyta Hispaniát s a mit a katholikus felség hadai tönkre tettek, soha sem újult meg többé. A kerthez hasonló, remek vízvezetési művek öntözte mezők kopárak lettek; fű sem nő többé ott, hol a keresztes vitézek lábnyomai az arabok civilisátióját eltaposta. Ez ideig a gyalogság és tűzérség újjászervezése miatt a lovasságot elhanyagolták és csak Granada elfoglalása után került ennek rendbehozatalára a sor.

Lengyelek. A „lyeh“-eknek (síkon lakóknak) nevezett nyugati szláv törzsek idegen, állítólag nem szláv — némelyek szerint török-tatár, mások szerint avar vagy ma-

gyar (?) — törzsekkel tömörülve, alkották a lengyel nemzetet, melyben politikai túlsúlyra az idegen elem jutott. A nemesi osztály *(slahta)* is ezekből formálódott, a mely sok kiváltságot s előjogot tudott magának biztosítani. Egyedül ennek volt joga fegyvert viselni. A nemes embereken *(slahczicz)* kívül voltak *„kmecz“*-ek és *„podán“*-ok. A kmeczek személyükre nézve szabadok voltak, de földjeikért szolgálatot kellett teljesiteniök; a „podán“-ok pedig jobbágyok voltak. Fegyverzetük íjból *(luk)*, késből *(nozs)* és hajító-dárdából állott. A nyilat is s a hajító-dárdát is *„sztrzsala“*-nak nevezték. Később kardot *(nozsna, mjecs)* és dsidát *(kopja)* is használtak.

Hrobri Boleszláv, abban az időben, mikor Szent István király és idegen papjai a magyarok térítésén serénykedett, az általános hadkötelezettségnek *(poszpolite rusenije)* és a várszervezetnek vetette meg alapját. A várrendszer fejlesztésével a védelmi járásokban *(opole)* lakó kmeczek csoportosulása szilárdult meg. A várban lakott a várnagy (castellan), ki a királyi adót szedte be és fedezte belőle a vár javítási és fentartási költségeit, valamint az őrség eltartását is. Az állami közigazgatás élén a *vajda* állott, kit később *palatinus*-nak neveztek.

A várnagyok mellett minden *„grodsztvo“*-ban *„sztrcszsni“*-knak nevezett alsóbb rangú tisztek is voltak.

A keresztény lengyeleknek ugyanaz a szerep jutott, mint a keresztény magyaroknak. E két nép oltalma alatt fejlődött nyugaton a földművelés, művészet, tudomány, és kereskedés.

A szegény, sok megpróbáltatást szenvedett, sokban hibás lengyelek országát, hála helyett önzően eltörülték a föld szinéről és a rút hypokrisis azt mondatja némelyekkel: „azért, mert Európa nyugalma kivánta

azt". Missiójukat teljesítették — nincs többé rájuk szükség!

Nagy csapás volt Lengyelországra III. Boleszláv végrendelete, melyben meghagyta, hogy birodalma négy fia között osztassék szét. Ezzel kezdődött meg az a hosszú ideig tartó viszálkodás, mely e jobb jövőre érdemes nemzet államának sírját ásta meg.

Lokjetek Ulászló rövid időre ismét egyesítette Lengyelország némely részét, de Pomeránia a német lovagrend uralma alá került. Fiának, Nagy Kázmérnak sikerült ismét egy hatalmas Lengyelországot egyesíteni uralma alá. Kázmér a hadszervezetet reformálta s a fegyverviselési jogot a földbirtoktól tette függővé. Ennek következtében nemcsak régi nemesi katonák, hanem új lovagok is keletkeztek, kiket azonban, épp oly kevéssé kötött valami a koronához, mint a régi nemességet. A slahták *„testvérségek"*-re tagolódtak, e testvérségekbe olyan vérszerinti rokonok tartoztak, kiknek közös czímerük (*herb*) és közös családi nevük volt. A nemzetség-fők zászlaja alá nemcsak a földbirtokos, hanem a birtoktalan rokonok is sorakoztak. E hadi szervezés a nemesség hatalmát rendkívül növelte s a központi hatalom megerősödését lehetetlenné tette.

A nemesség a király hivására kelt hadra s a király választott a nemzetségfők között egy fő *„hetman"*-t.

A nemesség hada vértezett nehéz lovasokból állott; könnyű lovasság volt a kozákok hadjutaléka.

A gyalogság szervezését eleinte elhanyagolták s csak a XIV. évszázban kezdtek erre is tekintettel lenni. E fegyvernem nagyobb részét azonban idegen zsoldosok tették.

Mikor Nagy Lajos magyar királyra szállt a lengyel korona, a nemesség azon igyekezett, hogy kiváltságait és

jogait gyarapítsa és pedig nem siker nélkül, mert kivívta, hogy csak kárpótlás fejében tartozzék az ország határain kívül katonáskodni.[1] Lajos utódától és vejétől, Jagelló Ulászlótól pedig azt is kicsikarták a nemesek, hogy az ország határain belül is kártérítést kapjanak és hogy idegen földön való háború esetén a király előleget adjon nekik, melyet, ha a háború egy év leforgása alatt véget nem ér, vissza ne követelhessen.

Ezek szerint tehát a nemesi had éppen olyan drága volt, mint a zsoldosok, de fegyelmezetlenségénél fogva nem lehetett benne megbizni.

Ez okból a királyok idegen zsoldosokat fogadtak. Már Jagelló Ulászló nagyobb részt idegen zsoldosokból: csehekből, morvákból, oláhokból, németekből álló sereggel verte le 1410-ben Tannenbergnél a német lovagrend hadát. E hadsereg, a litvánokat hozzászámítva, 66,000 lovasból és 97,000 gyalogosból állott. Žižka, a hires cseh vezér 21,000 csehhel és morvával csatlakozott hozzá.

A sereg magvát azonban a lengyel zászlóaljak alkották. Voltak fejedelmi (Janus massoviai, Ziemovit mazur fejedelemé) főúri, főpapi és kamarai zászlóaljak, ezekhez sorakoztak a vajdai rangban lévő nemesek és a slahták területi zászlóaljai. Hadának élelmezéséről a király azzal gondoskodott, hogy erdeiben a vadat mind kilövette és husát füstölve a sereg után vitette.

Ulászló szétszedhető hadi hidat is készíttetett. Hatvan ágyúja volt.

A litvánok serege is területek szerint alakult zászlóaljakból állott.

[1] Kassa 1374.

Csehek és morvák. A *csehek* és *morvák* legrégibb hadszervezete a családon alapult, a család feje a *„sztaroszta“* volt. A családok oszthatatlan földet műveltek közösen, több család együttvéve alkotta a *„zsupá“*-t. Ennek élén állott a *zsupán* vagy *knyez*, ki a 10-dik évszázban már várban lakott *(hrad)*. A sztaroszták kötelessége volt hadi adót fizetni, a várakat fentartani, utakat és hidakat épiteni és családjuk élén harczolni. Többnyire gyalog harczoltak, a nyilt összeütközést kerülték s ha lehetett, cselt vetettek az ellenségnek.

Később a *zsupáni* alkotmány, *castellani* alkotmánynyá alakult át. Határvárakat emeltek s ezek védelmére szolgáltak a *„krajisniczi“*-k.

A XIV. évszázban a cseh hadsereg a városok militiáiból és a nemesség *franczia minta* szerinti hűbéres hadából állott. Azonban minden franczia befolyás mellett a gyaloghaczolás nem csak a városi militia, hanem a lovagok soraiban is szokásos volt.

A gyalogság lövészekből, cséppel hadakozókból és alabárdosokból, a lovasság dsidásakból állott. A harczi szekereket igen szerették alkalmazni.

A Crécy-nél elesett János király és fia országszerte sok szerelék- és fegyver-raktárt szervezett, hogy a hadak fölszerelése gyorsan történhessék.

Žižka hadai igen jól voltak fegyelmezve, a lovagi balitéletekkel nem törődtek, a térszín viszonyaihoz alkalmazkodtak. A csatatér mögött fölállított szekér-tábor megerősítésére sok gondot fordítottak, mert ott lévő családjuk biztossága is azt kivánta.

A csataszekerekkel való harcz Žižka alatt a taboriták soraiban nagy szerepet játszott, a szekerek egymással össze voltak lánczolva, a sorok élén levő szekéren jelző zászló

volt, úgyszintén a sort vagy tagot záró szekéren is, e jelzőkkel szabályozták a mozgó szekérvár mozdulatait. Nagy ügyességgel mentek át a védő harczból a támadóba. Védelem esetén megálltak, a lovakat kifogták, támadáshoz pedig ismét a szekerek elé fogták. Részletes módját a szekérvárak támadó harczának nem ismerjük.

A taboriták folyvást gyakorolták magukat, czélba lőttek, vívtak, csapatmozdulatokat hajtottak végre, s ez az oka nagy harczra termettségüknek.

Később a taborita hadak töredékei csapatonként idegen szolgálatba állottak, vagy a szomszéd országokban rablásból éltek. Így lettek zsoldosai a magyar királyoknak is.

Keleti népek. A hűbérrendszer sajátságai Európában megakadályozták a taktika fejlődését, sőt a régiekének alkalmazását is. A térszín nem vétetett tekintetbe, pedig tagadhatatlan, hogy ebben a korszakban is voltak egyes emberek, kik — ne vitassuk, saját magukból merítették-e, vagy a régiek példájból tanulták-e — ismerték a hadviselés alapelveit s a térszín fölhasználásának előnyeit.

Csak a keleti népek, kiknek esze nem fajult el, kik természetesen gondolkoztak, egy szóval, a kiknél a lovagiságnak nevezett betegség nem fészkelte be magát, ismerték és alkalmazták, úgyszólván mindig, azon alapelveket, melyek a stratégiát és taktikát teszik, csak ők vették a térszín tulajdonságait igazán tekintetbe s mindig megverték az igazi katona karikatu

ráját, a lovagot, ha különös viszonyok nem akadályozták hadviselési módjuk kifejtését és alkalmazását.

Ily népek voltak az arabok, hunok, avarok, törökök, tatárok, magyarok stb.

Megszoktuk hallani s meggondolatlanul nagyobbára el is hiszszük, hogy e népek rettenetesen műveletlenek és

vadak voltak, pedig ez nem úgy van. A görögök és rómaiak mindenkit barbárnak tekintettek, ki nem volt görög vagy római. A középkori keresztény írók — nagyobbrészt papok — pedig következetesen vadnak, barbárnak, ördögszülöttének stb. hirdették azokat, a kik nem voltak keresztények. S ez volt szerencsétlensége e népeknek, nem voltak keresztények s mindent, a mi rosszat róluk írtak — pedig ez nem kevés — elhitték s elhiszik — sajnos — még ma is a balítéletekre hajtó emberek.

Az nem szorul bizonyításra, hogy az arabok minden tekintetben műveltebbek voltak, mint a középkori keresztények, hiszen az a kevés keresztény ember, a ki valamit tudott, az arabok egyetemein tanulta azt. Bacon, Szent Tamás, Nagy Albert, castiliai Alfonz, mind az arabok tanítványai voltak, s az Avicenna műveibe letett tudományon élősködtek az orvosok meg száz év előtt is.

Érdekes tudni, hogy Avicennának, többek között, a hegyek eredetéről kifejtett nézetei nagyon kevésben különböznek attól, a mit a mai geologusok igaznak vallanak.

Gerbert püspök, a későbbi II. Sylvester pápa, az arab egyetemeken szedte magába azt a rengeteg tudományt, mely a sokat hivő, de keveset tudó akkori keresztényeket annyira elrémítette, hogy az ördöggel való czimborálással vádolták. Samarkandban már akkor voltak papirosgyárak, mikor még Európában a keresztyén barátok a régi görög kéziratok pergamenjeiről vakarták le az írást, hogy arra a helyre írják naiv észjárásuk termékeit, a honnan gyakran világra szóló remek műveket pusztítottak el, vak tudatlansággal, örökre.

E gyárakat nem az arabok alapították, hanem tatár

népek, jóval előbb, s a város elfoglalásakor az arabok működésben találták.[1]

Az avaroknak, kikről a történet följegyezte, hogy piperkőczök voltak s hogy a byzanczi ifjaknak divatképül szolgáltak, is kellett bizonyos műveltségüknek lenni, mert az említettem nevetséges tulajdonság mindig valamely műveltség vad hajtása.

A mongolok műveltségét bizonyítja a többek között az is, hogy Hulagu khán 1259-ben, Megarában observatoriumot építtetett s arab tudósokat hívott meg udvarához s hogy ennek testvére, Kublai khán volt az, ki a bagdadi és kairói astronomusok tudását Chinában meghonosította. Timur-Lenk is arab tudósokat hozatott samarkandi udvarába. Unokája, Ulug bég pedig olyan astronomiai szerszámokat szerkesztetett, a milyenek addig ismeretlenek voltak, a többek között (állítólag) egy olyan körnegyedet (?), melynek sugara a konstantinápolyi Sophia templom magasságával volt egyenlő. 1437-ben pedig egy olyan művet bocsátott közre, mely az akkori astronomiai ismereteket mind felölelte. Lehet-e az ilyen népet ,minden műveltség nélkül valónak mondani? De e tényeket rendesen el szokták hallgatni s csak kegyetlenségükről emlékeznek meg és elfelejtik, hogy a keresztény népek sem voltak kevésbbé kegyetlenek ebben a korban. Elfelejtik, hogy I. Károly frank király, kit nagynak neveznek, 4500 szászt gyilkoltatott le és pedig *nem a csatamezőn;* hogy keresztény írók tanúsága szerint a keresztes vitézek Jeruzsálem elfoglalásakor olyan mészárlást vittek véghez, hogy a lovak szügyig jártak vérben, míg Omár a palesztinai keresztényekkel szeliden bánt s néhány év-

[1] Le-Bon „La civilisation des Arabes".

százzal előbb *Mohamed megtiltotta a keresztény papok megölését.* Elfelejtik, hogy a francziák Auberoche ostrománál a várbelieknek Derby grófhoz küldött apródját elfogták s hajítógéppel a várba vetették, hová természetesen holtan jutott, hogy Frundsberg utóda Boyneburg Kurt 1527-ben Rómában mit művelt volt, és azt is, hogy a csak gyűlölni tudó spanyol király, II. Fülöp vérengzésének, saját alattvalói közül hányan estek áldozatul — nem a csatatéren — de vérpadon, papi és udvaronczi ruhába bujtatott hóhérok keze alatt, elfelejtik, hogy mennyi testvérgyilkosság történt a fehér és piros rózsa közötti háborúkban a keresztény Angliában.

Lehet-e jogosan kegyetlenséget az arab, török, tatár és magyarok szemére lobbantani azoknak, kik ezeket és még sok mást elkövettek, hogy az inquisitio és a harminczéves háború borzadalmain kívül egyebet ne említsek? Annak, a kit fajgyűlölet helyett igazságérzet vezet, be kell ismernie, Horatiussal, hogy „iliacos intra muros peccatur et extra“.

Mongolok. E népek hadviselése merőben különbözött a nyugatiakétól, náluk a hírszerzési szolgálat ki volt fejlődve, a térképeket az illető térszín átkutatása pótolta, az oktalan összeütközést kerülték, a betörést előkészítették, nyomósan üldöztek, cselt vetettek, váratlanul rajta ütöttek az ellenségen, színleg megfutamodtak s a meggondolatlanul üldözőket oldalba támadták stb. Ezt tenni a lovagok szégyennek tartották. Láttuk, hogy csak kevesen voltak, kik e balítéletekkel nem törődtek s követték példájukat, de bármilyen kevesen tették is azt, azért az arabokkal, hunokkal, avarokkal, magyarokkal, törökökkel, mongolokkal, Európa és Ázsia terein vívott kisebb-nagyobb háborúk hatása mégis meglátszik a nyugatiak

hadviselésén, kik, legalább ha e fejlett taktikájú népek egyikével vagy másikával harczoltak, kénytelenek voltak szokásaiktól eltérni. Azok, kik e tapasztalatokat a hozzájok hasonló hűbéres seregek ellen vívott csatákban is alkalmazták, mint például az angolok a százéves háborúban, rendesen legyőzték ellenfeleiket, míg aztán a többiek is módosították működésök módját.

A keleti népek harczmodora között meglepően sok analogia van. Az, a mit Bölcs Leo a magyarok hadviseléséről mond, körülbelül ráillik a szeldsuki törökök s a mongolok hadviselésére is. Az ellenségnek nyílzáporral való nyugtalanítása, a hátrafelé nyilazás, színlelt megfutamodás, cselvetésre szánt különös osztály, mindmegannyi analogiák, a melyek a felsorolt népek mindenikénél alapelvül szolgáltak.

Hadjárat alkalmával a derékhad előtt a könnyű lovasokból álló elővéd haladt, ezt követte az előhad, a sereg orra, a mely ismét két szárnyból, a jobb és bal szárnyból állott, e mögött haladt a hátvéd.

A folyókon rendkívüli ügyességgel keltek át, fegyvereiket a ló farkához kötött kosarakba rakták, maguk pedig a lovak előtt úsztak.

A harczban a tulajdonképeni rendezett csatasor előtt csatárok mentek s 4—5 nyilat lőttek az ellenségre, ha ennek nem volt meg a várt eredménye, akkor visszavonultak, elbújtak s lehetőleg leshelyből rontottak az üldözőkre. A kézi tusát, a mennyire lehetett, kerülték, s az ellenséget, rajként körülszáguldva, nyilaik özönével gyöngítették. Hogy az ellenséget megriaszszák, gyakran kitömött bábukat ültettek a vezetéklovakra, hogy többnek gondolják őket. Ezt később az európaiak is tették különösen ostromkor a várak falain.

Nemez-sátrakban táboroztak, melyeknek állványa kosárfonadék volt, s erre borították a nemez-lepleket. A tábor helyét körülkerítették, és ha több ideig szándékoztak egy helyen maradni, földsánczokkal is körülvették. E sánczokkal körülvett helyeknek állandó jellegük volt.

Dsengiz khán hadjáratainak olvasásából meggyőződhetünk arról, hogy e fejedelem a világtörténet legnagyobb hadvezérei mellé sorozható. Szemére vetik, hogy kegyetlen volt, hogy csak azoknak a városoknak lakóit kimélte, kik önként meghódoltak neki. E szemrehányás sokat veszít jogosultságából, ha meggondoljuk, hogy ezt a nyugatiak is megtették, még akkor is, a mikor erre nem volt olyan szükségük, mint Dsengiz khánnak, kiről Köhler helyesen jegyzi meg, hogy „hiba lenne ezt egyedül nyers vadságának betudni, mert existentiája függött ettől,“ hiszen saját érdekének veszélyeztetése nélkül, nem hagyhatott háta mögött ellenséges indulatú nagy városokat seregét pedig nem gyöngíthette azzal, hogy mindenikben nagyságának megfelelő őrséget hagyjon.

A hírszerzési szolgálat szervezése mesteri volt seregében; minden irányban küldött járőreitől a híreket rendkívül gyorsan kapta meg, mert azok szállításáról eleve volt az által gondoskodva, hogy az útvonalakon, egymástól bizonyos távolságban, kisebb csapatokat helyeztek el, melyek a kapott hírt sorban tovább adták, míg az rendeltetése helyére nem jutott. A hadviselésnek ez a fontos ága az európaiaknál teljesen el volt hanyagolva. A keresztes hadjáratokban kezdték szükségét észrevenni, és e czélra fizetett kémeket használtak. De, hogy a fizetett kém szolgálata sokkal megbízhatatlanabb, mint a saját érdekökben kutató katonáké, mindenki elképzelheti.

Seregének élelmezéséről sikeres módon gondoskodott.

Bámulatunkat költi föl, hogy az akkori viszonyok és közlekedési eszközök mellett 700,000-nyi seregét 3750 kilométernyi útjában Közép-Ázsia pusztáin élelmezni tudta, mikor Turkesztán ellen harczolt 1218-ban. Seregét nagy mennyiségű kanczák és juhok követték, az előbbeniek teje, az utóbbiak teje és húsa volt főtáplálékuk.

E kanczák tejéből készítették a *kurut*nak nevezett sajtot s a *kumiszt*. Vizet tömlőkben vittek az élelmezésükre szánt állatok hátán s ezek segítségével keltek át az útjokat elzáró folyókon.

Chinában ismerték meg a puskaport s a tüzes lándsa alkalmazását, melytől Liegnitznél, 1241-ben ugyancsak megijedtek a németek. A tüzes lándsa, melyet Favé szerint tolo-csiangnak neveztek a chinaiak, egy hosszú, csőszerűen átfúrt bambusnád volt, melyet lőporral és apró lövedékekkel töltöttek meg s a melyből nagy zajjal vetődött ki a lövedékek özöne.

Lehet, hogy ezek voltak az első kézbe való tűzi fegyverek Európa csatatérein.

Dsengiz khán érdeme, hogy azt a népet, melynek foglalkozása sólyomvadászat, czélbanyilazás, lovaglás, egy szóval mindaz volt, a mi a katonánál szükséges tulajdonságokat neveli, fegyelmezni tudta s ezzel biztosította nagy hadi sikereit. E kitünő katonai anyag emberei egy persa író szerint azt tartották, hogy „a harczos olyan bátor legyen, mint a kakas, olyan szelid, mint a tyúk, olyan szivű, mint az oroszlán, olyan türelmes, mint a kutya, olyan óvatos, mint a daru, olyan ravasz, mint a róka, olyan meggondolt, mint a farkas s olyan nyugodt, mint a macska, és ellenségére olyan erővel rontson, mint a vadkan“. Az ilyen emberek, fegyelmezett állapotban, természetes, hogy félelmetesekké lettek.

Dsengiz khán seregének tagolása a tizedes rendszer szerint történt. Tíz tíz-soros tag alkotta a legkisebb egységet, tíz ilyenből lett egy nagyobb és így tovább. Megjegyzendő, hogy a tizedes rendszer volt a területi beosztásnak is alapja.

Kisebb vétségekért ostorcsapásokkal büntették a katonát. Ha valamely tizedből valaki elszökött, az egész tizedet halállal büntették.

Egy főtisztnek, kit a nyugatiak marsalnak neveznének, ki a fővezér törzséhez tartozott, volt a kötelessége a táborhelyet megválasztani, az élelmiszereknek, víznek stb. a táborhelyre való jutásáról gondoskodni, a menetintézkedéseket megtenni. A fizetőmester dolgát is külön e czélra rendszeresített tiszt végezte. Az élelem és málhavonatnak parancsnoka szintén magasabb rangú tiszt volt. Arról is gondoskodtak, hogy menet alkalmával a maradozók csapatjaiktól végképen el ne szakadjanak, a gyengélkedők, megsebesültek stb. bajuk multával ismét helyükön legyenek. Minden harczos egyformán osztozott a zsákmányon.

A fegyelem fejlettségére vall az a körülmény, hogy halálbüntetés terhe alatt volt eltiltva az engedelem nélkül való fosztogatás és rablás, továbbá, hogy a tisztek kötelessége volt csapataikat úgy iskolázni, hogy minden pillanatban készek legyenek harczolni. A tábori rendőrö intézménye is megvolt náluk. A tábor és menet biztosítására is nagy gondot fordítottak.

Hadrendjük öt nagyobb csoportból állott. Az elővéd. derékhad és hátvéd egymás mögött állott, a jobb és bal oldalvédnek vagy szárnynak nevezett csoport az oldalak biztosításáról gondoskodott. E nagyobb csoportokon kívül volt még két kisebb, az előörsök és leseállások meg-

szállására szánt csoport is. A lesőállások csoportja az utóvédet követte. Nemcsak okosságukról, de fegyelmezettségükről tesz Rogerius mester tanúságot, a mikor azt mondja, hogy „náluk síri csend uralkodott, senkinek szavát nem lehetett soraikban hallani".

Seregük a várak vívására szükséges gépekkel is el volt látva. Esztergomot 30 kőhajítógéppel lövöldözték éjjelnappal s földdel töltött zsákokat vetettek gépekkel[1] az árkokba, hogy azokat betöltsék.

Taktikájukat óvatosság jellemzi. Dsengiz khán hős utóda, Timur-Lenk, ki 35 hadjáratot viselt, egy a hadviselésre vonatkozó utasítást adott ki, melyben különféle intézkedéseket tárgyal. Ha a 12,000-nyi és 40,000-nyi seregre vonatkozó utasításokat egymással összehasonlítjuk, föl fog tünni az a taktikai alapelv, melyet I. Napoleon is követett s a mely ma is érvényben van, t. i. hogy mentől nagyobb a sereg, annál nagyobbnak kell az egymást követő támadások számának is lenni.[2]

A két összehasonlításra ajánlott utasítás következőképen szól:

„Ha az ellenséges sereg 12,000 lovasnál nem több, akkor első vezérem 12,000 lovassal keljen hadra. Mikor az ellenséghez egy napi járó távolságra ért, küldjön nekem hírt. A 12,000 lovas kilencz osztályba tagolódjék, ezekből kettő legyen az elővéd, három-három a jobb és bal szárny s egy a közép."

„A szárnyakat alkotó három osztály közül mindeniken kettő álljon a sorban, egy pedig elővéde legyen a szár-

[1] Rogerius m. XXXIX. fejezet.
[2] Köhler.

nyaknak. A szárnyak elővédének egy része mint előhad előzze azt meg.“

„A csatatér megválasztásában a vezér arra ügyeljen, hogy fejlődésre eléggé sík és nem szakadozott, lehetőleg az ellenség felé menedékes helye legyen és őrizkedjék attól, hogy a nap a szemébe süssön.“

„Mikor a sereg föl van állítva, minden osztály, minden egyes ember egyenesen menjen előre a nélkül, hogy a lovak az egyenes vonaltól jobbra vagy balra eltérjenek.“ Ez azért rendeltetett, hogy a fölállítás zárkózottsága ne szenvedjen és hogy torlódás ne támadjon.

„Az ellenség megpillantásakor „Nagy az Isten“ csatakiáltás hangozzék.“

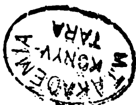
Abban az esetben, mikor a főhadsegéd észreveszi, hogy a vezér kötelességet mulaszt, szabadságában áll más vezért kinevezni.“

Ebből látszik, hogy a főhadsegéd az uralkodónak volt a vezért ellenőrző bizalmas embere.

„Miután a vezér és főhadsegéd a teendőkre nézve megállapodtak, az ellenség ereje kémlelendő ki; hasonlítsa saját tiszteit az ellenségéivel össze s ott, a hol saját dolgaiban hibát vesz észre, segítsen. Figyelemmel kisérje az ellenség mozdulatait, tartsa számon, hogy ezek rendben vagy megbomolva történnek-e.“

„Mindenekelőtt ismerje meg az ellenség hadviselése módját, tudja meg, hogy egész seregével egyszerre vagy osztályonként, fokozatosan támad-e. Fődolog annak gyors és helyes megítélése, hogy mikor és csak egyszer vagy ismételve szándékozik-e az ellenség támadni. A csapatok nyugodtan várják be a támadást, mert veszélyben való nyugalom az igazi vitézség.“

„Míg az ellenség a harczot el nem kezdi, nem kell

elébe menni, a mint azonban előrenyomúl, a kilencz osztálylyal is czélszerűen kell működni. Mi hát a vezér föladata? Az, hogy saját csapatainak mozdulatait vezetni tudja s lélekjelenlétét a csata alatt egy pillanatra se veszítse el. Vívóhoz hasonlóan, erős karral álljon biztosan a talpán. Osztályai, íj, balta, buzogány és tőr legyenek kezében s a kellő pillanatban használja ezeket jól föl.“

„Mindig lehet remélni, hogy az ellenséget kilencz egymásután következő roham le fogja verni. A harczot a nagy elővéddel kezdje meg a vezér, először a jobb-, azután a balszárny elővédével támogassa azt. A mi azt teszi, hogy három egymásután következő rohamot intézzen. Ha e három csoport visszavonulni kénytelen, akkor a jobbszárny első osztálya nyomuljon legelébb előre s ezt kövesse a balszárny második osztálya s ha ez sem vezetne czélhoz, akkor a jobbszárny második és a bal első osztálya támadjon s ha ez sem sikerül, akkor ezt nekem kell megjelenteni, a vezér pedig Istenben bizakodva, zászlómat lobogtatva, vesse magát a tartalékkal az ellenségre, képzelje, hogy jelen vagyok s legyen meggyőződve, hogy a mindenható segítségével a kilenczedik roham az ellenséget meg fogja futamítani s győzni fogunk.“

„Semmi sem fontosabb, mint hogy a vezér el ne siesse a dolgát, mindent megfontolva és kellő elővigyázattal hajtson végre, mert a vakmerőség az ördögnek leánya. Ezenkívül őrizkedjék olyan vállalatokba fogni, a melyekből bajos kibontakozni.“

„Ha a harcz oda jutott, hogy a vezér tartalékával kénytelen beleavatkozni, ne veszélyeztesse túlságosan személyét, mert a vezér halálának mindig rossz következése van, általa saját hadának bátorsága annyira vész, mint a mennyire fokozódik az ellenségé.“

„Ha az ellenség hada a 40,000-et közelíti meg, akkor a mi részünkről is 40,000-et kell összegyülekeztetni, kiknek vezére boldog fiaim egyike lesz, ennek parancsnoksága alá két fővezér és több „emir“ fog sorakozni. Győzhetetlen hadaim engemet mindig köztük levőnek tartsanak azért, hogy mindig a bölcseség és vitézség szabályait kövessék.“

„A jó vezér, a mikor az ellenség erejét kipuhatolta. tudni fogja, hogy ellenébe ugyanolyan számút kell állítania. Figyelmes szemmel kisérje az ellenség fegyvernemeit, győződjék meg arról, hogy hol állanak az íjászok, hol a dsidás lovasok stb. És azt hogy az ellenség elővigyázattal, osztályainak fokozatos alkalmazásával, vagy teljes erejével egyszerre szándékozik-e támadni. Ismerje meg az előremenetel és visszavonulásra való tekintettel a csatatérre vezető utakat s tanulmányozza az ellenség fölállítását. — Gyakran megtörténik, hogy az ellenség színleg megfutamodik, hogy ellenfelét meggondolatlan üldözésre csalja.“

„Az efféle cselektől őrizkedni kell.“

„A jó vezér ismeri a harcz menetét, mindenkor tudja, hogy melyik osztálylyal kell működnie, bölcsesége mindenkor tudja, hogy mit kell tennie, fölismeri, hogy melyik ponton és hogy mikor kezdődjék a harcz; kitalálja az ellenség szándékát, tervét s tudja azokat meghiúsítani.“

„A 40,000 lovas 14 osztályba tagolódik.“

„A szárnyakat hat-hat, a közepet egy s az elővédet is egy osztály alkotja.“

„A szárnyak osztályaiból kettő-kettő áll az arczvonalban, egy-egy az elővéd, kettő-kettő a tartalék s végre egy-egy a tartalékok elővéde.“

„A nagy elővéd a fölállítás közepe előtt áll és íjászokból, dsidásokból és kardos vitézekből van szervezve.“

„Az elővéd rettenthetetlen bajnokai vad kiáltással rohanjanak az ellenségre és igyekezzenek azt rendetlenségbe juttatni.“

„A vezér egy pillanatra se szünjék meg figyelemmel kisérni az ellenség mozdulatait, minden csapatparancsnokot keményen büntessen meg, ha parancs nélkül támad. Őrizkedjék az ok nélküli megütközéstől. A mikor azonban az ellenfél feléje nyomul, ismerje meg fölállítását s a visszavonulás lehetőségét is tekintetbe véve, intézkedjék a támadásra vonatkozólag. Az olyan hadat, mely rövid harcz után visszavonul, ne üldözze, mert valószínű, hogy erős tartalék áll mögötte. Az ellenséges támadás ellenébe legelőbb nagy elővédét küldje előre, azután a két szárny elővédeit indítsa támogatásukra, ezeket a jobbszárny első, a balszárny második, azután a jobbszárny második s a bal első osztálya kövesse, s ha e hét csoport hét támadása nem döntötte volna el a csatát, akkor a szárnyak tartalékainak elővédei mozduljanak meg, s ha ezek támadásának se lett volna sikere, akkor a szárnyak tartalékainak első, illetőleg második osztálya elegyedjék a harczba s őket a két hátramaradott osztály kövesse. Ha e tizenhárom támadás mind rosszul üt ki, akkor a fővezér fölállításának középső osztályával vesse magát közbe s e tizennegyik osztály mozdulatában nyomatékosság és mérték legyen, hegyhez hasonlóan guruljon az ellenségre! Ha a győzelem még ekkor sem biztos, akkor személyesen vigye zászlómat az ütközetbe.“

Azok a politikai és katonai kormányzási elvek, melyek Timur utasításaiban foglaltatnak, több száz évi szokásokból és tapasztalásokból vannak merítve. A „hatalmam gyara-

pítására szolgáló utasítások" első része „a katonai intézkedéseket" foglalja magában, kiterjeszkedik a hadseregszervezésre, zsoldra, magasabb rangú tisztek kinevezésére, előléptetésére, táborozásra, fölszerelésre, fegyverzetre stb. vonatkozó kérdésekre egyaránt, s azt mutatja, hogy a mongolok állami szervezetének minden ága fejlett volt s hogy e vadnak hirdetett nép uralkodójával szemben, nem minden akkori európai fejedelem állja meg a helyét, sőt, hogy az utóbbiak nagyobb része s a legtöbb európai állam hadseregszervezete, hadviselése módja sokkal tökéletlenebb volt.

Törökök. Az imént mondottak a törökökre nézve is állanak. Ezeknek a saraczenoktól vett csatarendje öt nagyobb csoportból állott, melyek közül három, az előhad, a derékhad és hátvéd, egymás mögött állott és kettő az oldalak védelmére volt szánva.

Ők is, mint a mongolok, kedvelték a nyillal való lövés alkalmazását; általában e két nép harczmodora épp olyan hasonló egymáshoz, mint fegyverzete. Rárontottak és rázudították nyilaikat az ellenségre; ha az ettől meg nem hátrált visszavonultak, visszafelé lőttek, minden oldalról körülvették az ellenséget. Mind ez ugyanaz, mint a mit a magyarok hadviseléseiről Bölcs Leo mond s a mit erről mindazoknak a csatáknak leírásából tudunk, melyeket a magyarok a legújabb időkig vívtak, föltéve, hogy természetüknek megfelelő módon harczolhattak s idegen, harczmodorukat nem ismerő vezérek nem akadályozták sajátságos hadviselésük alkalmazását.

Egyben mégis különbözik a törökök harczmodora a mongolokétól s ez az, hogy az ozmanlik egyszerre harczoltatták csapataikat, a mongolok pedig fokozatosan.

Az európaiaknak a szaraczénokkal való háborúi azt ered-

ményezték, hogy a gyalogság szükséges voltát belátták s a keresztes háborúk alatt e fegyvernem bizonyos jelentőséget kapott. De otthon, Európában nem fejlődhetett, mert a lovagság hóbortjai és balítéletei megakasztották.

A keresztes háborúk kezdetekor, a normannokat kivéve, senkinek sem volt gyalogsága s csak a szentföldön látták be, hogy jól felszerelt gyalogságot kell a lovasok elé gátként állítani, hogy az ellenség nyilai ellen oltalmazzák. További változás még a keresztes háborúkban az is, hogy a lovagok egy vonalba való fölállítása helyett két harczvonalat alkottak, a második tartalékul szolgált; ezt látjuk 1080-ban az antiochiai csatában, Askalonnál már mély a fölállítás és szárnyanként való. mely előtt egy gyalogsági harczvonal állott, hol 5000 lovag mellett 15,000 gyalogos is harczolt.

A keresztesek kilencz csoportban akként meneteltek, hogy olyan négyszöget alkottak, melynek minden oldalára három csoport jutott. Ez volt fölállításuk alakja is, tehát bármely oldalról támadtattak meg, három csoport állta az ellenség útját. melyet ismét három támogatott, s mely mögött megint csak három állott tartalékként. A gyalogság az első harczvonalba jutott s ez kezdte meg a csatát, a mennyiben nyilakkal és hajító dárdákkal özönlötte el az ellenséget s ezzel a lovasság támadását készítette elő. Ebben a normannok hadviselése módjára ismerünk.

A keresztes háborúkban, mikor a szaraczének sajátságaival számolni kellett, a menet biztosítására is kezdtek gondot fordítani, annyival is inkább, hogy a lovagok rendesen fölszerelés nélkül meneteltek kisebb lovakon, harczi lovaik és fölszerelésök pedig a málhavonatnál volt, hogy

tehát ilyen védtelen állapotban ne találhassák őket, elő- és hátvédet alkalmaztak. A rendesen nagyszámú keresztes hadak élelmezésükre való tekintetből több oszlopra oszolva meneteltek.

Azonban nem csak ebben nyilvánult a szaraczénekkel való érintkezés hatása, hanem a lövészek gyakoribb alkalmazásában is. A mozgékony szaraczének minden oldalról bizonyos távolságból vetették gerelyeiket s lőtték nyilaikat a keresztényekre, kik rendes harczmódjukkal, t. i. az előre szegzett lándsával való neki lovaglással czélt nem érhettek, mert a szaraczének soraiba betörni nem lehetett; azok az összeütközés elül kitértek s újra gyülekezve ismét távolról ártó fegyvereikkel rontották őket, minek következtében a keresztények is valamennyi lovagi zászlóaljhoz íjjal vagy számszeríjjal fölszerelt gyalog lövészeket osztottak be. Ez alkalommal a lovasság és gyalogság működésében a szerves összefüggésnek már némi nyoma látszik.

A gyalog lövészek mindig az oszlop élén mentek, hogy míg a távoli harcz tart, ők működhessenek, a mint azonban az ellenség soraikba betörni és a kézitusát megkezdeni szándékozott, azonnal helyet csináltak a lovasságnak. Az egyes csapatok is kezdtek egymásra tekintettel lenni, érezték, hogy egymáshoz tartoznak; veszély esetén a másiktól támogatást vártak s magokat is támogatásra kötelezetteknek tekintették.

A szaraczének mintájára a keresztények is szerveztek könnyű lovasságot, mely leginkább szegény nemesekből s úgynevezett turkopolokból állott.[1]

[1] Turkopoloknak nevezték az ázsiai asszony és európai apától született gyermekeket.

A gyalogság száma is megszaporodott a keresztes hadakban, nem annyira átgondolt, tervszerű intézkedés, mint kényszerűség következtében. Sok lovag lóháton indult és gyalog érkezett, az úton elkoczkázta, eladta lovát vagy más módon vesztette el s gyalogszerre jutott.

A gyalogságnak az a része, mely lovát vesztett lovagokból állott, lándsával, a többiek íjjal és számszeríjjal harczoltak. Kardot drágaságánál fogva kevesen viseltek. A szaraczének harczmodora Comnena Anna szerint abban állott, hogy két szárnyukkal előre rontottak, fölállításuk közepét visszatartották s így három csoport keletkezett, melyek közül a középsőt tartaléknak lehet mondani; ez annak a szárnynak segítségére sietett, mely válságos helyzetbe jutott. Mikor a keresztények a sereg közepét támadták meg, akkor a két szárny két oldalukba kanyarodott. Gyakran egyik vagy másik szárny színleg visszavonulva, a tartalékhoz csalta az ellenséget s rögtön visszafordult és ismét támadott, mikor a tartalék az ellenség oldalába vagy hátába került. Látjuk tehát, hogy a keletiek harczmodorában sokkal több észszerűség, vagy mondjuk művészet volt, mint a keresztényekében s hogy ezek is kénytelenek voltak régi nehézkes módszerüket megváltoztatni.

Az oroszok hadügyének fejlődésére a normannok, bizanczíak és mongolok voltak befolyással.

A hűbérrendszert nem ismerték. Urak voltak a bojárok, kiknek kiséretében harczoltak a *metsnik*-ek és *otrok*-ok. A taktikai egységet *druzsiná*-nak nevezték. A fejedelmi druzsinákban zsoldosok is harczoltak, többnyire lengyelek és magyarok.[1] A fejedelmi druzsinákon kívül területi druzsinák is voltak.

[1] Galitzin.

A katonáskodók osztályának volt itt is a legnagyobb tekintélye; az ettől ment szabad embereket *„lyudi"*-nak nevezték, ezekhez tartoztak a kereskedők is.

A lyudikat, kik gyalog harczoltak, csak a határvédelemre használták.

A vezéreket *„vojvodá"*-nak nevezték, a fővojvoda volt az, a mit ma generalissimusnak nevezünk. A tagolás a tizedes rendszer szerint történt s a tisztségek nevei ennek megfelelőek: százados *(szotnik)*, tizedes *(deszjatnik)* stb. A tízezer főnyi hadosztályok parancsnokait *„temnik"*-nak nevezték. A szállásmesteri szolgálatot a *sztanovcsik* teljesítette. Éppen úgy, a mint Francziaországban a comes stabuli-ból connétable, úgy itt is udvari méltóságokból lettek a katonai tisztségek, az *okolnik* és *sztolnik*, istállómester és asztalnok katonai rangot jelentettek.

A bojárok és kiséretük lovasok, a lyudik gyalogosok voltak; ezeken kívül még könnyű lovas zsoldosokat fogadtak a szomszéd kazarok, besenyők stb. soraiból.

Ez, a mit fölsoroltam, a mongol hódoltság idejére szól, mert eredetileg az oroszok, mint minden szláv nép, nagyobbrészt gyalog harczoltak,[1] csak lovas népekkel való érintkezésük, jobban mondva elegyedésük után lett túlnyomó a lovon harczolók száma.

Az oroszoknál, mint a lengyeleknél török, tatár eredetű a lovasszellem. Különben a szellemileg fejlettebb tatárfaj befolyásának nemcsak ez a nyoma látszik az oroszok és lengyelek institutióin, hanem a szlávok jelenleg szerepvivő ágának, az orosznak a velök való vérvegyülés adta meg azokat a tulajdonságokat, melyeknél fogva számot tesznek. Tisztán szláv népek nem voltak képesek oly mara-

[1] Galitzin.

dandó államot alkotni, mint az oroszok, kik a normannokkal[1] és a különböző tatárokkal egyesülve, e nagy jövő elé néző fajt alkották.

Ebből nem kell azt következtetni, mintha egyáltalán azelőtt nem lett volna lovasságuk, mert abból a körülményből, hogy a kalkai csata után a palóczok a megfutamodott oroszokat lovaiktól fosztották meg, azt látjuk, hogy lovasságuk is volt.

Az orosz gyalogság lándsásokból és íjászokból állott. Az első sorban íjászok álltak, kik nagy paizsaikkal födözték a mögöttük álló íjászokat.

A druzsinák a mi banderiumainkkal körülbelül azonosak. A fejedelmi és területi druzsinákon kívül a vojvodáknak is voltak druzsinái. Oroszországban a nyugati fogalom szerint való nemesség nem volt, mert a nagyfejedelmek és czárok alattvalói velük szemben mind egyenlők voltak. Rurik utódai alatt csak egy úr volt, a fejedelem, kinek mindenki szolgája volt. A XIV. és XV. évszázban a hűbérrendszer kezdett meghonosulni s végre még a bojárok gyermekei *(djetyi bojárszkije)* is hűbérföldeket kaptak. Ettől az időtől kezdve a bojárok és bojárgyermekek annak tekintendők, a minek nyugati Európában a lovagok, illetőleg a fegyverhordók. Azonban épp

[1] Az északról benyomult normannok, kiket a finnek „rusz"-nak neveztek, a mai Oroszország központját a határokkal összekötő, hajózható, folyók közvetítésével elárasztották a szláv-lakta vidékeket, s azok lakóit egymásután meghódoltatták. A szlávok egymás között való viszálkodásaik következtében normannokat választottak fejedelemül, Rurikot (Hrurekr), Szineust (Szikaiutr) és Truvort (Thorvadr), a két utóbbinak korai halála után Rurik uralma alatt egyesítette az ő területeiket is. Ez volt az orosz állam magva. Ezektől vették a „rusz" nevet is. Rurik utódai 1598-ig uralkodtak Oroszország fölött.

úgy, mint a magyaroknál, itt sem fejlődött ki teljesen, sem a hűbérrendszer, sem a lovagi intézmény.

A XIII. évszázig a bojárok nehéz, a bojár-gyermekek könnyű fegyverzetű lovasok voltak, minek következtében a druzsinák könnyű és nehéz fegyverzetű harczosokból voltak összeállítva. A magasabb taktikai egységet, mely több druzsinát foglalt magában, „*polk*"-nak nevezték. Harczrendjük a mongolokéhoz volt hasonló és öt nagyobb egységből állott.

Az elővéd „*peredovoj polk*", a derékhad „*bolsoj polk*", a jobbszárny „*pravaja ruka*", balszárny „*levaja ruka*", a hátvéd „*sztorozsevji polk*". A gyalogság fölállításáról úgyszólva semmit sem tudunk. Valószinű, hogy a lovasság előtt álltak azért, hogy paizsaikkal az ellenség nyilai ellen védelmezzék.

A mongol hódoltság (1240) idejéig a hadsereg a nagyherczegek, knyezek és bojárok druzsináiból és a területi hadból állott.

A XII. évszáz végétől kezdve a fejedelmi druzsinákat „*dvornoj*"-nak (udvari) nevezték. Ezek tagjaiból a *dvorjani*-kból udvari nemesség fejlődött, mely a fejedelmek közvetlen kisérete volt. A XIV. évszáztól a hadsereget „*raty*"-nak, a harczosokat „*ratnik*"-nak nevezték.[1]

Oroszország megalakulásának alapját 1380-ban, Ivanovits Dimitrij vetette meg kulikovi győzelmével, száz évvel később Wasziljevits Iván egyeduralkodója lett az oroszoknak.

Az újjászületés idejében az orosz had nemzeti és idegen zsoldosokból állott.

A nemzeti hadhoz tartoztak a fejedelem udvari hada

[1] Galliczin.

(goszudarev dvor), a nemesi had *(rindi)* és az elkülönítettek *(apricsniki)*.

A lovasság a városi nemesség *(gorodovi)* és a bojárgyermekek hadából állott.

A tatár uralom ideje alatti adóbehajtók testőrségéből *(kazak)* fejlődtek a városi kazákok, kikhez Rettenetes Iván korától kezdve a *sztrelicz*-eknek nevezett lövészek járultak. Az előbbiek többnyire lovasok, utóbbiak többnyire gyalogosok voltak. A fölsoroltakat kell a nemzeti hadsereg derékhadának tekinteni, kikhez a népfölkelés egy neme csatlakozott *(datócsnije lyudi)*.

Zsoldosok voltak eleinte az idegen mérnökök, fegyverkovácsok és más mesteremberek. Ebben az időben a lengyel, tatár és magyar zsoldosok száma megfogyott és leginkább németek szegődtek be hozzájuk, s ez az oka, hogy a zsoldosok általános neve „*nyemczi*“ [1] volt.

Ezen kivül a meghódolt és adófizető népek, mint a tatárok, mordvinok, csuvasok, cseremizek, baskirok és kozákok is állítottak hadakat, melyek leginkább lovasokból állottak.

Mind a mellett, hogy az oroszok haderejének nagyobb része lovasság volt, taktikájuk jellege inkább védelmi. A mi abból is látszik, hogy támadó föllépésnél is szivesen támaszkodtak megerősitett helyekre, vagy ha ez nem volt lehetséges, a szekérvárakra. A harczot rendesen a lovasság kezdte meg, mikor azonban rohama nem sikerült, a szekerek mentek előre s ezek oltalma alatt a gyalogság nyomúlt előre, hogy mögöttük gyülekezhessék ismét a lovasság. Sokat tanultak a tatároktól, de a nyomatékos

[1] Nyemczi = németek.

üldözést nem sajátították el, e helyett inkáb a sebesültek s a tábor kirablásával foglalkoztak.

A finnek békeszerető emberek s a svédekkel való érintkezésük előtt, úgy látszik, nem volt hadi szervezetük.

Táborerősítés, utászszolgálat. A térszínnek a harcz czéljaira való mesterséges előkészítése a középkorban abban állott, hogy az egyenetlenségeket elsimították azért, hogy a lovasság egyenletes térszinen mozoghasson. Azonban a táborerősítés sem volt előttük teljesen ismeretlen. a mennyiben sánczokkal és faépítményekkel vették azokat körül, sőt a hadállásokat is megerősítették sánczczal vagy czölöpzettel, mint azt a hastings-i és crécy-i csata leírásából is tudjuk.

Az út egyengetésére az elővédnél gyakran találunk munkásokat. Mikor VI. Károly franczia király Flandriába ment, Jocelyn de Hallewyn-t és Rambure-t küldte 1760 munkással előre, hogy az utat javítsák. A folyókon való átkelésre vagy a partokon található hajókat, csónakokat használták föl, vagy pedig a hídépítéshez való anyagot magukkal vitték, III. Eduárd és a fekete herczeg bőr- és facsónakokat vittek magukkal e czélra Francziaországba.[1] Froissart művében olvashatjuk, hogy az angolok egy ízben úgy keltek át a vízen, hogy a két part között köteleket feszítettek ki s ezekhez hordókat erősítettek. A hídfők megerősítésére fatornyokat alkalmaztak, melyeknek alkatrészeit a sereg után vitették.

A mongolok előhadánál is voltak utászok, még pedig 40 ezren, kik a Kárpátokon való átjárók torlaszait rombolták le s egyengették a mongolok útját.[2]

[1] Hardy de Perini: „Les batailles d'autrefois".

[2] Tamás spalatói esperes „Historia Salonita".

Katonai nevelés. Ebben az időben a katonai kiképzést, mint apródok és fegyvernökök, gyakorlati úton sajátították el. Tulajdonképeni katonai iskolák nem voltak. Az apródok *(pages, écuyers)* 8 éves korukban kerültek valamely lovaghoz s 14 éves korukban neveztettek ki ünnepélyes czeremóniák között apróddá. Inkább tiszteletbeli szolgái voltak az homme d'armes-oknak és 21 éves korukig a lovag fegyverzetét tartották rendben, lovaira ügyeltek föl, háborúkba és tornákba kisérték s védelmére voltak, fegyvert is viseltek, a lándsa kivételével, melyet csak lovaggá-ütésük után használhattak. Apród csak olyan fiú lehetett, ki születésénél fogva lovagságra jogosult volt.

A lovagok kiképzésére szolgáltak a tornák, hol a hosszú lándsa forgatását, a lóidomítást, a lovas csapatok zárt rendben való mozgását, fejlődését stb. tanulták.

A városokban rendezett czéllövő gyakorlatok szintén a harczra termettséget mozdították elő.

A középkorban csak Francziaországban és Magyarországban[1] találkozunk gyakorló táborokkal, de itt is csak a XV. évszáz vége felé. A kiképzés e helyeken is pusztán gyakorlati volt; theoretikus kiképzés nyomaira csak Olaszországban akadunk, hol a régi katonai írók műveit, különösen a Vegetiusét olvasgatták.

A lovagok között a beszélgetés tárgya természetesen valamely háború lefolyásának elbeszélése volt. A tapasztaltak fölött vitatkoztak s így terjedt közöttük a tudás. Tancred, III. Eduárd, du Guesclin stb. nem könyvekből, hanem gyakorlati úton tanulták azt, a mit tudtak.

Élelmezés. Nagy Károly idejében minden egyes harczos maga tartozott élelmét beszerezni s annak utána

[1] Erről a magyarok hadügyénél lesz szó.

szállításáról is gondoskodni. Ez a szokás a XI. évszázig fönnállott, később azonban a requirálás foglalta el helyét, Ez igen hátrányos volt, mert a harczosok jó része folytonosan távol volt csapatjától és mert ürügyül szolgált a harczolni nem szeretők elszéledésére. Ezen segítendő, az útvonal mentén vásárokat rendeztek; elrendelték, hogy a kereskedők és az élelmet szállító parasztok a rendes árnál többet ne követeljenek, továbbá hogy a katonák a vett árút megfizessék, de arról nem gondoskodtak, hogy ez meg is történjék; a vásároknak mindig verekedés lett a vége a miért ismét visszatértek a requiráláshoz. E mód, mint látni fogjuk, még sokáig föntartotta magát.

Különben az élelmezésről való gondoskodás hiánya jellemzi a középkori háborúkat. Frigyes német császár keresztes hadainak az a része, mely az ellenség fegyvereinek nem esett áldozatul, lovait ette meg haza felé való útjában.

Szt. Lajos 1248-ban működési alapot akart szerezni és oda akarta gyűjteni a szükséges élelmiczikkeket, de minden fáradozása dugába dült, mert azt az eleséget, mely az esőzések következtében nem pusztult el, hadai mind elfogyasztották az alatt az idő alatt, míg Cyprus szigetén a késedelmező lovagokra vártak.[1]

Francziaországban 1356. óta királyi tisztekre volt bízva a katonák élelmezéséről való gondoskodás. E tiszteket később *„commissaires de guerre“*-nek nevezték.

Az élelemnek requirálás útján való beszerzése a seregnek nagy mozgékonyságot enged s ezért sokkal czélszerűbb, mint a raktár-élelmezés, melylyel később fogunk megismerkedni, de csak jól fegyelmezett seregnél s olyan

[1] Joinville: „Histoire de St. Louis“.

czélszerű szervezés mellett, mely az említett hátrányoknak elejét veszi.

Zsold. A hadak pénzkészletét a kincstartók *(trésorier)* kezelték. Francziaországban Hosszú Fülöp (1316—1322) rendszeresítette e tisztséget. A *grand maître des arbalétriers* parancsnoksága alatt álló csapatok pénzügyei azonban nem tartoztak közvetlenül ez alá.

A katonai szolgálatban kivénültek, vagy sebesülés következtében szolgálatképtelenné vált rokkantak *(invalides)* ellátása nem volt szabályozva, de nem is igen volt reá szükség, mert a lovag földbirtokára, a városi katona községébe, rokonaihoz vonult vissza és ritkán szenvedett hiányt. A zsoldos pedig, ha a szolgálatra képtelen volt, a klastromokban talált menedéket. Francziaországban 1231-ben a lovag 6 sol-t, a lovas sergent és számszeríjas 5 sol-t kapott naponként. 1250 után a lovag zsoldját napi tíz sol-ra emelték, míg a sergent-ok és számszeríjasoké 5 sol maradt. A XIII. évszázban a zászlósúr fizetése 20 sol volt naponként.

V. Károly idejében a chevalier-nak 20, a lovas archernek 10 sous-t fizettek naponként, a százlándsás kapitánynak pedig 100 livret havonként.

A zsold rendes fizetésének alapját az Orleans-ban összegyűlt rendek vetették meg 1439-ben az által, hogy a gend'armerie zsoldjára évi 1.200,000 livre adót *(taille perpétuelle)* szavaztak meg.

Ebben az időben a homme d'armes havonként 66, az écuyer 33, az íjász 26·5 livret kapott. A kapitány évi fizetése 3960, a hadnagyé 1320, a zászlótartóé 1320 livre volt.

VII. Károly 1448-ban elrendelte, hogy a franc archers-ek fizetése havi 24 livre legyen.

Angliában a zsoldot három hónapra előre fizették, a mi azért volt abban a pénzszűk világban lehetséges, hogy ebben az országban már igen korán volt az adórendszer jól szervezve.

Az angol néphad is kapott zsoldot, a mint az ország határán átlépett. A királyfi személyére nézve naponként 1 fontot, egy királyi házból való herczeg, ki 300 lóval vonult ki 15, más herczeg, ki 200 lovas élén jelent meg 10, egy királyi házból való 200 lovas gróf 10, más gróf, ki 100 lovassal jött 10 font 18 shillinget, egy 50 lovas viscount 2 font 15 shillinget, egy 20 lóval kivonuló báró 1 font 14 sh., egy 10 lovas lovag 12 sh.-et, egy esquire, ki hat lóval vonult ki, 7 sh.-et és 6 pennyt, egy köznemes szolgájával 2 sh.-et, a fegyvernökök, constable-ok, századosok *(centener)* 1—1 shillinget. A húsz embert vezető *(vintenare)*, lovas íjász, hobbeler 6 pennyt, a gyalog íjász 3 pennyt, a wales-i gyalogos 1 pennyt kapott naponként.

III. Eduárd a német fejedelmektől zsoldjába bocsátott katonáknak havonként 15 shillinget fizetett.

V. Henrik idejében

1 herczeg	13	sh.	4	pennyt	kapott	egy	napra
1 gróf	6	„	8	„	„	„	„
1 báró	4	„	—	„	„	„	„
1 lovag	2	„	—	„	„	„	„
1 fegyvernök	1	„	—	„	„	„	„
1 íjász	—	„	6	„	„	„	„

A fizetést évnegyedenként előre kapták, ha a fizetés elmaradt, a szerződés megszünt.

A herczeg köteles volt 50 lovat tartani.

A gróf „ „ 24 „ „

A báró	köteles	volt	16	lovat	tartani.
A lovag	„	„	6	„	„
A fegyvernök	„	„	4	„	„
Az íjász	„	„	1	„	„

A lovat az illető maga szerezte be, a lóeleséget a fejedelem adta.

A zsákmányról tudjuk, hogy három részre osztották; két részt a katonák kaptak, a harmadikat pedig ismét három részre osztották, melyből két rész a vezért, egy rész a fejedelmet illette.

II. Frigyesnek a lombardiai városok ellen viselt háborújában naponként járt

a három lovas lovagnak	6	solidus	imperialis.
a két lovas „	4	„	„

Konstanz városa 1386-ban 85, 140, illetőleg 210 font „hellert“ fizetett a 2, 3, illetőleg 4-lovas lándsaaljnak.

Ruprecht király a nürnbergi várgróffal szemben kötelezte magát, hogy 250 rajnai forintot fizet havonként „*auf je zehen mit gleven*“.

1428-ban a választófejedelmek abban egyeztek meg, hogy 4 lóra 34 forintot fognak adni.

A német városok, mikor bizonyos számú lovagot s apródot fogadtak zsoldjukba, hogy az úgynevezett „*Romfahrt*“-hoz a császárnak szolgálatjára legyenek, 3 márka havi zsoldot fizettek fejenként s 21 márkát adtak a fölszerelésre. E fizetés igen magas volt, mert 330, illetőleg 1800 koronának felel meg, de szükség is volt rá, mert az illető több lóval és cseléddel vonult a zászló alá s rangjához illően kellett élnie.

Firenze városának egy 1363-iki szerződése szerint ott egy könnyű lovasnak havonként 6 forintot adtak.

Ugyanebben az esztendőben szerződött e város Winden Hermann és Mechelni Hugó kapitányokkal, hogy ezer lovassal álljanak szolgálatába; zsoldja minden katonának havonként 6 frt legyen.

A következő évben ugyane város egy bizonyos Habsburg gróffal szerződött és 18 frt havi fizetésre kötelezte magát; nyilvánvaló, hogy az előbbeniek könnyű, az utóbbiak nehéz fölszerelésű lovasok voltak.

Egészségügy. A sebesültek és betegek gyógyításáról a középkorban nem igen gondoskodtak. Ezeket vagy a könyörületes lakosság, vagy pedig a szerzetesek vették ápolás alá. Ennek hiányát leginkább a keresztes háborúkban érezték s ennek volt következése a lovagrendek szervezése.

Legelőbb Olaszországban látjuk, hogy orvosok mentek a haddal. Firenzének 1260-iki háborújában a seregnél egy orvos és két-két sebész volt. A következő évszázban már Gent városa 1314-iki számadása tanúskodik arról, hogy orvost alkalmaztak a seregnél.

A landsknecht-ezredeknél is voltak sebészek, de többnyire annyira tudatlanok, hogy többet ártottak, mint használtak. Sok idő telt bele, míg az egészségügyi szolgálat rendes kezeléséhez szükséges ellenőrzésről is gondoskodtak.

Vezérkar. A középkorban vezérkarról nem igen lehet szó; a fejedelem kiséretéhez tartozó udvari személyzet némely tagja volt ennek katonai tanácsadója. Községi hadakban a vezért tanácsbeliek követték, kik részt vettek a haditanácsban.

A landsknechteknél az ezredes mellé irnok és szállásmester volt rendelve; az utóbbi volt a vezér jobbkeze, a vezérek nem lévén mindig jó katonák, mert születési előjoguknál fogva kerültek gyakran e magas polczra.

Igazságszolgáltatás. A bizanczi császárság hadseregében minden irányban jól átgondolt, a katonai büntetőügyet rendező haditörvény volt érvényben, mely büntetéseket szabott az engedetlenségre, árulásra, gyávaságra és a rendzavarásra. Halálbüntetés volt szabva arra, ki ezredparancsnokának ellene mondott, ki lázított vagy őrhelyét elhagyta, a szökevényre és arra, kinek a szökésről tudomása volt s azt föl nem jelentette, az olyan várparancsnokra, ki az ellenséggel alkudozott vagy ok nélkül a várat föladta, arra a katonára, ki a harczból távozott stb. Egyéb kihágásokra és katonai bűntényekre is megfelelő szigorú büntetés volt szabva. Jellemző Bölcs Leóra, ki e törvényeket szabta, hogy azon katona mellett, ki tudatlanságból követte el a hibát, azt az altisztet is megbüntették, kinek kötelessége lett volna őt oktatni.

Franczia- és Angolországban is szigorú büntetések voltak szabva mindenféle kihágásra és bűntényre, úgyszintén Németországban is. Francziaországban 1271. állították föl a „*cours prévôtales*“-nak nevezett biróságokat, melyeknek kötelessége volt a katonai kihágásokat és bűntetteket megállapítani és megtorolni. A connétable-ek és maréchal-oknak jogköre szintén kiterjedt a katonai igazságszolgáltatásra, a melylyel járó szolgálatot, 1351-től kezdve, helyetteseik teljesítették a különböző tartományokban, kiknek támogatására szolgáltak a „compagnie des archers de la connétablie“-nek nevezett csapatok.

Németországban a vezérek hatásköre igen csekély volt, s a landsknechteknél is egy külön soltész volt minden ezrednél, ki a katonai bűnügyekben ítélt.

A büntetések minden nemzet seregében egyenlő szigorúak voltak, de azért a fegyelem nem mindenütt volt egyforma jó, sőt a normannok, angolok és svájcziak sere-

geit kivéve, az majdnem mindenütt rossz volt Európában. A keresztes hadak, a német hadak a hussita háborúkban ennek hiánya miatt voltak hiresek. A fegyelmezetlenségnek, mint minden baj kútforrásának tulajdonitható nagyrészt, hogy a jól fegyelmezett arabok, magyarok, törökök, mongolok hadaitól oly sokszor megverettek.

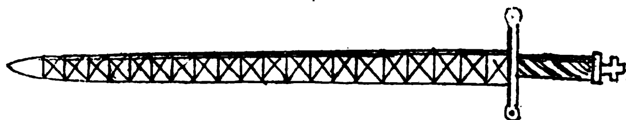
A hűbéres hadak fegyelmezetlenségét jól világitja meg Guiart verses krónikája, melyet más helyen ismertettem.

Fegyverek. Kard. A lovagok fő szálfegyvere a kard és lándsa.

1. ábra.

Angolszász kard a XI. századból.

Kopasz Károlynak a Louvre-ban őrzött bibliájában látható kard. XI. század.

A kard eleinte csak támadó fegyver volt; arra nem is gondoltak, hogy vele az ellenség vágását, szúrását elhárítsák. Ezért szerkezete rendkívül egyszerű s a markolaton kézvédő nincsen, a mint azt a bayeux-i falszőnyegen ábrázolt kardokon látjuk, sőt később a XII. századbeli kardokon sem igen látunk még kézvédőt. (1. ábra.)

A XII. századig a kardok hegye többnyire tompa, mert leginkább vágásra használták. Hogy könnyebbek legyenek, barázdával látták el. A penge a markolat közelében széles, néha 8. cm. A kézvédő tengelye rendesen a penge

felé hajló. A kardcsinálás mestersége ebben az időben Francziaországban igen fejlődött volt, Britanniában pedig még a régi, gyakran kézvédő nélküli, kardokat használták.

A XII. században, különösen Francziaországban kétféle kardot találunk. A vágásra szántat, melynek pengéje hosszú, rovátkolt és könnyű s a sokkal rövidebb, döfésre valót, melynek keresztmetszete trapéz-alakú.

A hosszú kardot rendesen a nyeregre erősítve *(épée à l'arçon)*, a rövidebbet pedig az övszerű kardkötőn viselték. A mikor két kézzel vágtak, a kantárszárat az

2. ábra.

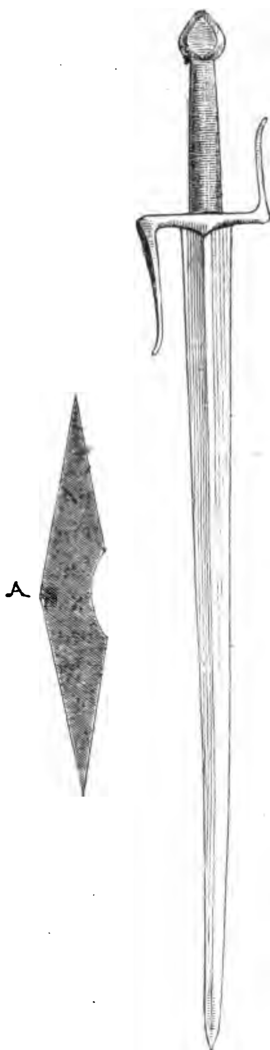

Tesak-nak nevezett 95 cm. hosszú cseh kard a XV. századból.
Éle a belső oldalán van, kasza-vasból készítették.

első kápára akasztották. A markolaton már hüvelykarikát is alkalmaztak a XIV. században.

A XIV. században a kardpenge fokozatosan nagyobbodott, barázdával ritkán látták el, de hogy a döfésnek, melyre nagyobb figyelemmel voltak, mint a vágásra, nagyobb hatása legyen, erősebbre készítették. A döfésre való tekintetből fejlődtek a furó-kardok, melyeknek czélja volt a lemezek eresztékein áthatolni. A pengék háromszögűek vagy négyszögűek, de hegyük rendkívül kemény és erős. Ebből a kardnemből fejlődött a XV. században a pánczélszúró-kard, melynél a súlyelosztás és a markolat szerkezete a döfés biztosságát lényegesen elősegítette. Különös alakja volt a cseh *tesak*-nak. (2. ábra.)

3. ábra.

XV. századbeli gyalogsági kard.
Keresztvasának egyik oldala a penge felé, a másik a markolat felé hajlott.
A. keresztmetszet.

A kardhüvelyt rendesen bőrből készítették.

Megjegyzendő, hogy e fegyvert nemcsak a lovasok, hanem a gyalogosok is használták. A gyalogosok kardja a XV. századig rövid, késszerű. Innen ered a karddal harczoló gyalogosok „*coustilliers*“ elnevezése.

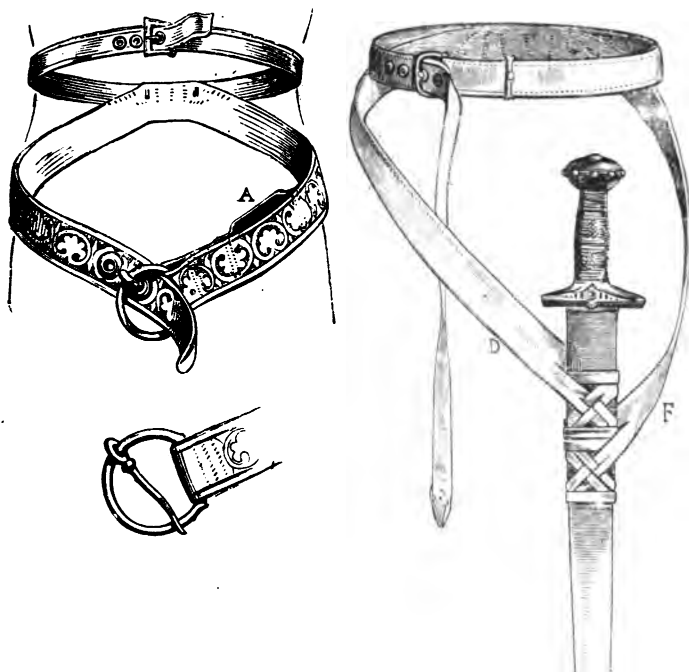
A kard hordásának módja a divat szerint változott, hol a baloldalon függött, hol pedig a test közepe előtt; ostromnál, különösen mikor lábtón másztak, a hátukra vetették.

A középkor elején vagy az övhöz varrt horogra akasztották; vagy a kard hüvelyéhez erősített horgot dugták egyszerűen az övbe, vagy a hozzá erősített karikába. Később a kardkötő két részből állt, az övből *(ceinturon)* és a függőszíjból *(baudrier)*[1] Kezdetben a függőszíj hátul az őv közepéhez volt varrva s a kardot a baloldalán látható *A* tokszerű nyilásba dugták. Ilyformán a kard helyzete nem lehetett függőleges. (4. ábra.) A XII. században ennélfogva a fűggőszíjat, vagy

[1] A XVII. században *baudrier* alatt nem ezt, hanem a vállszalagszerű kardkötőket kell érteni.

jobban mondva szíjakat az övhöz a jobb csipő táján erősítették meg s a 4. ábrából[1] látható módon varrták a kard hüvelyéhez, minek következtében az függőleges helyzetbe jutott a balczomb mellett. A kardhordás e

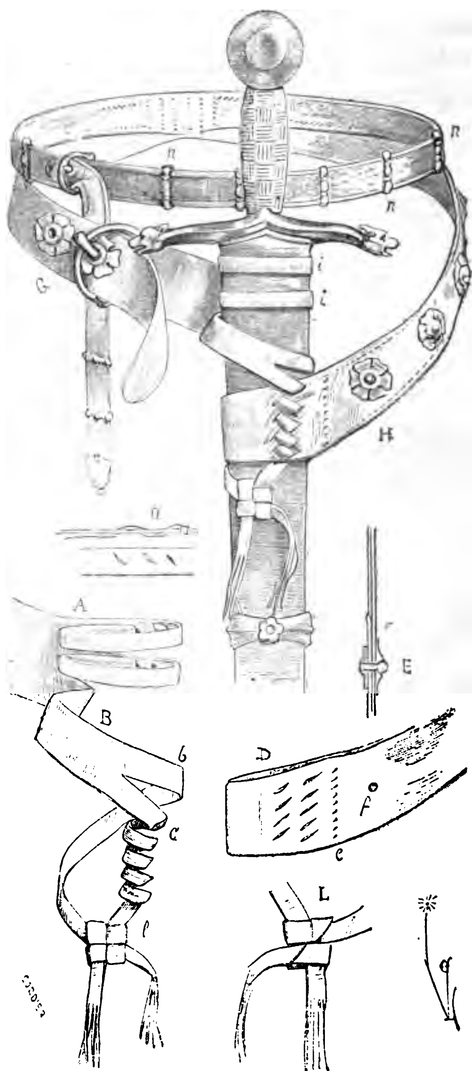
4. ábra.

módja már jobb volt s egyedüli hibája abban állott, hogy a kard igen mélyen függött. Ez lóháton azért kényelmetlen, mert ide-oda verődik, a lovas derekát rángatja s a lovat folytonosan üti. 1230 körül, mikor a kar-

[1] E kardkötő a niort-i múzeumban őrzött XII. századbeli sírkőről van mintázva.

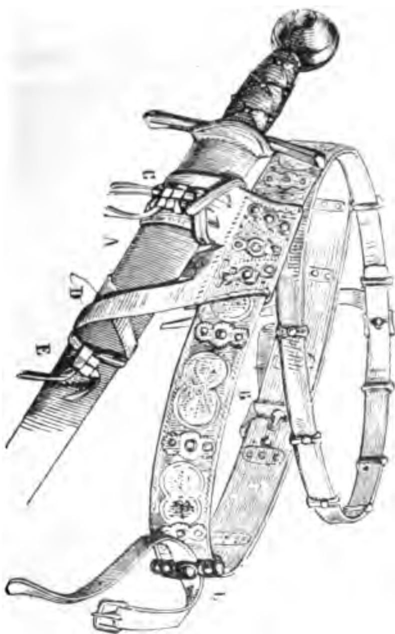
5. ábra.

dokat nehezebbre csinálták, azon igyekeztek, hogy a függőszíjak helyzete ne legyen olyan rézsutos s hogy a markolat az öv magasságába jusson. A 5. ábra egy ilyen kardkötőt mutat, mely egy a toulouse-i múzeumban látható, 1230 körüli sírkőről van mintázva.

A mi a kardkötők anyagát illeti, az a középkor elején gyakran volt szövetből készítve, de a XIII., XIV. és XV. században átalában szarvasbőrből, melyet selyem- vagy bársonynyal vontak be s hímmel varrták ki. — A kardnak az imént leírt módon való hordása az akkori kardok alkatának megfelelő volt s nem is változott csak a XIV. században, a mikor a penge hegye felé a súly nagyobbodott, a járó ember czombjait verte s a lábak közé akadhatott. Ettől az időtől kezdve a kard helyzete nem lehetett függőleges. Azt kellett elérni, hogy markolata előre, hegye hátrafelé jusson, ennek következtében a kardkötő módosult. A 6. ábra a módosult kardkötőt mutatja.

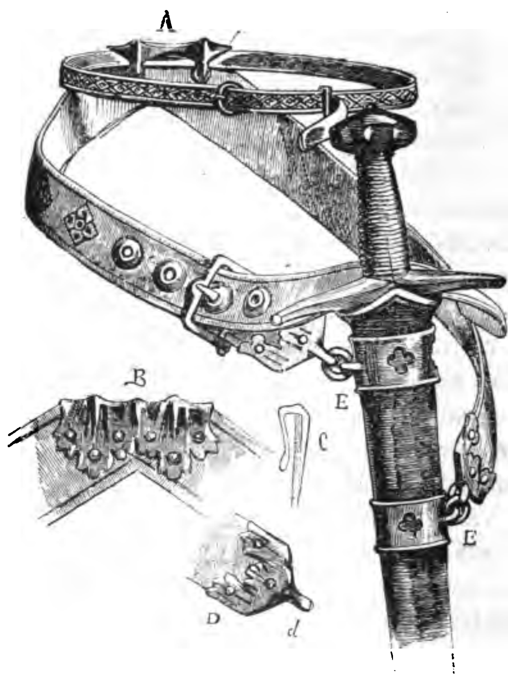
6. ábra.

Lancelot du Lac kéziratának a „Bibliothèque Nationale“ ban őrzött miniaturje után (1310—1320).

1320. körül a kardkötőket elválasztották az övtől s a kardot karikák segítségével függesztették a kardkötőhöz, melyet viszont horoggal erősítettek az övhöz (7. ábra). A renaissance idejében a kardkötők *(baudrier)* s az övek

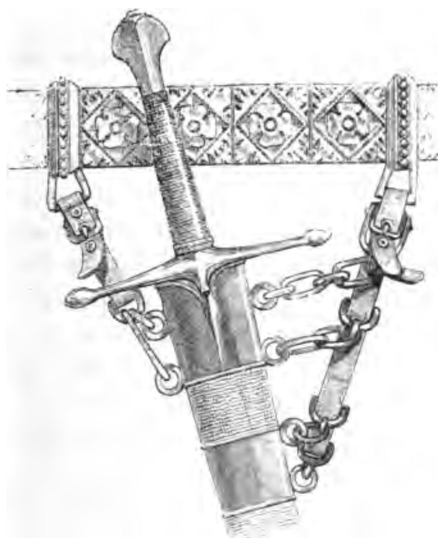
7. ábra.

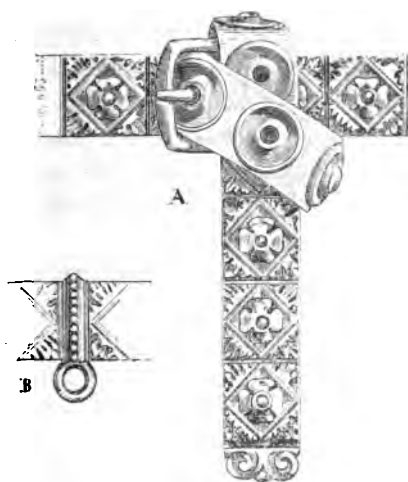

gyakran rendkívül gazdag ötvösművek voltak, melyekhez a kardot szíjakkal és lánczocskákkal erősítették meg (8. ábra), úgy hogy az öv levétele nélkül is lehetett a kardot letenni.

Az íjászok és számszeríjasok kardja 80 cm. hosszú volt. A *spadon*okat, azaz vasbotokat *(espadon, two hands-*

8. ábra.

sword) a gyalogosok, gyaloglándsás tömeg és pánczélos lovasság ellen használták.

Pengéit igen változatosan készítették; voltak fűrészes (9. ábra *3.*), sima és lángszerűen csavarodó szélűek is. Az utóbbiakat „*flamberg*"-nek nevezték. A penge élének fűrészessé vagy lángszerűen csavarodottá tételével azt érték el, hogy az ellenség nehezebben markolhatta meg, s a vértben is nagyobb kárt okozhattak vele, mint a sima élűekkel. A flamberg-ek pengéjének felső része rendesen szögletes és tompa, közte és a markolat között két horog van, mely a kézvédőt pótolja. Ezzel a két kéz forgatta fegyverrel különösen a svájcziak tudtak jól bánni. Ők kezdték a markolatot kosárral körülvenni.

A markolatoknak kettős, sőt hármas kézvédője is volt; ú. m. hátsó *(contregarde)*, szamár-patának nevezett, a penge felé előrehajló (9. ábra *4.*, *5.*) és a nagy keresztvédővas *(quillon, right-hilt)*.

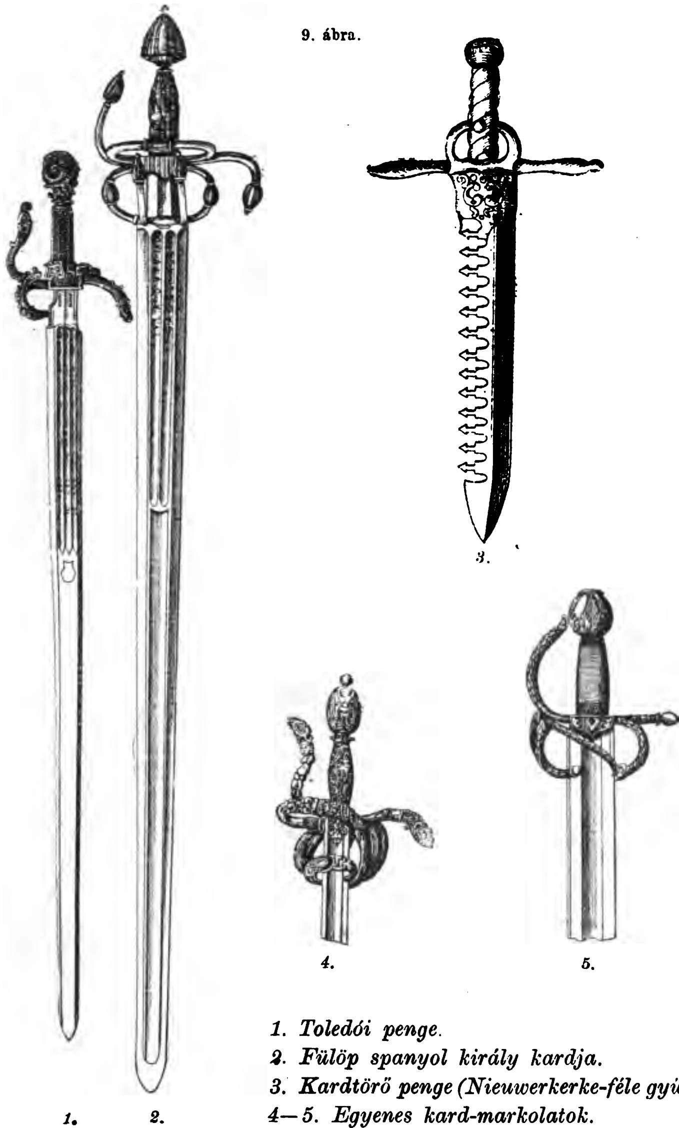
Az araboknak görbe és egyenes kardjuk is volt. Eleinte az egyenes volt inkább elterjedve, utóbb azonban csak a hispániai arabok viseltek ilyeneket, a keletiek pedig az ázsiai görbe kardot kedvelték meg.

A mongolok, tatárok és törökök kardja görbe volt. E fegyvert valószínűleg a hinduktól vették át; használták ugyan a csak vége felé görbéket is, a miből a persa befolyás látszik. (10. ábra.)

Lándsa. A tulajdonképeni döfőfegyver a nyárs-szerű lándsa vagy dsida[1] *(lance, glaive)*, melynek hosszúsága a XIV. században 4 méter. E nehéz fegyvert lehetetlen lett volna forgatni, ha a pánczélon és a nyereg hátulján

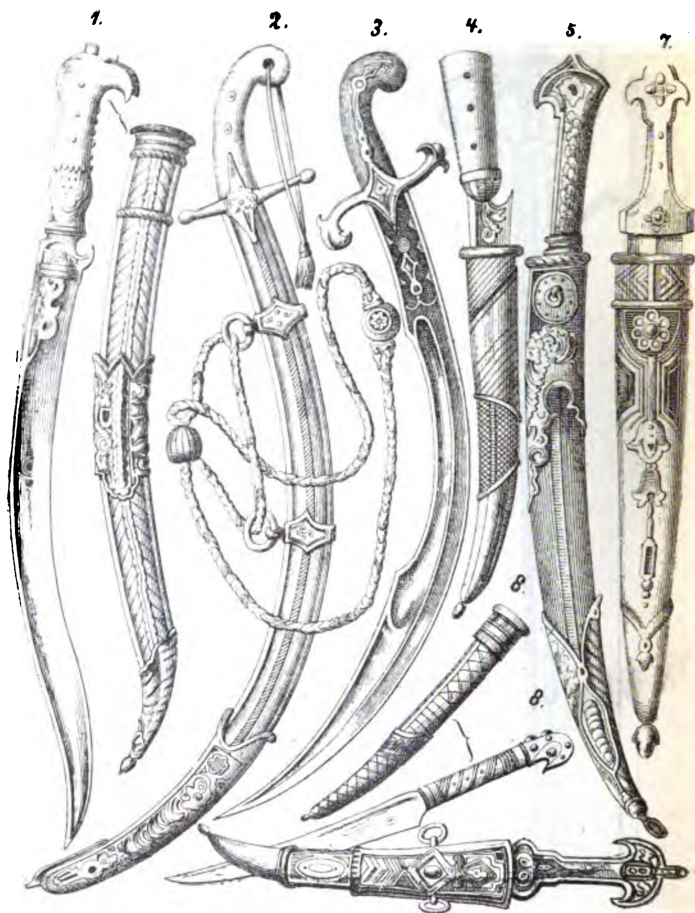
[1] Az e fegyverről itt mondottakat a magyar hadügy méltatásában felsoroltak egészítik ki.

9. ábra.

1. Toledói penge.
2. Fülöp spanyol király kardja.
3. Kardtörő penge (Nieuwerkerke-féle gyüjt.)
4—5. Egyenes kard-markolatok.

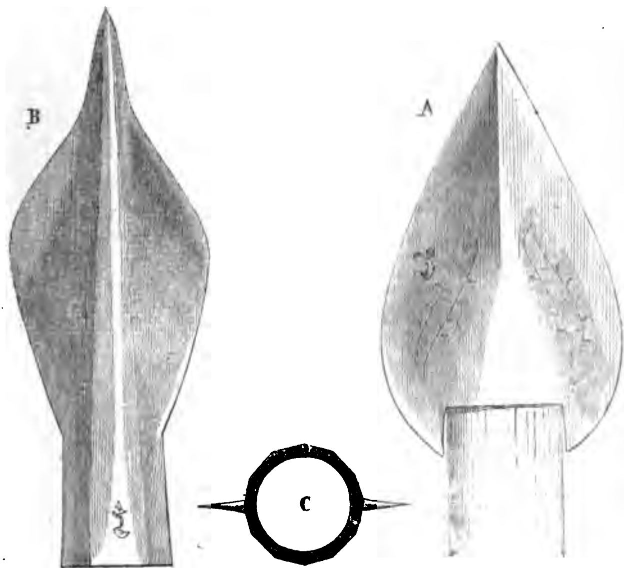
10. ábra.

Különféle keleti kardok.

egy-egy készülék nem lett volna, melyre azt támasztották. A lándsának azt a nemét, melynek kézvédője *(burre, garde circulaire)* mögött a nyelet vékonyabbra faragták, hogy át lehessen markolni, nevezték a magyarok — Kápolnai szerint — valószínűleg kopjának.

11. ábra.

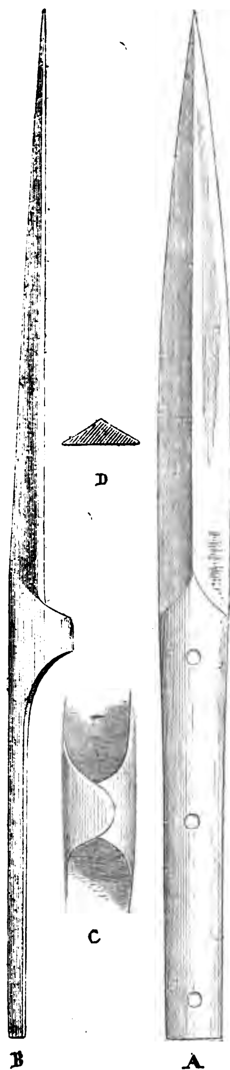
XIII. századbeli lándsahegy.

A gyalogság rövid dsidáját dárdának *(darde)* mondták. A gerelyt *(javelot, lance-flèche à jet)* a XIV. században már alig használták háborúban, de annál inkább vadászaton.

Pika *(pique)* a gyalogsági hosszú lándsának volt a neve. Ez a XIV. században ismét nagyon elterjedt, a svájcziak szereztek neki becsületet. Elterjedése lényeges

Érczmyelü buzogány gróf Nieuwerkerke régi gyüjteményéből.

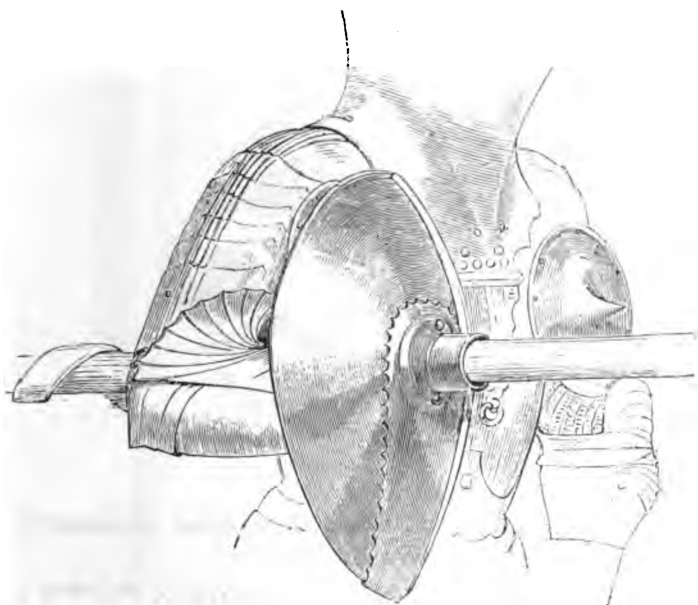
XIV. századbeli lándsahegy.

12. ábra.

befolyással volt a gyalogsági taktika fejlődésére. Hosszasága eleinte 4·5 méter, utóbb, a landsknechtek idejében 6 méter. (12. ábra.)

A XIV. század elejéről való kéziratok vignette-jei között a lándsanyélre tolható kerek pajzsokat látunk ábrá-

13. ábra.

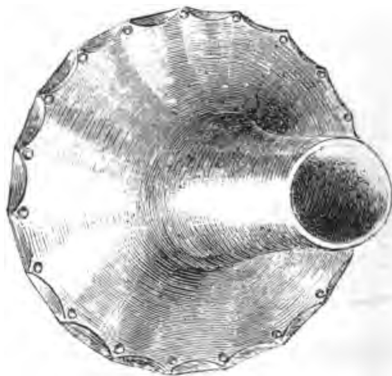
zolva, melyek a kéz oltalmára szolgáltak. (13. és 14. ábra.) Eleinte e kézvédő-paizsok igen egyszerűek voltak, de később, a XIV. század vége felé több gondot fordítottak készítésükre. A XV. század közepe táján, különösen a tornákban való használatra, félköralakú karvédő paizsokat készítettek.

Buzogányt a gyalogság és lovasság egyaránt viselt, csakhogy a lovasság a tulajdonképeni buzogányt *(masse*

d'arme), a gyalogság pedig a csépszerűt *(fléau)* és a „*bourlotte*"-nak nevezettet. Lánczos bot, kallangós bot, fejes bot, tollas bot, mindmegannyi különféle alakú buzogánynak volt a neve. (12. és 15. ábra.)

A „bourlotte" különféle alakú volt. A murteni gymnasium gyűjteményében van egy 45 cm. hosszú, nyélre erősített lándsahegy, mely alatt egymást 90° alatt metsző

14. ábra.

négy borda van a nyíl irányával egyezően alkalmazva; ezek közeit pedig vasszegek töltik ki.

A hosszú nyelű gyalogsági buzogányokból fejlődött a *tagló (maillets de plomb, picois)*. A hírhedt „*maillotins*"-ek, kik 1382-ben hetekig voltak Páris urai, e tompa ólomtaglótól vették nevüket.

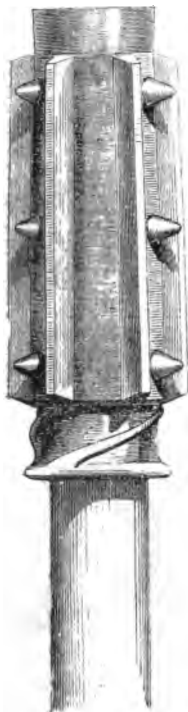
A török-tatár népeknél buzogányt csak az előkelőek viseltek *(buzdugan)*.

A középkor első századaiban egyszerű *baltákat* használtak fegyverül.

A „*marteaux-haches*" vagy „*marteaux à bec de faucon*"

nagyobb fajta fokosbalta volt. Ez a fegyver átmenet a *csatabárd*ra *(hache d'armes, battle axe)*. Ez is egyaránt volt fegyvere a gyalogságnak és lovasságnak. A lovagok

15. ábra.

Bourlotte.

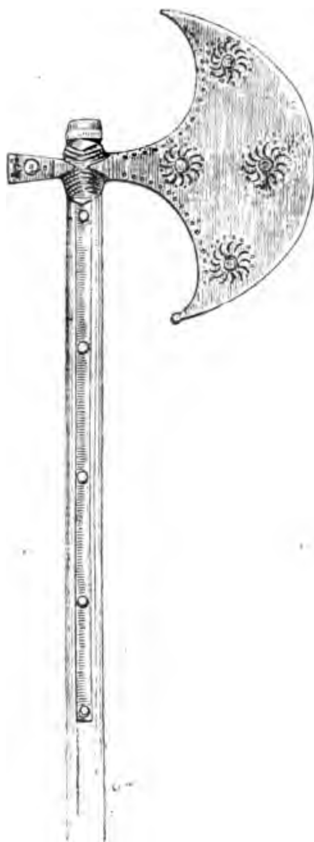
Harczicsép.

rövid nyelűeket használtak a palánkok ostrománál, melyeknek a foka csákányszerű volt[1] *(bec de faucon)*.

[1] A fokos balta az, melynek foka kalapács-szerű, a csákányos balta csákányának (horogszerűen hajtott hosszúkás foka, kampó) és a baltának összetétele; az utóbbit használták a lovagok ostromkor.

A gyalogsági csatabárdnak nagyon sokféle alakját látjuk. A közönségesnek foka nem hegyes; ilyenekkel

16. ábra.

XII. századbeli csatabárd
W. H. Riggs gyüjteményéből.

Angolszász harczos.

harczoltak a szászok Hastingsnél. Az alabárd (hallebarde, alabarda, bill, halberd) a baltának és csákánynak hegygyel ellátott összetétele. Szúrásra és vágásra egyaránt

alkalmas. Csákányszerű részével pedig az ellenséget el lehetett rántani, mint a juhászok botjával a juhot; a *„guisarme“* (gisarme, cisarme, bisarma, gysarm) az alabárdhoz hasonló fegyver, csakhogy több éle és több kampója volt; ezt nevezték a németek *„Ross-Schinder“*-nek, mert a gyalogság a lovak inait vágta el velük; a *„voulge“* (vougue, vouge), mely a svájcziak előtt nagy becsben állott, nyélre erősített, kissé hajlott hegyű, széles bárd volt. Mikor a keresztény lovagoknak a szaraczénekkel kellett küzdeniök, kiknek könnyű baltájuk volt, szükségesnek mutatkozott ilyen fegyverrel is ellátni magukat.

Nyelük eleinte rövid volt, hogy az övbe dugva, könynyen mászhassanak a lábtón, később azonban, különösen a XIV. századtól kezdve hosszú nyélbe is ütötték. Lóháton az első kápára akasztották.

A XV. századtól kezdve e fegyvereket is ékesen állították ki, de ekkor sem feledkeztek meg a czélról, melyre szolgáltak s nagy gondot fordítottak arra, hogy jó fogásuk legyen.

A kiegyenesített kasza *(faux)* egyélű fegyver. A csatasarló rendesen szintén egyélű, csakhogy hegye görbült *(faussart, fauchon)*. Voltak azonban kétélű sarlók is. A kampósakat *„couteaux de brèche“*-nek nevezték.

A *„partizan“* a husszita̋k kedvelt fegyvere *(pertuisane, partigiana, partesana)* 175—225 cm. hosszú, pengéje kardszerű, és két szárnyhegye van.

A *javeline* (korseke) nyélre erősített három pengéből áll, melyek közül a középső hosszabb. Ennek egy válfaját *„ronsard“*-nak *(roncone)* nevezték. A farkaskasza [1] *(esponton, spontone)* szintén ilynemű fegyver volt.

[1] Beszterczei Szószedet: „farkasskusa“.

Azt biztosan tudjuk, hogy e fegyverek igen hasonlítottak egymáshoz, de hogy melyik volt közülök a korseke, melyik a farkaskasza, azért bajos megállapitani, mert az írók önkényesen használják, hol az egyik, hol a másik elnevezést.

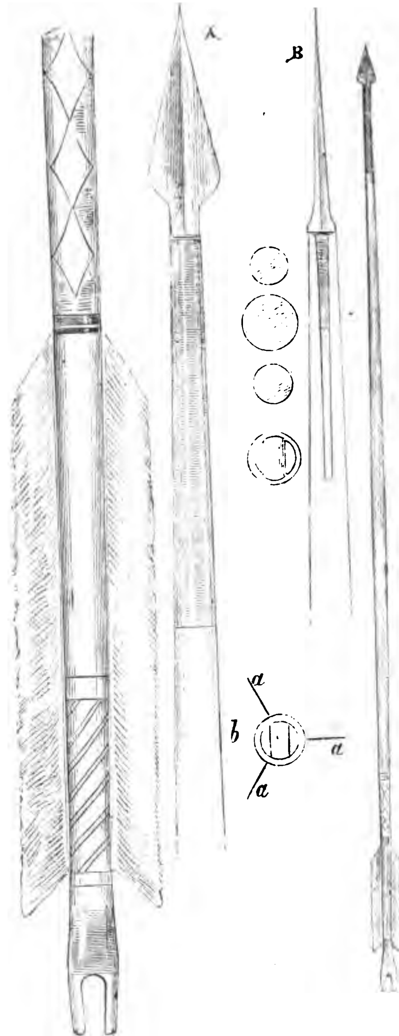
17. ábra.

Olyan íj, melyből rövidebb nyilakat lehetett nagy kezdősebességgel messze lőni.

A baltát leginkább a magasabb rendűek használták a keleti népeknél, míg a közharczosok főfegyvere a nyíl és íj volt.

Az *íj (arc, bow)* rendesen jávor- vagy tiszafából, Olaszországban aczélból, a törököknél szarúból készült. Nagy-

18. ábra.

Nyilak a rhodusi lovagok arsenaljából.

A. Szembe nézve.

B. Profilban nézve.

C. }
D. } A nyél átmetszetei.
E. }

F. A nyél bevágása, mely a vasnak fonallal való megerősítésére szolgál és pergamennel van beragasztva.

G. A nyíl alsó része a horgonynyal és a tollakkal.

sága a nyilazó ember nagysága szerint változott, hossza az ember magasságával, vagy a két ellenkező irányban kinyújtott karok hosszaságával volt egyenlő.

Az olyan, középen behajlított íjak mértéke, a melyekből sokkal rövidebb nyilakat lehetett nagy kezdősebességgel messze lőni, félannyi volt. (17. ábra.)

Az íj messzehordásának mértéke szerkezetétől és rugalmasságától függött. A nyílvesszőnek hossza pedig azon szöglet szerint változott, a mely a húr megfeszítése következtében keletkezett.

A nyílvesszőket (*flèches, boujons, flesses, sajettes, barbillons; arrow, dart, bolt, shaft*) leginkább kőris- és gyertyánfából készítették, a keletieknél pedig nádból; elől vashegyet, alul tollakat alkalmaztak reá.

Vastagra és egyenletesre faragták azoknak a nyilaknak a nyelét, melyekkel egyenes irányban lőttek; azokénak nyele pedig, melyekkel lefelé lőttek, hegye felé vastagabb volt.

Többféle nyílhegyet lehet megkülönböztetni, de három alakja volt leginkább elterjedve: a hengeres síma, a hegyes levélalakú és a szigonyos hegyű (*barbue*). Ilyeneket használtak egészen a XVI. századig.[1] A nyílvesszőket és hegyöket a 18. ábra mutatja.

A nyílvesszőt tegezben (*carquois, couire, curie; quiver*) tartották, mely a XV. századig rendesen bőrből készült és körülbelül olyan alakú volt, mint azok a bőrtáskák, melyekben a gyógyító kovácsok hordják a mai lovasszázadoknál szerszámaikat. Hogy gyorsabban tölthessenek s a nyilak jobban kezük ügyében legyenek, néhányat

[1] San Marte (Alvin Schulz).

19. ábra.

Nyilazó ember, a ki néhány nyílra rálép.

övükbe dugtak, nehányat pedig a földre helyeztek s reá álltak.

A hírneves angol íjászok egész 200—250 lépésnyire voltak képesek biztosan lőni és találni. Különben a XI. és XII. században, mikor az ellenség magas paizs mögött állott, még nem igen czéloztak, hanem felfelé lőttek. Így a nyíl útja parabola volt s felülről csapódott az ellenségre. Később, a lemez-pánczélok divatja idejében, leginkább a lovakra czéloztak.

Németországban a lovagok harczközben nem igen használták az íjat. Ez nekik inkább vadászfegyverül szolgált. Németalföldön azonban a városok lakói, angol befolyás következtében, már igen jókor alakították lövésztársaságokat, hogy ügyes íjászokká képezzék magukat.

Leginkább Britanniában becsülték e fegyvert, a normannok úgy, mint az angolszászok, kik mind igen ügyes íjászok voltak s a nemes urak sem tartották méltóságukon alulinak, ilyen fegyveresek élén harczolni. Az angolok gyakran ennek köszönhették diadalukat. Francziaországban belátták, hogy e fegyver kezelésének elhanyagolása kárukra van. 1394-ben a király elrendelte, hogy a nép semmiféle más játékot ne űzzön, mint a nyilazást. A Szent Denis-i barát azt mondja, hogy e rendeletnek nagy foganatja volt, felnőttek és gyermekek vetélkedtek a nyilazásban, a minek meg Juvenal des Ursins tanúsága szerint az volt a következése, hogy rövid idő múlva a franczia íjászok az angolokkal egyenlő ügyességűek lettek.

Az azincourt-i (1415) diadal után az angolok annyira büszkék lettek íjászaikra s annyira becsülték e fegyvert, hogy náluk a puska sokkal később terjedt el, mint másutt, a mi különben nagyon érthető, ha meggondoljuk, hogy

19. ábra.

Nyilazó ember, a ki néhány nyílra rálép.

ték össze a czéllövést, különösen Németalföldön és Francziaországban. 1394-ben Tournayben volt egy nagy lövész-

20. ábra.

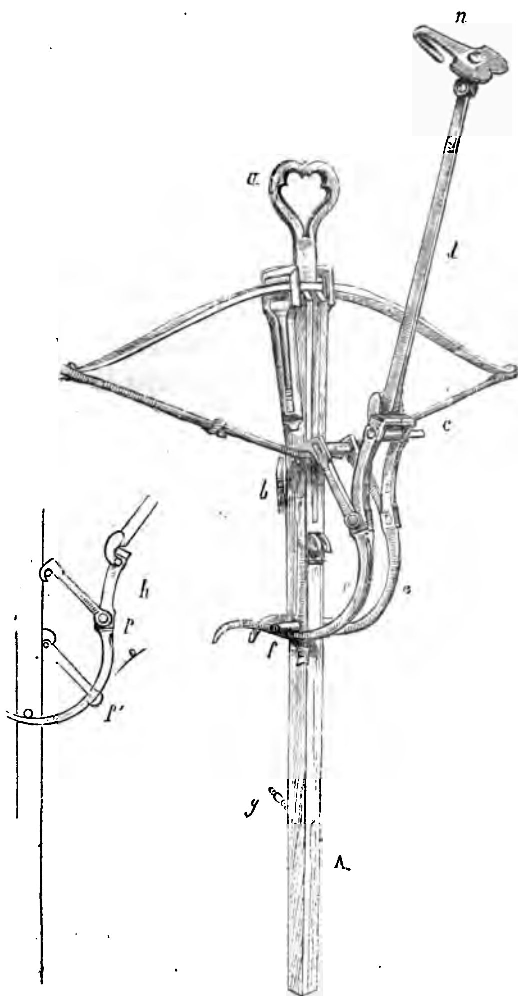

Kengyellel feszíthető számszeríj.

ünnep, a melyben 48 helység lövészei gyűltek össze Francziaországból, Brabantból, Flandriából stb.

VII. Károly, hogy elegendő anyag legyen a számszer-

21. ábra.

Motolás számszeríj.

íjak készítésére, elrendelte, hogy a temetőkben tiszafát ültessenek.

A számszeríjak feszítő készüléke különféle volt. A XIV. században e fegyver igen egyszerű, a lövész az agy felső részét lefelé fordította s az erre alkalmazott kengyelbe lépett (lásd a mellékelt 20. ábrát) s egy *S* alakú horoggal feszítette meg a húrt.

A XV. században háromféle számszeríjat ismertek, ú. m. az őzláb *(pied-de-biche)*, motólás *(à tour ou à moufle)* és az emeltyűst *(à cry, à cric, à manivelle, à cranequin; windlass arbalist)*. (21., 22. és 23. ábra.)

Őzláb-számszeríjnak gyönyörű, de későbbi korból származó két példánya van a czarskojeszeloi fegyvermúzeumban.

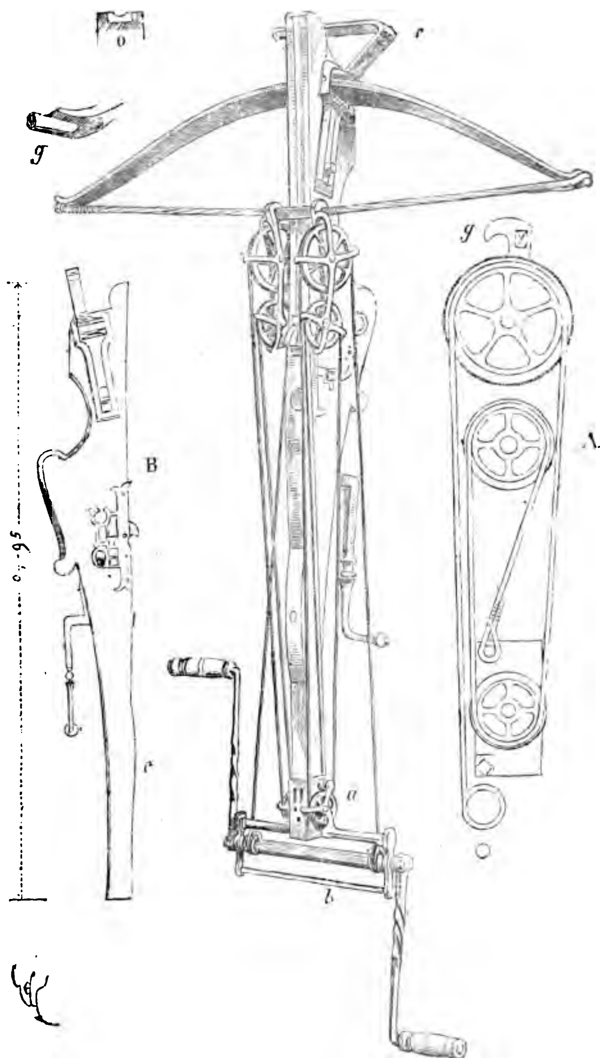
Az őzlábnak nevezett feszítő készülék vagy szerves összefüggésben volt a számszeríjjal, vagy külön szerszám volt, a mikor az övre akasztva viselték.

Ezeknek feszítő készüléke egy forgattyúból vagy motolából állott. A motola a hajtókereket forgatta, melynek fogai egy rovátkolt vasrúdba akaszkodtak, e vasrúd kampói feszítették meg a húrt és helyezték a dió mögé.

Ehhez hasonló a fogaskerekű számszeríj *(arbalète à rouet d'ancognage, wheele cross-bow)*, melynél közvetlen a dió mögött volt a kulcscsal fölhúzható fogaskerék. Erre csavarodott forgatás közben a lánez, melynek végéhez erősített kampó a húrba kapaszkodott. E fegyver igen ritka lehetett, mert korunkig csak egy maradt fenn. Ezt az ambrasi gyűjteményben őrzik.

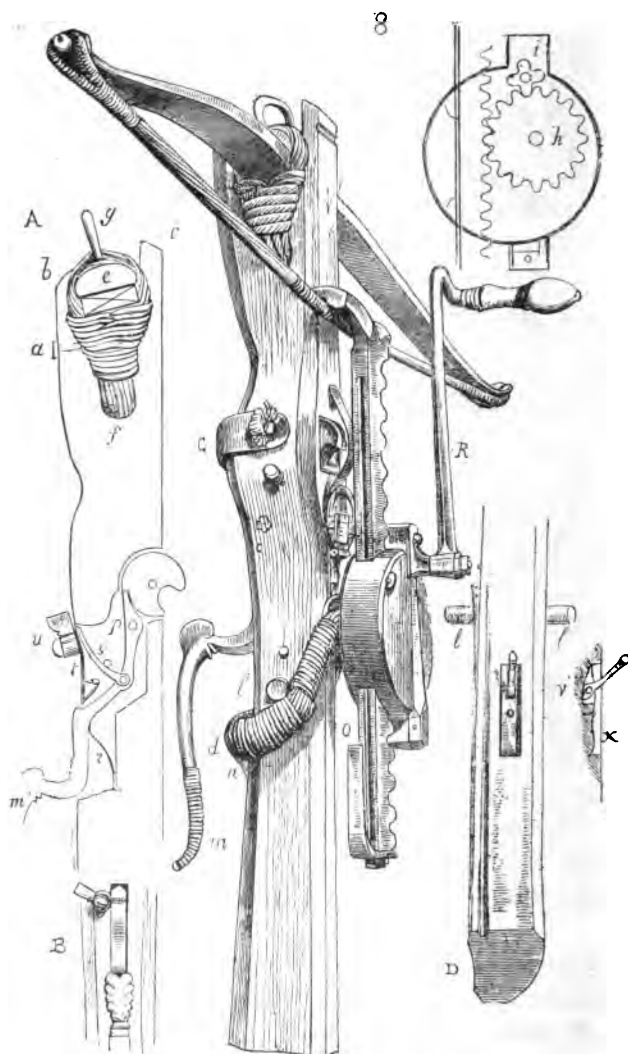
A csigasoros számszeríj *(arbalète à tour, arb. de passe, arb. de passot, arb. de moufle, arb. à double manivelle; cross-bow with moulinet* vagy *with latch)* gépezete nagyon bonyolódott. Az agy hosszú és kengyellel volt ellátva,

22. ábra.

Motolás számszerij.

23. ábra.

Számszeríj (arb. à cric).

ebbe lépett a lövész, mikor a csigasor felső részét az agy másik végére illesztette s az annak alsó részéhez kapcsolt kampót a húrba akasztotta; ezután a húrt a motolával addig forgatta, míg az megfeszült. Használaton kívül a csigasor az övre volt akasztva.

A néha 20—30 láb hosszú csigasoros számszeríjat leginkább gátak védelménél használták. Volt olyan számszeríj is, melylyel köveket és ólomgolyóbisokat lőttek *(arbalète à jalet)*. Ez igen hajlékony volt s kézzel is meg lehetett feszíteni. Elterjedése a XV. századba esik.

E fegyvert a tűzi-lövőfegyverekkel együtt is soká használták, különösen falak védelménél. A „*balester*“-nek nevezett sokkal erősebb és nagyobb nemét géppel kellett megfeszíteni. Az erre szolgáló gép oszlopos emeltyű volt, mely az agyhoz illesztett villaszerű vason előre és hátra volt tolható; elején kampó volt, melylyel a húrt visszahúzták s egy závárzatba helyezték.

Az olyan számszeríj, melynek a nyílvessző befogadására szolgáló vályúja be volt fedve *(arbalète à baguette, à coulisse; groove cross-bow)* a XVII. évszázban terjedt el.

A lövedékeknek különféle alakja és elnevezése volt a nyugati népeknél; a magyarok úgy látszik átalában nyílnak mondták. Csakis a beszterczei szószedetben találtam jelzővel összetett nyilat: a „*fékes nyilat*“, a melyről Tagányi azt hiszi, hogy olyan nyilat kell alatta érteni, a melyet a kézi számszeríjból lőttek. Nem lévén külön szavunk a „*carraux*“ *(quadrilli, bolts)* kifejezésére, jónak látom ezt erre használni.

Megfontolandó azonban az a körülmény, hogy nyíl alatt nemcsak a lövedéket, hanem magát a fegyvert, az íjat is nevezték néha s ha itt ebben az értelemben van véve,

akkor a fékes nyíl magának a számszeríjnak egy más neve. A nyíl vesszeje tollal volt ellátva.

A *hamarnyíl*[1] *(vireton)* nyelén bőrdarabok és faszilánkokat alkalmaztak akként, hogy az a kilövés után forgó mozgásba jött.

A nyíl 100—125 lépésnyi távolságból lőve, a pánczélon áthatolt.

A tüzes nyílnak hegye hosszú szigonynyal volt ellátva; a nyíl hegye s a tollal ellátott hátsó vége köré kén, salétrom és szénnel telt tarisznyát helyeztek. Ezeket az anyagokat *„oleum benedictum"* és borszesz keverékkel áztatták s megszáradás után kénbe és gyantába mártották. A tarisznyába helyezett anyagot lövés előtt ráhelyezett égő kanócz segítségével gyújtották meg.

Úgy látszik, hogy mérgezett nyilakat is használtak, mert San Marte szerint ezekre vonatkozik II. Incze pápának az a rendelete, melyben a ballistának keresztények ellen való használatát kiátkozás terhe alatt tiltja.

A számszeríjas lövészek *(arbalistarii, arbalétriers, cranequiniers; cross-bowers, arcubalisters)* a XIV. és XV. évszázban a gyalogságnak nagyon becsült részei voltak. Nyilt térszínen azonban a kézíjasok lövésének nagyobb hatása volt, mint a hatalmas, de lassan dolgozó számszeríjasokénak. A számszeríjból kilőtt forgónyíl hat hüvelyknyi gerendát is képes volt átlyukasztani, de a csatatéren ezt az előnyét a lövés lassúsága rontotta le. Hátránya volt még az is, hogy lövedékei nehezebbek voltak s a számszeríjas tegezében alig vihetett többet, mint tizennyolczat, míg az íjász huszonnégyet is. E hátrányok

[1] A Beszterczei Szószedetből vett szó, melyet e nyíl elnevezésére lefoglalhatónak véltem.

következtében többször megtörtént, hogy a számszeríjas lövész vagy eldobta fegyverét vagy buzogányként használta. A számszeríjas harczosok tehát nehézkesek voltak.

A kézi íjnak még az az előnye is volt, hogy a zárt rendben való lövést nem akadályozta, mert a húr megfeszítésekor az íjat merőlegesen tartották, míg a számszeríjat vízszintes helyzetben kellett megfeszíteni, a mihez több hely kellett. A számszeríj kezeléséhez csak erős emberek váltak be, a kiknek kiképzése sok ideig tartott, míg a kézi íj kezelése kevesebb erővel járván és kevesebb ügyességet igényelvén, az ezzel ellátott lövészek kiképzése nem került annyi időbe.

Azt az angol vagy skót íjászt, a ki nem volt képes perczenként 10—12 nyilat ellőni s a pár száz méternyire lévő czélt eltévesztette, lenézték.

Legkésőbb Francziaországban terjedt el az íj használata. De azért nem kell gondolni, hogy csupán alárendelt emberek használták volna, mert egy a párisi nemzeti könyvtárban őrzött, a XI. század második feléből való kézirat rajzai között van egy franczia királyt ábrázoló, melyen ennek kezében íj és nyíl látható, lövésre készen.

Az araboknak a dsida mellett kedvelt fegyverük volt az íj, melyet keményfából sokkal nagyobbra készítettek, mint a tatárok és törökök. Az íj maga erősen görbe volt; a nyílvesszőket nádból készítették, elől széles vashegygyel, hátul tollal.

Gyakran használtak ellenhajlású íjat, azaz olyat, melynek közepe befelé volt hajlítva. Ezekkel rövidebb nyelű nyilakat lehetett távolabbra lőni és a kezdő sebesség igen nagy volt. Hammer Purgstall tízféle arab kézi íjat ismertet. Használtak számszeríjat is, s ezekből öt fontnyi súlyú lövedéket lehetett lőni. A mongolok és tatárok

íjjal és nyíllal harczoltak legszivesebben, éppen úgy, mint a törökök is, kik kis méretű íjaikat fölfelé görbülő alakúra készítették szarúból.

A rhodusi lovagok, a görögök s az adriai tenger part-

24. ábra.

E sisakok Herrade „Hortus deliciarum“ czímű XII. századbeli kéziratából vannak véve, a melyet a németektől 1870-ben fölgyújtott strassburgi könyvtárban őriztek.

jain lakó szlávok, nemkülönben az oroszok, kik sokat érintkeztek keleti népekkel, ezek harczmodorával e kisebb fajta íjakat, valamint egyéb fegyvereiket is elsajátították.

Vassüveg, sisak. A lovagi sisaknak a középkorban három korszakát lehet megkülönböztetni. Az elsőben, mely a XI. és XII. századot foglalja magában, a sisak elején

nem mozdítható szilárd nyúlványt látni, mely az orr védelmére szolgált, a másodikban, azaz a XIII. és XIV. században, az arczvért tökéletes és merő, a harmadikban ez le- és föltolható.

A XI. és XII. században a vassüvegek[1] leginkább normann minta szerint kúpalakúak voltak, hegyes ormójuk gyakran előre állott. Az orr védelmére az orr szélességének megfelelő, lefelé irányaló nyúlvány volt az elején

25. ábra.

Római gladiator-sisak mintájára készült réz-heaume. (L. 137. l.)

(24. ábra), a nyakszirt fölött pedig gyakran a sisak hátuljához erősített ernyőszerű karima. Ezek mellett legelőbb Britanniában harangszerű sisakot is viseltek, a melyeken az orrvédő gyakran arczernyővé szélesedett; voltak azonban, különönösen Francziaországban orr- és arczvédő nélküliek is. A harangszerű sisakok teteje majd magas és boltozott, majd alacsony, csapott tetejű.

[1] A cassis általános neve valószinű, hogy magyarúl vassüveg volt régen, (e szó a Nyelvtörténeti Szótárba fel is van véve); sisaknak pedig annak csak egy bizonyos nemét nevezhették.

26. ábra.

Czímerrel ékesített heaume. (L. 137. l.)

A mi a sisakok viselése módját illeti, megjegyzendő, hogy nem tették közvetlenül a fejre, hanem a *hómer*

27. ábra.

Olyan XIV. századbeli heaume (L. 137. l.), *a melynek czimere kalap.*
Thierstein Rudolf síremlékéről mintázva. (Bázeli székesegyház.)

(haubert) csuklyájára *(camail)*, mely alatt a paplanszerűen bélelt és tűzött *salap* volt *(cervellière, huvette, huette, mitra).*

A keresztes háborúk alatt, nyakszirtüket a majdnem elviselhetetlen meleg ellen óvandók, a lovagok a sisak ormára kendőt erősítettek; e kendőkből fejlődött az *orrjegy* (Beszt. Szószed.) vagy sisaktakaró *(lambrequin, Helmdecke)*. A kúpalakú normann sisakokat Angliában viselték legtovább.

28. ábra.

Heaume, a mely a római gladiator-sisak mintájára emlékeztet.

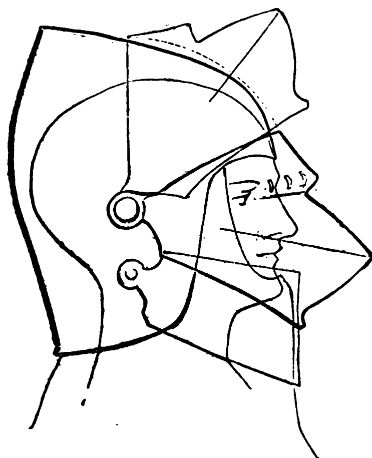
A XIII. és XIV. században a közönséges nyilt és az arczvértes *pikonhog*[1] *(bassinet, bacinet, Kesselhaube, Becken-*

[1] A Beszterczei Szószedetben „galeá"-nak van mondva, közelebbi megjelölése nélkül annak a galeának, melyet jeleznie kellene. Hogy én miért neveztem a bassinet pikonhognak s a heaume-ot, Topfhelmet helymnek, ki lehet találni a melléjük írott német és franczia nevekből. Bassinet = Beckenhube = pikonhog. Heaume, Topfhelm, elme = helym.

hube), meg a csuporsisak, helym *(yaume, heaume, elme, pothelm, Topfhelm)* divatozott.

Pikonhoggal legelőbb a XIV. században találkozunk. Azelőtt a sisakot, heaume-ot a drót fonadékból vagy bőrből stb. készült kámzsára vagy a cervellière-re

29. ábra.

Pikonhog.

tették, de a heaume igen nehéz volt s nem állta soká az ember feje, minek következtében azt vagy a fegyverhordó vitte, vagy a nyereg kápájára akasztották és megesett, hogy meglepetéskor fedetlen fejjel kellett harczolniok. Ekkor eszelték ki azt a mozgatható arczvédet, melyet föl és le lehetett tolni s ezt kapcsolták a fejet födő vassapkához. A XIII. század vége felé, mikor a lovagok a lándsán kívül egyenes nehéz karddal

és buzogánynyal harczoltak, a fej óvása nagyon szükségessé vált. A legveszedelmesebb fegyver a két utóbbi

30. ábra.

XIV. századbeli pikonhog, melyről a visière-t el lehetett távolítani.

volt. Gyalog harczolva, a szúrás volt a legveszedelmesebb művelet, nem mintha a pánczélon áthatolt volna a fegy-

ver, hanem mert felfordította azt, kire irányozva volt; lóháton pedig a rézsútos és vízszintes vágások, ütések, melyek az ellenfél orrát vagy arczát zúzták össze, mert a helym (heaume) nem fedezte teljesen az arcz alsó részét. Ennek következtében a visière tökéletesítésére gondot kellett fordítani. Ezt a fejet födő részszel oly módon hozták kapcsolatba, hogy az a legerősebb vágást is felfogja. A mellékelt 29. ábra egy föltolt visière-es pikonhogot mutat, mely alatt a drótkámzsa fejet, nyakat takar, csak az arczot hagyja szabadon. Ennél a részek mind úgy vannak alkotva, hogy a fegyverek mindenféle hatása ellen lehetőleg jól védjék a fejet és az arczot. A harangrész a vállig ér és a nyakszirtet és a nyak oldalait óvja, az alsó a torkot védi, a leeresztett visière pedig az arcz többi részeit.

A csuporsisak vagy helym, mely a pikonhog fölébe jött, a harangszerű sisakból az által keletkezett, hogy elől-hátul ernyővel látták el, 3—5-szörös bőr vagy vaslemezből készítették sokkal magasabbra, mint az eddigieket, mert a magasabb boltozatú a buzogányütések szédítő hatását jobban enyhítette, mint a lapos.

Természetes, hogy különféle nagyságú, sőt egybenmásban alakra nézve is eltérő csuporsisakok is voltak s ezek egyikének-másikának külön neve is volt, mint a „grand heaume"-nak, melyet Szent Lajos sisakjának is neveztek. Később ez majdnem tojáshoz volt hasonló; ilyen látható Merész Fülöp, burgundi herczeg 1390-iki pecsétjén is.[1] Van a párizsi Musée d'Artillerie-ben egy csákóalakú is. Németországban a sisak oldalrészeit úgy készítették, hogy az a vállig érve, a vállvértre nehe-

[1] Demay: „Le costume du moyen-âge d'après les sceaux" 133. l.

zedett. Kilátást vagy két merőleges vagy egy vízszintes nyílás nyújtott. Ezenkívül oldalt kis lélegzők[1] és a sisak megerősítésére egy keresztalakú bevágás volt alkalmazva. A XIII. században divatba kezdett jönni a sisakok ormára díszt *(cimier)* helyezni és a sisakot takaróval *(lambrequin)* beborítani. A franczia cimier a középlatin

31. ábra.

XIII. századbeli chapel.

cymeriából ered; ide tartozik a mi czímer szavunk is, mely nálunk nemcsak oromdíszt jelent, hanem az egész, egymástól való megkülönböztetésre szolgáló, nemesi jelvényt. Az oromdísz vagy a czímerképpel egyezett, vagy pedig tetszés szerint választott alak, jelkép (emblême) volt. A XIV. század vége felé a csuporsisakokat vagy helymeket megint alacsonyabbra készítették s fölemel-

[1] Lelekuz = lélekző. Tagányi: „A Beszterczei Szószedet kulturtörténeti jelentősége.“ Századok, 1893. IV.

hető ablakkal látták el *(ventaille)*. E sisakok némiképen hasonlítottak az arczvértes pikonhoghoz, csakhogy a csuklyával nem voltak összekapcsolva. A helym hol csiszolt, hol aranyozott, hol pedig heraldikus módon festett volt, gyakran drágakövekkel is ékesítették.

32. ábra.

Chapel állazóval.

A vassüvegek negyedik neme a vaskalap (31. és 32. ábra) *(capel, chapel, chapeau de fer, chapeau de Montauban, hanepier)*, mely leginkább a keresztes háborúk idejében a meleg ellen jött divatba s igen kedvelt fövege volt a XIII. és XIV. század lovagjainak. Megjegyzendő, hogy az ezt viselők, úgy látszik, inkább harczoltak lándsával és buzogánynyal, mint karddal, mert azon a kevés pecséten, melyen vaskalapot látni, a kard mindig hüvelybe van

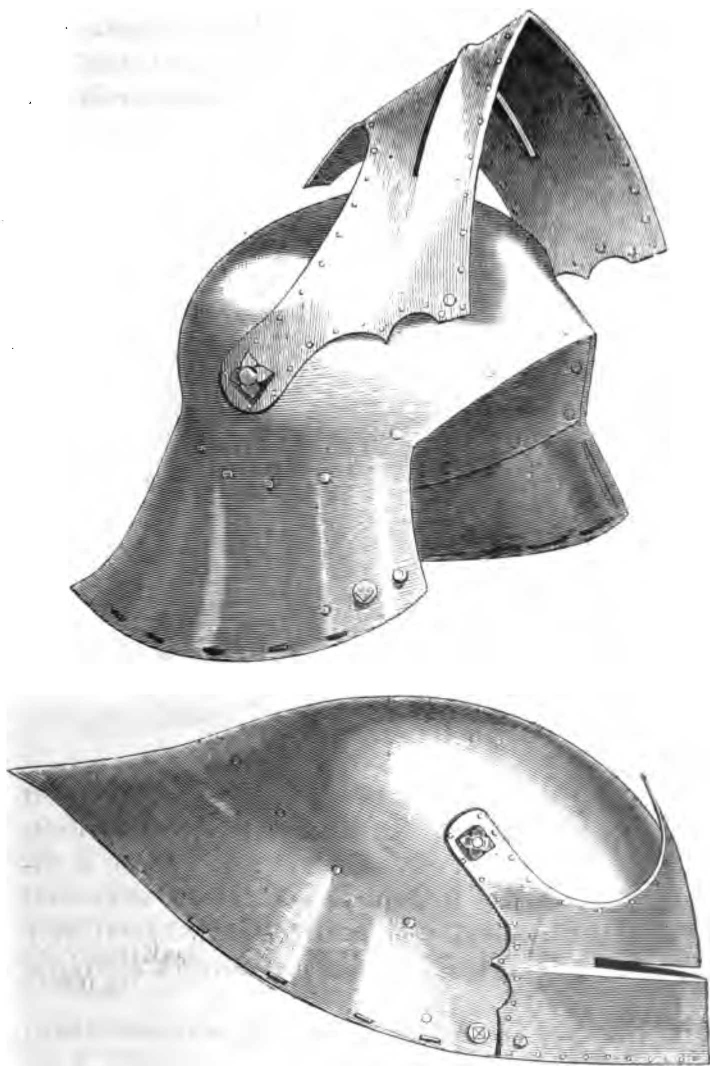
rejtve.[1] Ez nem egyéb, mint karimával ellátott cervellière. Eredete ismeretlen, de nagyon régi, már a görög és római emlékeken is találkozunk velük. A XII. században a drótfonadékból készült camail tetejére tették. Alakjuk sokat változott a XIII. században: a fejet fedő rész nagyon ívszerű és kis karimájú, később laposabb lett s a karimát készítették nagyobbra. A XIV. században majdnem lapos s a karima majdnem vízszintes. Később ismét magasabbra készítették kis karimával; ez utóbbiakat buvière-colletin-nek nevezett állvédővel viselték, mint az a 32. ábrán látható.

Folytonosan változva, végre előállott a teljesen zárt cseberszerű sisak *„haume à tête de crapaud“ (Stechhelm)*, mely aztán egészen a XVI. évszáz elejéig maradt meg. Ezt annak kell tulajdonítani, hogy felső része a fej alakjának megfelelő volt, alsó része pedig kényelmesen borult a nyak köré. Alsó részének eleje akként volt készítve, hogy az orr vonalánál előbbre nyúlt. A kinézésre szánt nyílás az alsó és felső rész között, a kiugró szöglet fölött volt vízszintesen akként alkalmazva, hogy a dsida vagy kard hegye benne meg nem akadhatott, a vágás pedig lesiklott róla. A sisak oldalaihoz és hátuljához erősített lemezek a vállvértre borultak.

E nehéz sisakokat drágaságuk miatt csak a gazdagok viselhették; ezek is leginkább csak tornák alkalmával, mert igen nehezek voltak. Háborúban többnyire arczvértes pikonhogot használtak, melynek arczvédő része mozgatható volt. Kétféle arczvédő *(visière)* volt, az egyik egyszerű, a másik egy ablakból és egy álarczból *(barbière)* álló készülék. Az előbbi szögletes, domború, golyó-

[1] Demay: „Le costume au moyen-âge d'après les sceaux“.

33. ábra.

A XV. század közepéről való salade. (L. 144. l.)

vagy csőralakú volt. Ebben az időben különben nagyon változatos formájú és nagyságú sisakok fordultak elő; voltak oromban végződő kúpalakú, hengerded, félgömbszerűen boltozott tetejű, rendkívül magas, utóbb rendkívül alacsony és lecsapott tetejű sisakok is.

34. ábra.

Salade mozgó arczvérttel.

Nem kell szem elől téveszteni, hogy a sisak nem volt annyira elterjedve, mint azt általánosan tartják; a drótcsuklyát vassapkával *(cervellière*[1]*)* és a vaskalapot is viselték. Az utóbbiból fejlődött az a könnyebb, arczvérttel *(visière)* ellátott sisak *(salade, celata, Schale)* (33. ábra), mely a XVI. századig tartotta fenn magát. E fövegek arczvértje

[1] Cervellière-nek nemcsak a salapot nevezték, de az érczből készült pilis-hez hasonló sapkát is.

vagy mozgékony (34. és 35. ábra) vagy merő s a nyakszirtet védő ernyő néha rendkívül nagy volt és vagy egy, vagy több rákfarkszerűen készített részből volt összeállítva.

A XV. és XVI. században a salade fejet fedő része megnyúlt, czímere (cimier) pedig határozottabb alakot öltött.

35. ábra.

Salade mozgó arczvérttel.

Az ilyen salade-ot nevezték *bourgignote*-nak. Ebbe az időbe esik a keleti, illetőleg magyar alakú sisakoknak nyugaton való elterjedése, melyeket a német irók épp oly helytelenül, mint következetesen burgundi sisaknak neveznek. (36. *c.* ábra.)

A pikonhogból fejlődött a kis sisak *(armet)*. Ezt tartják a legtökéletesebb sisaknak. A mellékelt 36. *b.* ábra

(37. és 38. ábra) a Bourbon Károly herczeg Auvergne-i gróf pecsétje után van ábrázolva.[1]

Megjegyzendő azonban, hogy Bretagne-i Richardnak 1427-iki pecsétjén is „armet“ látható már.[2]

36. ábra.

a.

XV. századbeli salade.

b.

Bourbon Károly armet-je.

c.

Az armet *(hiaumet, helmet)* egy kis heaume, helymecske, melyet a XV. században viseltek, akkor, mikor a pikonhógot elhagyni kezdték. Alkotó részei a fejet födő rész *(harang)*, az ablak, az orrvédő és a ventaille.[1]

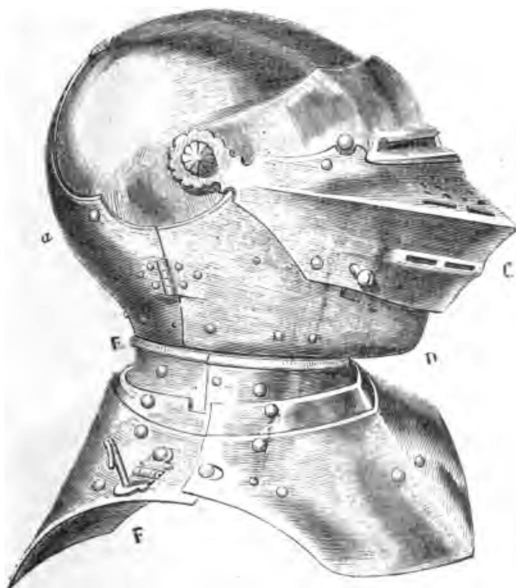
[1] Demay: „Le costume au moyen-âge d'après les sceaux.“

[2] U. o.

[3] Régebben la ventaille, később le ventail. Viollet le Duc a régi írásmódot tartja helyesebbnek.

A helymecske volt a középkor legutolsó katonai fövege. Ezt tartották könnyűségénél fogva czélszerűbbnek, a mikor aztán a heaume-ot csak tornák alkalmával használták s a pikonhog is divatját kezdte múlni, mert benne a fejet oldalvást fordítani alig lehetett.

37. ábra.

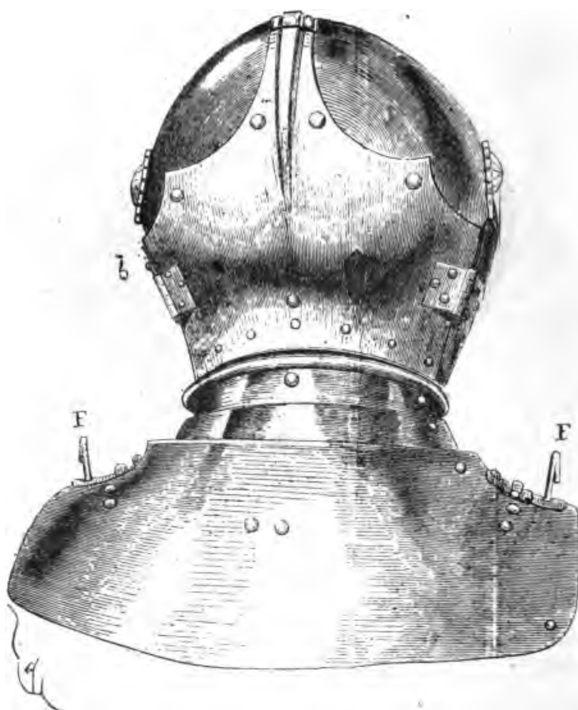
Tökéletes armet, oldalról nézve.

Az arabok sisakja a persákéhoz volt hasonló és alakja a pikonhogra emlékeztet, a nyakszirtet drót-háló födte, mely a sisak hátuljához volt erősítve. Az orr-védő le- és föltolható rúdacskából állott. A nap melege ellen a sisakot shawl-lal tekerték körül.

A mongolok eleinte bőrsüveget viseltek s csak később

kezdték a persa alakú sisakot használni. A török-tatárok sisakja is persa minta szerint készült; mint minden altai népé, a magyaroké, tatároké, mongoloké stb. Az érczből

38. ábra.

Tökéletes armet, hátulról nézve.

készült, dróthálóval ellátott sisakokon kívül voltak másféle különféle alakú sisakjaik is, melyeknek jellege a könynyűség.

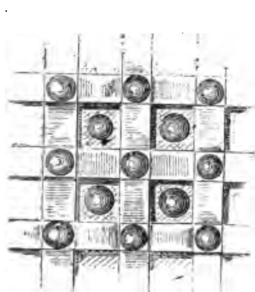
Pánczél. A test födözésére s az ellenséges fegyverek

hatása ellen való óvására a középkor elején a rostélyos és gyürűs vagy karikás pánczéling szolgált.

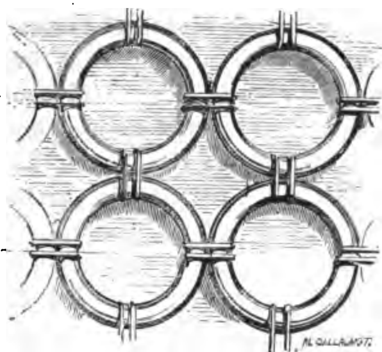
A rostélyos pánczéling *(cotte treilissé)* keleti eredetű bőr vagy vászon lorica, mely egymást keresztező bőr- vagy érczpántokkal s ezek közeiben nagyfejű szögekkel volt erősebbé téve.

A gyürűs pánczéling *(cotte annelée)* vasgyürűkkel erősített bőr vagy vászon lorica volt.

39. ábra.

Rostélyos pánczél.

Gyűrűs pánczél.

Később e vasgyürűket egymáshoz kapcsolták s igy keletkezett az önálló gyürűs vasing, melynek *(broigne, brugne, Brünne)* franczia és német neve kelta eredetű. Ezt a gyürűs vasinget a derékszorító fölé öltötték. Ez volt a XI. században általánosan elterjedve. Voltak ezenkívül lánczos pánczélingek *(cotte rustrée)* is, melyek a gyürűs pánczéling s a gyürűs vasing között való átmenetelnek tekinthetők. Ezeket a még egymáshoz nem kapcsolt gyürűket úgy varrták föl, hogy egymást félig takarták. Belőlük fejlődött a XII. században már sok

helyt szokásos szemes pánczéling *(cotte de mailles)*, melynek gyürűi egymáshoz voltak szögezve s ezt is, mint a gyürűs vasinget, a derékszorító fölébe öltötték.

Ezeken kívül voltak lemezkés *(cotte maclée)*, pikkelyes vagy halhéj[1] és szaruból készült s vassal erősített pánczélok is, de mindinkább divattá vált a normann haubert, mert az eddig elősoroltak csak a törzset oltalmazták.

Ezt a bayeux-i falszőnyeg képeiről ismert térden alul érő bőr vagy letűzött és bélelt szövetkabátot reávarrott vasgyürűkkel tettek erősebbé; ez volt elterjedve az európai népek között általánosan, de mindenütt változáson ment át s többnyire sokkal rövidebb volt, mint az eredeti.

A XIV. században a lovagok öltözete a derékszorító *(gambison)*, gyürűs vasing *(broigne, brugne)*, vasnadrág, a felső ing, melyből, mint látni fogjuk, a korszovágy fejlődött, a nyakvért *(haubert)* és szemes csuklyából *(camail)* állott, ehhez járult még a sisak, paizs, vaskeztyű, vassarú és sarkantyú. A derékszorító *(gamboison, gambison, camisole)* szűk ujjas mellény volt, melyhez a nadrág és harisnya hozzá volt varrva és vagy bőrből, vagy párnázott és tűzött vászonból készült. Mell-, ágyék- és térdrészeire vasgyürűk voltak varrva.[2] E fölébe húzták a gyürűs vasinget *(broigne)* a vasnadrággal.

A gyürűs vasinget már a XII. évszáz vége felé leginkább vasfonadékból *(maille, jazeran)* készítették s ekkor a szintén ilyen fonadékból készült nyakvérttel *(haubert)* kapcsolták össze, vagyis ettől az időtől kezdve a nyakvért a kabáttal egy ruhadarabot alkotott s e kettős öl-

[1] Nyelvtörténeti Szótár.

[2] A müncheni Nemzeti Múzeumban van egy épen maradt derékszorító.

tönyt együttesen „vashomer"-nek[1] *(grand haubert)* nevezték. Megjegyzendő azonban, hogy a *„halsberggel"* egy ágyból származó *„haubert"*, *„haubergeon"* alatt a francziák csak a gyürűs, szemes, lánczos, később drót-fonadékból készült ilynemű mezt értenek, míg a németek halsberg alatt ugyanezt, az anyagra való tekintet nélkül. Tehát a mikor franczia író könyvében olvassuk a haubert vagy haubergeon-t, tisztában lehetünk azzal, hogy láncz, gyürű vagy szemes fonadékból készült dologról van szó,[2] a mikor pedig német könyvben olvassuk e neveket, mert a németek gyakran használják a franczia elnevezést a német helyett, nem tudhatjuk, hogy miféle anyagból készült szerelékkel van dolgunk.

A „grand haubert" önálló bélés nélküli mez volt, a kart fedő részei zsákszerűen végződtek, csak a hüvelykujj számára volt rajta egy kis nyílás hagyva, a többi ujjak a zsákkal voltak födve.

A gyürűs vasinghez, hogy a karok is védve legyenek, bőr vagy aczél lemezeket szegeztek; ezekből fejlődtek a válpajzsocskák, válfővasak[3] *(épaulières)* és később a szerkar *(brachelle, brassard)*, mely eleinte csak félig fedte a felső kart *(demi brassard)*. A könyök csuklóját bőrkönyök[4] és mert vasból is készült vaskönyök *(cubitière)* oltalmazta. A hónalját kis kerek paizsok födték *(palettes)*. A térd csuklójának oltalmára a vaskönyökhöz hasonló lemezkék szolgáltak, *vastérd (genoullières, boucles, pou-*

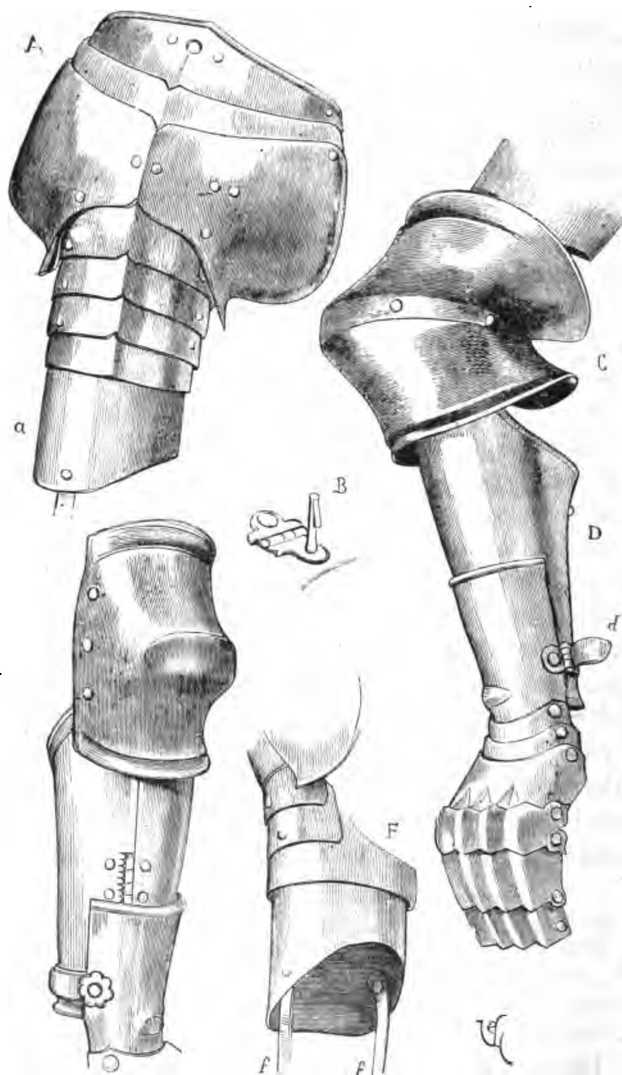
[1] A Beszterczei Szószedet kulturtörténeti jelentősége. Tagányi, Századok, 1893. IV.

[2] „Maille à maille se fait le haubergeon". Demmin.

[3] Tagányi, A beszterczei szószedet kulturtörténeti jelentősége. Századok, 1893/IV.

[4] Ugyanott.

40. ábra.

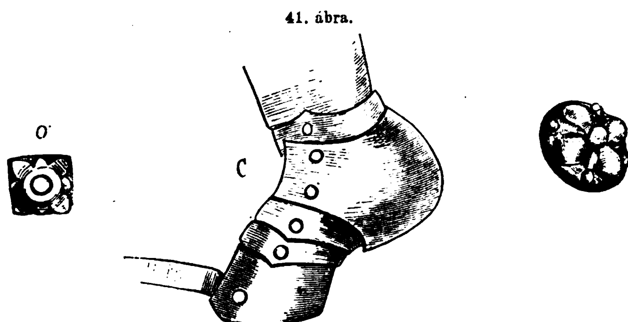

Térd- és czombvért.

laines). A lábszárak vassal pántolt bőrből készült száras kapczába[1] voltak dugva vagy vaspántok közé szorítva *(tumelières, grèves).* (40. és 41. ábra.)

A fegyverkovácsok igyekezete oda irányult, hogy a vértezet alkotó részeit egymással jól összekapcsolják s ezt eleinte vagy az által érték el, hogy e részeket annyira megnagyobbították, hogy vagy egymáshoz értek, vagy egymást részben takarták, vagy hogy e részek közé összekötő tagokat helyeztek.

41. ábra.

Térdvért és két természetes nagyságú szögecs.

Legelőször is a karvért tökéletesedett az által, hogy a vaskönyököt két keskeny küllővel megnagyobbították és mozgékonyabbá tették, azután a felső és alsó kar pántjait hosszabbították meg és kötötték össze, a vállvérttel és vaskönyökkel, később az egész kart kivülről-belülről pántokkal vették körül, melyeket sarkvasak és szíjacskák kötöttek egymáshoz. E módon javították a lábvértet is. A vastérdet simulékonyabbá alakították s a czombok előre eső részét is vaspánttal födték, az eddig szokásos érczlemezkékkel borított nadrág helyett *(cuissard).*

[1] Nyelv. Tört. Szótár.

Az alsó lábszár első része teljesen vaslemezbe volt burkolva, melyet a lábszárcsont elejét védő lemezzel vas-kapcsok kötötték össze (42. ábra). Az alsó lábszárt takaró lemezt egymás alá tolódó mozgékony lemezkékkel akként hosszabbították meg, hogy a lábfej is takarva volt általa. Ebből a meghosszabbításból fejlődött ki a vassaru *(calçon, pedieu, soleret)*, melynek a XV. század végeig hosszú hegyes alakja volt.

42. ábra.

A vértezetnek vaspántokkal való megerősítése a XIV. században terjedt ugyan, de nem lett általános. Többnyire beérték a már ekkor drótból készült szemes pánczéling alatt viselt derékszorítónak erősebbé tételével. A pánczél fölött viselt bő ingszerű öltöny *(parement, cotte-hardie, cotte d'arme, hoqueton)*, a XIV. században mindig rövidebb és szűkebb lett s belőle fejlődött a *korszovágy*[1] *(corset)*, mely a testhez állott. A korszovágyot ékesen himezték ki, gyakran czímerrel diszítették.

Bajos lenne mind azokat a változásokat ismertetni, melyeken a divat következtében e felső ruha alakja átment, hol hosszú és bő, hol rövid és szűk ujjá, hol pedig borjúszájú és oly hosszú ujjakat viseltek, hogy azok a lóháton ülő embernél is a földre értek, hol pedig a ruha elejét rövidítették meg azért, hogy az alsó ruhát is lehessen látni, a mikor hátulsó része, mint a frakk szárnya,

[1] Tagányi: A Beszterczei Szószedet kulturtörténeti jelentősége.

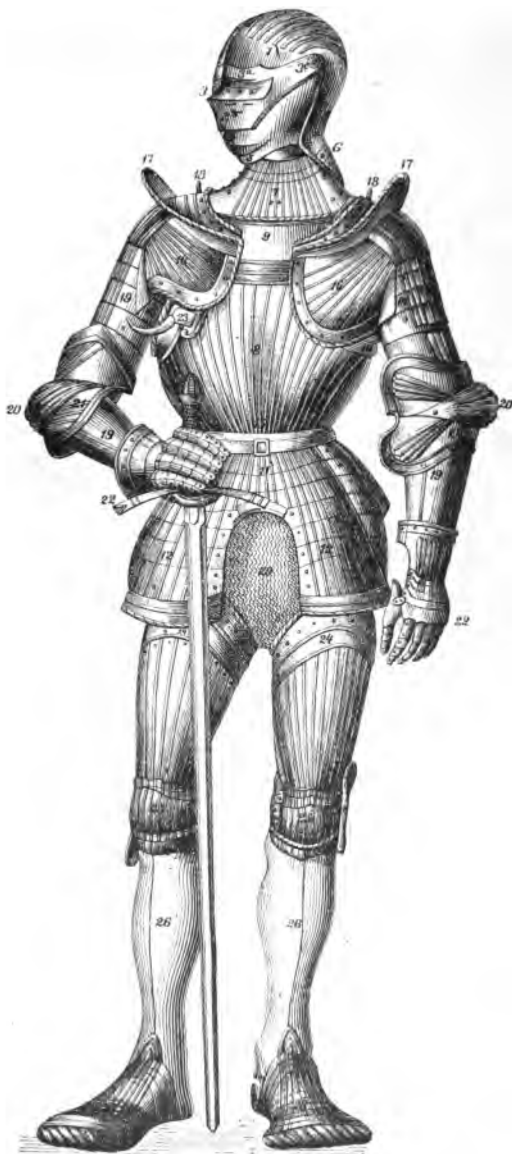
sarkig ért. Széles borjúszájú ujjat „*manches*“ felső ing nélkül is viseltek. (43. ábra.)

43. ábra.

Az emlők fölött gyakran két érczrózsát alkalmaztak, a csöcsvértet[1] *(mamelière)*, ezekhez láncz volt erősítve, hogy a tőrt és helymet ráakaszszák.

[1] A mamelière régi magyar nevét nem ismerjük.

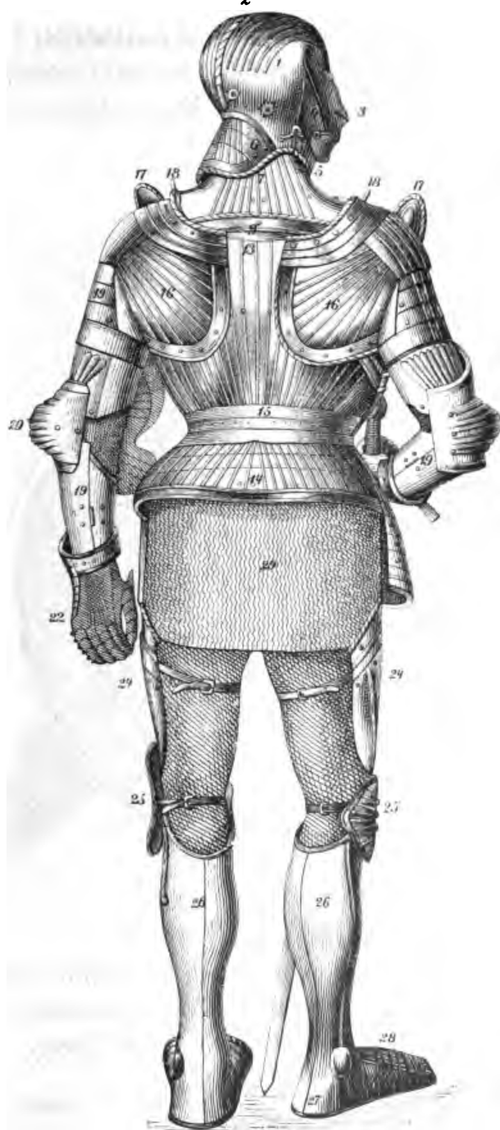

44. ábra.

Bordázott milanói vértezet (armure cannellée).

1. Sisak harangja.
2. Sisak teteje.
3. Vizir.
4.–5. Állazó.
6. Nyakvért.
7. Sarokvért.
8. Mellvédő lemez.
9. Halsberge.
10. Hónalj védő.
11. Előkötő.
12. Csípő védő.
13. Hátvért.
14. Hátulkötő.
15. Öv.
16. Vállvért.
17. Óvó-gallér.
18. Rugalmas összekötője a kar és nyakvértnek.
19. Karvért.
20.–21. Könyökvért.
22. Keztyű.
23. Ord.
24. Felső czombvért.
25. Térdvért.
26. Alsó-lábszárvért.
27.–28. Czipő.
29. Ágyékvért.

45. ábra.

Abban az időben, mikor a kard markolatját lánczczal erősítették a vértezethez, a felső ing első jobboldali részén nyilást hagytak, melyen a lánczot keresztülhúzták.

46. ábra.

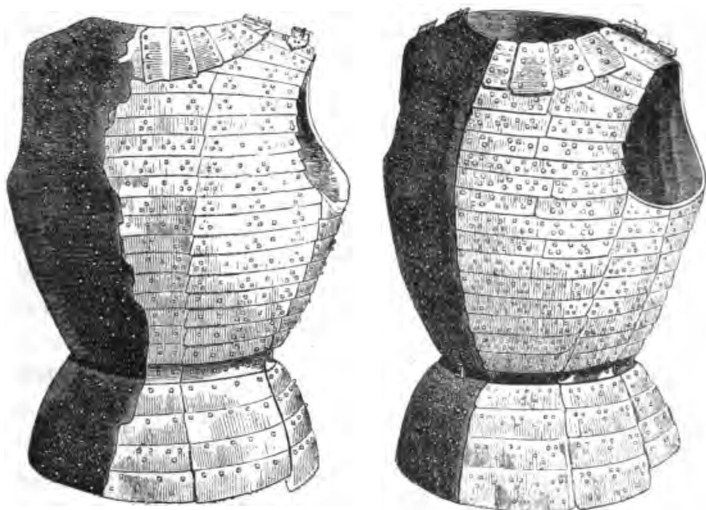
E részlete tisztán látható burgundi Ottó gróf 1302. évi pecsétjén.[1] Valamint a kardnak a vértezethez lánczczal való erősítése Istvánnak, Róbert Károly fiának

[1] Demay: „Le costume au moyen-âge d'après les sceaux.

1351-iki,[1] továbbá László opolyi herczeg és Magyarország nádora 1370-iki lovaspecsétjén.[2] (46. ábra.)

A XIV. évszáz elején gazdagon czifrázott övet *(sangle, ceinture)* is viseltek, a melynek azonban a kabát szű-

47. ábra.

XV. századbeli brigantine, melyet a párisi Musée d'Artillerie-ben őriznek.

külésével minden jelentősége megszünt, mert csak ritkán volt kardkötő is.

Volt még egy más neme a pánczélos kabátnak, melyet *corazina, jazerin, brigantine*-nek[3] neveztek. (47. ábra.) Ez is

[1] Országos levéltár.

[2] Bárczay levéltár fasc. XIV. (e lovas pecsét az Arch. Ért. 1876. folyamának 109. lapján is látható.).

[3] Francziaországban az ilyen mezzel ellátott gyalogosokat „brigand"-oknak nevezték. A brigade szó is ide vezethető vissza.

testhez álló volt, melyen a hosszúkás pikkelyek egymást félig födték. E pikkelyzet gyakran a ruhának volt bélése, külseje bársonynyal volt bevonva, melyen az egyes pikkelyek összetartására szolgáló apró réz-szögeknek fejei látszottak. Jó állapotban megtartott két brigantine-t őriznek Párizsban a Musée d'Artillerie-ben.

A brigantine Olaszországban keletkezett, hol az antik formák utánzására való irányzat a tulajdonképeni renaissance előtt is megvolt. Boehmer azt hiszi, hogy erre nézve a római *„lorica squamata"* szolgált mintául.

A brigantine-t rendesen a gyürűs vasing helyett, de gyakran vele is, alatta viselték.

A mellvértet igen gyakran készítették bőrből, valószinű, hogy azért, mert nehéz volt a mell alakjának megfelelő vasmellet készíteni; franczia neve erre a körülményre emlékeztet.[1]

Később a fegyverkovácsok a mell és a hát alakjának megfelelő vértet is tudtak készíteni s így keletkezett a vasmell és vashát összetételével a kettős vért vagy fegyverderék.[2] Ez szilárdan lehetett készítve, de a has és ágyék környéke nem, mert szilárd vaslemezbe burkolva a mozgás, lovaglás lehetetlen. E részeket több darabból hajlékonynyá kellett készíteni úgy, hogy egymás fölébe tolódhassanak. A has- és ágyékvérthez, vagy az előkötőhöz erősítették a szintén egy lemezből készült czombvértet.

A vaslemezek hajlításának lehetősége nagy változást okozott a fegyvertechnika terén, azelőtt a vértezet számtalan lemezekből állott, melyeket alájuk erősített bőr-

[1] Cuire = bőr; cuirasse = vért.
[2] Nyelvtörténeti Szótár.

darabokkal eleinte kovácsolt, később húzott drótokkal kapcsoltak egymáshoz, most pedig a vért egyes részeit nagyobbra, az emberi test anatomiájának megfelelő módon voltak képesek alakítani úgy, hogy a mozgást nem akadályozták.

A XV. század elejétől kezdve világos színű vasból készült a vértezet *(harnais blanc)*.

A torkot védő vért *(haussecol)* helyét is lemezek pótolták. A vaskönyök és vastérd is tökéletesedett, míg a fegyverkovácsok ügyességének gyarapodásával az egész vértezetet vaslemezekből készítették. A részek egymással szerves összefüggésbe jutottak. A vértezet változásainak részletes leírása térszűke miatt itt lehetetlen, be kell tehát azzal érnünk, hogy az eddig elmondottakat egy XV. századbeli teljes vértezet leírásával kiegészítjük. Ennek egyes részei a következők: A gallér *(colletin; collo)*.[1] Az e fölé öltött több pántból készített torokvért *(gorgerin, goleta, gorget)*.

A fegyverderék *(cuirasse, panciera, cota, cuirass)*, mely a vasmellből *(plastron, corazza)* és a vashátból *(dossière)* állott.

A vasmellet gyakran hosszában felülről lefelé futó gerincz osztotta két részre *(tabule, tapul, salient)*.

Abban az időben, melyben a lovon harczolók nehéz lándsákat használtak, a vasmell jobboldalán egy *ord-nak*[2] *(faucre, arrêt)* nevezett készüléket alkalmaztak, hogy arra a lándsát könnyebb kezelés végett reá támaszthassák. A legrégibb szarvalakú ordok a vasmellhez voltak forrasztva, a későbbieket kapocscsal erősítettek akként

[1] Demmin szerint nem kell a „halsberggel = halberc, hauberttel" összetéveszteni.

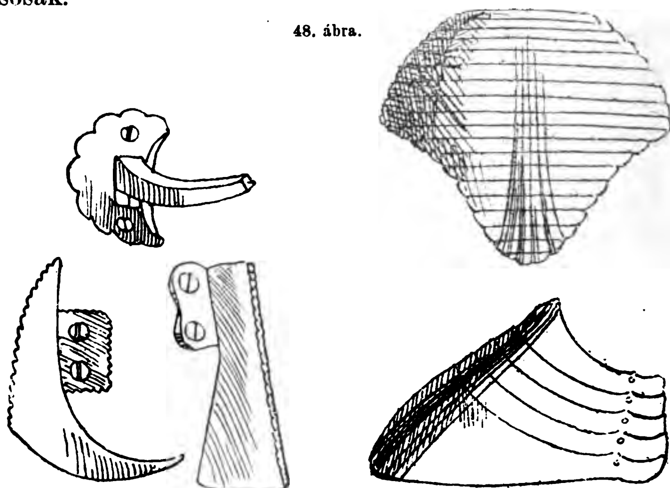
[2] Beszterczei Szószedet.

oda, hogy levehetők legyenek. Számtalan változatos nemei közül még fölemlítendő a sarkvassal odaerősített is. (48. ábra.)

A hátsó ord *(queue)* a lándsanyél végének megtámasztására szolgált. A vállvért, vállfővas *(épaulière, spallaci).*

A hónalj óvására szolgáló paizsocskák *(rondelles de plastron),* melyek a XV. és XVI. században voltak szokásosak.

48. ábra.

Ord. *Hátulkötő és előkötő.*

A hasat óvó előkötő *(braconnière, panziera)* rendesen aczélpántokból készült. (48. ábra.)

Az ágyékvért *(brayette).*

A czombvért *(tassette, tuile, fiancali, scarselloni),* melynek rendeltetése volt a felső lábszárakat óvni, szíjacskákkal volt a hasat óvó kötényhez csatolva.

A hátul kötő *(garde rein)* a hasat óvó előkötőhöz hasonlóan volt készítve.

A nagy mellpaizs *(manteau d'armes)* és az állazós nagy mellpaizs *(manteau d'armes à mentonnière).*

Az állazó vért *(mentonnière mobile).* A pikonhoggal egyidőben jött divatba a *„bavier"*-nek nevezett is, a mely előbbeninek volt egy válfaja.

1420 körül a lemez- vagy merő-[1] pánczél teljesen ki volt fejlődve, a vasmellet golyószerűen domborúra készítették, 1450 körül hosszabbra eresztették s ekkor kezdték két részből összetoldani, felső részét Olaszországban szövettel vonták be.

49. ábra.

A mellet és hátat vasderék *(pansière, corselet de fer)* födte, mely név alatt a vasmellet és vashátat kell érteni. A vasmell eleinte csak az emlőkig ért, és csak a közepén nyúlt feljebb (lásd a 49. ábrát) alsó része a derék körül be volt mélyedve oly formán, hogy az öv belé illett; ehhez volt erősítve a hasat és csipőt fedő *„braconnière"*. mely eleinte öt, később csak három, szíjakkal egymáshoz erősített, pántból állott s ezen függtek a *„tassettes"*-ek melyek a felső czombot oltalmazták.

A *„braconnière"* a vasmell és vashátlal egykorú.

[1] Nyelvtörténeti Szótár.

A vállakat vállfővasak (*spalliéres, épaulières-garde bras*) oltalmazták.

Milanóban készítették a legszebb vértezeteket, melyeket

50. ábra.

XV. századbeli spanyol vértezet.

a németek tévesen gotikusoknak neveznek, pedig a gótok efféle pánczélt sem nem készítettek, sem nem viseltek.

A milanói vértek minden része olasz motivumokat mutat, ennélfogva sokkal helyesebb ezeket milanói pánczéloknak nevezni. A sima vasmell mellett a bordázottak is divatosak voltak, melyeket Maximilian-féléknek

neveznek a loyalis német írók, csak azért, mert ez a fejedelem olyan szerencsés volt, hogy éppen abban az idő-

51. ábra.

II. Henrik franczia király vértje.

ben élt, melyben az olasz fegyverkovácsok, neki úgy mint másnak, művészi kivitelű bordázatt pánczélzatot

készítettek. A XVI. század huszas évei körül egy olyan mellvas terjedt el Európában, melynek lemezei rákfarkszerűen voltak egymáshoz illesztve s ezeket *„magyar mellvas"*-nak nevezték. Az olyan mellvérteket, melyeknek domborodása igen alant volt, „lúdhasú vért"-nek mondták. Ezek a XVI. század végén mentek ki a divatból.

Igen természetes, hogy mindezek alatt rettenetes meleg volt; átlyukaszgatásuknak pedig az a hátránya, hogy ellenállási képességük gyöngült. Ennek következtében a XIV. század hatvanas éveiben elől fölnyitható vasmelleket készítettek. A két fél-mellrész ajtószerűen nyilt ki.

A keleti népek módja szerint az arabok is gyürűs inggel oltalmazták felső testüket; ez térdig ért s rövid ujjú volt. Az aczélgyürűk akként voltak egymáshoz kapcsolva, hogy egy gyürű mindig négy másikkal volt összefoglalva.

Voltak gyürűkkel csak részben ellátott zekék is, melyeket különféle alakú lemezkékkel födtek. Viseltek persa divatú olyan zekét is, a mely teljesen pikkelyszerű lemezkékkel volt burkolva. Később remek művű lemezaczélokkal is találkozunk náluk. Karjok és lábszáruk lapos érczpántokba volt burkolva.

Rendesen tövisszerű sarkantyút viseltek; voltak azonban tarajosak is.

A mongolok és tatárok már a legrégibb időben ismerték a vértezet előnyeit.

Párisban a Musée d'Artillerie-ben van egy gyönyörű mongol vértezet, mely a XVII. századból való ugyan, de máshelyt talált egyes régibb vértrészekkel összehasonlítva bizvást mondhatjuk, hogy készítési módja, a tölténytartót leszámítva, a középkoriakkal egyenlő.

A törökök nem igen szerették magukat pánczéllal ter-

52. ábra.

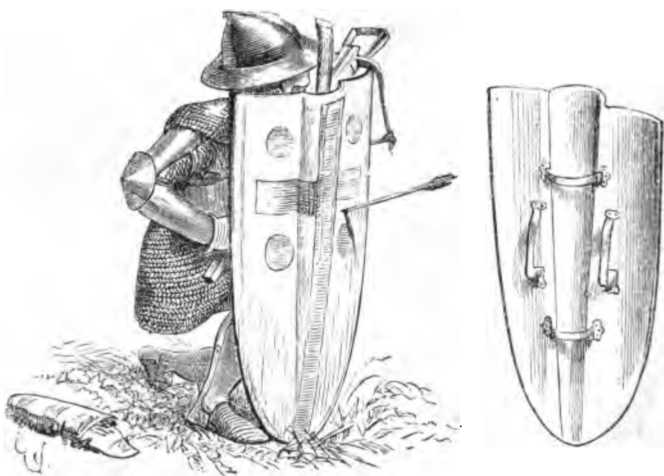

Lovag, fején heaume, a melyen cimier látszik, apródja a paizsot és lándsát viszi.

helni s ha néha látunk is náluk vértet, az a többi ázsiai népekéhez s az arabokéhoz hasonló.

Paizs. A XI. és XII. században leginkább a mandula alakú paizs volt elterjedve és ez annyira hajtott volt, hogy a harczost minden oldalról teljesen takarta. Kerek paizsot csak a könnyű fegyverzetű gyalogság viselt. A XII.

53. ábra.

Pavois-nak nevezett paizs.

évszázban a paizsok általában kisebbedtek, és különösen Francziaországban tojásdad és kerek alakúakká változtak; Spanyolországban ezzel ellenkezően, alul hegyben végződő, fölül egyenes vonallal határoltak voltak divatban. A XIII. évszáztól kezdve Francziaországban háromszögletű kis paizsok *(petit écu)* kezdtek elterjedni, melyek közönségesen czímeralakokkal voltak kifestve. Ezeket bőrszalaggal erősítették a nyakhoz.

A paizsokat általában deszkából készítették és krétás enyvbe áztatott vászonnal vonták be, azért, mert ez jó

54. ábra.

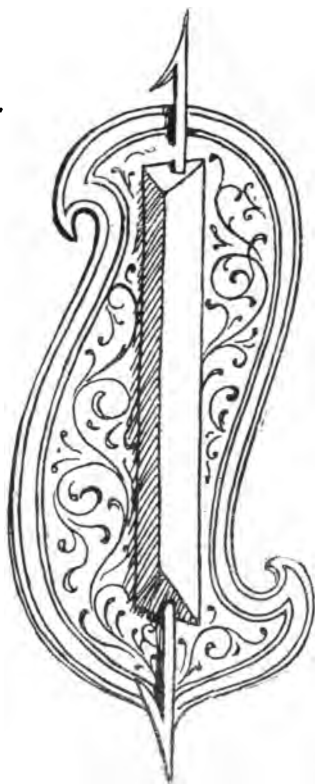

XIII. századbeli gyalogharczos a paizs mögött.

alapul szolgált a festéshez. A vagyonosabbak azonban bőrrel boríttatták. A XIII. század vége felé ismét a nagyobb paizsokhoz tértek. A gyalog harczolók a paizsnak hegyben végződő alsó részét a földbe szúrták s e

mögött, mint egy olasz fal mögött, fedve használhatták mind a két kezüket. (54. ábra.)

55. ábra.

Tárcsa.

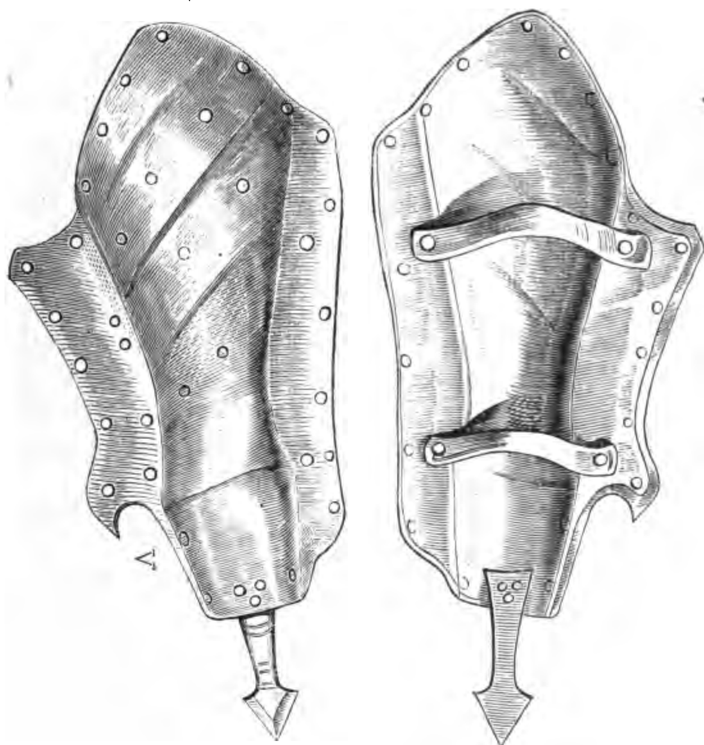

Magyar paizs.

A festett paizsot, az idő viszontagságai ellen óvandók, borítékkal látták el. A paizsok belseje rendesen ki volt párnázva s két kengyellel ellátva.

A XIV. században a lovagok leginkább kis háromszögű paizst *(écu)* viseltek, azonban felső szélük nem volt mindig egyenes vonal, hanem gyakran hajlott s egyik olda-

56. ábra.

Karvédő paizs, a mely egyszersmind támadó fegyver.

luk kihajló. A háromszög alaktól eltérő paizsokat tárcsáknak *(targes)* nevezték. A tárcsák jobb szélének felső részén egy bevágás volt alkalmazva, hogy az ellenségnek szegzett dsidát vagy kopját rajta keresztül lehessen dugni.

Megjegyzendő különben, hogy a XII. és XIII. évszáz alatt a tárcsa és más paizs között nem tettek különbséget.

A XV. századtól kezdve a lovagok csak tornák alkalmával viseltek paizsot, mert ebben az időben már a lemezpánczélok annyira tökéletesedtek, hogy fölöslegessé tették a csatában.

Tárcsának (*targa, targia, targica, pelta, targe, targhetta,*)[1] nevezik gyakran a gyalogság paizsát megkülönböztetésül a lovasokétól. Különben a gyalogság paizsának egy nemét „*pavois*“-nak (*pavart, pavese, palvese*) is mondták. Ezeket a terjedelmes négyszögletű paizsokat leginkább a számszeríjjal ellátottak használták, azért, hogy a húr megfeszítésének ideje alatt tetőtől talpig födve legyenek.

A „pavois“ magassága: egy méter, szélessége: 40—50 centiméter és belsejének közepén felülről lefelé futó válú volt, mely a külső oldalon gerinczet alkotott. Ennek az volt a rendeltetése, hogy a földbe vert karóhoz lehessen a paizsot támasztani, a gerincznek pedig az, hogy a paizs nagyobb ellenállású legyen. (53. ábra.)

A „*tallevas*“[2] a közönséges tárcsától abban különbözött, hogy két oldala hajlott volt.

A magyar paizs a XV. évszázban trapez alakú és homorú, hogy a baloldal is födve legyen. I. Miksa császár magyar testőreinek és valószínűleg Mátyás királyunk lovasainak is ilyen paizsuk volt.[3] E bőrrel bevont fapaizsok alakját a mellékelt ábra tünteti föl. Nehány darab van Bécsben a császári fegyvergyűjteményben. (55. ábra.)

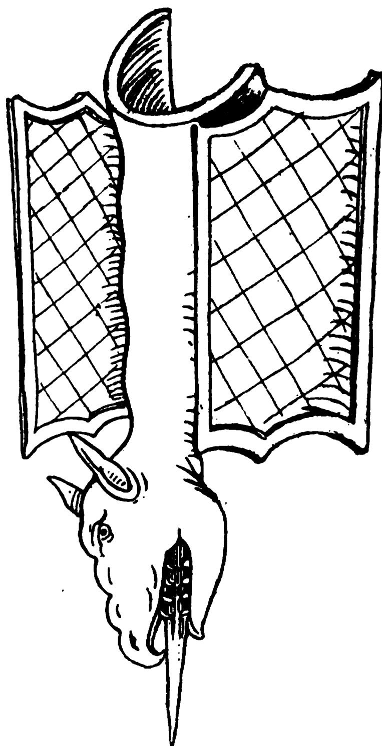
[1] Szépen conservált XIV. századbeli tárcsa van Párisban a Musée d'Artillerieben.

[2] San Marte szerint nevét Tallevas Alençoni gróftól vette.

[3] Boeheim, Handbuch der Waffenkunde.

Spanyol-, Francziа- és Olaszországban, továbbá Angliában a XIII. és XVI. század között használták a móroktól átvett „adarga“-t is, mely erős merev bőrből készült,

57. ábra.

Karvédő a XV. század közepéről.

tojásdad-, szív- és kettősen tojásdad alakú. Ezeket legtovább használták Spanyolországban, a hol az „*alcancias*“-nak nevezett fegyverjátékoknál még a XVIII. században is találkozunk velük.

Olaszországban szokásos volt vívó gyakorlatoknál 2·5 méter, bőrrel bevont fa-paizsokat használni; e keskeny és hosszú paizsok közepének hosszában egy belül válúszerűen kivájt gerincz volt, melybe vasrudat helyeztek.

Szintén az olasz nemes ifjúság bizonyos fegyverjátékainál használták a karpaizsokat, melyek egyúttal támadó fegyverek is voltak. (56. ábra.)

Az olaszok és spanyolok a XV. században a paizsnak egy különös nemét is használták. Ez a bal szerkarral szerves összefüggésben lévő paizs hegyes néha fűrészszerű úgynevezett kardtörő pengével volt ellátva. (57. ábra.)

Ezenkívül voltak pengefogó karikával ellátottak is, melyeken egy vagy több sor vaskarika volt megerősítve. Gyakran e paizsokat két egymás fölé helyezett lapból készítették. A felső lap több kerek és hosszúkás nyilással volt átlyukasztva akként, hogy az ellenfél pengéjének e rézsútos szélű nyilásokba kellett akadni; kiszabadulását a paizs forgó mozgatásával nehezítették meg. A spanyoloknál és olaszoknál, kik az éjjeli meglepéseket szerették, voltak lámpásos paizsok is. A tűzi lővő-fegyverek elterjedésével a paizsokat szilárdabban csinálták s ezért súlyuk néha a 10 kgot is elérte.

Az ököl paizsot *(boce, bocète, rondelle de poing, brochiero)*, a byzantinusok hozták divatba, kiknél ezt a kétségtelenül ázsiai paizsot már a VIII. évszázban is használták. Ilyen paizszsal fölszerelt harczosok Európa nyugati részében már 1200-ban voltak[1] különösen Dél-Francziaországban és Olaszországban, hol azt az övhöz erősített horgon, vagy a kard markolatára akasztva viselték még a XVII. században is.

[1] Boeheim.

Az olasz vívóiskolák befolyása a XVI. században oly nagy volt, hogy a fegyverviselés divatját ezek szabták

58. ábra.

II. Fülöp spanyol király arabművű paizsa.

meg. Európában minden divat után öltözködő fiatal ember kardja markolatán ilyen kis paizs függött.

Angliában a XVII. században is voltak még kerek paizsok, melyeknek közepén lövőrések voltak alkalmazva. A kerek paizsok divatja Olaszországban tartotta fönn magát legtovább, hol még 1730-ban is lehetett látni.

A váll védelmére szolgáló, különös becsben álló *(pièces, dites honorables)* czímeres paizs[1] jött a XIII. században divatba, mely két derékszögű paizsnak összetételéből keletkezett akként, hogy hosszabb szélüket bizonyos szöglet alatt hozták egymással kapcsolatba. E házfödélszerű

59. ábra.

kettős paizs egyik vége a sisakra támaszkodott, másik vége a vállcsuklóig ért s azt födte. Sajnos, hogy nem lehet tudni, hogy miként erősítették helyükhöz.

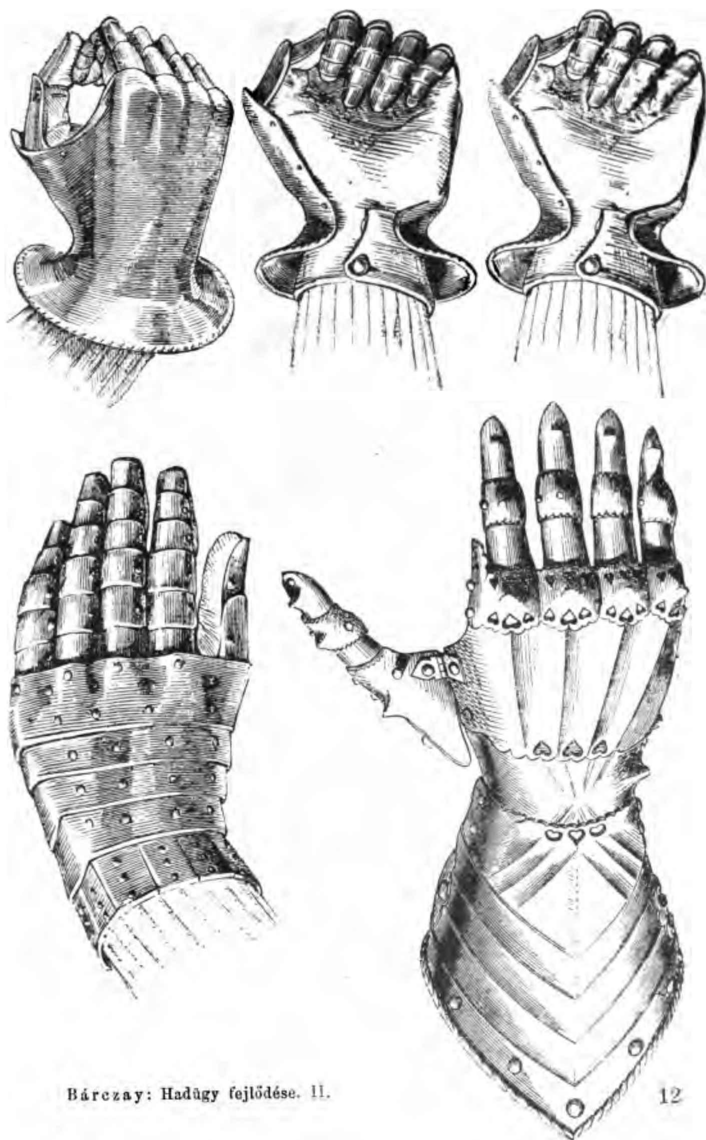
Az arabok paizsa, mint általában minden keleti népé. kerek alakú volt, a hispániai arabok azonban kettősen tojásdad alakú bőrpaizsot is használtak (lásd feljebb „adarga"), melyeknek érczkerete volt s mindenféle színű bojtokkal volt diszítve.

A törökök is kerek paizsot viseltek s csak ritkán volt nagy méretű különös alakú paizsuk.

A vaskeztyű *(chirotheca ferri, gantelet de fer, miton,*

[1] Demay „Le costume au moyen-âge d'après les sceaux". L'ailette paraît pour la première fois sur le sceau de Pierre de Chambly 1294

60. ábra.

gagne pain, main de fer,) eleinte a lánczos pánczélinghez volt erősítve, később ott, hol a keztyű kezdődött,

61. ábra.

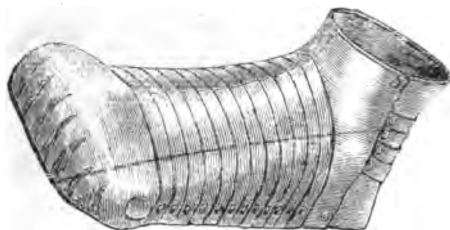

nyilást hagytak, hogy legalább visszahajtani lehessen, mert lehúzni csak a pánczélinggel együtt lehetett. A XIII. században vaslemezekkel burkolt szarvasbőr kez-

tyűket viseltek, a XIV. század végeig minden ujjnak külön helye volt benne, az ezután következő időben fejes keztyűk jöttek divatba. A XV. században ismét ujjas keztyűket viseltek, melyeknek mutatóujja többnyire 15, gyürűs ujja 16, a középső ujj 22 pántból vagy pikkelyből volt összetéve. A kézfejet fedő részen csak négy pánt volt. A XIII. század vége felé, mikor a könyököt, térdet stb. oltalmazandó, lemezeket kezdtek a dróthálóvértezetre alkalmazni, a keztyűre is varrtak ilyeneket,

62. ábra.

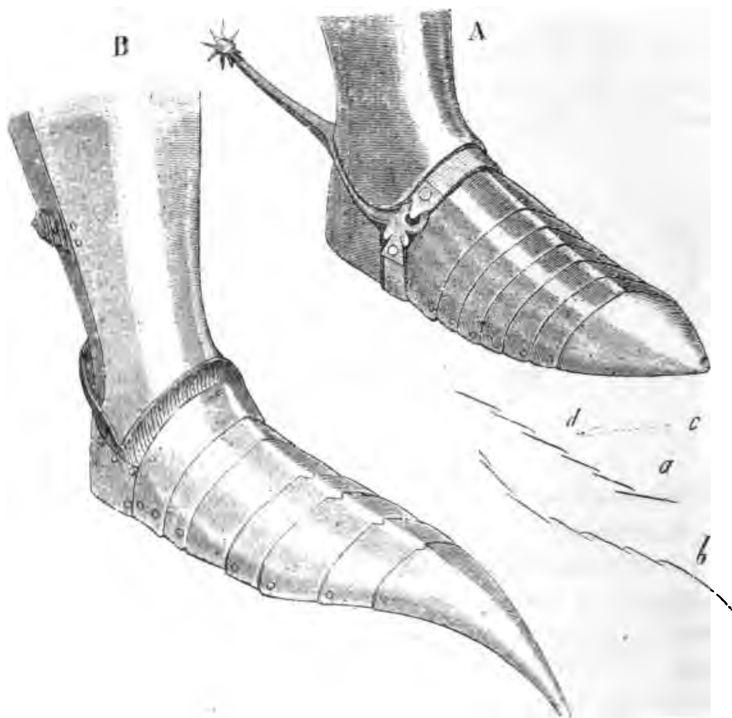
különösen a kéz felső részének és a hüvelykujj csuklójának védelmére.

A drótfonadékból készült harisnya fölé, a lábfejet oltalmazandó, a XIII. században vaslemezeket erősítettek szíj segítségével a lábfejhez. Ebből fejlődött a vassaru. E század első felében csak annyiban változtak a vassaruk, hogy egy lemez helyett több pántból csinálták rákfarkszerűen s hogy az ujjakat is befödték. (61. ábra.)

A következő század kezdetétől a szárvas is részét tette a szarunak. A vassaruk orra a XIV. század elejéig tompa, attól kezdve majdnem kétszáz esztendeig lefelé hajló hegyű *(à poulaines)*. (63. ábra.) Ezt az első tekintetre észszerűtlen divatot az eredményezte, hogy a lábszárvértek

merevsége következtében a kengyelt könnyen elvesztették s e hátrányt óhajtották mellőzni a saruk hosszú orrának lefelé hajtásával. A XIV. század második felében

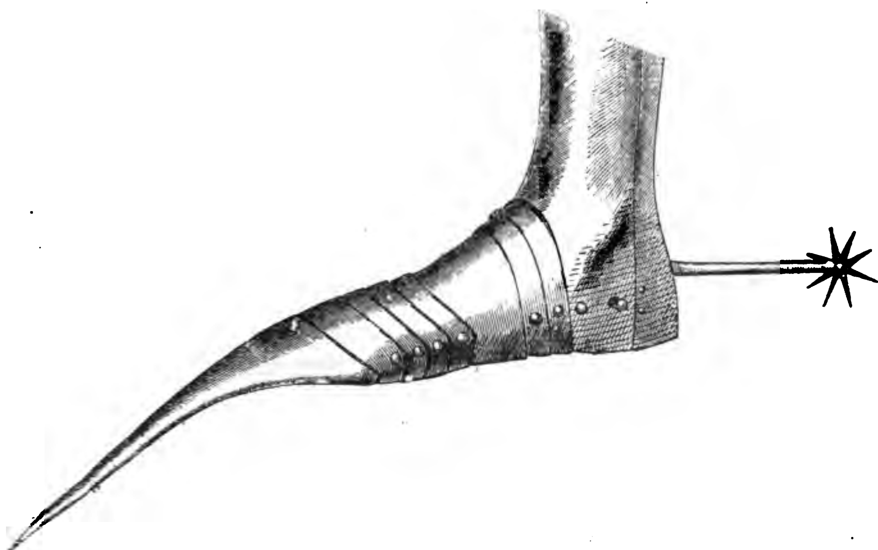
63. ábra.

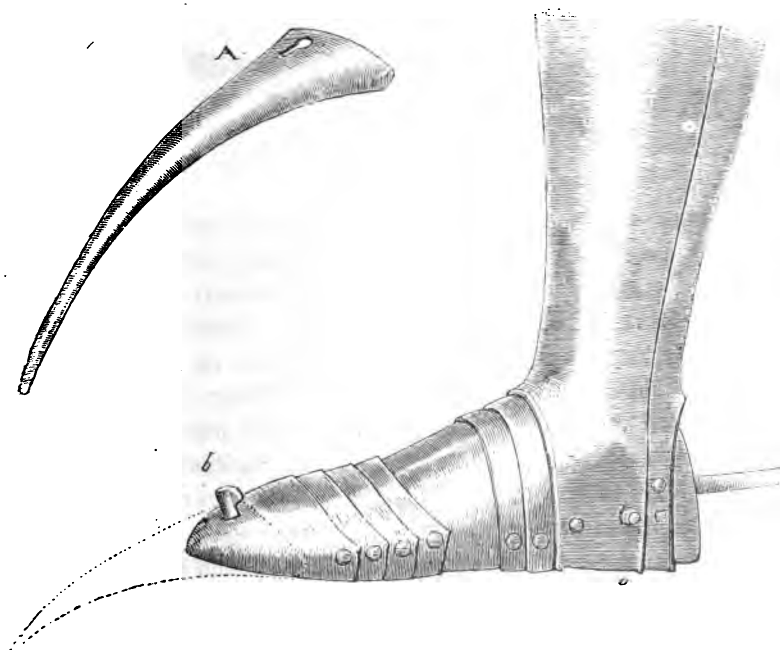
szerves összefüggésbe jöttek a szárvassal, de mert a gyalogjárást akadályozták, orrukat le- és fölerősíthető, külön, néha 36 cméternyi hosszú (64. ábra) darabbá alakították.

A hosszú hegyes orrú vassarukat több külföldi író magyar eredetűnek tartja.

64. ábra.

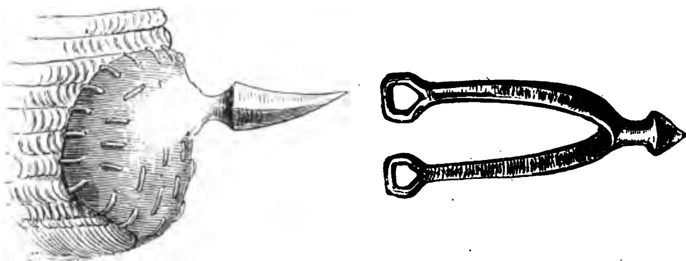

1490 után a saruk orra mindinkább szélesedett és végre az egyik végletből a másikba jutva, divatos lett a medvetalp *(pieds d'ours)* (62. ábra). 1530 körül már a láb alakjához van mérve, a medvetalpból kacsacsőr lett, de még ez sem felelt meg teljesen a láb alkatának. A fegyverkovácsok ügyeskedése végre a XVI. század vége felé olyanokat hozott létre, melyek a lábfej szabad mozgását nem akadályozták; ez pedig, mint minden lovas ember tudja, nagyon lényeges dolog a lovaglásnál.

A *sarkantyút*, mikor a szárvas nem ért a sarkig

65. ábra.

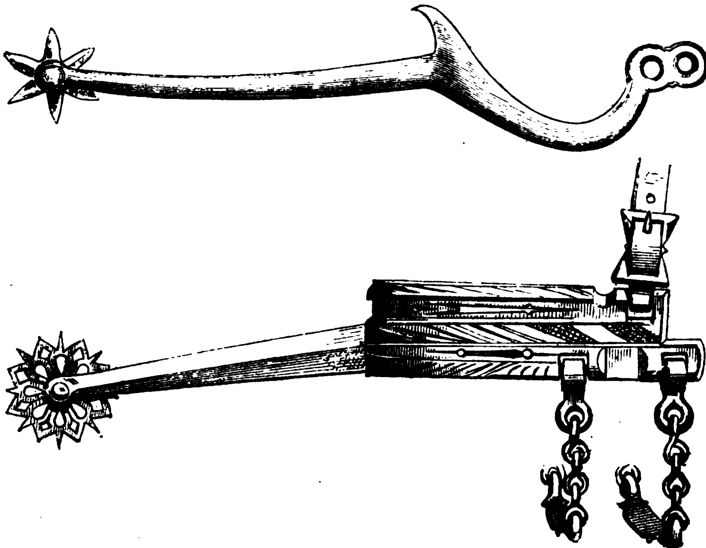

a saru alá csatolták. 1560 körül a nyaka néha a sarkot fedő lemezhez volt forrasztva, de leginkább szíjjal erősítettek a vassaru fölébe, mint ma a felkötő sarkantyút (65. ábra).

E szerszám a lovagi korban oly nagy jelentőségre emelkedett, hogy csak az viselhette, kinek joga és kötelessége volt lóháton harczolni. A lovagi méltóság jelvényének tekintették, melyet akkor csatoltak az erre jogosult lábára, mikor a lovaggáütés végett letérdelt. Sarkantyút már a legrégibb időben viseltek Itáliában. A nápolyi múzeumban a római császárság utolsó éveiből való vassarkantyúkat őriznek. A Nagy Károly sakkfiguráinak lábán is fölismer-

hető ez. Olyan sarkantyút is hordtak, mely nem volt egyéb, mint egy vaslemezre szögecselt hegyes vas tövis (65. ábra). Eleinte a sarkantyú nyaka egyszerű vastövis volt s a taraj későbbi találmány, de korántsem a XIII. századból való, mint azt rendesen hiszik, mert

66. ábra.

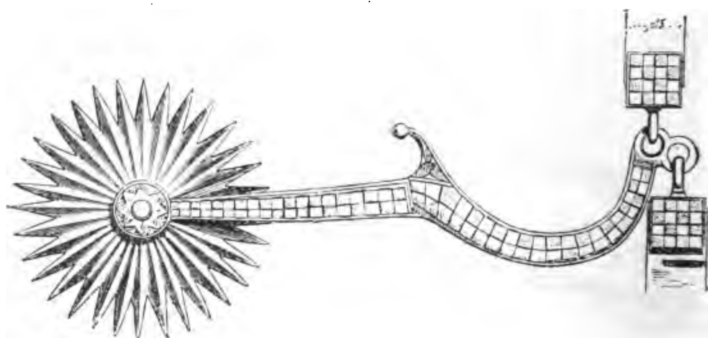

Nagy Károly 818-ban meghalt unokája, Bernát itáliai királynak sírjában tarajos sarkantyút találtak.[1] A szarkacsőrű sarkantyú *(bec de gaie)*, a XIII. századig általánosan el volt terjedve. A sarkantyú karjai és nyaka a XI. századig egyenesek voltak; a XII. században a karokat már fölfelé, a nyakat pedig lefelé hajlították. Ilyen a III. Béla

[1] Boeheim: „Handbuch der Waffenkunde".

sírjában talált sarkantyú is. Abban az időben, mikor a láb pánczéllal volt födve, a sarkantyúnak koronként nagyon bizarr alakját látjuk. A gazdagabbak ünnepi alkalomra aranyozott és zománczos sarkantyút is viseltek. Nyaka, hosszúságának mérete a lábszárvért szerint módosult, mennél inkább gátolta az a szabad mozgást, annál hosszabb nyakú sarkantyúkra volt szükség. Különben a nyereg alkotása is befolyással volt erre, mert némely

67. ábra.

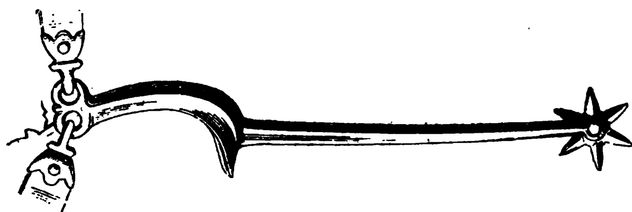
nyeregben az ülés olyan, hogy az alsó lábszárak igen távol esnek attól a helytől, a hol a sarkantyúdöfést alkalmazni kell.

A sarkantyúnak és tarajának is meg volt és van a maga divatja; azonban ez nem egyedül a sarkantyús képzelő tehetségének tulajdonítandó. A sarkantyú szerkezetére mindig a divatozó *lovaglásmód* volt befolyással.

A XII. század végéig, míg alacsony nyergen lovagoltak, a lovas lábszára közelebb volt a lóhoz, mint később, mikor a lándsával való hathatósabb döfés végett magasabb nyerget használtak s ennek következtében inkább

álltak, mint ültek a nyeregben s mert a hátsó kápának támasztották hátukat, lábszáruk is előbbre terjeszkedvén, messze jutott a lótól. Ekkor hosszú nyakú sarkantyúkat kellett csinálni s a boka fölött erősíteni meg, hogy ne a ló hasát, hanem oldalait érje a döfés. A hosszú, hegyes, tövisalakú sarkantyú esetleg meg is ölhette a lovat, mert erős sarkantyúzás mellett semmi sem állotta volna teljes behatolásának útját. Ezen segítendő, alkalmazták a taréjt, mely tengely körüli forgása következtében szelidítette a döfést s a ló testébe való behatolást megakadályozta.

68. ábra.

A tarajak alakjukra nézve fölötte különböztek egymástól és épp úgy voltak, mint ma is, csillag-, derellye-metsző-alakú, kerek-, simaszélű stb. tarajok is.

A keleti népek között a sarkantyú viselése nem volt annyira elterjedve, mint az európaiaknál. Ezt pótolandó, a kengyel talpának hátsó részét készítették hegyesre. A mórok használtak tarajos sarkantyút is, de leginkább a tövisnyakú volt náluk elterjedve.

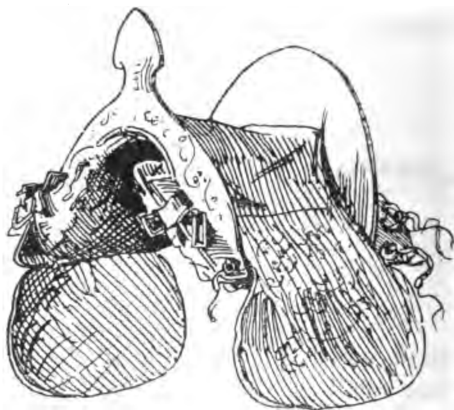
A lóvértezet a lovagok vértezetével fejlődött s ezzel egyidőben a XV. században érte el legtökéletesebb[1] állapotát.

[1] A nápolyi múzeumban több lóvért-rész között egy szép művű homlokvért is van.

potát. Nem kell azonban hinni, hogy a görögök és rómaiak nem oltalmázták volna lovaikat.

Egyes részei a következők: A homlokvért *(chanfrein)*. Ezeken gyakran szemnyilások voltak, a serényvédő *(barde de crinière)*; ez utóbbit a homlokvérttel a fejvért *(testière)* kötötte össze. A két pofát külön lemezek borították, melyek szintén a két előbb említett vérthez voltak erősítve. A szügyvért *(barde du poitrail)*, a farvért *(croupière)*.

69. ábra.

Arab nyereg.

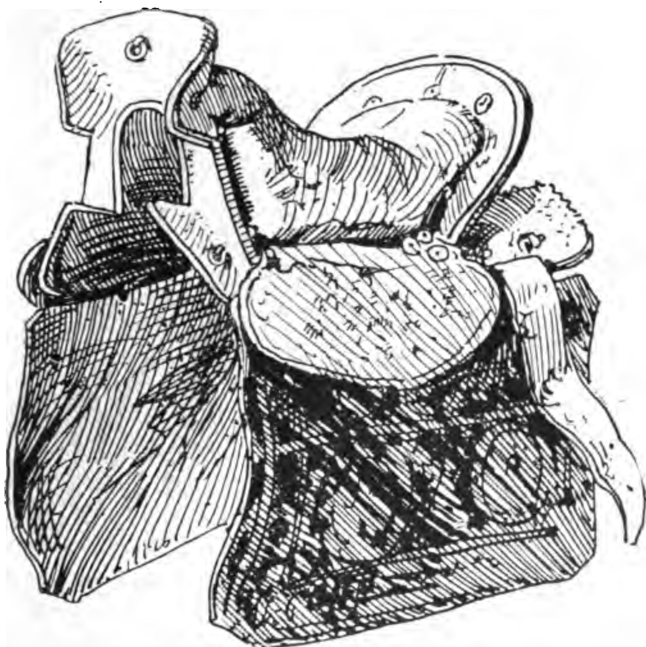
Az oldalvértek *(flançois, fianchards)*. A farkat oltalmazó vért *(garde-queue)* és a nyakvért *(cervical)*.

A takaró *(housse)* vagy bőrből vagy szövetből készült, készítették néha egy darabból is, a mikor oldalán ki volt kanyarítva, hogy a sarkantyú a lóhoz férhessen. Ilyen látható Savarinak Demay közölte 1225-iki pecsétjén. Voltak dróthálό-takarók is, melyek leginkább Francziaország déli vidékein voltak elterjedve. Néha a két darab-

ból állónak első darabja dróthálóból, hátsó része pedig szövetből vagy bőrből készült.

A lovak lábát a lovagok czombvértjéhez és szárvasához hasonló szerkezetű vérttel födték. A vértkészítők

70. ábra.

Tatár nyereg.

ügyességének fejlődésével a lovak lábát az emberektől használt, a végtagok anatomiájának megfelelő vértekhez hasonlóakkal oltalmazták.

A középkori nyereg részei voltak: a fa nyeregváz (*chapuis* vagy *arçon*), az első és hátsó kápa (*pommeau*

de selle, pointe d'arçon), a nyeregtáska *(cartier)* és a két (felső és alsó) heveder.

A nyereg előrecsuszását a farmatring *(croupière)*, hátracsuszását a szügyelő *(poitrail)* akadályozta.

A nyergeket gyakran igen díszesen készítették elefántcsont faragványokkal, gyakran préselt és festett bőrrel

71. ábra.

XV. századbeli német nyereg.

vonták be és arany- meg ezüst-betéttel, niellált ércz-díszítéssel látták el. A háborúban használt nyereg, természetesen, nem volt olyan díszes, mint az, a melyet tornáknál vagy díszfelvonulásoknál tettek a lóra. A nyergelés módja annyiban különbözött a mostanitól, hogy nagyon előre nyergeltek, a mi a nyereg nehézségére való tekintetből helyes volt.

A nyereghez tartozott még a csótár, takaró (*échabraque*, mely nevét a török csabrakból vette) és a kengyelek.

A középkori nyereg első kápája a felsőtest felét a mellig födte, a hátsó kápa is rendkívül magas volt, hogy a lovas a lándsával való döfés közben rátámaszkodhassék. Az arabok nyergének hátsó kápája szintén magas volt. A könnyű tatár nyereg a magyar nyereghez volt hasonló, részben a törökök is ilyet használtak, de a tulajdonképeni török nyereg ettől egészen elüt.

72. ábra.

XIV. századbeli franczia nyereg.

A csótár, melyet ebben az időben még a nyereg alá tettek, a mostani nyereg alá való pokróczot vagy izzasztót pótolta, a nyeregtől nem takart része gyakran diszítve volt.

A kengyelt minden valószínűség szerint ural-altái népek honosították meg Európában, habár a nápolyi múzeumban őrzött régi vaskengyelek azt látszanak mutatni, hogy a régi rómaiak idejében is voltak ilyen szerszámok. Lehetséges, hogy ezeket a lóháton nyíllal harczoló numidák és iberek ismertették meg a rómaiakkal.

Az 73., 74. és 75. ábrák a Riggs-gyűjteményben őrzött kengyeleket mutatják.

A 74. ábrán *3*-mal jelölt kengyel a Compiègnei kastély

múzeumából a *4*-el jelölt pedig a Lancelot du Lac-féle kéziratból. E szerszám a le- és fölszállás könnyítésére s az ülés szilárdítására szolgál. Közép-Európában legelőbb a háromszögletűek terjedtek el, de a XIII. században már kerek alakúak is voltak. Készítettek olyan kengyelt is, melynek egyik oldala jobban ki volt hajtva,

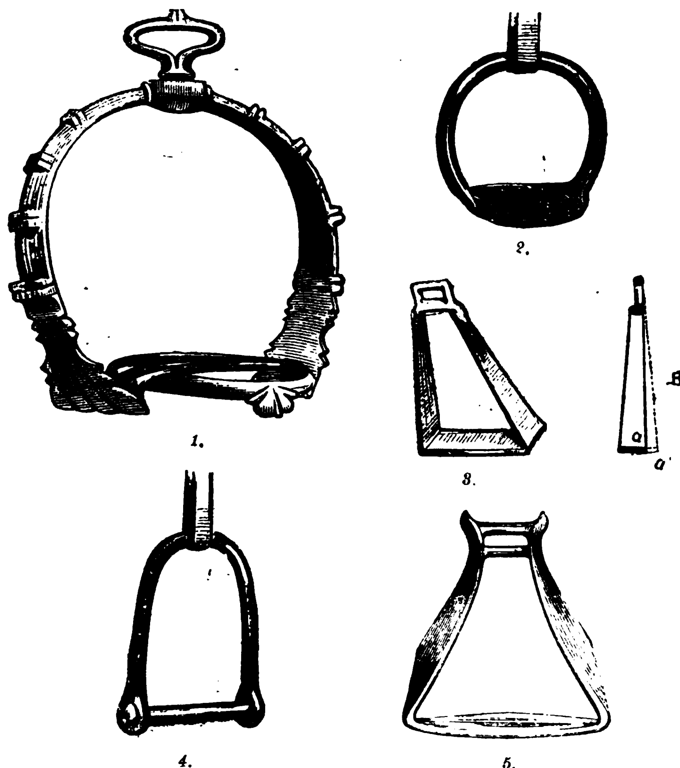
73. ábra.

mint a másik, minek következtében excentrikus módon függött a szijon és a lábnak biztosabb támaszkodó helyet nyujtott, s a kengyel elvesztése nem esett meg olyan könnyen (74. ábra *3.*). Ez különösen a lóhátról hátrafelé nyilazó harczosokkal gyakran történt meg. E népeknek kell tehát a kengyel ilyen alakításának föltalálását tulajdonítani. A bayeuxi falszőnyeg s a X., XI., XII. és XIII. századbeli kéziratok ábrái jobbadán mind háromszögletű

kengyeleket mutatnak. Csak a XIV. században találkozunk más különféle alakúakkal, a többek között olyannal, melynek talpa át van lyukasztva, hogy párnácskát

74. ábra.

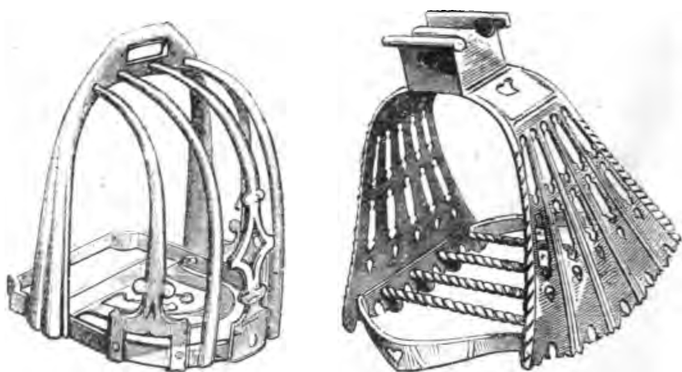
lehessen hozzá illeszteni, a sarútalp csuszásának megakadályozására. A 73. *1.* ábra a hegyesorrú vassarúhoz illő kengyelt mutat.

A 73. *2.* ábrából látható kengyel oldalai szélesek, hogy

a lábfejet kellően oltalmazzák. 1430 körül ismét kerekded kengyeleket használtak (74. *2.* ábra).

Abban az időben, mikor a vassaruk orra szélesebb lett, a kengyeleket is szélesebbre készítették, mint azt a 74. *1.* ábrából látni. Ennek az a rossz oldala volt, hogy a saru gyakran a talpat alkotó vaspálczák közé akadt, vagy az egész láb átcsúszott a kengyelen, a mi a lónak fölbukása esetén a lovasra végzetes lehetett, miért is zárt

75. ábra.

talpú és elül rostélyozott kengyelekre tértek, melynek alakja a 75. ábrából látható. Az arab kengyelek széles-talpúak voltak és gyakran hegyben végződtek, hogy a sarkantyút pótolják, a török kengyelek szintén ilyenek voltak, míg a persáké a nyugaton használtakhoz hasonlított.

A kantár arra szolgál, hogy hozzá erősítsük a lóvezetésre szánt zablát és kantárszárakat. Az utóbbiakat ma a hámos lovaknál gyeplőnek nevezik, régen valószínűleg a hátas lovaknál is annak mondták. E szó a török *„jeplik“*-kel

egy eredetű s a „*jip*“, „*jöp*“ = szalag, tőszóból származik.[1]

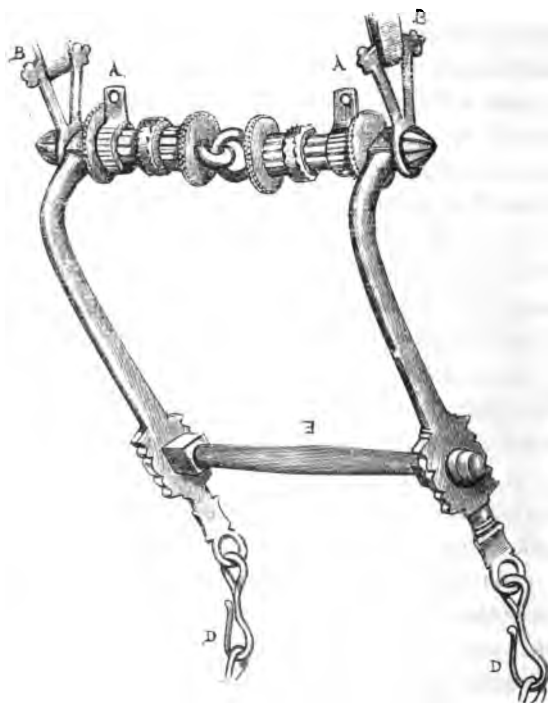
A kantár szó szintén török eredetű, töve kan, kang, a kam = kötni szótő mellékalakja,[2] magyarul féknek is nevezték.[3] Azt hiszem, hogy a fék eleinte minden olyan szerszám jelzésére szolgált, a mely a ló szabad akarata nyilvánulásának gátat vetett, tehát a zabláénak is. Ma a fék, mint a lószerszám egy része csak a kötőfék összetételében él, ez pedig nem egyéb, mint olyan kantár, melyhez nem zabolát, nem vezető szárakat, hanem a karó vagy jászolhoz kötni szokott szárat, kötelet, lánczot stb. erősítették. Volt idő, nem is olyan régen, hogy kantárul és kötőféköl a katonaságnál is egy és ugyanaz a szerszám szolgált. A Hortobágyon, hol a csikósok még részben megtartották a régi szokásokat, ma is látni eleget. Ennél pihenéskor a zablát lecsatolták s a fékfej kötőféköl szolgált. A fék részei a fejrész *(têtière)*, a homlokszíj *(frontal)*, a pofaszíjak, a kantárszárak vagy fékszárak *(rênes)* és a zabla.

A zabla alsó ágai Európában a XIII. századig igen hosszúak, néha egyenes, néha könyökszerűen megtörtek, s egy rudacska köti őket egymással össze; eleinte e e rudacskához akasztották a kantárszárat. Anjou Károly 1289-iki pecsétjén tisztán kivehető, hogy a rudacskán a kantárszár áthúzására szolgáló két lyuk van.[4] A XIV. században már e rudacskák eltünnek s a kantárszárakat a zabla alsó ágai végéhez forrasztott mozgó karikákhoz csatolják. Voltak azonban olyan zablák is, a melyeknek

[1] Vámbéry: „Magyarok eredete.“
[2] U. o.
[3] Nyelvtörténeti Szótár.
[4] Demay, Le costume du moyen-âge d'après les sceaux.

alsó ágain karika volt, de azért az összekötő rudacska sem maradt el; ilyen látható Jean de Chalons 1301-iki pecsétjén.[1]

76. ábra.

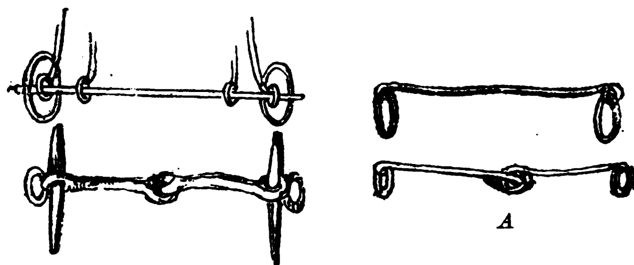
A középkorban divatozott zablák többféle alakjának magyar neveit nem ismerjük; most mindössze is kettőt, a feszítő és csikózablát különböztetjük meg. Amannak hatása emeltyűszerű, hol a súlyt az állazó lánez helyet-

[1] Demay. Le costume du moyen-âge d'après les sceaux.

tesíti, a mennyiben a rövidebb, felső ága előreesését megakadályozza és a hosszabb alsó ágaknak hatását előmozdítja.

A csikózablának szájba való része két vasrudacskából áll, melyek csuklóval vannak egymáshoz erősítve (77. ábra). E zablákat a kantárhoz karikákkal kapcsolják; ezekhez csatolják a kantárszárakat is. Az efféle zablának az a rossz oldala van, hogy a szár egyoldalú meghúzása következtében a karika könnyen a ló szájába jut. Ezt megakadályozandó, már a legrégibb időben peczkeket helyeztek a karikák-

77. ábra.

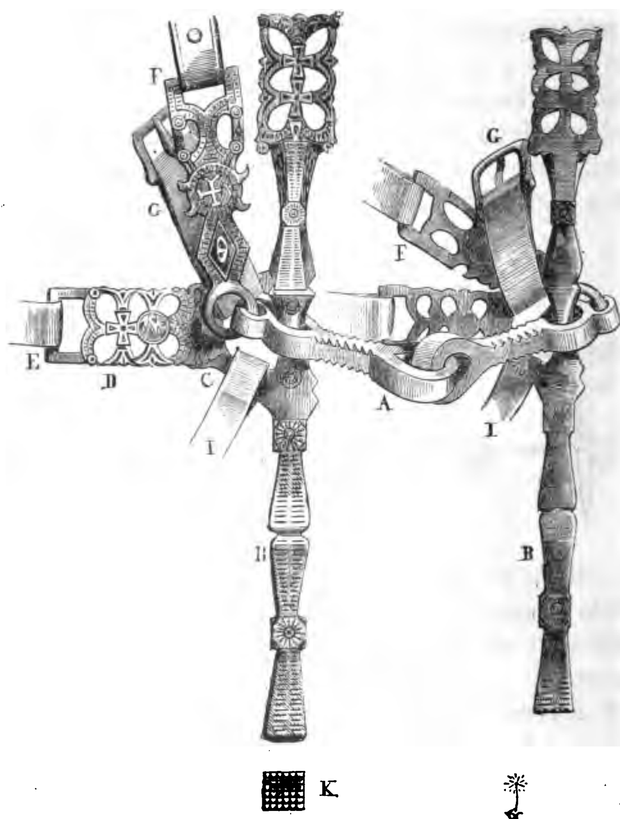

hoz. (Ilyen peczkes zablákat használtak részben a honfoglaló magyarok is, mint azt a Nemzeti Múzeumban őrzött e korbeli zablák mutatják). A középkorban is voltak a mostani *„pelham“*-nek nevezett zablákhoz hasonlóak. Ezek a rendes feszítő zablától abban különböznek, hogy szájba való részük a csikózabláéhoz hasonlóan két darabból áll.

A nápolyi múzeumban van egy zabla (76. ábra), melynek felső szára nincs; ennek helyén csak a pofaszíj becsatolására szolgáló háromszögletű rész van meg. Ez nagyon tökéletlen szerkezet, mert sem a csikózabla egyszerű, sem az igazi feszítőzabla emeltyűszerű hatásával nem

bír. Ilyen zablákat használtak mindaddig, míg a normannok és a keleti népek más jobb zablákkal nem

78. ábra.

ismertették meg az európaiakat. A 78. ábra egy koraközépkori zablát mutat, melynek felső és alsó szárai között hosszúság tekintetében nincs különbség, a mi az

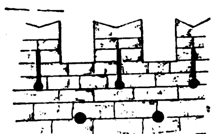
emeltyűszerű hatás rovására volt, mert a zablának csak akkor lehet emeltyűszerű hatása, ha az első szárak hoszszabbak, mint a felsőek. Helyes arány 2 : 1. Az 1 : 1 aránynál hatás nem lehet. A zablakészítők ma épp oly kevéssé ügyelnek a szárak arányára, mint a régiek; ez az oka, hogy annyi czélszerűtlen zablát láthatunk. Helyszűke miatt a zablákkal — a lószerelék e legfontosabb részével — és az egyéb lószerelékekkel nem foglalkozhatom többet, csak azt jegyzem még meg, hogy a régi szókincsünk között foglalt *kármányzabláról* és *kemény zabláról* azt hiszem, hogy mind a kettő a feszítőzabla fogalmának kifejezésére szolgált. Hiszen a nép sok helyt ma is keményzablának mondja ezt, megkülönböztetésül a csikózablától. Azok, kik a német *„Stangengebiss“* vagy franczia *„mors de bride“* fogalmának kifejezésére a feszítőzabla elnevezést szerkesztették, bátran megtarthatták volna a kármányzablát. Megjegyzendő még, hogy feszítő és csikózablát egy kantáron egyesítve a középkorban nem használtak.

A mongolokról azt írja Herberstein, hogy rossz kantáraik voltak; ebből azt kell következtetni, hogy a kantárak nem voltak oly csínnal készítve, mint a nyugatiaké, de talán azt is, hogy csikózabláik voltak, mint a kozákoknak ma is, és nem olyan feszítőzablájuk, mint a lovagoknak, s ez tűnt föl rossznak a nyugati kantározáshoz szokott szemnek.

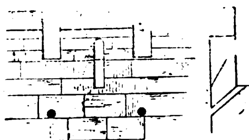
A törökök zablája fölötte erős, valamint az araboké is, mert ezek a zablát inkább a sebes járásban való hirtelen megállításra, mint a tulajdonképeni vezetésre használták. A vezetést inkább felső testüknek jobbra vagy balra való hajtása által érték el.

Várak. A keresztes háborúk után új korszak kezdődik a várépítésben. Eddig a falaknak magasra emelésével beérték és azt csak olyan szélesre építették, hogy az ostromgépek hatásának lehetőleg ellentálljanak, de a védő gépek elterjedésével a falakat olyan szélesre kellett készíteni, hogy rajtuk gépeket lehessen elhelyezni.

79. ábra.

Ghibelin ormózat.

Welf-ormózat.

Ballistraria (lövőtorony).

Ormózat.

Ezt azzal is elérték, hogy a falak belsején támasztóoszlopokat emeltek s azokat beboltozták.

Néha a gépeket a falakba vágott nyílások mögé a földszínre állították.

Az *ormókat* [1] *(creneaux, merlons)* embermagasságnyira emelték s az ezeket összekötő mellvédet fél olyan magasra. A szögletekben, s ha a falak részei hosszúak voltak, más helyeken is „ballistraria"-knak nevezett tornyokat

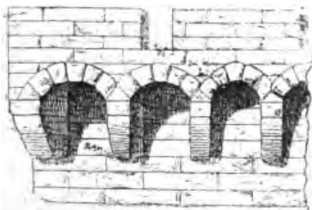
[1] Ormó a falnak kiegészítő része, köznyelven gyakran ormónak nevezik a falat magát is.

emeltek, azért, hogy onnan a falak alá jutott ellenség oldalait lövöldözhessék.[1]

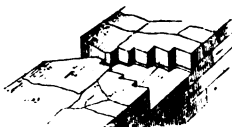
A keletiektől eltanult erkélyeket fallal vették körül, s ezekbe lövőréseket vágtak. A padmalyban nyílások[2] voltak, melyeken égő szurkot, forró vizet stb. öntöttek le *(machicoulis)*.

Mikor a *kurtina* falain csupán mellvédnélküli ormók voltak, az ide állított ember csak úgy láthatta a fal lábánál működő ellenséget, ha a két ormó közötti nyí-

80. ábra.

Machicoulis.

Lövőrés.

lásba állott, akkor pedig teljesen fedezetlen volt; e végből készítették a XII. századtól kezdve a lövőrésekkel ellátott mellvédeket és a fafolyosókat *(bretèches)*. A fafolyosók csakhamar veszedelmeseknek bizonyultak, mert az ostromlók gyakran fölgyújtották s ezért a XIII. és XIV. századtól kezdve kőalappal építették.[3] Később az ezek lövőréseiből kinyúló kőgerendákra egy ormózott

[1] Ezt nevezik katonai műnyelven oldalpásztázásnak (flanquer. flanquement). Ezt a keletiektől tanulták az európaiak.

[2] Moncharabis, machicoulis- vagy machecoulisnak nevezték nemcsak a nyílást, hanem azt a kiszögelő galeriát, erkélyt is, melyben ezek alkalmazva voltak.

[3] Hanem azért ezentúl is «bretèches»-nek nevezték.

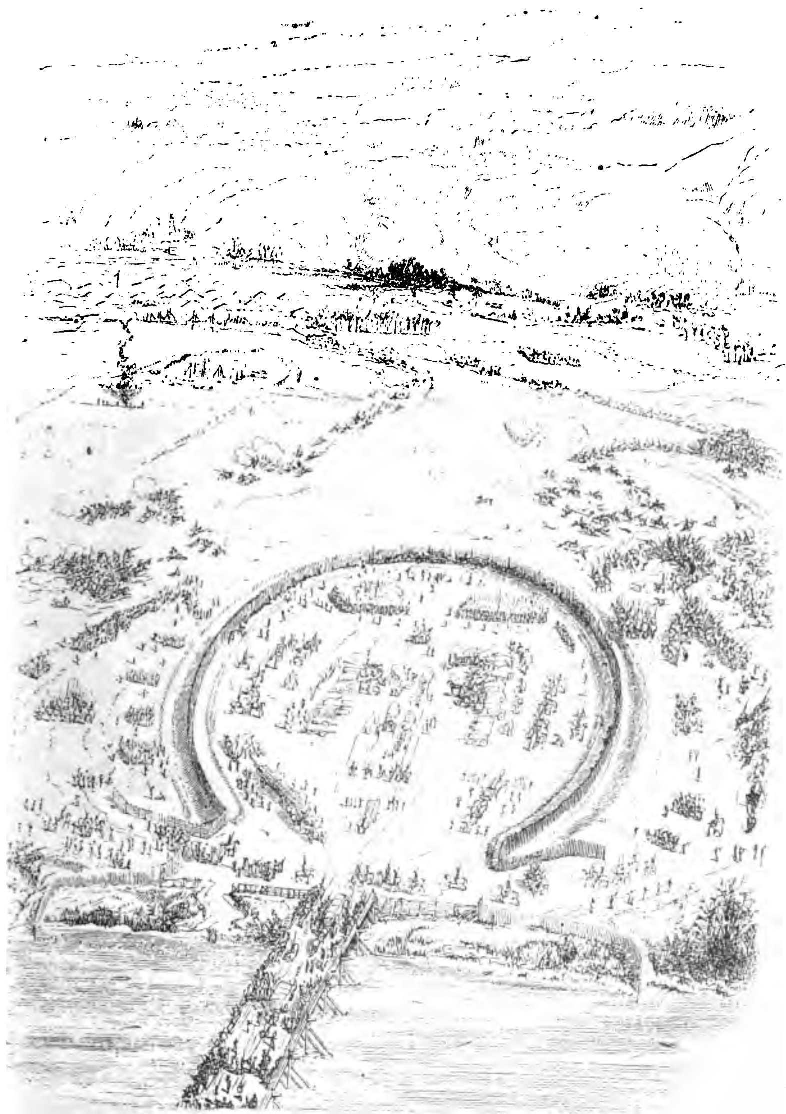
falat emeltek s a főfalra egy második falat húztak. E két falat rézsútos födél kötötte össze. A főfal mögött egy kétemeletes folyosó húzódott végig.

Említettük már, hogy az oldalpásztázásra tornyokat emeltek. A XIII. században Francziaországban e tornyokat nagyobbra építették s oldalaikat is meghosszabbították az által, hogy egy kiugró részt ragasztottak hozzá. E nyúlványoknak az az előnyük volt, hogy a falat éppen ott erősítették meg, hol a faltörő-kos működött, vagy az ellenség aknát alkalmazott, továbbá, hogy a kurtinák[1] előtti tér pásztázására szolgáló oldalat meghosszabbították. A tornyoknak ez a változtatása éppen úgy, mint a régieknél, legelőször is a kapuk mellett nyilvánult, s így keletkezett a propugnaculum, melyet a keleti eredetű „barbacane"-nal[2] hoztak kapcsolatba. A barbacane külső épület volt, mely valamely kaput fedezett s rendeltetése az volt, hogy mögötte és a körfedél előtt gyülekezhessen a kirohanni készülő csapat. A barbacane-t rendesen fából vagy földből készítették, csak a legritkább esetben épült kőtörmelékből, a mikor aztán árokkal, fölvonó-híddal s palánkkal látták el s a tulajdonképeni kapuval megerősített folyosó által kötötték össze. Ez két párhuzamos falból, vagy földsánczból, vagy palánkból állott. Ezt már coffre- vagy caponnière-nek lehet nevezni. A barbacane főrendeltetése volt a külvilággal való összeköttetést biztosítani és hol hídfő, hol külső-erőd jellege volt. Kétféle barbacane-t lehet megkülönböztetni; az egyik szoros összefüggésben volt a kapuerőddel, a

[1] Kurtin-nak nevezik a két torony vagy két bástya közötti falat (*courtine*). Bástya (*bastion*) a fal vagy sánczöv kiszögelő része.

[2] Barbacane valószinűleg a persa nyelvből származik.

81. ábra.

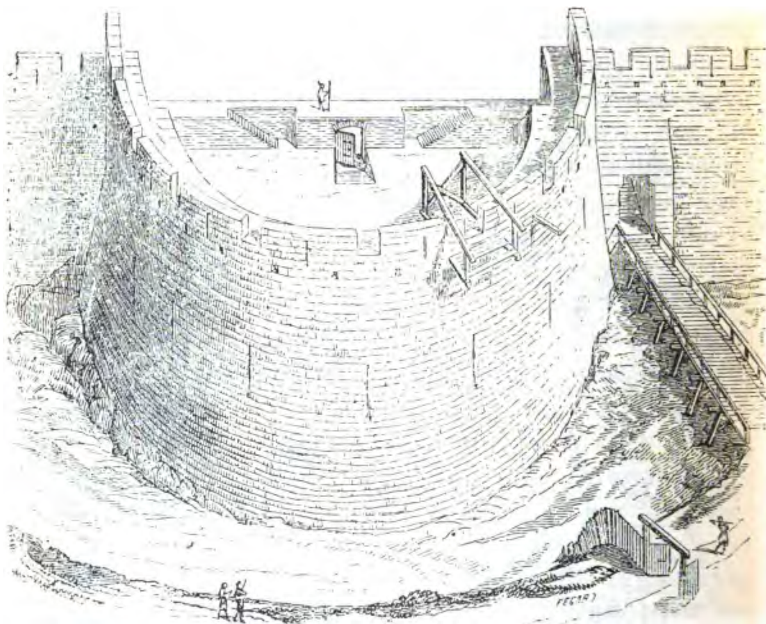

Képzeletből rajzolt barbacane.

másik pedig önálló volt. Az előbbeni esetben a kapuerőd a barbacanne-nal el van a körfaltól választva, s berendezésük kétféle módon történt (84. ábra).

Az egyik mód szerint a kaputól jobbra és balra fekvő

82. ábra.

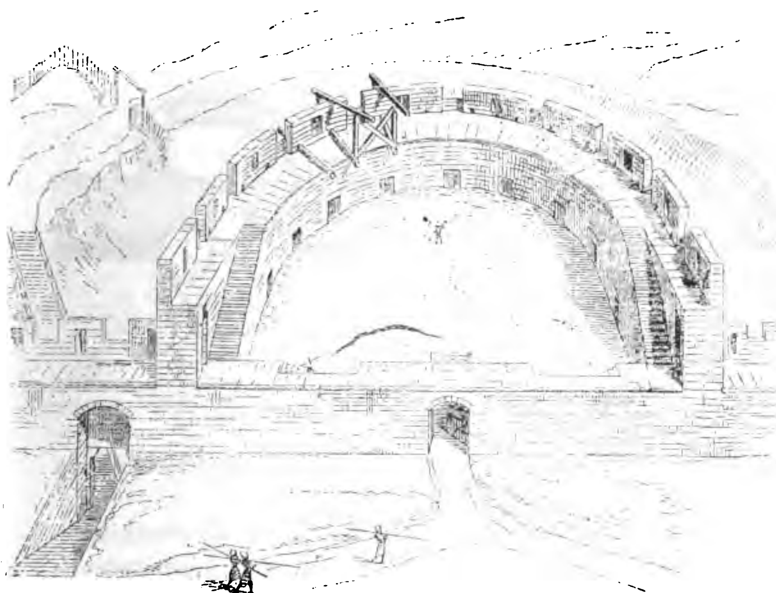

Carcassone-i barbacane. (Külső nézet.)

két tornyot a körfallal vagy fölvonó hidak kötik össze, vagy pedig teljesen el vannak egymástól úgy választva, hogy egyikből a másikba nem lehet átmenni. Ez esetben mindenik toronynak külön bejárása van, mely azonban soha sem volt a kapu alatt. A kapu boltozata alatt vannak azok az ajtók, melyeken át az első helyiségekbe lehet

jutni. Az előudvarból egy *caponnière* (boltozott folyosó), vagy ehhez hasonló építmény, a mely akár két rész összeköttetésének biztosítására, akár az árkok védelmére szolgál, vezet a barbacane-ba. A caponnière néha az árkon átvezető hidnak mellvéde, mely esetben a barbacane-t hídfőnek lehet tekinteni.

83. ábra.

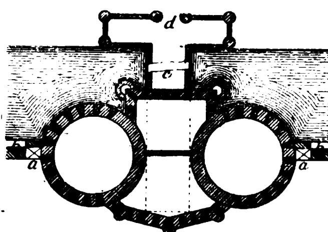
Carcassone-i barbacane. (Belső nézet.)

A második mód több biztosságot nyújt. Ennél két torony között van a kapu bolthajtása, s e fölött emelkedik a harmadik torony; a kapu bejárása a város felé egy negyedik toronynál két ágra oszlik. A caponnière az árkon keresztül van építve s barbacane-ban végződik, mely előtt szintén árok van.

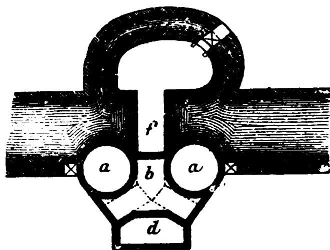
Abban az esetben, a mikor a barbacane önálló építmény, az erősített folyosó, mely a körfal és a külső épület között van, hosszabb, rendesen nem egyenes, s a barbacane alaprajza kerek. A vár és város között tudni illik az *esplanade*-on is vannak félkör alakú barbacane-ok.

Az önálló barbacane-okat rendesen fából készítették, ez az oka, hogy korunkig kevés maradt fenn. Viollet le Duc Carcassone várának itt bemutatott alaprajzán

84. ábra.

Kapu.
a) felvonó híd; *b*) fal; *c*) híd; *d*) tambour mint hídfő.

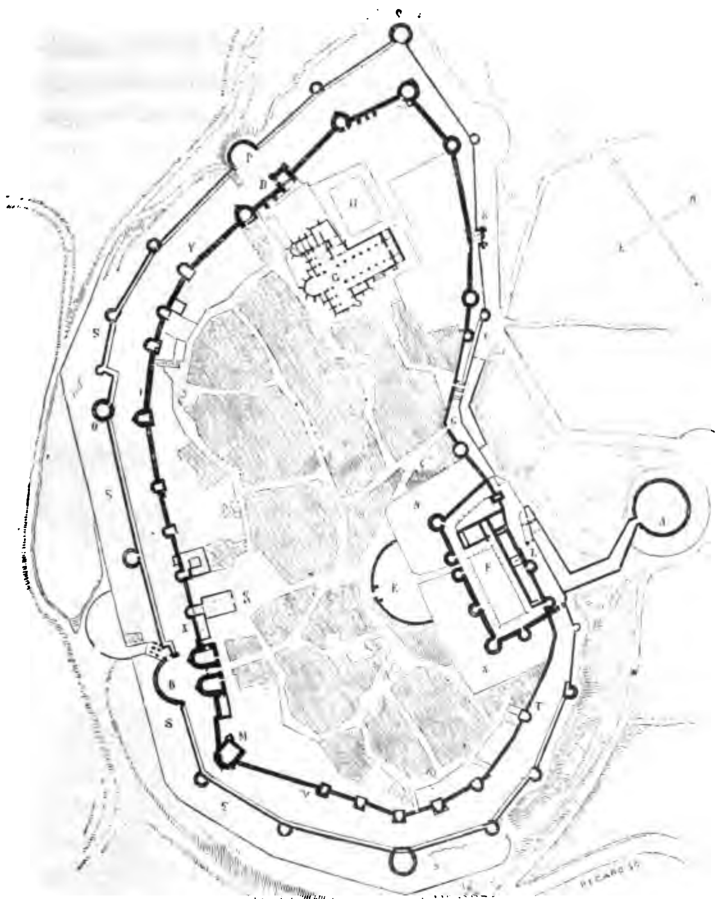

Kapubástya.
a) alsó tornyok; *b*) felső torony előbbiek felett; *d*) negyedik torony; *f*) árok (caponnière).

kívül Schultz Alvin említi a krakkói St. Flórián-kapu előtt volt külső barbacane-t.

A tábori erősítésben is alkalmazták az ily szerkezeteket, St. Lajos például a Niluson való átmenetelének biztosítására a Mastoure-i csata után barbacane-t építtetett (81. ábra).

Fontos részei a kapus berendezéseknek a fölvonó híd a csapórács, és csapógerendás kapu (86., 87. és 89. ábra). A fölvonó híd leeresztve kő- vagy fapadon nyugodott s ha fölvonták, a különben is erős kétszárnyú kaput födte. A fölvonásra szolgáló lánczok vagy kötelek a kapu csarnokában voltak s a falon alkalmazott nyílásokon húzták át.

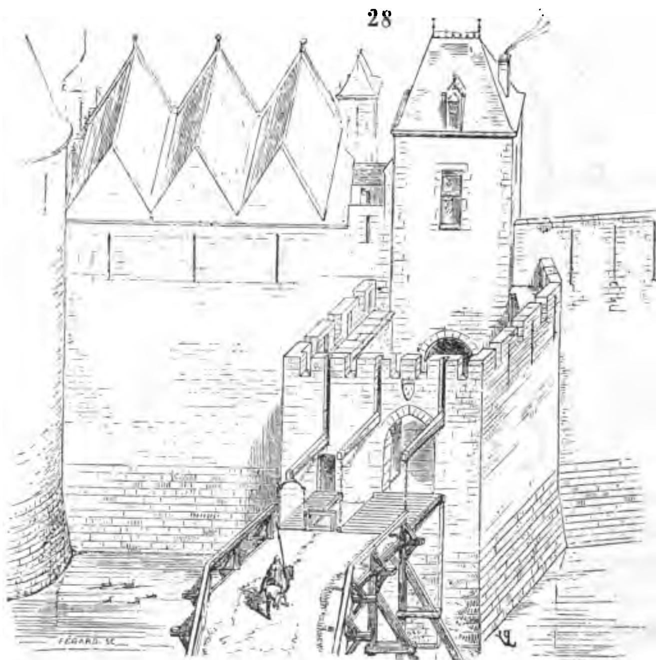
85. ábra.

Carcassone alaprajza.

1 *A*. Barbacane.
6 *F*. Kastély.
12 *L*. Kapu.
14 *N*. Árok.
5 *E*. Barbacane (Szent Lajos építette).
2 *B*. Kapu.
18 *S*. Széles árok.
15 *O*. Magas torony (isolált donjon).
X. *Y*. *Q*. Lice (Zwinger).
17 *R*. Négyszögletű torony.
19 *V*. Lice.
13 *M*. Torony (Tour dite du Trésau).
4 *B*. Poterna.
16 *P*. Barbacane.

Csapórács (hertes, sarracins) néha kettő is volt minden kapunál, az egyik közvetlenül a tulajdonképeni kapu mögött, a másik a kapufolyosónak csak befelé szolgáló nyílásánál.

86. ábra.

Montargis kastély kapuja.

A keresztes háborúk óta az alacsonyabb külső s a belső főfal közötti tért, melyet azelőtt tornahelyül használtak *(lice),* úgy rendezték be, hogy két vagy több párhuzamos fal közül a belső az előtte levőnél magasabb volt; az

e falak közötti terek mind meg annyi külső műveknek tekintendők. Ezt nevezték a németek „Zwinger"-nek.[1] A tökéletesedett hajítógépek s a pyrotechnika eredményes alkalmazása következtében magasabbra emelt erős falakat a francziák „chemise"-nek nevezték.

Az erősítés jelentékeny része ebben az időben a „donjon"-nak[2] nevezett főtorony volt, melyet már nem épí-

87. ábra.

Csapógerendás kapu.

tettek többé elszigetelve, hanem a fal gyöngébb részével összefüggően. Ettől az időtől kezdve őrtorony rendeltetése volt, hogy jobb kilátás nyíljék; gyakran fából készült tornyot emeltek a tetejébe.

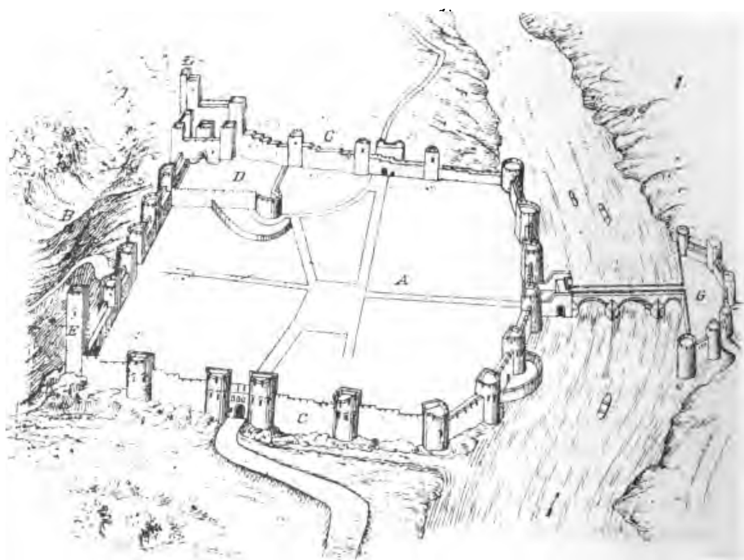
[1] A honvédelmi minister megbizásából szerkesztett katonai szótár kapuköznek nevezi; azt hiszem ez az elnevezés nem elég szabatos, jobb lenne falköznek nevezni.

[2] A donjon eleinte a fellegvárat jelentette, azaz az őrség végső menedékét s elszigetelve épült az erősített hely belsejében, ekkor francziául «beffroi»-nak is nevezték.

88. ábra.

Donjon.

A francziáktól helyreállított római vár alaprajza.

Francziaországban és Angliában falközt (Zwinger) és erkélyt ritkán alkalmaztak és az utóbbiak helyét nyolczszögletes, földig érő tornyok pótolták.

A várak alaprajza rendesen derékszög volt, és az erősítés

89. ábra.

Kapu leereszthető rácscsal.

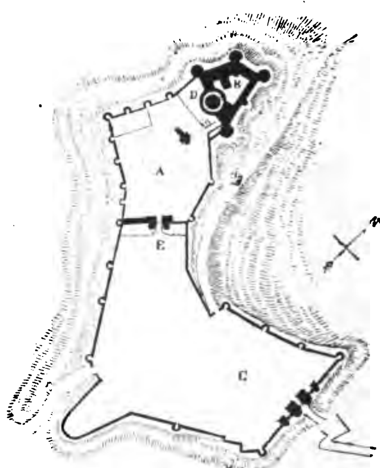
ellenálló képességét belső szakaszokkal fokozták. A falakat rendesen terméskőből emelték, de gerendákat is foglaltak belé, hogy rugalmasságukat fokozva, ellentállóbbakká tegyék.

A hűbérkorszaknak egyik legjelentékenyebb erősítése a coucy-i, melynek Melleville után közölt leírásából töké-

letes képet alkothatunk magunknak a várépítés akkori rendszeréről.

Coucy (lásd a 90. ábrát) Champagne-ban egy hosszú meredek emelkedésen van, mely a körülte fekvő völgyek fölött uralkodik; három részből áll, a városból *A*, az elővárból *(baille, bassecour) B*, és a kastélyból *C*.

90. ábra.

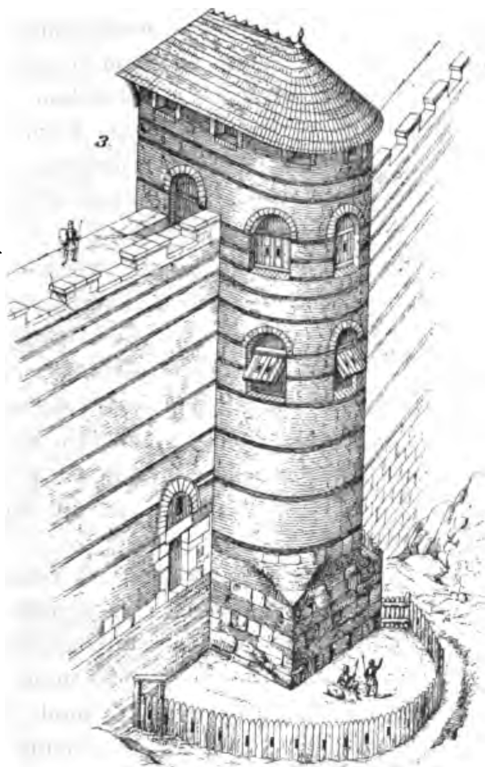

Coucy alaprajza.

A várost erős körfal veszi körül s az elővártól árok választja el, melyen át erősített hidas-kapu szolgált a közlekedésre. Az elővárban boltozott utak *(poterna)* vannak, melyek kirohanásra s csapatok elhelyezésére szolgáltak. A kastély a legmagasabb helyen épült; ezt is széles árkok választották el az elővártól. Alaprajza szabálytalan négyszög, szögletein 4·33 méter magas kerek tornyok emelkedtek. A körfal három oldalát lakásul szolgáló épületek foglalták el, az elővár felé eső negyedik oldalon

keskeny és mély árok mögött volt a kerek donjon. Az árok és e között emelkedik az öt méter széles hatalmas „chemise“.

91. ábra.

Önálló erődnek tekinthető torony, a mely a kurtinától elkülöníthető. (*Carcassone.*)

A háromemeletes donjon magasabb a kastélynál s lapos teteje ormózott fallal volt körülvéve; körülete 100 m. magassága 60 m., falainak szélessége legfelül 2·3 méter.

A plate-forme körül gyámkövek állanak ki, melyekre ostrom alkalmával fafolyosót emeltek.

Eleinte a városok lakói önmagukért vették a várost fallal körül, önérdekükben erősítették meg. Az államok szerves megalakulása után ennek meg kellett változni; az államot kellett megerősíteni, az állam belsejébe vezető utak kijáratait kellett elzárni, a határokon sánczokat vonni. A határsánczok rendesen egyik folyótól a másikig terjedtek, egy tengertől, egy hegytől a másikig emeltek falakat vagy vontak sánczokat. Ebbe a kategoriába tartoznak a svajczi „*Letzé-k*“.

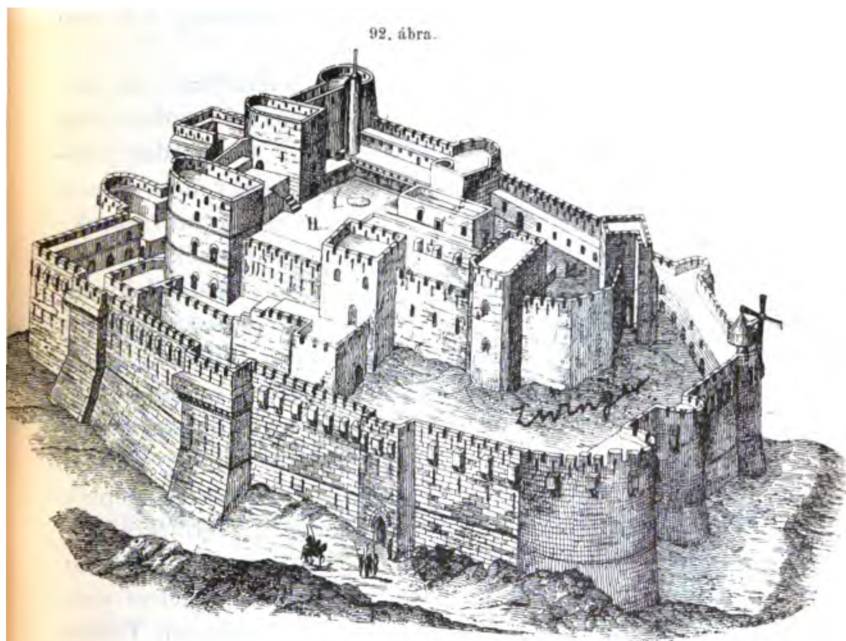
Azok a néptörzsek, melyek egy-egy völgyben laktak, a völgy bejáratait zárták el. Nagyobb államok népei hosszú falakat emeltek, mint például a chinaiak. Hogy Európában ehhez hasonló építményt nem találunk, annak tulajdoníthatjuk, hogy az európai államoknak sem annyi munkaerejök, sem annyi pénzük nem volt a régi időben, mint Chinának és hogy a későbbi időben a hadviselés módja annyira tökéletesedett, hogy az ily építkezések fölöslegessé váltak.

Államalakulás idejében e népmozgalmak vezetői a mesterséges erős határokat pótolandók, arra igyekeztek, hogy természetes határaik, stratégiai akadályok, folyók vagy hegyláncok legyenek, melyeken csak bizonyos helyeken lehessen átkelni, s ott hol átkelés, például híd, gázló vagy szoros volt, erődöket építettek, valamint ott is, hol kevés munkával lehetett átjárót késziteni.

Az erődök lánczolatát mesterséges határvonalaknak lehet tekinteni, úgyszintén az egyes *völgyzár*-akat is. Eddig a városok erősítették meg magukat s a polgárság saját érdekében védelmezte azokat, ettől az időtől kezdve az államnak a köz érdekében kellett tervszerűen vára-

kat építeni. Ez azonban csak a tűzi lövő-fegyverek általános elterjedése után jóval, lehet mondani csak a harmincz-éves háború idejében, történt s ezért itt erről bővebben nem fogunk szólani, csak azt említhetjük meg, hogy ezzel bizonyos mértékben már a XIII. században is talál-

92. ábra.

Az ispotályosok vára Syriában.

kozunk és pedig Francziaországban, hol a „marches“ birtokosainak várai egymásközött bizonyos viszonyban állottak s e viszonyban levő várak sora pótolta a határ-sánczokat. Így volt ez a pyrenéi félszigeten is, hol a mórok és keresztények egyaránt várak láncolataival oltalmazták, erősítették határaikat.

Spanyolországban, Portugalliában és a baleári szigeteken a kimagasló pontokon épült őr- és kémlelő tornyok, jelző és gyülekező helyek határsánczokkal voltak összekötve s nagy szerepük volt a középkori háborúkban. Ilyen arab eredetű minaret-szerű tornyok már a legrégibb időben emelkedtek az araboknak a pusztaság felé eső határain.

Közép-Európában, különösen Németországban csak később fejlődött ki a határbiztosítás, mert a népben nem volt meg a kellő összetartozási érzék s a közérdek méltánylása; az önállóság után törekedő nagy urak ennek fejlődését akadályozták; a saját magukra hagyott városoknak az ököljog idejében önzőknek kellett lenniök, a német fejedelmek pedig Rómára vágytak s nem volt idejük a nem egységes állam határait biztosítani. Francziaországnak természetes határa volt, csak Svajcz tesz kivételt, hol a „*Letzék*"-nek, mint már említettük, nagy szerep jutott.

Várvívás. A középkor első évszázainak ostromairól keveset tudunk. Nagyobb részük körülzárásból vagy rohamból állott; a régi hagyományokat elfelejtették, gépeik tökéletlenek voltak. Jellemző, hogy a körülzárásnak nagyobb nyomatékot adandó, az ostromlók kővárakat építettek, a mi világos jele annak, hogy a védelem erősebb volt, mint a támadás. 853-ban a normannok Tourst több kővárral vették körül. Hódító Vilmos Arques körül a váraknak egész lánczolatát emeltette a körülzáró vonal megerősítésére és Domfront donjon-jának körülzárása végett pedig négyet.

A középkori ostromok lefolyása körülbelül a következő volt: Először rajtacsapásssal igyekeztek a vár birtokába jutni; a kapukat betörték, a fölvonóhidakat lefeszítették, lábtók segítségével a falakra másztak; ha

ez nem sikerült, az árkokat tömték be földdel, kővel, fával, szalmával, rőzsével, holttestekkel stb. Hogy ebbeli munkájukat a védelmezők ne háborgathassák, macskáknak nevezett védő szerszámokkal oltalmazták magukat. (93. ábra.) Ezek kereken tolható fakunyhók voltak.

Az árok betöltése után, ha gépük volt, azokkal kezdtek működni, ha pedig nem volt, a falak megmászását próbálták meg. A falak lerontására szolgáltak a különféle gépek s az aknák. Abban az esetben, mikor folyóvíz vagy vízzel telt árok óvta a falakat, tutajokra, csolnakokra

93. ábra.

Macska.

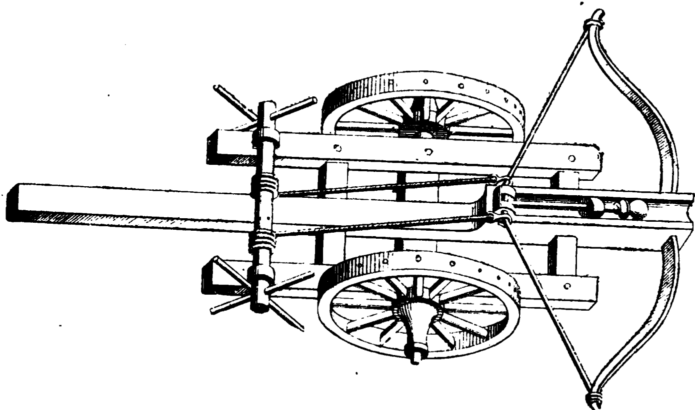
helyezték a tornyokat. Körülzárás esetén ostrom-sánczvonalakat és ostrom ellen-sánczvonalakat alkalmaztak.

A védelmezők mindenekelőtt a váratlan rajtacsapás elleni való intézkedéseket tették meg s ezért a várat könnyű palánkkal vagy sövénynyel vették körül. Ezek s a várfal között őrző kutyákat tartottak, melyeknek örvéhez erősített zsineg a toronyba alkalmazott haranggal volt összeköttetésben. Az őrtoronyban felváltva őrök voltak, kik a közeledési vonalakat figyelték meg s ha valami gyanúsat vettek észre, azonnal jelt adtak a kürttel vagy a harang meghúzásával. Ha az ostromnak ellent akartak állni, a védelmi eszközöket, a pajzso-

kat, ernyőket stb. a falakra hordták. Különféle módon készített csáklyákat használtak az ostromlók szerszámainak megfogására, épp olyanokat, mint a rómaiak. Köveket, gerendákat zúdítottak az ellenségre, ezenkívül épp olyan gépekből hajítottak lövedéket, mint az ostromlók.

Majdnem minden várban volt egy torony, melybe végső esetben húzódott az őrség akkor, a mikor már a falakat

94. ábra.

Espringolle, springarda.

az ellenség elfoglalta. Innen több-kevesebb alagút vezetett a szabadba, ezeken át az őrség szükség esetén megszabadulhatott.

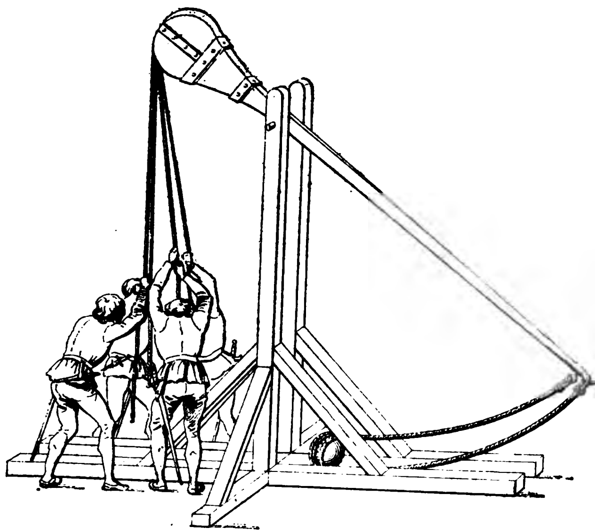
Hadigépek. A középkorban használt hadigépek háromfélék voltak, ú. m. faltörők *(machinae oppugnatoriae)*, hajító- és lövőgépek *(m. jaculatoriae)* és fedezetet nyújtók *(machinae tectoriae)*.

A faltörőgépek nemei: a kos *(belier, mouton, bosson, bercellus, berbix)*, a skorpió *(tarantula, scorpio, taratrum, taretrus, tarelle, taladro)*, a falfúró *(vulpes)* és a rák

(cancer). A faltörőgépeket a régiekéhez hasonló teknősbékák oltalma alatt tolták a falakhoz.

Lövőgépek voltak a nagy számszeríjak *(ballista)* és katapulták. Ezeknél valamivel kisebbek voltak a kétkerekű szerkezeten szállított számszeríjak *(espringolle, springarda)* s az ehhez hasonló „*ribaudequin*"-ek. A nagy számszeríjakból köveket és négyszögletű $^1/_2$ kilogramm

95. ábra.

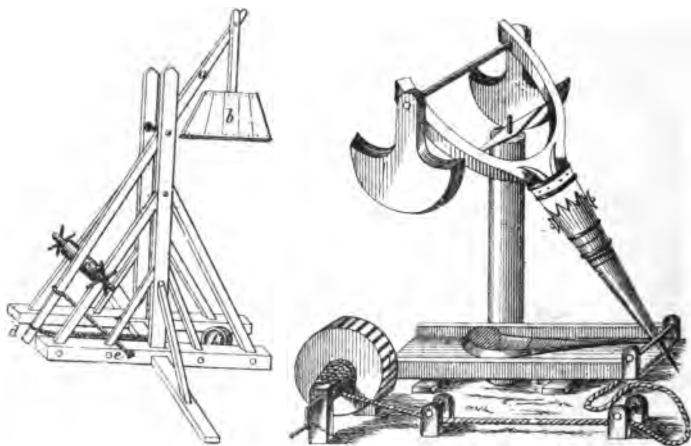
súlyú nyilakat *(garrot, carreau, Bolzen)* lőttek 800 méternyi távolságra. Használtak tompa nyilakat is *(matara, matrat, mataris).* A legnehezebb lövedékeket tréfásan „muschettá"-nak nevezték.

A katapulta oszlopos szerkezetű, óriási rugóval ellátott gép volt, a melylyel leginkább gyújtó-nyilakat *(brulots)* lőttek.

Hajítógépeknek *(engins tournoyables, mangonneaux)* nemei voltak a torbocsil[1] *(trabuquet, trébus, trébuchet, triboc, trabucca, trabuculus, trabocco, trabocchi, trabochillo)*, melynek egyik nemét „blide“-nak nevezték.

Hogy a közönséges torbocsil és a blide között különbség volt, onnan tünik ki, hogy gyakran egymás mellett említtetnek, de különbségüket nem ismerjük.

96. ábra.

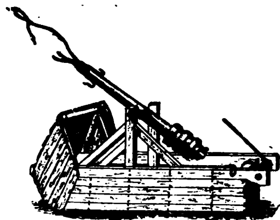

1404-ből való hajítógép. *Két nehezékkel ellátott hajítógép.* A müncheni állami könyvtárban levő XV. századbeli kézirat után.

A mellékelt ábrák különféle hajítógépeket tüntetnek elő. Az eddig említetteket magas szerkezetűeknek lehet nevezni, megkülönböztetésül az alacsonyabb szerkezetűektől, melyeknél a tengelyt kerék mozgatta. A tengely hátsó vége kankalékfával függött össze, melyre a hajító volt elhelyezve. Ennek elején egy rövid emeltyűkar volt

[1] Beszterczei Szószedet.

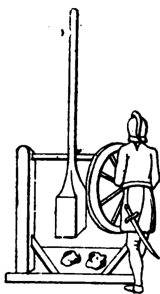
97. ábra.

Működésben levő „bricole“.

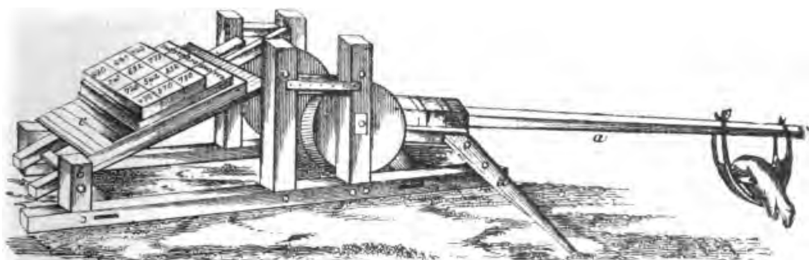
Kereken járó számszeríj.
XV. századbeli Cod. germ. müncheni állami könyvtár.

Triboc.

Mangonneaux (párisi nemzeti könyvtár).
a) emeltyű; *b*) parittya; *c*) ellensúly; *d*) motola.

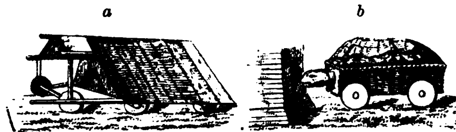
Marga.

erre nehezedett egy szintén tengely körül mozgó, ferdén fekvő híd, mely több nehéz gerendából volt készítve. Erre helyezték az ellensúlyokat. A töltött gép kankalékfáját zárókészülék fogja le. A mint ezt kikapcsolták, a hosszú emeltyűkar 90 foknyira ugrott föl s a lövedéket magas ívben lőtte ki.

Alacsony szerkezetű hajítógépek voltak a *„mangana“ (mangonneau, mangano)* és a *„marga“*, mind a kettőt négy kereken szállították.

A golyóbisszerű kő-lövedékek átmérője 6—24 hüvelyk között váltakozott. Történt azonban, hogy rendkívül nagy

98. ábra.

a) Musculus egy XV. századbeli kézirat után.
b) Tekenős béka faltörő.

és súlyos köveket is hajítottak velük, például Zára ostrománál, 1346-ban 30 mázsásakat.[1] III. Napoleon császár kisérleteket tétetett ez irányban, ezeknek eredménye azt mutatja, hogy 16,400 kg. ellensúlylyal 1400 kg. súlyú követ 70 méterre lehet hajítani. Kő-lövedéken kívül nagy szögekkel televert gerendákat, gyújtó anyaggal töltött hordókat, nehéz lándsákat, holttesteket, dögöt stb. is hajítottak.

Az elmondottakból látszik, hogy e gépeknek nem volt rendeltetése a réstörés, hanem a házfedelek, boltozatok szétrombolása, épületek fölgyújtása stb., tehát az, a mi

[1] Cantu Caesare, „Memorie militare“.

ma a mozsaraké. És ezen kívül dögöknek a várba való hajítása azért, hogy a levegőt megrontsák.

Volt egy neme a hajítógépeknek, melynél a lövedéket bőrzsákba helyezték, mint a parittyánál, ezt *„coulard“*-nak nevezték.

A középkorbeli hajítógépek megjelölésére gyakran a régiek neveit használták. Ebből azonban nem kell azt következtetni, hogy szerkezetük azokéval egyenlő lett volna, mert látni fogjuk, hogy a lőpor használatának elterjedése után is egy darabig a mozsarat trebuc-nek, a bombardát ballistának nevezték.

99. ábra.

Mozgó-torony.

Majdnem bizonyosan állítható, hogy a régiek torsiós gépeit a középkorban nem használták, és hogy a középkori gépeknél a mozgató erő a gravitatio volt. A közeledő és fedezetet nyújtó alkotmányok a következők voltak:

A *fából készült, kereken* tolható mellvédek. A *födött állások* vagy *csarnokok,* melyek a régiek tekenős békáihoz hasonlítottak. Az *ostromló-tornyok (beffroi, chat, chateil, chat à barbe).* Hogy föl ne düljenek, alsó részükbe nehéz köveket raktak; rendesen háromemeletesek voltak.

Gyakran állatok (macskák, kutyák, madarak) hátára kötöttek gyújtó anyagot, különösen a várból kitévedtekére, melyek aztán, ha észrevétlenül jutottak a várba vissza s könnyen gyúló anyag közé bujtak, veszedelmet okoztak.

Az arabok hadigépei a byzantinusokéval voltak azono-

sak; a ballistát „*arradá*“-nak, az onagert „*manganik*“-nak (medsanik) nevezték; sok gondot fordítottak tökéletesbítésökre és oly óriás hatásúakat voltak képesek készíteni, hogy a nyugatiakat rémületbe ejtették. En-Naker 1204-ben 124 font súlyú lövedékeket vetett El-Mehdiya falaira. Használták a faltörő-kost, mozgó-tornyot stb. Ismerték a tűzi lőfegyvereket is, melyekről az illető helyen lesz szó.

A mongolok naphtával töltött hadigépeket használtak az ostromoknál, s ezeken kívül követ hajító gépeket is. Diderot és D'Alembert encyclopaediájában olvassuk, hogy Dsengiz khán malomköveket vettetett gépeivel, de ezt a keleti írók nem látszanak megerősíteni, kik csak 150 fontos kő-lövedékekről tesznek említést.

Puskapor, tűzi lövő fegyverek. A hadigépekből tüzet, gyújtó anyagot már a legrégibb időben is hajítottak, s azt eldönteni, hogy mikor jöttek arra rá, hogy a gyújtó anyagnak feszítőereje is van és hogy annak segítségével lövedékek vethetők — eddigelé nem lehet; de bizonyos, hogy sokkal régebben, mint rendesen gondolják.

A puskapor feltalálását nálunk meg Németországban *Schwarz Berthold*nak tulajdonítják. Pedig róla azt sem tudjuk bizonyosan, vajjon igazán élt-e. A németek maguk sincsenek tisztában, hogy a XIII. vagy a XIV. században élt-e *Constantin Anklitzen,* kit Schwarz Bertholdnak neveznek. Némelyek az írják, hogy 1259-ben élt Mainzban, mások, hogy 1354-ben Nürnbergben, ismét mások, hogy Goslarban vagy Kölnben élt. 1853-ban Freiburgban (Breisgau) emléket állítottak neki, de mindeddig nem sikerült olyan okiratot fölfedezni, mely magyarázatát adná, hogy mi jogon tartják őt ilyen nagy embernek. Mert a genti krónika szavaiból, hogy 1313-ban egy német barát találta föl a puskát, nehéz azt következtetni, hogy Schwarz

Berthold találta föl a puskaport. 1853-ban mindenki tudhatta és pedig igazi, hamisítatlan adatok alapján, hogy a puskapor föltalálója ismeretlen személyiség s valószínűleg az is fog maradni örökké, mert ennek a nagy fontosságú anyagnak föltalálása nem tudományos kutatás eredménye.

Az emberek a tüzet, mióta csak ismerték, mindig fölhasználták, hogy ellenségeiknek ártsanak vele; nem hihetetlen, hogy már Nagy Sándor idejében is használták. Az bizonyos, hogy két századdal Krisztus születése előtt gyújtó anyagot vetettek egymásra a hadakozó felek, mert erről Thukydides, Aeneas a taktikus, Vegetius stb. mind megemlékeznek. Ebből a gyújtó anyagból fejlődött a puskapor; de hogy mikor, biztosan nem lehet tudni, mert eleinte a robbanó por hatása oly csekély volt, hogy a historikusok fölemlíteni sem tartották érdemesnek. Aeneas ilyen gyújtó anyagnak készítését következőleg írja le: „Keverj össze szurkot, ként, csepüt, mannát, tömjént és olyan szurkos fák hulladékát, melyekből fáklyát szoktak készíteni, gyújtsd meg és vesd arra a tárgyra, melyet meg akarsz gyújtani“.

Azt mondtuk, hogy a puskapor föltalálása nem tudományos kutatás eredménye; ezt bizonyítják *Favé* „Étude sur le passé et l'avenir de l'artillerie“ czímű művének következő szavai: „a salétromot a chinaiak régi időtől fogva ismerték, de ez időtájt (969 Kr. u.) jöttek reá véletlenül, hogy porrá törve, kénnel és szénnel összedörzsölve, meggyújtva, különös tüneteket ad; papiros csőbe téve, meggyújtása után e por lángja messze előre csap, a cső pedig a lánggal ellenkező irányban indul meg, maga után hurczolva a láng farkát; ettől az időtől kezdve tudták, hogy ennek a pornak égése mozgást

eredményez, véletlenül meg volt tehát találva a rakéta elve". A rakétáé, melyről Susanne azt mondja, hogy „ez egy hátráló ágyú, a mely egyszersmind lövedék is".

A rakétához nyilat erősítettek és ez volt az első olyan lövedék, melyet puskapor hozott mozgásba. Nem szorul bizonyításra, hogy ennek nem volt nagy hatása, és a rakéta meg az ágyú között még nagy a távolság. A rakétára a külső befolyásoknak nagy hatása van s nem oda megy mindig, a hová akarjuk, az ágyú golyója azonban leküzdi a surlódást s oda jut, a hová lőttük. Éppen így áll a dolog a későbbiekkel is, melyeket Európában használtak, s ennek a körülménynek tulajdonítandó, hogy sem a krónikások, sem a történetírók nem emlékeznek meg rólok kellő módon és csak a városok inventáriumaiból, számadásaiból bizonyíthatjuk be, hogy tüzelő fegyverek a tizennegyedik század közepénél régebben is voltak. Ilyen bizonyíték a többek között az a dal, melyet *Guido Cavalcanti* írt, a ki állítólag a tizennegyedik század elején halt meg. A dal következőleg hangzik:

„Guarda ben, dico: guarda ben,
Ti guarda, non aver vista tarda,
Che pietra di bombarde arme val poco."

(Vigyázz magadra, mondom, vigyázz, jól vigyázz, biztos tekinteted legyen, mert nincs olyan fegyver, mely a bombarda köve ellen érne valamit.)

A chinaiak pyrotechnikai ismereteit *Kien Sun* szerint a tatárok a XI. százdaban tanulták el, az arabok pedig már a VIII. és IX-ikben.

Reinaud „Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et la Chine et de l'art militaire chez les Arabes au moyen-âge" czímű művében azt

mondja, hogy a X. századból olyan eredeti arab katonai művek maradtak fönn, melyek a chinaiak VIII—IX. századbeli pyrotechnikai ismereteinek tudását föltételezik. A leydeni könyvtárban van egy XIII. századi arab munka (1225), melynek czíme: „A hadicselek, városok és szorosok védelme és támadása, Fülöp fia Sándor instructiói szerint"; ennek szerzője több fejezetben foglalkozik gyújtó és robbanó anyagok készítése módjával. Nem egy adat bizonyítja, hogy ázsiai népek már a legrégibb időben használtak gyújtó anyagot a csatákban.

A Krisztus utáni VII. században élő *Callinicus* sziriai építész ismertette meg ezeket a görögökkel. Reinaud, a nagyhírű franczia orientalista, és Favé franczia katonai író szerint ez a gyújtó anyag kátrányból, gyantából, zsíros olajakból és kénből volt összekeverve. A byzancziak is sikerrel használták ellenségeik elűzésére. *Constantinus Porphyrogenitus* a gyújtó anyag készítésmódját állami titoknak nyilvánította, de nem soká maradt az.

Az indiscretio nemcsak a modern emberek tulajdonsága; a régiek is elkövették néha, bármilyen büntetés is volt elkövetőjére szabva; ezért vehették meg az arabok a status-titkot, melyet tőlük aztán a többi európai népek is eltanultak. Az arabok fő támadó eszköze a görög tűz volt, melyet sokféleképen alkalmaztak és különféle gépekkel vetettek. Megjegyzendő, hogy e gyújtó anyagoknak robbanó tulajdonságuk nem volt.

Joinville a francziák leghírnevesebb régi történetírója, ki maga állította 700 fegyveres élén vett részt ama keresztes háborúkban, melyeket IX. Lajos vezetett, ezt az anyagot repülő sárkányhoz hasonlította és azt írta, hogy „Szent Lajos földre borult, mikor meglátta és sírva

kérte Jézust, őrizné meg népeit és őt e veszélytől". Szent Lajos ijedelme különben ok nélkül való volt, mert szárazföldi csatákban a görögtűz senkinek sem ártott, a mit Joinville következő szavaiból következtethetünk: „Szent Lajost és vitézeit elárasztotta a görögtűz, a nélkül, hogy kárt tette volna bennök".

Ha ennek az anyagnak nem is volt egyéb hatása, mint hogy megriasztotta az embereket, mégis el kell a fontosságát ismernünk, mert a háborúban az erkölcsi momentumok hatása sokszor nagyobb, mint a physikaiaké.

Németországon kívül, hol Schwarzot tekintették a föltalálónak, sokáig azt hitték, hogy a XIII. század egyik legkiválóbb tudósa, *Roger Bacon*, az ilchesteri barát találta föl a puskaport, és pedig főleg azért, mert ő a puskaporhoz hasonló olyan anyagnak készítése módját ismertette, mely vízben is égett; most már tudjuk, hogy ez a recept, épen úgy mint a többi, melyet ő tett közzé, arab eredetű és *Marcus Graccus*-nak 1230-iki „Liber ignium ad comburendos hostes" czímű kéziratából van véve, melyet az oxfordi könyvtárban őriznek. Ebben a kéziratban egy por készítésére való utasítás van, mely igen hasonlít a puskapor összetételéhez és 6 rész salétrom, 1 rész kén és 2 rész szénből áll.

Casiri és *Andrès* első művükben azt állítják, hogy a puskaport a chinaiak találták föl, de későbbi műveikben bebizonyítottnak tekintik, hogy az arabok találták föl az olyan robbanó anyagot, melylyel lövedékeket lehet hajítani; azt azonban ők is elismerik, hogy a chinaiak fedezték föl a salétromot és hogy tudomásunk szerint ők használták legelőbb pyrotechnikai czélokra.

Alkalmunk lesz alább arra szolgáló bizonyítékot nyújtani, hogy ez a két tudós is tévedett, és hogy a robbanó

port a chinaiak már az arabok előtt ismerték; a „Recueil des mémoires sur les Chinois“ azt írja, hogy K. u. 969-ben a Song dinasztia megalapítójának, *Tai-Tsu*-nak uralkodása második évében egy keveréket mutattak be, a mely meggyúlt s a nyilakat messze hordta.

A történetírók nagy része azt tartja, hogy Európában Crécynél (1346) használtak először robbanó gyúlékony anyagot, melynek segítségével lövedékeket lőttek az ellenségre, de úgy látszik, hogy ezt az imént említett olasz dal, s *Petrarca* alább idézendő szavai megczáfolják, mert az előbbi 1301-ből való, az utóbbi pedig 1340 körül írta azt. A *Condé* fordította arab kéziratokból[1] olvashatjuk, hogy egy bizonyos Jakub emir, mikor 1205-ben Mahedra városát ostromolta, különféle hadigépeket és menydörgést használt a falak lerontására, és hogy ezek a gépek óriási köveket és vasgolyókat szórtak a városba.

Ebből minden kétséget kizáróan világos, hogy az arabok 1205-ben már robbanó anyaggal lőttek, mert menydörgéshez hasonló hang kiséretében csak robbanó anyaggal lehet köveket és golyókat hajítani.

Dr. Meyer kapitány „Handbuch der Geschichte der Feuerwaffentechnik“ czímű, Susanne tábornok „Histoire de l'artillerie francaise“ és Demmin „Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelungen“ czímű művében említi, hogy Salamon király Belgrádnak 1073-iki ostrománál tűzi lövő fegyvereket használt, Susanne „bouches à feu“-nek, Demmin „Feuerröhre“ nevezi e gépeket, de egyikőjük sem hivatkozik forrásra s egyikőjük sem bocsátkozik szerkezetük magyarázatába s így nem tudhat-

[1] Historia de la domination de los Arabes in Espana, a melyet Marles fordított francziára.

juk, hogy olyan érczcsövek voltak-e, mint a Bölcs Leó taktikájában említett „*szifon*“-ok, melyeknek részleteiről szintén nem tudunk úgyszólván semmit, vagy tökéletesebb gépek.

A legrégibb ismert gép, melyből por segítségével lövedékeket vetettek, az arab „madfaa“, mely nem egyéb, mint fából készült mozsár.

Ibn Khaldun Abderraman, XIV. századbeli berber történetíró következő szavai még világosabban bizonyítják állításunkat: „Abu Jusszuf marokkói szultán a hedsra 672-ik esztendejében (1273) Sidsilmeza városát ostromolta és falai ellen medsanik-okat (hajítógép) kőolajos arradákat és hendamokat használt, melyek vasdarabokkal kevert kavicsokat hajítottak; a hajítást a hendam kamarájában meggyújtott barud[1] okozta, melynek csodálatos hatását egyedül a Teremtő hatalmának kell tulajdonítani. Egy napon, mikor egy medsanikból kihajított kő a város falán rést ütött, megkezdték a rohamot.“

Ránk maradt számos arab kézirat arról tanúskodik, hogy az arabok a lövőfegyvereket széltében használták már ebben az időben.

Algeziras várának XI. Alfons elleni védelmezése alkalmával, 1342-ben, az arabok szintén használtak ágyúkat. XI. Alfons krónikása azt mondja: „a városbeli mórok sok menykövet vetettek a hadseregre; ezek a menykövek óriás almanagyságú vasgolyók voltak, melyeket olyan messzire löktek, hogy gyakran a hadseregen túlestek, de gyakran a fegyveresek közé is“. Ebben az ostromban *Derby* és *Salisbury* angol grófok is részt vettek; való-

[1] Barud eredetileg kizárólag salétromot jelentett, most a puskaport is jelenti.

szinűnek lehetne tehát tartanunk, hogy ők ismertették meg az angolokkal ezt a találmányt, ha *Dániel* jezsuita atya „Histoire de la milice française“ czímű könyvében nem találnánk egy számadást, melyből világosan kitünik, hogy 1338-ban Európában már használtak olyan ágyúkat, melyekből a lövedéket robbanó anyag lökte ki.

Bacon a XIII. évszázban élt és ekkor tette közzé művét, melyben robbanó porok receptjeit találjuk; nem valószinű, hogy száz év kellett volna hozzá, hogy ennek hatását az angolok megpróbálják.

Az arabok 1323-ban Baza várát védelmezve, ágyúkból lőttek a granadai király seregére.

Egy *Reinaud* fordította XIII. századbeli arab kézirat annak a pornak készítésmódját, melylyel az arabok ez időtájt lőttek, következő módon írja le: „a madfaaba teendő drogue leírása és aránya. Barud (salétrom) 10; szén két drachma; másfél drachma ként finom porrá törsz és a madfaa egy harmadát megtöltöd vele; de többet nem kell belétenni, hogy a madfaa szét ne repedjen; erre a czélra az esztergályossal fából készíttetsz madfaat, úgy hogy nagysága szájával arányban legyen; ebbe a drogue-ot erővel kell beletolni és reá bondok-ot (mogyoró, a X. századtól kezdve golyó) vagy nyilat tenni; meggyújtod a gyújtó lyukon; ha a fúrás mélyebb lenne, mint szájának nyilása, az hiba lenne“.

Régibb írók azt állítják, hogy az indusok, perzsák és arabok a Krisztus előtti II. században már ismertek robbanó porokat, és azt is mondják, de elhinni nincs alapos okunk, hogy Mahomed, Taifnak 612-ben történt ostrománál, ágyúkat használt: azonban ez sem lehetetlen, ha *Paravey*-nek elhisszük, hogy a chinai évkönyvek szerint K. e. 618-ban a chinaiak már ágyúkat használtak. Ez pedig

nem valószinűtlen, mert Sir *Georges Stanton* „Embassy to China“ czímű könyvében azt írja, hogy a Krisztus előtti 200-ik évben befejezett chinai falon olyan rések vannak, mint a milyeneket nálunk csak a tüzelőfegyverek használata óta ütnek, sőt ezek mellett olyan készülékeket is lehet látni, a melyek az ágyúk visszaugrásának megakadályozására szolgálnak. Demmin Ufano századosra hivatkozva bebizonyított ténynek tartja, hogy K. e. 85-ben Vitey király ágyúkat használt, és hogy 1241-ben a mongolok Liegnitznél szintén ágyúiknak köszönhették győzelmüket, tehát a Tamás esperes emlitette két gép, melyet a Sajó hídjánál állítottak föl, szintén ágyú lehetett.

Hassan Alrammah azt írja, hogy mikor a tatárok Pian-King városát ostromolták 123-ban ho-paot használtak, a mit csin tien-lui-nak is neveznek (egetrázó dörgés). E czélra egy vasfazekat (mozsár) töltöttek meg yo-val (yo= por); ez a tüzet 100 lire hajította, hol az a földet egy holdnyi területen elborítva, mindent fölégetett. Tehát ennek a yo-nak is volt robbanó tulajdonsága.

Ezek után bízvást kimondhatjuk, hogy Schwarz nem találta föl a puskaport s hogy meddő munka föltalálójának személyét keresnünk, mert ha föltalálása nem is épen a véletlen következménye, de semmi esetre sem tudományos kutatás eredménye. Kik használták először, a chinaiak-e vagy más, ma már százados álmot alvó ős czivilizált népek: ki tudná megmondani. — Annyi bizonyos, hogy mi európaiak az araboktól tanultuk használni ezt is, mint sok mást; hiszen nem szorul bizonyításra az sem, hogy az arabok voltak évszázadokon át mestereink, s hogy nekik köszönhetjük nagyrészt a görögök klasszikus korának ismeretét; nekik, a kik a görögök műveit lefordítva az utókor számára megmentették.

A firenzei köztársaságnak ma is meglevő eredeti okirata, melyben a gonfaloniere fölhatalmaztatik, hogy két személyt bizzon meg vasgolyók gyártásával és érczágyúk öntésével, világosan bizonyítja, hogy Itáliában 1326-ban öntött érczágyúból lőttek; az is kétségtelen, hogy öntött érczágyúból csak robbanó por segítségével lehet a lövedéket kivetni.

A párisi állami levéltárnak egy eredeti kézirata bizonyítja, hogy a rouen-i királyi hajóhad arsenaljában volt 1338-ban lövésre alkalmas fegyver, melyet 48, „carreau"-nak nevezett nagy nyílszerű lövedékkel és salétrommal meg kénnel vegyes porral töltöttek meg.

Froissard, a százéves háború történetének nagy írója, Quesnoynak 1340-ben történt ostroma leírásában említi, hogy a városbeliek bombardákból lőttek. Lille levéltárában 1340-ből van egy számadás, mely szerint *Jehan Piet de Fur*-nek 4 tuiau de tonnoire és 100 garros-ért 6 font 16 sous-t fizettek. Világos, hogy „tuiau de tonnoire" bombardát jelent.

*Petrarcá*nak legkésőbb 1343-ban írott következő szavai: „Nem volt elég a halhatatlan Istennek menydörgése, mely az ég magasságából hallatszott hatalmasan: az embernek, ennek a törékeny teremtésnek is menydörgés kellett. Azt a villámot, melyet Vergilius utánozhatatlannak tartott, mindent szétromboló dühében az ember utánozni tudta. Pokoli gépből hajítja ezeket, úgy, mintha a fellegekből jönne. Némelyek Archimedesnek tulajdonítják e találmányt stb.", azt tanúsítják, hogy a tizennegyedik század első felében, tehát a crécy-i csata előtt, Itáliában már ismerték és használták a robbanó port.

A petersburgi könyvtárban van egy XIV. századbeli, Semsz-Eddin-Mohamednek tulajdonított kézirat, melyben

több tűzi lövő fegyver van ábrázolva, köztük a már említett „madfaa“ is.

Ezek után azt hiszem, hogy a puskapornak lövedékek hajítására való használata több úton került Európa nyugati részeibe, éppen úgy, mint a dohány és több más dolog; a hispániai arabok, az olaszok s a bizancziak útján. Favé és Renaud ugyanazt irják, hogy Európában a Feketetenger és a magyar birodalom tájain használták először.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az újkori fegyverek a lőpor általános elterjedésétől mostanig. Várak, várvívás, vasutak, hadviselés, hadszervezet. Állandó hadsereg, általános hadkötelezettség, fegyelem, eskü, jutalmazás, büntetés, zsold, nyugdíj, kiképzés.

A tüzet és égő anyagot vető gépeket nem tekintve, a XIV. század második és a XV. első felére lehet tenni a lőporral töltött fegyverek általános elterjedésének kezdetét. Hasznukat eleinte nem igen becsülték nagyra. Ennek oka leginkább az, hogy nehéz kezelésüek voltak és nem sok kárt tettek az ellenségben, de meg az is, a mit III. Napoleon oly helyesen mond, hogy „a korszakukat sokban fölülmúló találmányoknak rendesen addig nincs hasznuk, míg az általános tudás színvonala nem éri el őket".

A máshelyt idézett adatok is bizonyítják, hogy Európában valószínűleg Olaszországban használtak legelőbb lőporral töltött fegyvereket. Lacabane, Firenze városának egy 1326-iki okiratát[1] közli, melyben két tisztet azzal bíznak meg hogy érczágyúkat és vasgolyókat készítsenek. Francziaországban az eddig ismert adatok szerint 1338-ban készítették az első lőporral töltött fegyvereket „*un pot de*

[1] Bibliothèque de l'école des chartes 1844.

fer à traire garros a feu, ferrés et empenés en deux, cassez une livre de salpêtre et demi livre de souffre vif pour faire poudre pour traire les dit garros", mondja egy Lacabane közölte okirat.[1] Különben erre nézve bővebb adatokat a puskapor feltalálásának méltatásánál közöltem. A régi görögök légfeszítői és a lőporral töltött fegyverek között az az egyik főkülönbség, hogy az előbbeninél a lökőerő közvetve, az utóbbiaknál közvetlenül összeszorított gázok voltak.

Eleinte a kézi lövő fegyverek és ágyúk szerkezete között nem volt különbség s ezek mellett a XVI. századig a régi vetőgépek is használatban voltak.

A legrégibb nem kézi lövő fegyver az arabok madfaaja, melyről már volt szó. A szentpétervári ázsiai múzeumban van egy a XIII. század első feléből való arab kézirat, melyben a madfaan kívül még egy másik hosszú hengerded csőszerű lövőfegyver rajza is látható. A leírás szerint e cső belsejének átmérője 5 hüvelyk volt, e csőbe egy vasból készült madfaat dugtak, melynek hossza és széle egyenlő volt. A madfaa és, az előbb említett, cső is oldalán ki volt fúrva s az ez által keletkezett lyukon keresztül egy selyemzsinórt húztak át, mely a két alkotó részt egymással összekötötte. A töltés és elsütés leírása érthetetlen, úgyszintén a selyemzsinór rendeltetése is.

Puskafélék. Az első puskák csöve kovácsolt vasból készült és egyenes faagyba volt ékelve, a csövön egy gyújtólyuk volt, melyen keresztül vagy parázszsal vagy kanóczczal gyújtották meg a puskaport. E fegyvert czélzáskor a vállhoz és arczhoz szorítani nem lehetett. A gyújtó lyukon, mely rendesen a gyújtó kamara fölött volt alkal-

[1] Bibliothèque de l'école des chartes 1844.

mazva, gyakran egy, csappal ellátott, kis fedő volt, hogy nedvesség ne érje a port. E fegyvert, különösen kisebb

100. ábra.

fajtáját „pétrinal"-nak nevezték. A lovasok lánczczal vértükhöz erősítve viselték. Gyalog villa-állványra támasztva lőttek belőle (100. és 101. ábra).

A XV. század vége felé már olyan fegyvereket készítettek, a melyeknek tusáját a vállhoz és arczhoz lehetett czélzás végett támasztani. E fegyverek gyújtó lyuka

101. ábra.

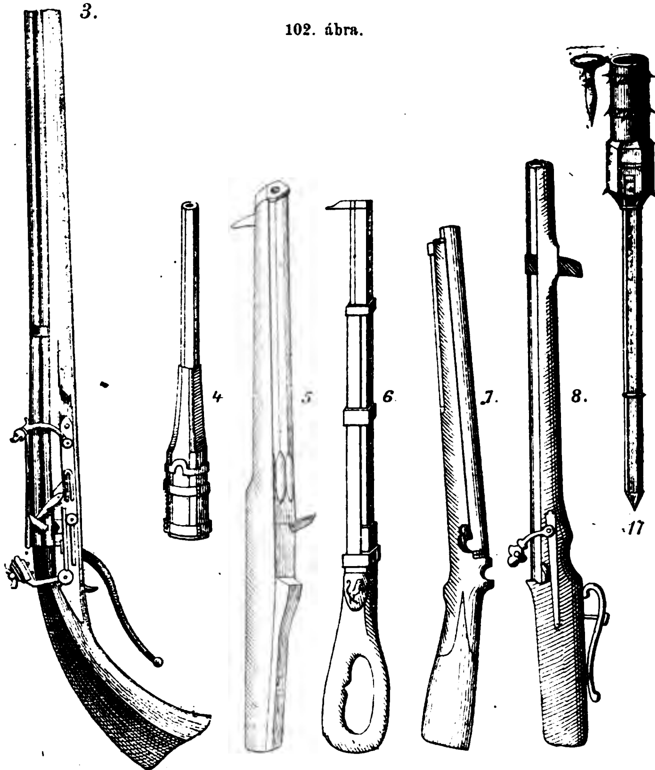

(trou de lumière), a cső jobb oldalán volt. Az elsütés kanóczczal történt.

1424. körül találták föl a kigyós kanócztartójú kézi ágyút, melynek még sem rugója, sem billentyűje nem volt *(canon à main à serpentin, sans détente ni gâchette)*.

Rövid idővel ezután sárkányhoz hasonló kalapácscsal látták el a puskákat (103. ábra), melyhez erősítették a kanóczot, e kalapács (sárkány, kakas) a billentyű meg-

102. ábra.

3. Kanóczos puska. 4. Kézi ágyú, 23 cm. hosszú. 5. Kézi ágyú, 35 cm. hosszú. 6. Gátpuska, 1·80 m. hosszú, a melyet Murten ostrománál Bátor Károly ellen használtak. 7. Kézi ágyú. 8. XV. századbeli haquebuse. 17. Buzogányos puska.

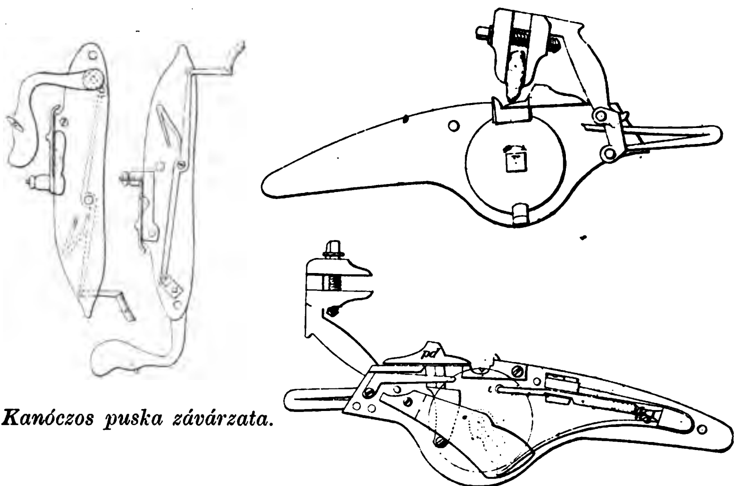
nyomása után úgy csapódott a gyújtó lyukra, hogy az égő kanócz beleért. Ugyanebben az időben látták el a puska

csövét irányzó-készülékkel és akkor készítették a tusáját úgy, hogy első részében a fa töltő vesszőnek helye volt.

E fegyverek többé-kevésbbé különböző nemei (102. ábra) a következők voltak:

A hakebúz *(haquebuse)*, melynek csöve rendesen egy méter hosszú.

103. ábra.

Kanóczos puska závárzata.

Platine à rouet (kerekes závárzat).

A kettős hakebúz *(haquebuse double)*. Ez az előbbenitől abban különbözött, hogy két-két rugóval és két billentyűvel ellátott kigyós sárkánya ellenkező irányban csapódott le. Csöve 1·5—2 méter. Gyakran kerekes talpra helyezték. 16—18 latos vas- vagy ólomgolyókat lőttek vele.

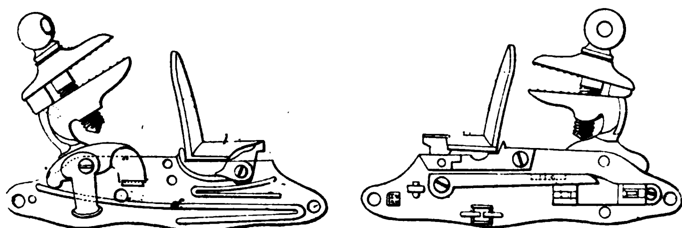
A nagy kanóczos puska szerkezete előbbenivel azonos volt.

Nagy fontosságú tökéletesedése a puskának a kerekes

závárzat föltalálása *(arquebuse à rouet)* (103. ábra). A puskapor fölrobbantása nem kanócz, hanem kova által történt, a mennyiben aczél csapódott a kovára, a későbbi kovás fegyvereknél a kova az aczélra (104. ábra). E találmány azonban nem felelt meg egészen a várakozásnak, mert gyakran csütörtököt mondott. Ez az oka, hogy mellette a XVII. századig még mindig használatban maradtak a kanóczos puskák is.

A kisebb puskákat, melyeket legelőbb Francziaország-

104. ábra.

Kakasos závárzat a XVI. századból.

ban rendszeresítették, a lovasságnál és az aknászoknál, karabélynak *(carabine)* nevezték. Szerkezetük mindig olyan volt, mint az illető korbeli puskáké.

A XVII. században találták föl a csapódó kakassal ellátott závárzatot, melyből az oly soká használt kovás závárzat fejlődött. Ezt 1640 körül Francziaországban találták föl s azért nevezték franczia závárzatnak. Ennek alkotó részei a következők voltak: a cső *(canon)*, a gyújtókamara *(tonnère)*, az első torkolat *(volèe)*, a furat *(âme)*, a kaliber[1] vagyis a furat átmérője, a závárzat és

[1] A kalibert ágyúknál centimeterekben, kézi lövő fegyvereknél milliméterekben fejezik ki, vagy pedig a belőlük lövött lövedékek súlyá-

a tusa *(bois)*. Serpenyőnek nevezték *(bassinet)* azt a helyet, a hová a fölrobbantásra szolgáló port öntötték. A gyújtólyuk *(lumière)*, a légy *(mire, visière)*, billentyű *(gâchette)* stb. fogalma ismeretes.

A kakasnak feje két csavarral egymáshoz erősített lapból állott, ezek közé szorították a kovát; a billentyű meghúzásakor a kova az aczél serpenyőlapra ütődött,

105. ábra.

Lövész háromcsövű fegyverrel.

minek következtében szikrák keletkeztek, ezek a serpenyő födelének egyidejű visszacsapodása miatt csak a serpenyőben levő puskaporral érintkezhettek. E závárzat gépezete a XVI. században éppen olyan volt, mint a későbbi, még a jelen században is divatozó perkussiós[1]

val. Sima ágyúk kaliberét a tömör vasgolyó, a csupán hajításra való (268. l.) lövő szerszámokét a kaliberszerű granitgolyó súlya szerint jelezték.

[1] A percussiós vagy piston-os fegyvert Forsyth skót fegyverkovács találta föl 1807-ben.

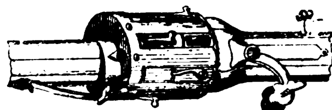
závárzatoké. Voltak ezenkívül revolverszerű puskák is már a XVI. században (106. ábra).

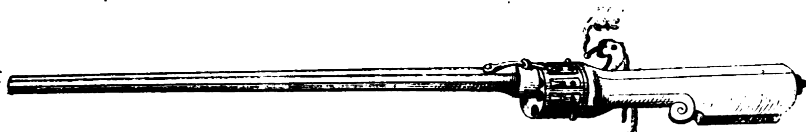
Mikor a vértezet divatját múlta, a puskák kaliberét kisebbre csinálták s a fegyver és golyóbis súlya is kisebb lett.

106. ábra.

XVII. századbeli muskéta.

Revolverszerű puska.

A harminczéves háború muskétáinak kalibere 18 mm.; e fegyver 6 kg. súlyú volt; a hét éves háború idejében már csak 4·75 kg. A töltésre nézve nagy jelentőségű a vas-töltővessző föltalálása.[1]

A XVIII. században a puska tusáját már a czélnak megfelelőbb módon alakították.

[1] A vas-töltővesszőket 1730-ban rendszeresítették a porosz hadseregben, Dessaui Lipót herczeg kezdeményezésére.

Nagy Frigyes katonái egy perczben ötször voltak képesek lőni.

A XVIII. század puskáinak golyói átlag 28 gramm súlyúak voltak, a puskapor-töltésé pedig 10 gramm. Főtekintettel voltak arra, hogy gyorsan tölthessenek; ezért a golyókat sokkal kisebbre csinálták, mint a cső nyílását, de ennek következése az volt, hogy a lövés nem volt biztos s a golyók nem igen messzire jutottak. Ennek elejét veendő, a golyóbisokat zsíros rongyba tekerték.

Voltak ugyan vont csövek is, de nem értek semmit, mert a golyó nem szorúlt a barázdákba. A csavarodó barázda föltalálása[1] a tojásdad alakú lövedékek szerkesztését vonta maga után, melyet Delvigne és Thouvenin 1826-ban tökéletesítettek némileg. Minié franczia százados érdeme a feszülő *(expansiv)* lövedék föltalálása 1849-ben. Ezek olyan hosszú hegyes lövedékek voltak, melyeknek hátulsó része a lövés következtében keletkezett gázoktól kitágult s ez által a barázdákba nyomultak. E lövedékek lényeges része a kivájt rész, melybe egy vastágítót *(culot)* szorított bele a lőporgáz.

A katonapuskától manapság azt kivánják, hogy könnyű; csöve a szuronynyal való döfés tekintetéből elég szilárd,[2] könnyen kezelhető, gyors egymásutánban lövő, nagy távolságra biztosan hordó és nagy kezdősebességet biztosító legyen.

A tapasztalás azt mutatta, hogy az a mi a sima csövekre előnyös volt, t. i. a nagy 15—18 mm. kaliber, a vont

[1] A csavarodó barázdák következtében a lövedék forgó mozgással hagyja el a csövet, ez és az a körülmény, hogy a lövedék lehető kis hézaggal szorul a csőbe, a lövés biztosságát növeli. Nézetem szerint a csavarodó barázda érthetőbb, mint a huzag vagy csavarzat.

[2] E miatt készítik öntött aczélból.

csövekre hátrányos, mert a lövedék súlya miatt ezek pályája nem lehet pásztázó; ennek következtében a kalibert kisebbíteni iparkodtak.

Jelenleg következő elvek irányadók a puska készítésében: Súlya a szuronynyal 5·3 kg.-nál nagyobb, hossza 1·3 méternél rövidebb ne legyen, hogy a második sorból való tüzelés fennakadást ne szenvedjen. Sokszoros kisérletek útján azt találták, hogy legjobb, ha a töltény puskaporos része 45—50 mm. hosszú, a puskapor súlya és a lövedék súlya közti viszony pedig $^1/_5$—$^1/_4$, s ezekből a lövedék hengeralakja mellett és a fajsúlyokhoz képest következik, hogy a kaliber legelőnyösebb nagysága 7—11 mméter. Legújabban 5 mméteres kaliberrel is történtek kisérletek, a mikor a puskapor súlya a lövedékének $^1/_3$-a. A töltés nagyobbítása vagy a puska súlyának csökkentése következtében a fegyver visszalökése fokozódnék. Az elültöltő fegyverek közül csak a svájcziak 1851-ben rendszeresített puskája felelt meg megközelítőleg e kivánalmaknak.

Hátultöltő puskákat már a XV. században csináltak. A XVII. században revolverszerű hátultöltő puskát is készítettek, de ezeknél a Chaumette (1751) készítette és Montalembert javította (1776) sokkal tökéletesebb volt. I. Napoleon szabadalmat adott 1812-ben Pauli puskaművesnek egy új szerkezetű hátultöltő puskára, melyből a későbbi Lefaucheux-puska fejlődött. Pauli gyárában dolgozott Dreyse János Miklós, a mikor I. Napoleon felhívta a gyárat, hogy olyan puskát szerkeszszen, a melyet fekve is meg lehet tölteni. Az impulsust a hátultöltő gyors puskák feltalálására tehát a világtörténelem legnagyobb hadvezére adta. Mind e fegyverek tökéletlenek voltak, mert a gáz elszállását nem gátolták. — A töltény

föltalálása szintén régi; 1597-ben az olaszok a golyót és port már papirhüvelybe helyezték. Az egységes töltény feltalálása, melyben a golyó, lőpor és gyújtó anyag együtt van, Dreysenek tulajdonítható, ki 1829-ben olyan elöltöltő puskát talált föl, a mely gyújtó tűvel sütötte el az egységes töltényt. 1836-ban ezt hátultöltővé alakította s a porosz hadsereg 1841-ben elfogadta. E puskának még sok rossz oldala volt, különösen ballistikai tekintetben.[1]

A gyújtás gyutacs segítségével történt, melyet perkusszsziós závárzat sütött el. Az amerikaiak érdeme az ércz töltényhüvely föltalálása, melynek kiálló fenékszéle, a gépezet szerkesztésétől függetlenül, tökéletesíti az elzárást.

A závárzatnak különféle szerkezetei vannak, melyek közül ismertebbek a csapódó, törzsök, henger, gerendelyes stb.

Az első hátultöltő puska a vont elöltöltőknél nem volt jobb, kalibere 15·43, de annál a tulajdonságánál fogva, hogy gyorsan lehetett tölteni, taktikai tekintetben nagy jelentőségű találmány volt. Minden állam igyekezett 1866. után elöltöltő fegyvereit hátultöltővé alakítani s e közben új rendszerek kieszelésén fáradoztak a technikusok.

Az első hátultöltő fegyverek záró készülékei tökéletlenek voltak, mert nem jól záródtak és a gáz elillanását nem voltak képesek meggátolni, mi végből a papirtöltények fenekére nemez-lapot kellett alkalmazni.

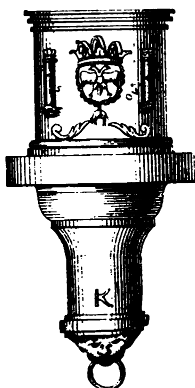
A legújabb időben már mindenütt ismétlő tárpuskákat készítenek, melyeknek tárában 5—13 töltény van.

[1] Ballistika a görög ballein = lökni, hajítani, vetni szóból ered s annak a tannak nevezésére szolgál, mely a hajított vagy lövött testeknek a levegőben való mozgását tárgyalja. E tan Galileinek a XVI. század végén tett, a föld vonzó erejére s a testek tehetetlenségére vonatkozó fölfedezésével kezdődött.

		Kaliber m/m	Závárzat	Irányzék	Tár	Lövő-anyag	Lövedék	Szurony	Legnagyobb lövés távolság	Legnagyobb pásztázott tér hossza	1 percz alatt tehető lövések száma
Anglia	Lee Metford 1888. évi minta	7·7	forgató dugattyú	emeltyű, az irányzó rendes állása 200, legnagyobb állása 3500 yard	levehető középágytár, tartalma 10 töltény	Cordite-féle füsttelen	henger tojásdad, 13·9 gr. ólom	tőr 30.5 m/m hosszú	4266 lépés 3199·5 m. 3500 yard	436 yard	26
Ausztria és Magyarorsz.	1888/90. évi mintájú ismétlő puska	8	egyenes húzású dugattyú	csapó, az irányzó rendes állása 500, legnagyobb állása 3000, ill. 2400 lépés	középágy csomag-töltéssel, tartalma 5 töltény	1893. évi mintájú füsttelen Schwab-féle	kemény ólom 15·8 gr. henger tojásdad	tőr 25 m/m hosszú	2250 m.	479 m.	25
Franczia-ország	1886. évi minta	8	forgató dugattyú	lépcső és keret, az irányzó rendes állása 400 m., legnagyobb 2000 m.	előágytár, tartalma 8 töltény tartalma 5 töltény	Nitro-cellulose füsttelen	kemény ólom henger tojásdad	tőr kard 51·8 m/m hosszú	2000 m.	488 m.	19
Olaszország	1891. évi minta	6·5	forgató dugattyú	emeltyű	középágytár csomag-töltéssel tartalma 5 töltény	Balistit	kemény ólom henger tojásdad	tőr 25 m/m hosszú	2050 m.	400 m.	25
Oroszország	1891. évi minta	7·6	forgató dugattyú	?	középágy csomag-töltéssel, tartalma 5 töltény	Pyroxylin	kemény ólom 13·6 gr.	döfő 51·5 m/m	2700 lépés	528 lépés	20
Németország	1888. évi minta	7·9	forgató dugattyú	egyszerű keret, az irányzó rendes állása 250 m., legnagyobb állás 2500 m.	középágy csomag-töltéssel tartalma 5 töltény	füsttelen lemezke	kemény ólom henger tojásdad 14·5 gr.	tőr 21 m/m hosszú	2050 m.	531 m.	20

Úgy látszik, hogy a puska kezelését, mely két fogásból, a kinyitásból s becsukásból áll, már egyszerűsíteni nem lehet, s ezért a töltés tökéletesbítésére kellett akként gondolni, hogy az lehetőleg kevés időt vegyen igénybe; e végből szerkesztették a tárpuskát, a melybe egyszerre több töltényt tesznek, melyek automatikus módon jutnak egymás után a csőbe. A tár vagy állandóan van a csőhöz erősítve, vagy csak hozzá csatolható.

107. ábra.

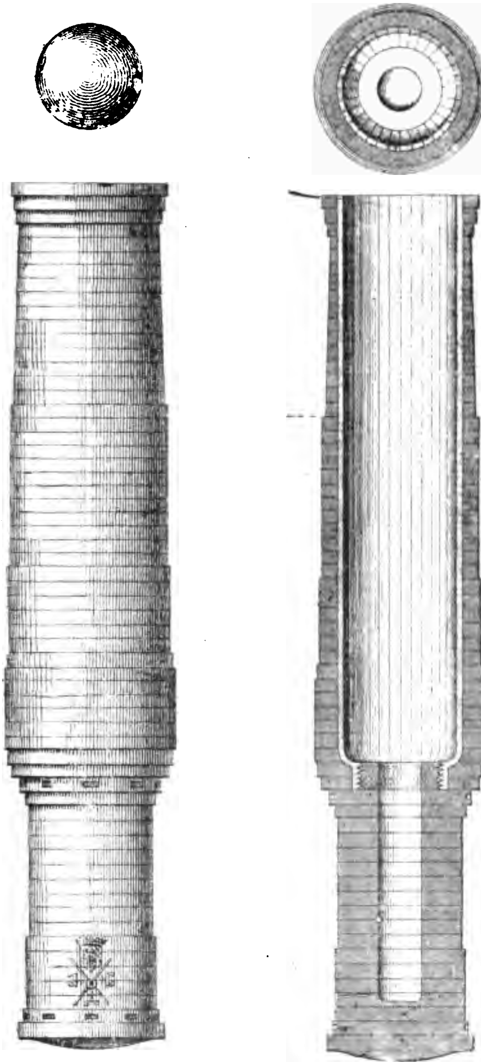

Mozsár.

A túloldali táblázat mutatja az európai hadseregeknél jelenleg rendszeresített puskákra vonatkozó adatok átnézetét.

Ágyúfélék. A nehéz, nem kézi, lőporral töltött fegyver egyik alakja a mozsár *(mortier)* (107. ábra), mely a XVI. században kovácsolt vasból készült, de még az irányzásra és visszapattanásának megakadályozására szolgáló csapokkal nem volt ellátva. Az első mozsarakat kovácsolt vasdongákból készítették, melyek abroncsokkal voltak egymáshoz erősítve.

Összesen három ilyen mozsár maradt fönn korunkig. Az egyik, melyet a XVI. század közepén Steyerben készítettek, Bécsben az arsenalban látható. Ennek kalibere 1·10 m., hossza 2·5 m., kamarájába 134 font por fért el, e szerint körülbelül 1100 font súlyú kőgolyókat vetett. A másik Gentben, ennek neve „*Margot la Folle, Marguerite l'enragée*“; csöve 5·2 m. hosszú, kalibere 0·64, súlya 3·28 mázsa (108. ábra). A belőle vetett golyók súlya 680 font. 1380 körül készült. A harmadik az edinburgi kastély

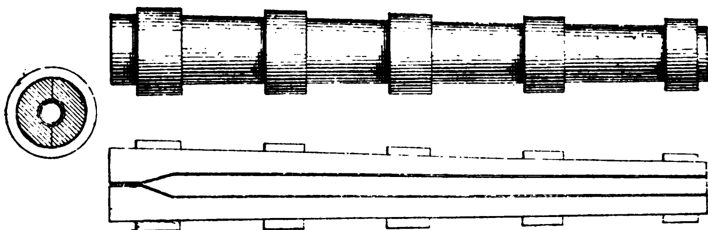
108. ábra.

Marguerite l'enragée.

egy bástyáján áll s Mons Megnek (Mons = szörnyeteg, Meg Margueritte-nek rövidítése) nevezik. 1426 körül készült, hossza 3·97 m. 300 fontos golyókat vetett.

A másik alakja az *ágyú*, melynél megkülönböztetjük az előre eső torkolatot *(volée)*, a kamarás ágyúnál a csőöbölnek nevezett első részét. A torkolatszélt vagy karimát, a gyürűt, vagyis a torkolat külső párkányát, az ágyazatot, a középső pántot, továbbá a cső közepének két oldalán levő csapokat, melyek a csőnek az ágyútalpra való vissza-

109. ábra.

Faágyú.

pattanását akadályozzák meg és az irányzást könnyítik. A cső tetején alkalmazott, régente gyakran delphin alakú füleket, a furatot, ennek kalibernek[1] nevezett átmérőjét, a fenékrészt, és a gyakran gombalakúan végződő hátsó részt. Az ágyúhoz tartozik a törlő, a töltő és az ágyúkanál.

A XIV. századbeli ambrázi codexben ábrázolt ágyúk mutatják, hogy ezeket nagyobbrészt vasból készítették, de kellett a bronzt is alkalmazniok, mert régibb számadásokban réz és czinre vonatkozó kiadásokat is találni, sőt faágyúk is voltak (109. ábra).

[1] A kaliber fogalmát már ismerjük a kézi lőfegyverek leírásából, csak azt tehetjük még hozzá, hogy e szó kalat = minta, arab szóból ered.

A bronz ötvözésére vonatkozólag a speyeri krónikában találunk adatot 1406-ból, a mikor e város egy ágyút öntetett, melyhez 52 mázsa és 65 font rezet, 3 mázsa és 51 font czint használtak föl. Ennél az arány 100 : 6·5, az ezen időből való török ágyúknál 92 : 8.

Eleinte mag[1] *(kern)* körül öntötték az ágyút és csak később fúrták a csövet.[2] A bronzágyúk korával körülbelül összeesik az előltöltők elterjedése is.

Eleinte csak arra voltak főtekintettel, hogy az ágyú falai erősek legyenek, később a szállításra való tekintetből a falak erősségét csökkentették s a csöveket igen hosszúra készítették, mert azt tapasztalták, hogy mennél hosszabb a cső, annál tovább hord, az akkori puskapor t. i. lassabban égett el s ennek következtében több időbe került míg hatásának maximumát elérte. Voltak bőrből készült ágyúk is már a XIV. században. A velenczei arsenalban őrzött kis bőrmozsarat Chioggiánál használták 1380-ban.

Sok időbe került míg az arányok tekintetében megállapodásra jutottak.

Cardan szerint az ágyú és golyó súlya közötti arány 100 : 1.

Ekkor következett be az az idő, mikor rendkívül nagy ágyúkban találták büszkeségüket a fejedelmek és ágyúöntők, míg czéltalanságukat látva, a másik végletbe jutottak.

Egy ilyen szörnyeteg volt az, melyet Konstantinápoly 1453-iki ostroma alkalmával egy Orbán nevű magyar öntő készített Drinapolyban;[3] súlya 300 mázsa volt és 12 mázsás

[1] Ezt nevezték az arabok kalatnak s innen ered a kaliber szó.

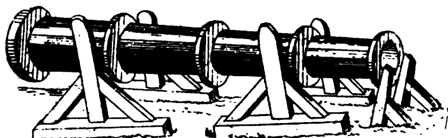
[2] Báró Tott, „Mémoires II. 1790" cz. művében, azt írja, hogy a törökök a XVIII. századig mag körül öntötték.

[3] Bővebben lásd a magyar hadügynél.

lövedéket vetett. Szállítására 700 ember és 100 ökör volt szükséges; két hónap alatt ért Konstantinápoly alá.

A tábori és ostrom-ágyúk között eleinte nem volt lényeges különbség, minden ágyúfélét, a mit csak szállítani lehetett, magukkal vittek. Az ágyúk eleinte elől és hátul is nyitott csövek voltak, melyeket hátulról töltöttek *(canons se chargeant par la culasse)* és bombardáknak nevezték (117. ábra), ezekből fejlődtek a „*veuglaires*"-nek nevezett ágyúk, melyeket mozgó töltény-kamarákkal *(boîtes mobiles)* töltöttek. Egy ilyen van a párizsi Musée

110. ábra.

Hátultöltő mind a két végén nyitott ágyú.

d'Artillerie-ben. Az ide mellékelt 110. ábra azt az ágyút mutatja, melyet az angolok állítólag Crécynél (1346) használtak. Az akkori ágyúk messzehordása igen különféle volt.

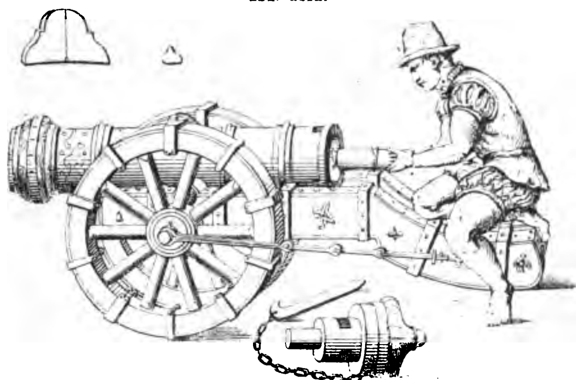
Taraczknak *(obusier)*, nevezték a rövid csövű ágyúkat, melyek a lövedéket vetették. Eleinte csak vas- és kőgolyóbisokat vetettek belőle, a XVI. században már gránátokat is. Később leginkább födött czél ellen használták, például sánczok belseje ellen. Csapatok ellen guruló vetést alkalmaztak.

Amusette-ek voltak azok az egyfontos, gyakran hátultöltő tábori ágyúk, melyeket Szász Móricz alkalmazott, először, a gyalogságnál. Ezekből vas- és ólomgolyókat

lőttek. Kezelésükre 2—3 ember elég volt, gyakran ezek húzták, gyakran pedig egy lovat fogtak elébe; a múlt század vége felé ismét kimentek a használatból, csak Francziaországban rendszeresítették ismét 1828-ban, de akkor *„fusils de rempart“*-nak nevezték.

Könyökös ágyú *(coudes, code)*, mely egy kamaráúl szolgáló vízszintes helyzetű és egy előrészt alkotó, előb-

111. ábra.

Hátultöltő ágyú.

benivel 90 fok alatt összekötött csőből állott. Az ilyen ágyú czélja volt a lövedéket megközelítőleg merőleges elevatióval vetni. Ilyen ágyúkat Konstantinápoly 1422-iki ostrománál használtak s a byzancziak *„amkalai“*-nak nevezték.

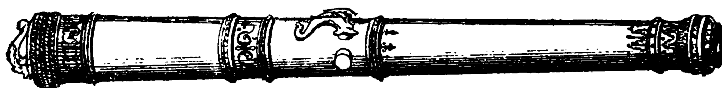
Az escarpine, melyet a hollandusok *„donderbus“*-nak neveznek, tengerész ágyú volt s a vitorlák szétlövésére szolgált.

A faucon *(falcone)* tábori ágyú, melynek hossza rendesen 2 méternél több, súlya 300—600 kg., vaslövedékeinek súlya 2—4 kg. A fauconneau *(falconet)* előbbeni-

hez hasonló, csakhogy könnyebb volt. Később a XVIII. században az 1—2 fontos gyalogezredbeli ágyúkat nevezték így. A couleuvrine hossza 31—40 kaliber. Azokat, melyek csövének átmérője a torkolatnál 14 cm. volt egész, azokat, melyeké 12 cm. fél, s végre azokat, melyeké 8 cm., negyed couleuvrine-eknek *(sacre)* nevezték.

Voltak ezenkívül „*couleuvrine bâtarde*"-oknak nevezettek is, melyek az előbbiektől abban különböztek, hogy hosszúságuk 48 kaliber volt. A „*passe volant*", melyet leginkább a francziák és spanyolok használtak a XV. században, egy 40 kaliber hosszú, 8—16 fontos ágyú volt.

112. ábra.

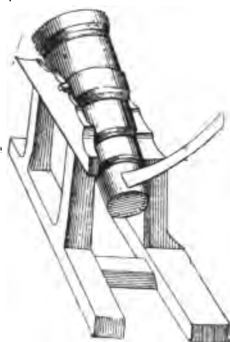
Couleuvrine.

Az espringole mitrailleuse-szerű, több puskacsőből összeállított lövő szerszám volt.

Voltak ezenkívül még sok más nevű ágyúfélék, melyek között azért bajos eligazodni, mert egy és ugyanazon ágyúfélének vidék szerint változott gyakran a neve, a minek itt ez volt a neve, azt máshol másként nevezték és mert gyakran nemcsak az ágyúnemeknek, hanem az egyes ágyúknak is külön, többnyire fantasztikus nevük volt. (111., 112., 113., 114. és 116. ábra.)

A XIV. és XV. századbeli ágyúfélék nagyon különböző alakúak és kaliberűek voltak; hol rövid üstszerű, hol hosszú kigyószerű ágyúkat használtak. Csak az utóbbi század vége felé alakulnak bizonyos tipusok, melyeknek külön-külön nevük van. A kaliberek számának egyszerűsítése a francziák érdeme.

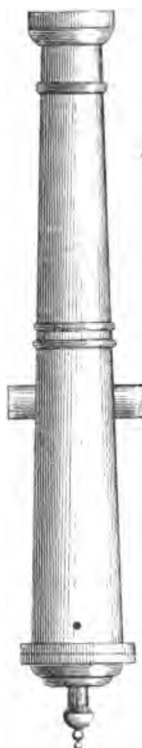
113. ábra.

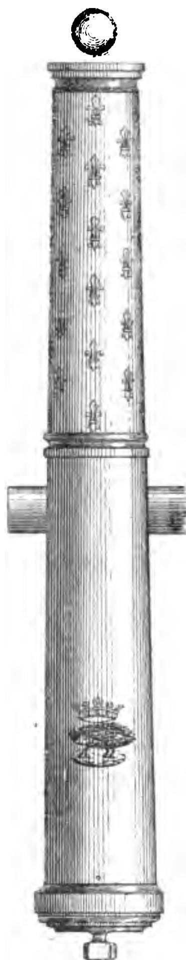
XV. századbeli ágyú.
Froissart kéziratából.

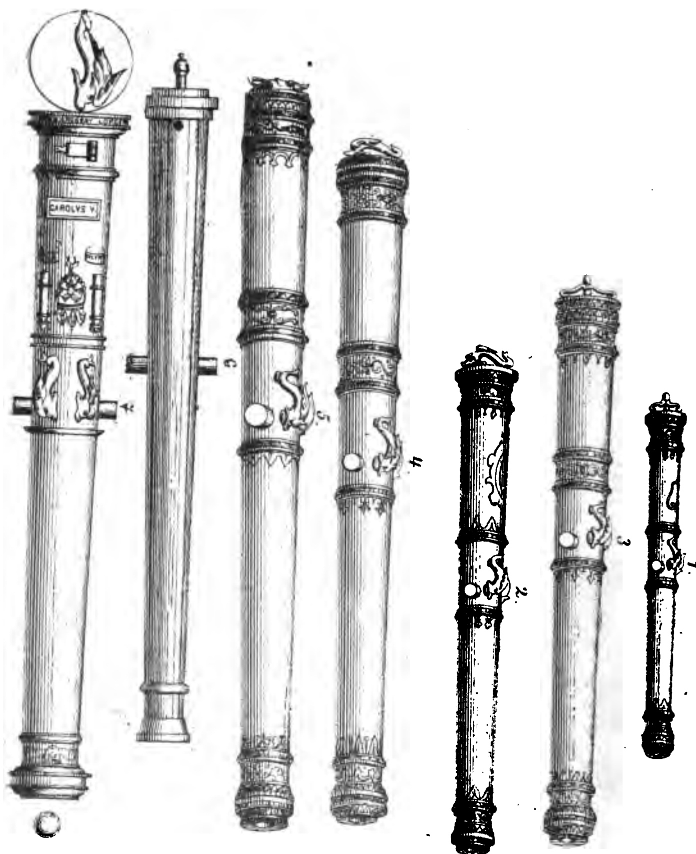
Olasz commune, vagy mezzana. 10 láb hosszú.
17 kiló súlyú lövedéket lő.

33 kaliberes franczia ágyú (legnagyobb a franczia hat kaliber között).

XII. Lajos idejebeli franczia ágyú.

114. ábra.

1. 1 *fontos falconet.*
2. 3 » »
3. 5 » »
4. 7 » *couleuvrine.*
5. 12 » »
6. *Couleuvrine bâtarde.*
7. *12-es kaliberű V. Károly idejebeli ágyú.*

II. Henrik alatt hat kaliber volt *(six calibres de France)*:

33 fontos ágyú 21 lóval;
15 fontos nagy couleuvrine 17 lóval;
7 fontos nagy couleuvrine batarde 11 lóval;
7 fontos couleuvrine moyenne 4 lóval;
2 fontos faucon 3 lóval;
2 fontos fauconneau 2 lóval.

E beosztás körülbelül XIII. Lajos koráig maradt meg.

Sully „Instruction sur le fait de l'artillerie"-jéből látni, hogy minden ágyús ló 330 fontot húzott. A négylovas szerkocsik 33 ágyúgolyót, 66 couleuvrine golyót, vagy 127 coul. batarde golyót, vagy 400 coul. moyenne golyót, vagy 600 fauconneau golyót szállított s ez 1000 fontnak felel meg.

Ezt megelőzőleg Francziaországban Le Chesnaye des Bois szerint következő ágyúnemek voltak:

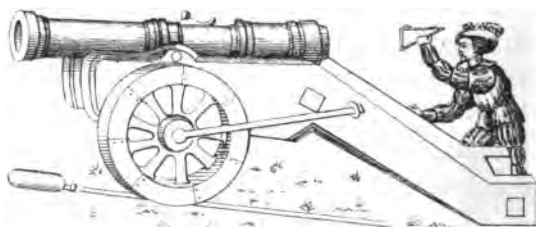
Le Basilic	48	fontnyi	kaliber,	súlya	7200	font,	hossza	10 láb.
Le Dragon	40	»	»	»	7000	»	»	16 »
Le dragon volant	32	»	»	»	7200	»	»	22 »
Le Serpentin	24	»	»	»	4300	»	»	13 »
La Couleuvrine	20	»	»	»	7000	»	»	16 »
Le Passemur	16	»	»	»	4200	»	»	18 »
L'Aspic	12	»	»	»	4250	»	»	11 »
La demi couleuvrine	10	»	»	»	3850	»	»	13 »
Le Pessandeau	8	»	»	»	3500	»	»	15 »
Le Pelican	6	»	»	»	2400	»	»	9 »
Le Sacre	5	»	»	»	2850	»	»	13 »
Le Sacret	4	»	»	»	2500	»	»	12½ »
Le Faucon	3	»	»	»	2300	»	»	8 »
Le Fauconneau	2	»	»	»	1350	»	»	10½ »
Le Riboudequin	1	»	»	»	700	»	»	8 »
Egy másik ilyen	½	»	»	»	450	»	»	6 »
L'Émérillon	¼	»	»	»	400	»	»	4 »

Már 1732-ben csak a következő ágyúk voltak Franczia-országban:

24	fontos,	súlya	3000	font,	hossza	6′ 7″ 9‴
16	»	»	2500	»	»	6′ 2″ 4‴
12	»	»	2000	»	»	6′ 1″ 3‴
8	»	»	1000	»	»	4′ 11″ 11‴
4	»	»	600	»	»	4′ 9″

Az ágyúöntésre használt anyag hat rész harangfémből, öt rész rézből és egy rész czinből állott. Az ágyú és

115. ábra.

70 kaliberű, 75 mázsa nehéz ágyút szögmérővel irányoz a tüzér.

golyó súlya közötti arány 225 : 1; a cső átmérője hátul 1, a torkolatnál 0·5 kaliber.

A por súlya: kőgolyónál $^{1}/_{4}$, vasgolyónál $^{7}/_{24}$, ólomgolyónál $^{1}/_{2}$-szer annyi mint a lövedéké; a port bőr- vagy papiroshüvelybe tették.

Az ágyútalpak köröskörül burkolva voltak. Néha hátul ágyútalpkarika, elől pedig vontató-kamó volt alkalmazva.

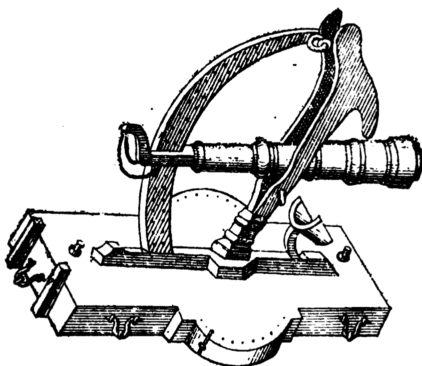
Az ágyútalphoz tartozott egy lánczon függő emelőkészülék és egy irányzó.

Szögletmérővel és quadrans-sal (12 részre osztott negyedkör) irányoztak (115. ábra), melynél fődolog volt az

függőón a középvonal meghatározására, és a hüvelykekre beosztott skála.

Míg az ágyúk kicsinyek voltak, a közönséges málhás szekereken szállították, de később külön szekereket gyártottak e czélra, melyeknek felső része rendesen gerendákból összeállított sík lap volt, s ezt használták talpnak is.

116. ábra.

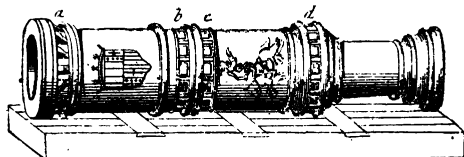
Froissart kéziratából vett ágyú.

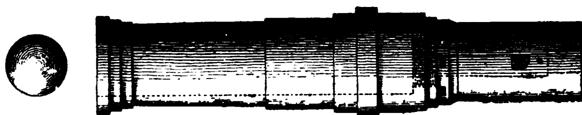
Jelentékeny haladás volt a cső két oldalán alkalmazott két csap. Ezek első alkalmazásának idejét biztosan nem lehet tudni. E találmány az ágyútalpaknak tökéletesítését is maga után vonta. VIII. Károly 1494-iki hadjáratában ilyen csapokkal ellátott, 140 könnyű bronzágyút vitt magával Olaszországba, melyek kereken mozgó talpakon voltak elhelyezve (119. ábra). Nehézségükről kellő fogalmat ad az a körülmény, hogy az Apennineken való átkelésnél mindeniket, a befogott igás állatokon kívül,

100—120 ember segítette tolni.[1] Eleinte a csövet gerendára tették és úgy sütötték el, a visszalökődést, mögéje a földbe vert czölöpökkel, akadályozták meg. E czölöpök erős ellenállására nagy tekintettel voltak, mert azt hitték, hogy biztos lövés csak akkor lehet, ha a cső mozdulatlanul marad.

A tábori ágyúkat látták el előbb talppal, melyet tengelylyel összekötött két kerékre helyeztek.

117. ábra.

Bombardák. (250. l.)

Az első ágyútalpak vályúszerűek voltak. A vályú hátsó részét 2 hüvelyknyi vastagságban ólommal bélelték ki.

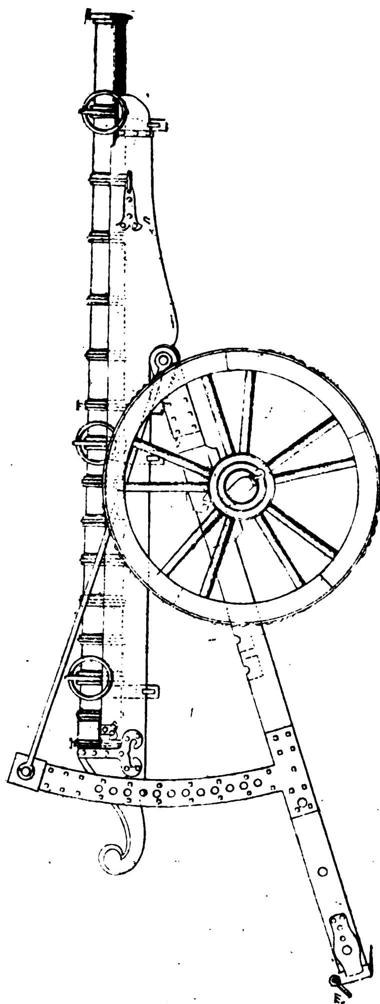
Ha magas irányra szándékoztak lőni, a talpak alá gerendákat helyeztek s azzal emelték magasabbra a vályúba helyezett cső elejét. Később a gerendákat kecskelábakkal pótolták. Még később csavaros emelőkészüléket is használtak, mely a két oldal felé való irányzást is

[1] Susane, Histoire de l'Artillerie française.

118. ábra.

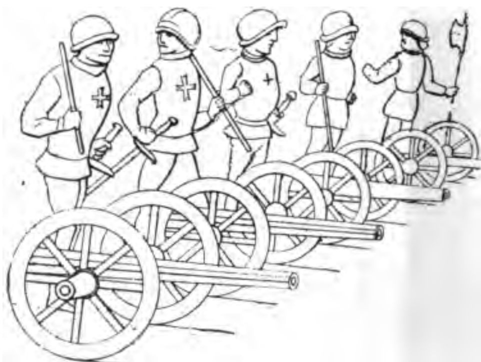
Bombarda. (250. l.)

Burgundi couleuvrine talppal és kerekekkel.

lehetővé tette. Könnyű ágyúkat merőlegesen álló kengyelbe helyeztek s ezen mind a merőleges, mind a vízszintes síkban lehetett forgatni, hogy azonban minden elhajlási szögnél, hátul a kellő helyen támasza legyen, a fenékdarab mögé egy-két szarvat alkalmaztak, melyek át voltak lyukasztva, s e lyukakon támasztó-peczkeket dugtak át. Később az irányzó-készülékeket a taliga-

119. ábra.

VIII. Károly franczia király tábori ágyúi.

paddal kötötték össze és rájöttek, hogy az ágyú visszapattanása nem árt a talpnak, mert a kereken való visszagurulás a visszapattanás erejét csökkenti. Ezzel az ágyútalpakat illetőleg ismét egy új kor kezdődött.

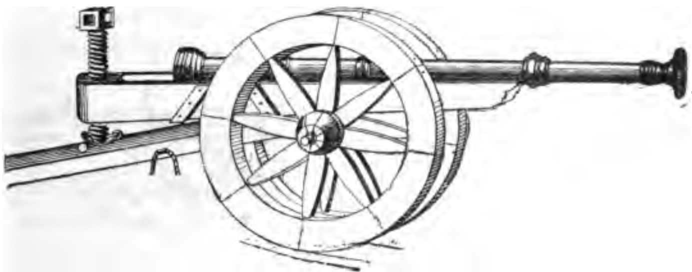
1480-ban a Pont de l'Arche-i gyakorló táborban nagy újítások történtek a hadügy minden ágában. A „*maître visiteur et général réformateur de l'artillerie de France*"-á kinevezett *Galiot* 2500 munkást képezett ki a tűzérségi szolgálat minden ágában. Ezek úgy látszik a „*bandes d'hommes de métiers*"-k és községi tűzérekből állottak.

A tűzérszolgálatot teljesítő katonákat is „*pionnier*"-nek nevezték, a mi gyalogost jelent és a sakk pionjával együtt állítólag persa eredetű.

A gyakorló tábor föloszlása után a pionnier-ket, úgy látszik, szabadságolták s csak hadjáratban hívták ismét be.

E gyakorló táborban szerkesztették azokat a kerekeken mozgó ágyútalpakat, melyek sok ideig mintául szolgáltak a többi hadseregeknek is.

120. ábra.

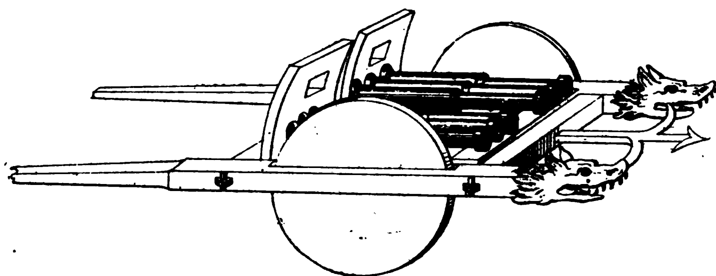
Olasz tábori ágyú igazító csavarral.

E táborban találták föl a francziák az ágyúknak a merőleges síkban csapok körül való mozgatását is. Sajnos, hogy a VIII. Károly korabeli ágyúkból egy sem maradt fönn korunkig.[1] A burgundi tűzérségnél szintén ügyesen volt a XV. század végén a kerekes talp az irányzó szarvakkal összekötve (118. ábra), de a csövek szilárdan voltak elhelyezve, úgy, hogy az emelkedést változtatni csak a kerekek földbe ásásával lehetett. Később az irányzó szarvak helyett merőlegesen álló, átlyukasztott csöveket alkalmaztak s ebből fejlődött az igazító csavar (120. ábra).

[1] Favé.

Hogy milyen lassú egymásutánban lőttek az első ágyúkból, a metzi krónika következő szavaiból látni: „Ebben az esztendőben (1437) építették a most Cammoufle-nek nevezett tornyot, mely szép és jól védhető. Azt mondják, Cammoufle nevű bombardás javaslatára emelték, ki *napjában háromszor* volt képes lőni, a mikor ars magicát kellett alkalmaznia; ezért Rómába küldték, hogy ott bűneinek bocsánatát nyerje."[1] De már 1499-ben nagyon megváltoztak a körülmények, a mi abból látszik, hogy a

121. ábra.

Olasz mitrailleuse.

svájcziak VIII. Károly segítségükre küldött ágyúit látván, fölkiáltottak, hogy ily tökéletes ágyúkkal napjában harminczszor is lehet lőni.

XI. Lajos idejében a lőpor készítésében már nagy haladás történt, de még mindig nagy mennyiségű por kellett. A XV. században élt Georgio Martini azt mondja,[1] hogy ha 100 fontnyi követ akarunk lőni, 24 font porral kell tölteni s a lőportöltést 19—20 fonttal növeljük minden 100 fontra, a melylyel a lövedék súlyosabb. A bombar-

[1] Susane Histoire de l'Artillerie 65. lap.

dák töltésére használt por négy rész salétrom, két rész kén és egy rész szénből állott. A kisebb ágyúféléké nyolcz rész salétrom, három rész kén és két rész szénből. A salétrom igen ritka volt, ezért XI. Lajos elrendelte, hogy királyi biztosok menjenek a magánházak pinczéibe, istállóiba stb., egy szóval mindenüvé, a hol ezt az anyagot föllelni lehet és szedessék össze. Ily módon azonban elegendő mennyiségűt nem bírtak kapni és igyekeztek azt különféle módon előállítani. Legtöbb salétromot azonban még mindig kereskedelmi úton szereztek Ázsiából.

A faszén előállítására is sok gondot fordítottak és erre leginkább hársfát használtak.

A puskapor eleinte finom lisztszerű volt. Ezzel azonban bajos volt jól tölteni, különösen kis kaliberű elöltöltő ágyúkat, és már a XV. században borszeszszel keverve gümős alakban készítették. Ebben az időben háromféle puskapor volt, lisztszerű, gümős (melyből a szemcsés fejlődött) és gyújtó.

Francziaországban a szemcsés port 1525-ben rendszeresítették.[1]

A port eleinte szabad kézzel csinálták úgy, hogy alkotó részeit, apróra törve és összekeverve, mozsárba tették s ott addig törték tovább, míg lisztszerű nem lett. Ebben az időben mindenki gyárthatott lőport, a minek sok rossz következése volt, mert nem mindig vettek elegendő tiszta anyagot hozzá, s az arány sem volt közöttük egyenlő s így különféle tulajdonságú lőporok keletkeztek.

A lőporgyárak vagy malmok a XV. század elején terjedtek el.

[1] Susane, Hist. de l'Artillerie.

Említettük már előbb, hogy az akkori lőpor igen lassan égett el. A rendesen nagy hézag és az eleinte nagyon rövid cső mellett a lövedék sebessége oly csekély lett volna, hogy a kis távolságra lévő czélban sem tett volna jelentékeny kárt, s ezért használták a kamaradugót, mely légmentesen elzárta a csövet s a gázoknak a feszítő erőt adta meg. Ebből láthatjuk, hogy e fojtás szerkesztése igen jelentékeny föladata volt az akkori tűzéreknek. Később mikor a kamarát és csövet egy darabból öntötték oly hosszúra, hogy a tűzér szabad kézzel a kamaráig nem érhetett, a kamaradugót nem alkalmazhatták többé.

A lövedékek nyíl-, lándsa-, gerenda-, tuskó- és kőgolyóalakúak voltak s ezek még a XVI. századben is használtattak a vasgolyók mellett. A kőgolyókon kívül tégla-, ólom-, bronz- és vasgolyókat is használtak. Izzó vasgolyókat már a régi gépekből is vetettek. A tűzgolyókról nem tudjuk, hogy izzó vagy gyújtó golyók voltak-e.

A bombák legrégibb nyoma Regensburg 1388-iki ostromleírásából való. Gyújtó lövedékeket is inkább vetettek a régi fajta gépekből, mint lőporral töltöttekből, mert ezeknek gyönge ellenálló képessége a lőpor erejével szemben csekélynek mutatkozott. Robbanó lövedékekről Santini tesz említést 1450-ben. A robbanó lövedékeket, azt hiszem, lehetne pattantyúnak nevezni, habár e szóval a magyarok több századon át nem ezt, hanem az ágyúféléket nevezték. E kihalt szó oly magyaros hangzású, hogy elterjedése és érthetősége kétségtelen. Világító lövedékek voltak a közönséges gyújtó lövedékek, melyek egy rész salétrom, három rész kén, egy rész szén, egy rész gyanta, egy rész piskolczból állottak.

Kartácshoz hasonló lövedékek voltak az 1445-beli tűzmesteri könyvben sündisznó név alatt említettek. Belgrád

1439-iki ostrománál 5—10 ólomgolyót lőttek egyszerre az ágyúkból, eleinte a golyókat és kavicsdarabokat szabadon töltötték a csőbe, a XVI. században vászontarisznyába rakták és csak a XVII. században kezdték henger alakú szelenczébe tenni az apró lövedékeket. A jelenlegi hengerkartácsok pléhdobozba rakott 50—250 g. súlyú golyók; a szelencze hajtó koronggal van elzárva. A shrapnelek elterjedése óta a kartácsot kevesebbet alkalmazzák és csakis 500 m. távolságig.

Az ágyúfélék új korszaka a jelen század negyvenes éveivel kezdődik, a mikor Wahrendorff svéd öntőháztulajdonos egy új szerkezetű síma csövű hátultöltő ágyút készíttetett. Czélja az volt, hogy a várbeli ágyúknak töltését a kazamattákban könnyebbé tegye. Már azelőtt is készítettek, a mint alkalmunk volt látni, hátultöltő ágyúkat, de ezek a zárókészülék hiányosságánál fogva nem voltak czélszerűek. Wahrendorffnak sikerült a czélnak megfelelő dugózávárzatot készíteni. Pár évvel később, 1846-ban, Cavalli piemonti tűzérkapitány ösztönzésére, a csövet barázdákkal látta el. E barázdák a mostani Woolwich-barázdákhoz hasonlítottak s már 1856-ban Francziaországban a La-Hitte rendszerű ágyúknál is alkalmaztattak. Négy évre rá Olasz-, Orosz- és Dánország, valamint Belgium is ilyen barázdás csövű ágyúkkal volt ellátva.

A Lancaster rendszerű ágyú, melynek keresztmetszete elliptikus és a belőle lőtt lövedék alakja ellipsoid volt, a krimi hadjáratban mutatkozott czélszerűtlennek; az angolok föl is hagytak vele és már 1860-ban az Armstrong rendszerű ágyúféléket látjuk az angol tűzérségnél, de ezek szintén nem feleltek meg a czélnak és általánosan elterjedt az a nézet, hogy a hátultöltő ágyúk nem jók,

mert tökéletes zárókészüléket szerkeszteni nem lehet és visszatértek az előltöltőkhöz.

A franczia La-Hitte rendszerű előltöltő vont csövű ágyúk igen jóknak, legalább sokkal jobbaknak bizonyultak, mint a sima csövűek és ennek mintájára a legtöbb állam vont csövű előltöltő ágyúkat szerzett. Armstronggal egy időben Whitworth sajátszerű rendszer szerint szerkesztett ágyúkat, melyeknek keresztmetszete legömbölyített szögű hatszög, a cső barázdája kétszeri fordulatú, lövedéke három kaliber hosszú, a lőportöltés ércztokban van, mely a zárókészüléket pótolja. Az észak-amerikai államok 1862-ig ezt használták, mikor aztán a Parrot-féle ágyúkat rendszeresítették, melyek megint előltöltők voltak. Ausztriában Uchatius szerkesztett 1885-ben új rendszerű ágyút.

Az európai államok hadseregeinél használatban levő ágyúkra vonatkozó adatokat a túloldali táblázat ismerteti.

A vontcsövű ágyúkkal a lövedék alakja is megváltozott és hosszúkás alakú lett. A lövedékeknek ez az alakja nem új; la Rochelle ostrománál, 1627-ben már hengerded alakú gránátokkal is lőttek; később, 1756-ban, a La Fère-i tűzérek is tettek kisérleteket ilyen lövedékekkel, melyek azonban nem vezettek czélhoz, mert a hosszasági tengelyük körül való forgásuk hiányzott, ezt csakis a jelen század elején találta föl Reichenbach.

A jelenlegi lövedékek alakja tojásdad vagy kúp-alakban végződő henger, mely üreggel van ellátva a robbanószer elhelyezésére.

Gránátokat (üreges lövedékeket) mindenféle czélra lehet lőni. Födötten álló csapatok ellen a gránátokat hajítják és nem lövik.

A shrapnel-t és kartácsot csak élő czélra alkalmazzák.

	Kaliber	Elnevezés	A cső anyaga	A závárzat			Lövő távolság méterben			Lövő gyorsaság. Lőhet egy perczben
				alakja	anyaga	dugó karika	gránát	shrapnel	kartács	
Anglia	7·6	12 fontos	aczél	csavar	aczél	Bange	5485	3000	500	3-szor
Ausztria és Magyarország	8·7	9 cméteres	aczél-bronz	lapos ék	aczél-bronz	Brodwell	4500	3375	525	4-szer
	6·6	7 cméteres					2250	3000	375	3—4-szer
Francziaország	9·0	90 mméteres	aczél	csavar	öntött aczél	de Bange	.	5600	600	3-szor
Olaszország	8·7	tábori 9 cméteres	tömörített bronz	lapos ék	bronz	Brodwell	4000	5300	600	4-szer
	7·5	tábori és lovagló 7 cméteres		gömb-ék	aczél		5400	4400	500	3—4-szer
Oroszország	10·6	gátony	aczél	gömb-ék	kovácsolt öntött aczél	Brodwell	5335	3200	400	3-szor
	8 7	könnyű és lovagló					6400	3400	400	3—4-szer
Németország	8 8	tábori 9 cméteres	aczél Krupp-féle	gömb-ék	öntött aczél	aczél	6500	3500	400	3—4-szer
Szerbia	8·0	tábori	aczél	csavar	aczél	Bange		5800	600	3-szor

Gyújtó lövedékeket természetesen csak fölgyújtandó tárgyak ellen használnak.

Lövésnek a szabadon álló czélra való hajítást, *hajításnak* a födött czélra való lövést nevezzük.

A hajított lövedék felülről (nagy lecsapási szögben) találja czélját. Röpülési pályája magas ívben halad, a lövötté lapos ívben.

Guruló lövésnek nevezzük azt, mikor a lövedék a czél előtt esik a földre s onnan gurulva halad a czél felé.

A rakéta *(rocchetta, fusé)* vaspléhből készült hengeralakú csőből áll, melyben a lökő-elegy vagy kúpalakú tövis körül vagy tömören nyomatik össze. Előbbenieket Congreve-féléknek, utóbbiakat Augustin-féléknek nevezik. Az Augustin-félék keresztül vannak fúrva; e furat vagy mindenütt egyenlő átmérőjű, vagy fokozatosan szűkülő. A lökő-elegy elégése mellett keletkezett gázok reactiója következtében a rakéta annál nagyobb gyorsasággal mozog, mennél nagyobb az égési fölület és a gázok tömege, melynek a lökő-erő felel meg. Az utóbbi nagyságán alapszik annak a lehetősége, hogy a rakétát olyan testek lövésére lehessen használni, a melyek távol eső pontokon kárt okoznak, vagyis katonai czélokra való használhatósága. A rakéta elől nagyon meg volt terhelve, ezért vagy tengelye irányában vagy oldalt fapálczákkal látták el. 1846-ban az amerikai Hale, pálczák helyett, olyan vaskúpot alkalmazott, melyen spirális lyukak mentek keresztül; az ezeken kitóduló gázok a rakétának, hosszabbik tengelye körül, csavarodó mozgást kölcsönöztek. Hogy a rakéták bizonyos meghatározott irányban haladjanak, vezető vályúból lövik ki. E vályúk háromlábú állványra vannak helyezve.

A rakétákat legelőbb Chinában használták, honnan az

arabok révén Európába is eljutottak, de nem sok ideig alkalmaztattak, sőt mondhatni a XVIII. századig alig van róluk szó, míg aztán a múlt század utolsó évében az angolok ismét meghonosították Európában. Congreve Vilmos angol tűzértiszt s a királyi laboratorium főnöke sok javítást eszközölt rajtuk úgy, hogy 1806-ban Boulogne, 1807-ben Koppenhága ostrománál használták.

Az eddig használatban volt rakéták, melyekből gránátokat, kartácsokat és gyújtó lövedékeket lőttek, csekély távolságra hordtak és nem találtak biztosan. Ezért az újabb időben mint fegyvert nem igen használják, sőt mint világító eszköz is eltünik immár a villamos világítás korában. Ausztriában 6 és 12 fontos rakétákat alkalmaztak.

A mai tűzérség, ott, hol jó utak vannak, a többi csapatokkal lépést tud tartani, de ott, hol akadályok gördülnek eléje, azokon sokkal nehezebben hatol át, mint a lovasság vagy gyalogság. Különösen hegyes vidéken bajos a szállítása, ezért a hegyi háború czéljaira külön ágyúkat szerkesztettek, melyek könnyebbek, de e mellett kisebb hatásúak is. E tekintetben a — sajnos — egészen félretett rakétáké a jövő, melyek kis részekre szétszedhetők lévén, szállításuk minden ágyúénál könnyebb. Szép és háládatos föladata a jelenkor hadi technikusainak e nagyjövőjű fegyver hiányainak eltüntetése és annak tökéletesbítése.

A tűzérség olyan segédfegyvernem, mely magában nem léphet föl, ezért tagolásának a többi fegyvernemekével összhangzásban kell lenni.

A XV. és XVI. században a tűzérség közigazgatási tekintetben önállóan volt szervezve, de taktikailag legkisebb egységei is összeolvadtak a többi fegyvernemekkel. Az egyes ágyúkat a felállítás egész vonalán egy-

forma térközzel osztották el. Így a tűzérség hatása nem lehetett nagy, de mind a mellett sok ideig ragaszkodtak ehhez a fölállításhoz; csakis némely hadvezér egyesített több ágyút egy ponton, hogy nagyobb hatást érjenek el. Az egyenként való elosztás eleinte csak a csatatéren történt, de később állandó kapocs kötötte össze az egyes ágyúkat a kis gyalogsági taktikai egységekkel, nemcsak taktikailag, de közigazgatási tekintetben is. Így keletkezett a zászlóalj- és ezredtűzérség. Eleinte csak a gyalogságnál, de a XVIII. században a lovasságnál is. Ennek a beosztásnak ideje múlt s ma már mindenütt az üteg *(batterie)* rendszer van életbeléptetve. E tekintetben is Napoleon szervezése volt irányadó.

A működő hadseregnek csak a tábori tűzérség alkotja kiegészítő részét, az ostromló tűzérség nem. Ez a XV. század végén fejlődött ki a francziáknál, de az ágyúk drágasága miatt sokkal kisebb volt számuk, hogysem működésük nagyon jelentékeny lett volna. A XVI. század elején az akkori viszonyokhoz képest elég mozgékony volt a tűzérség, de aztán egészen hanyatlásnak indult s nem igen jöhet szóba Gusztáv Adolf idejéig, kinek bőrágyúi s az ezek helyébe 1631-ben rendszeresített könnyű bronzágyúi méltán lettek híressé. Az utóbbiak 4 fontos lövedékeket lőttek. Gusztáv Adolf, bölcsen, távol tartotta magát az ágyúöntők két végletétől, kik vagy óriás szörnyetegeket öntöttek, melyeknek nagysága, nehéz kezelése és drágasága hatásukkal nem állott arányban, vagy olyanokat, melyek a puskánál alig voltak valamivel nagyobbak. Példáját követték a XVII. és XVIII. században majdnem mindenütt, sőt abban a században is, a melyben mi élünk, lényegében az ő elvei maradtak érvényben; azonban a rendszeresített kaliberek száma keve-

sebb lett s az ágyúk és különösen a lőszer-szekerek mozgékonysága fokozódott.

A jelen század tábori ágyúféléi a legközelebb múlt időig ágyúk, taraczkok, mozsarak és rakéták. Ágyúk azok a lövő szerszámok, melyeknek hossza 18—35 kaliber, taraczkok azok, melyek 6—8-szor hosszabbak mint átmérőjük, mozsarak pedig a 3—4 kaliber hosszúak.

Az ágyúkban aránylag több lőport használnak, ezért nagyobb kezdősebességgel és laposabb ívű pályával nagyobb távolságra lehet velük lőni, mint a mozsárral.

A tábori taraczkok legnagyobb kalibere 6″, azaz a 36 fontos ágyúkéval volt egyenlő. Ezekből lőni is és hajítani is lehetett. A hosszú 9—11 kaliberű taraczkokat gránát-ágyúnak nevezték.

Az öt századon át használt fekete puskapor előnyei és hátrányai egymást ellensúlyozták, a mi az egyik félnek előny, az a másiknak hátrány volt. A füst a tüzelőt a czélzásban megakadályozta s helyét az ellenségnek elárulta, a mely e füsttől eltakarva váratlanul lephette meg.

Utóbbi időben kisérleteket tettek, hogy a régi puskapor hátrányait eltüntessék s ennek eredménye lett a különféle, úgynevezett füsttelen lőpor, melyek egyike sem teljesen füsttelen és semmi esetre sem por, például az osztrák és magyar hadseregben 1888-ban rendszeresített Schwab-féle füsttelen lövő anyag sűrített lőgyapot, melyet vékony rudacskák alakjába sajtolnak s aztán kisebb darabokra vágnak. Az 1890. évi mintájú Schwab-féle lövőanyag szintén nem por, valamint nem por a franczia, angol, német és svájczi sem, hanem lemezke alakú lőgyapot. Az olasz pedig nitroglycerinben fölolvasztott lőgyapot.

A füsttelen lövőanyagok előnyei a következők: a lövés után a kilátást a füst nem zárja el, minek következtében akadály nélkül lehet czélozni s. a váratlan megrohanás veszélye is csökkentve van, mert az ellenség a mi füstünk leple alatt észrevétlenül nem lephet meg, állásunk több ideig marad az ellenség előtt ismeretlen, mert a füst nem árulja el helyünket, de ha egyszer megtudta s a fegyver elsütésekor keletkezett lángot meglátta, könynyebben fogja a köztünk és közte levő távolságot megbecsülni tudni. Ez különösen a tűzérségre nézve áll.

Előnye még az újabb lövőanyagoknak, hogy ballistikai teljesítő képességük nagyobb, minek következtében a töltés súlyát kisebbíteni lehetett, annyival inkább, hogy lobbanó hatása is nagyobb.

E helyen fölemlíthetjük, hogy a sűrített levegővel vagy más sűrített gázzal való töltés az utóbbi időben szintén gondolkozás tárgyává lett az intéző köröknek, s ezek arra a tapasztalatra jöttek, hogy a cseppfolyóssá tett gázok a billentyű nyomása után fölszabadítva, rövid időre gázalakba mennek át s a lövedék kiröpítése alatt a csövet nemcsak nem hevítik, hanem le is hűtik. Giffard cseppfolyós szénsavval 1500 méterre lőtte a 15 grammos lövedéket.

A legújabb kor szálfegyverei: a kard, szurony, dsida.

Az újabb kardok marokvédővel, kengyellel vagy kosárral ellátott markolatból és a pengéből állanak; az utóbbi rendesen olyan alakú, hogy vágni és szúrni egyaránt lehet vele.

A szurony a XV. században akkor keletkezett, mikor minden gyalogos katonát puskával ellátni s a lándsát teljesen mellőzni akarták. Eleinte a szuronyt a puska csövébe dugták, tehát ekkor a puskával lőni nem lehe-

tett; később úgy készítették, hogy a cső nyilását ne zárja el. Vágó- és döfő-szuronyt különböztetünk meg.

Nagyon valószínű, hogy szuronyt vadászpuskákon alkalmaztak először. Egy ilyen szuronyos vadászfegyver van a császári ház bécsi fegyvertárában. Az első szuronyok rövid kardalakúak voltak, élük gyakran fűrészelt volt, hogy tábori szerszámul is lehessen használni. A XVIII. és XIX. században fokozatosan rövidebbre és keskenyebbre készítették. A szuronyt a legtöbb európai nyelven bayonette-nek nevezik (*baionette*, *bayonetta*, *baionetta*) s általában azt hiszik, hogy nevét a francziaországi Bayonne-tól vette.

Annak a készüléknek föltalálását, melynek segítségével a szuronyt akként lehet a puskára erősíteni, hogy csövét el ne zárja, Cohorn és Paen hollandus katonamérnököknek tulajdonítják, kik élénk vitát folytattak 1681. körül a föltalálás dicsősége miatt. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a hollandusok használták legelőbb s tőlük terjedt el XIV. Lajos idejében Francziaországba, hol Bayonne-ban volt a szuronygyár.

Dsidát mostanában csak a lovaskatonák használnak, nem szólván azokról a testőrségi katonákról, kik a fejedelmi udvarok fényének emelésére s nem hadi czélok szolgálatára vannak rendelve; ezeknek különféle alakú alabárdjuk, dárdájuk stb. van.

Vértet a XVII. század közepéig viseltek. A tűzifegyverek általános elterjedése után, a mellvértet kivéve, melyet mindig nehezebbre készítették, a vértezet részeit egymás alá tolódó lemezekből készítették. A XVI. század végeig, a mikor a legszebb vérteket készítették, a pánczélt fényesre csiszolták. Később belátták, hogy a nehéz vértezet a tűzifegyverek ellen nem oltalmaz s lassanként

megváltak a vérttől. Legtovább a mellvért tartotta fönn magát.

Várak, várvívás. A lőporral töltött fegyverek általánosabb elterjedése eleinte nem változtatta meg a várak kinézését, a magas tornyokat nem váltották föl czélszerűbbekkel és alacsonyabbakkal, csak a falakat építették erősebbre. Az uraknak conservativ hajlamaitól nem befolyásolt városokban látjuk a várépítés renaissance-ját megtörténni. A faépítmények eltünnek, a tornyok rendesen hegyes tetejét eltávolították, hogy az ekként keletkezett plate-forme-ra ágyúkat helyezhessenek. A kurtinák folyosóit földfelhányásokkal megszélesbítették, hogy oda is ágyúkat helyezhessenek el. A falközt *(Zwinger)* akként alakították át, hogy a külső fal alatt mély árkot vontak, melynek escarpeja[1] a külső fal volt, a falközt pedig annyira feltöltötték földdel, hogy az gátul szolgált, s ezekre helyezték az ágyúkat. E mögött emelkedett a főfal, hol a védőőrség foglalt helyet. Ott, hol falközök *(Zwinger)* nem voltak, a fal elé húzott árok escarpeját kifalazták s mögötte földhányást alkalmaztak, mint Orangenak XI. Lajos korabeli erősítésén, hol az escarpe fala ormózott. A várépítésnek ez a módja, melynél szabadon álló magas falak és tornyok vitték a főszerepet, nem volt megfelelő, mert az ostromlók ágyúinak el nem téveszthető czélul szolgáltak. Ezen segítendő, az árok külső oldalán földsánczot hánytak, melynek kifelé eső részét czölöpzettel erősitették meg s ez elébe még egy árkot vontak, és „*douve*“-nek, „*braie*“-nek nevezték. A kapuk és a falak kiszögellő részei elé külső bástyákat *(boulevards, bastilles)* helyeztek, melyek a régi barbacane-okat

[1] Escarpe = az árkok belső, hátsó fala.

pótolták. A fölsorolt építmények azonban eleinte csak ideiglenes jellegűek voltak.

A clevei herczeg és Macchiavelli azt ajánlották, hogy a főárkot a fal mögé helyezzék, de ezt nem merték megtenni és úgy segítettek magukon, hogy a fal mögött tőle bizonyos távolságra földfelhányásokat alkalmaztak; e módon az ágyúknak elég helyük volt s a fal mögött is volt, egy második, védő erősítés.

Ez erősítési tekintetből jó volt, de tűzérségi tekintetből nem, mert az itt elhelyezett ágyúk hatása — különösen közel fekvő czélra — nem lehetett pásztázó; ezért a falon kívül készítettek földfelhányásokat. Ez utóbb nevezett gát, vagy valóságos „*braie*" volt, melyet árok választott el a faltól, vagy „*fausse (ál) braie*" közvetlen az escarpe előtt.

A kapuk védelmére eleinte a régi barbacane-okat igyekeztek fölhasználni, falát nagy részt lehordták, földből gátfokot hánytak, melyre ágyúkat helyeztek s ennek oldalpásztázására a szomszéd kurtinák szolgáltak. Csakhamar belátták, hogy ezek az erősítések a védelemre szűkek, s ez okból a kapukon kívül nagyobb építményeket emeltek, melyeket „*fausse braie*"-ekkel vettek körül. Ebből látjuk, hogy a tűzi lövőfegyverek hatása következtében a védő vonalak mindinkább kifelé jutottak.

Ebben az időben az árkok igen szélesek voltak, védelmükre az eddigi tornyok, csekély kiszögellésüknél fogva nem voltak jók s e végre alkalmazták a koffereket, caponnière-ket *(maisonettes)*. Az újonnan épített várak azonban az erősítés elmondott módjától különbözők voltak. Két szándék vezette az akkori várépítőket, a falak erőssé tétele és üres építmények emelése, hogy a védelmi építmények földszintjében fölállított ágyúfélék pásztázó

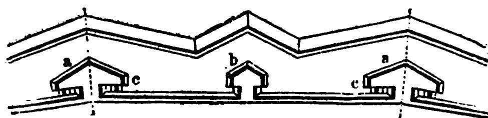
hatását biztosítsák. Az üres építmények boltozva készültek és a lövőrések szerkezete is tökéletesedett.

A tornyokat nagyobb átmérővel alacsonyabbra építették úgy, hogy jobban kiszögellettek, befelé eső részök nyitott volt, hogy az ágyúk könnyebben juthassanak bele.

Az ormózat nem csak feleslegessé, de ártalmassá lett a védőkre nézve, mert a szétlőttek darabjai megsebesítették őket.

Mikor a merőleges védelemtől eltértek, a caponnière-k számát szaporították meg, hogy belőlük az oldalpásztázás biztosítva legyen. A rondelláknak is nevezett bás-

122. ábra.

Régi olasz módszer.

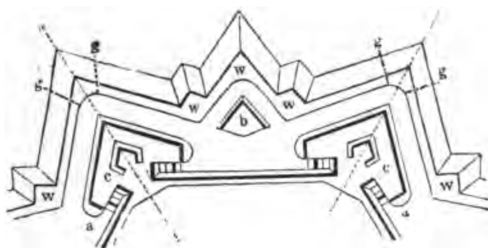
tyákat igen kifelé tolták s a kifelé eső félkörszerű vonalat egyenesre szabták, hogy több ágyú hathasson az arczvonal irányában. E bástyáknak az volt a hibájuk, hogy kicsinyek voltak s a nagyon kiszögellőknek torka szűk volt, minek következtében a védelem szenvedett, mert ha az ellenség a bástyát elfoglalta, a szűk torkolatnál csak rövid arczvonalat lehetett elébe állítani s azt is könnyű volt az ellenségnek megkerülni és a védőt oldalba támadni. E végből az egyenes arczú bástyákat szerették jobban; ezeknél a kerek részek, mint a két torony, megmaradtak s fedezték az oldalzásra szánt ágyúkat. E részeket nevezték orillon-oknak.

Eljött az az idő is, mikor az erősítés helyes alap-

elveit fölismerték s így alakultak annak különféle módszerei.

A régi olasz módszer szerint épített Micheli, ki 1527-ben Veronát erősítette meg. Ennél (122. ábra) a kurtinára merőlegesen álló oldala *(c)* a bástyának *(a)*, mely az árok pásztázására volt szánva, félig vissza volt húzva, a hosszú kurtinát a kis középső bástya *(b)* födte. Ugyanebben a században Cataneo és Marchi a bástyákat nagyobbra építették s rá fokerődöt *(cavalier)* *(c)* (123. ábra) helyeztek s

123. ábra.

Uj olasz módszer.

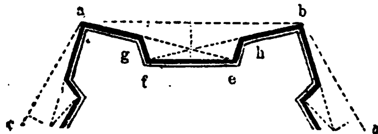
a kurtina elébe ravelint *(b)* a contre-escarpe elébe pedig födött utat *(g)* és fegyverhelyeket *(w)* és glacis-t alkalmaztak. Ez volt az újabb olasz bástyás módszer.

Mindenki az olaszoktól tanulta a várerősítést; így a németalföldiek is, kik azonban sok változtatással alkalmazták az olasz módszert. A talajvíz viszonyai arra utalták őket, hogy a széles vizi árkok mögé falazat nélküli sánczokat hányjanak; az árok pásztázása tekintetéből a főgát elé „*fausse braie*“-t emeltek. Az árokban több külső művet helyeztek el s elébe födött utat alkalmaztak.

Az erősítésnek ezt a módját írta le Freitag 1630-ban, kinek művét szivesen olvasta első nagy katonaírónk, Zrinyi

Miklós. A németalföldi módszert Cohorn és Rimpler (1685) lényegesen tökéletesbítették, a mikor főtekintettel voltak a támadó és szakaszonként való védelemre. E módszer szerint a főgát és fausse-braie közötti árok 30 méter széles, escarpeja és contre-escarpeja fallal burkolt, Utóbbihoz járult egy hátsó folyosó, hogy onnan az árokba hatolt ellenségnek keményen ellent lehessen állni. A fausse braie elébe couvreface-t helyeztek, kettőjük közé pedig, valamint utóbbi elé is egy-egy széles vízi árkot. A couvreface előtti vizi árok előtt egy széles fedett út volt, hogy

124. ábra.

Bástyázott arczvonal.

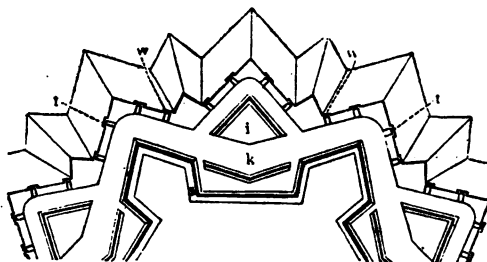
a lépcsőzetes védelem lehető legyen. E fedett út a talajvíz szinéig volt sülyesztve.

A franczia módszer profil-ja az olaszokéhoz, az alaprajz pedig a németalföldiekéhez hasonlít. Míg aztán Vauban ki 53 ostromot vezetett, 33 új várat épített és 300-at alakított át, nem igen volt tekintettel az eddigi alakra, de a térszínt vette építéseinél tekintetbe, s ez okból minden vár, a melyet épített, más. (A tankönyvek azonban rendesen három főtipusát különböztetik meg.)

A régibb váraknak három főtipusa van. A 124. és 125. ábrákon *a—b* vonal, a polygonalis oldal, rendesen 300—380 méter hosszú; *ae* és *bf* védelmi vonalak. A bástya-arczok *ag* és *hb* = $^2/_7$ *ae*; *g* és *h* vállpontok, *e* és *f* kurtinapontok, *eh* és *gf* oldalak merőlegesek *ae* és

bf-re; *ef* kurtina, előtte van a ravelin, melynek halántékvonalait *(face)* úgy alkalmazzák, hogy nyolcz méternyire álljanak a vállpontok előtt. A főárok 36 méter, a ravelin árka 24 méter széles. A födött út a kiugró szögeknél le van gömbölyítve és harántgátakkal *(travers)* ellátva *t*. Az árokbeli olló-mű *(tenaille) k*, a meghosszabbított bástya halántékvonalai irányában van elhelyezve. Vauban mindenek előtt az árok mélységét csökkentette, de mert ez által az escarpe falazata födetlen maradt, ezt alacsonyabbra építette.

125. ábra.

Vauban-féle rendszer.

Legnevezetesebb változás az alaprajz tekintetében a bástyáknak a falövtől való elkülönítése, úgy, hogy a fallal csak egy 11 m. magas bástyázott torony *(cavalier)* maradt összeköttetésben. Vauban jól ismerte systemájának gyenge oldalait és későbbi műveiben még az időt is meg tudta határozni, a melynek eltelte után az ő építette váraknak el kell esniök.

Követői Cormontaigne és a Mezièresi-iskola (1750) a bástyázott tracée-t, a falaknak tökéletes fedezése által igyekeztek javítani. Nyomdokukat követte Montalembert († 1800), de a bástyákat elhagyta és a polygonalis erősítésnek, védelmi kazamatáknak, kazamatás tornyoknak,

új szerkezetű olló-műveknek, elszigetelt erődöknek stb. volt híve. Azt javasolta, hogy a döntő pontokon az ostromló ütegek ellen nagy ágyú-tömegeket alkalmazzanak. A bástyáknak is voltak hívei, mint Chasseloup, Moucé és Bousmard, mikor aztán I. Napoleon idejében Carnot lépett föl több új javaslattal. Ezekkel azt akarta elérni, hogy a védő még akkor is több helyen rohanhasson ki, mikor az ellenség a glacis-t elfoglalta, és hogy a kirohanók útját álló futóárok-vonalakat *(tranché)* záporként lehessen a vetett lövedékekkel elárasztani. Ezt azzal vélte elérhetni, hogy a fallal burkolt meredek contre-escarpeokat rakodó emelvényszerű *„glacis en contrepante"*-á alakítja át és hogy a mozsarak számára kazamatás állásokat készít. Ezen kívül az olló-művek javítására is kiterjesztette javaslatait.

A francziák a legújabb ideig hívei maradtak a bástyás erősítésnek. Páris öve bástyázott, ez előtt számtalan elkülönített erőd *(fort)* fekszik, melyek többnyire ötszögletű bástyás építmények.

A vontcsövű ágyúk közvetett lövéseikkel már nagy távolságból szétlövik a falakat, és ennek következtében soknak meg kellett változni az erősítés módjában. Kis, elől fekvő erőd nélküli várak jelentőségüket vesztették és annál nagyobb jelentőségűekké váltak a működések alapjául szolgáló számtalan elől fekvő erőddel védett várak. Az elől fekvő erődöket úgy kell elhelyezni, hogy az ellenség a várat ne bombázhassa, mielőtt ezeket be nem vette. A francziák 6—7, sőt 15 kilométerre építették erődjeiket Páristól, a mi az egységes vezetést nehezíti s ezért némely újabb várépítő csak 4—5 kilométernyire teszi őket.

Az erődök lánczolata egy második öv sarkpontjainak tekintendő, melyek közé közvetlenül csak az ostrom meg-

kezdése előtt emelnek ütegállásokat. Az elől fekvő erődök legczélszerűbb alakjának a tompa szögletű lunette-ket tekintik. Falaiknak a 15⁰ beesési szög alatti ágyútűz ellen födve kell lenni.

A különféle rendeltetésű várak nevei a következők: Tárvár *(dépot)* Arad; fő hadi-kikötő Póla; hadi-kikötő Cattaro, Castelnuovo; tárvár és hídfő Komárom; elsánczolt tábor Prsemisl; táborvár Krakkó; völgyzáró-vár Franzensfeste; rögtönzött erősítmény *(place du moment)* Triest stb.

A legújabb ideig különösen az ostromra nézve Vauban rendszere volt irányadó, de most a várak építési modorában beállott változások, továbbá az ostromló- és várágyúfélék tökéletesedése következtében az ostromvezetés módjának is meg kell változni. Nem lehet azonban még mondani, hogy a szakemberek e tekintetben megállapodásra jutottak volna, mert nem volt alkalmuk újabb rendszerű váraknak újabb szerkezetű ágyúfélékkel eszközölt ostromát látni.

Bonin hadmérnökkari tábornok az ostromra vonatkozólag nézeteit a Militair-Wochenblatt 1878. évi folyamában (VIII. Beiheft) közölte. Ezek szerint a vár megvevésére választandó út, a rendelkezésre álló csapatok számától, az ostromlószerektől és a vár védelmi állapotától fog függni.

Ha gyenge védőőrséggel megszállt vár van az ostromlók előtt, erőszakos ostrom vagy rajtaütés is czélra fog vezetni.

A mikor nem szándékozunk rendszeres ostromot intézni, sok lovassággal kell az erősített helyet körülvenni, hogy annak a külvilággal való összeköttetését teljesen elzárjuk és kiéheztethessük.

Ha a vár körül nincsenek erődök s a várban kevés bombamentes épület van s végre ha annak parancsnoka

nem erélyes és tettszomjas, a bombázás anyagi és erkölcsi hatásánál fogva hamar czélra fog vezetni.

Jól fölszerelt és erélyesen védelmezett várral szemben azonban csak rendszeres ostrom vezethet sikerre.

Bonin a jól védelmezett és erődökkel körülvett vár rendszeres ostromát körülbelül következőkép képzeli:

Az ostromló sereg ostromló-tűzérségből, műszaki csapatokból és bizonyos számú hadosztályokból vagy hadtestekből áll.

Mindenekelőtt a lovasságot fogják a főutakon előreküldeni, hogy a várat szemmel tartsa és az utakat elrontsa, a várbelieknek a külvilággal való közlekedését megakadályozza; e közben azonban azokat az utakat nem szabad bántania, melyeken az ostromló-építményekhez szükséges anyagot szállítják. A szemrevétel alapján az ostrom terve állapíttatik meg. E tervben a támadó arczvonal, az esetleges mellékes támadás, az ostrom menete és az ostromló működés terének határai jelöltetnek meg. A működési teret szakaszokra osztják s meghatározzák, hogy hol legyen körülbelül a tűzérség első állása. A támadó arczvonal megválasztásában a hátravezető utak iránya irányadó, mert ezeken szállítják az ostromhoz szükséges anyagot. Az ostromló-telepek[1] lehetőleg vasutak mellett állítandók föl, s ezek és az üteghelyek között tábori vasutakat kell építeni.

A telepek rendesen 7—10 kilométerre legyenek az erődöktől; védelmükre tábori sánczokat kell hányni.

Az ostromnál a tűzérség a főfegyvernem, a többiek

[1] Ostromló tűzér- és hadmérnök-telep a tűzérségi és hadmérnöki ostromló-szerek gyülekező helye.

rendeltetése ennek — az ellenség harczának megszüntetésére irányuló — működéseit támogatni.

Az ostromlónak első föladata a védőőrséget a vár előtti térszínről visszaszorítani. Mikor ez nem elsánczolt állásokban van, a tábori tűzérség rendeltetése ebben közreműködni, különben pedig a nehéz ágyúféléké.

Mikor az elől fekvő térszínen levő erősített helyeket az ostromlók elfoglalták, ezeket ismét védelmi állapotba kell helyezni. A köztük és a hátul levő csapatok között való összeköttetés végett födött utakat, továbbá az előőrsök és tábori ágyúk számára lövész-árkokat és gödröket, illetőleg ütegállásokat kell készíteni.

Így keletkeznek — a távoli ostromot megkezdő harcz közben — egymás mögött állások, melyeket előharczállásoknak nevezhetünk. Ezeknek rendeltetése azt a térszínt fokozatosan elfoglalni, melyen aztán, a gyalogság oltalma alatt, az első tűzérségi fölállítás ütegsánczai épülnek.

Az első tűzérségi fölállítás ütegsánczainak rendeltetése, hogy a tűzérség innen az erődök és a közbeeső ellenséges ütegsánczok tűzérségével harczoljon, eszközeit tönkretegye, újabb védelmi művek alkotását, az elromlott régiek kijavítását megakadályozza és a saját gyalogsága előnyomulását megkönnyítse.

Ezek az ütegsánczok rendesen 3000 méterre lesznek az erődöktől és csak igen ritka esetben 2000 méterre, ezért igen messze hordó ágyúnemekkel kell ellátva lenniök (15 czentiméteres ágyúkkal, 21 czentiméteres mozsarakkal). Ha a közlekedési vonalak mellett nem lehet őket elhelyezni, akkor közöttük és a telepek között utakat kell készíteni, hogy a lövőszerek pótlása akadály nélkül történhessék. Felette kivánatos, hogy valamennyi ütegsáncz egyszerre legyen kész (egy éjen át), hogy

valamennyi egyszerre kezdhesse meg a működést. A gyalogság előrenyomulása közben új ütegsánczokat kell közelebb hányni, hogy a tűzérségnek első fölállításából a másikba (az első parallel mögött) való átmenete közben se hallgassanak az ágyúk, mert erre, mint egyik fő alapelvre nagy tekintettel kell lenni. A második tűzérségi fölállítás ütegsánczai a hátsó ütegsánczok s az első gyalogsági fölállítás (első parallel) oltalma alatt épülnek 1500—2000 méterre az ellenség ütegeitől, mely távolságból ezek tönkrelövése már lehetséges. A második tűzérségi fölállítás sikeres működésétől függ az ostrom kimenetele. Ez az a távolság, melyben a tulajdonképeni ágyúharcz történik. A támadó tűzérségnek esetleges kirohanások vagy az erősített állásokba nyomult gyalogság működése ellen való födözése az első gyalogsági fölállítás csapatainak kötelessége, melyeket az ellenség építményeihez hathatós puskalövésnyi távolságban kell fölállítani, körülbelül 700 méterre az ellenség legelőbbre fekvő állásától.

A fölött eltérők a nézetek, hogy e vonalat összefüggő futóárkokkal vagy az előőrsök számára hányt lövészárkok kiépítésével födözzék-e?

A hátulfekvő térszínnel való összeköttetésre szolgáló futóárkokat girbe-gurba vonalban kell készíteni.

A második tűzérségi fölállítást 12 czentiméteres és rövid 15 centiméteres ágyúkkal kell fölszerelni, ezekhez járulnak még a 15 centiméteres mozsarak, melyeknek rendeltetése az erősített építmények belsejébe vetni a lövedékeket és 21 centiméteresek, melyekből az üres építmények ellen működnek.

Újabb időben arra a meggyőződésre jutottak, hogy a legmesszebbhordó ágyúknál is gyorsabban lehet sikert

elérni a manapság már biztos találatú vontcsövű mozsarakkal. Ennélfogva, míg az első tűzérségi fölállításban a messzehordó ágyúknak, addig a másodikban a rövideknek és a mozsaraknak kell túlszámban lenniök. Az még nincs eldöntve, hogy az ágyúféléket egyenként vagy 4—6-os csoportokban jobb-e fölállítani. Az egyenként való fölállításnál a térszín előnyeit jobban föl lehet használni, mint az ütegenként valónál, de előbbinél meg az egységes vezetés és a lövőszerpótlás nehezebb, továbbá az együttes hatás nem olyan könnyű.

A második tűzérségi fölállítás rendeltetése még réseket lőni és caponnière-ket összerombolni; e czélra rövid, 15, 21 centiméteres ágyúk és mozsarak szolgálnak. A pánczélos tornyok és pánczélos ütegek lövöldözésére 9 centiméteres ágyúkat, a födött állások ellen pedig 9 centiméteres mozsarakat kell használni s vagy az első gyalogsági vagy az elől fekvő ütegállásokba kell elhelyezni.

Az ágyúféléknek előbbre való vitele nem szükséges, mert a hosszú ágyúk találási biztossága az előbbrevitel által nem fokozódik, a rövidebbek alkalmazása pedig kisebb töltényeik miatt nem czélszerű.

A tűzérek meg vannak arról győződve, hogy ha az ágyúfélék az ellenséges erődhöz 1000 vagy 900 méterre jutottak, a lövöldözött erőd kis idő múlva annyira össze lesz lőve, hogy a védőőrség nem fogja magát tarthatni s ágyúi is hallgatni lesznek kénytelenek.

Valószínű, hogy a második tűzérségi fölállításból már lehetséges lesz a városra lőni s bizonyos esetekben még bombázni is, e közben pedig az erődöt és várost összekötő közlekedési vonalak is fognak szenvedni úgy, hogy az erőd kénytelen lesz magát megadni.

Sokan azt hiszik, hogy ezentúl sem lesz lehetséges a

műszaki csapatok közeli vagy árkász *(sapeur)* rohamát mellőzni. E végre az ostromló ágyúk folytonos tüzelése közben s a gyalogsági fölállítás födözete alatt egy második, sőt egy harmadik gyalogsági fölállítást is szükséges berendezni, a másodikat az erőd és az első gyalogsági fölállítás közötti vonal közepén, a harmadikat ettől 150—200 méterre. Az egyes gyalogsági fölállítási vonalakat futóárkokkal kell összekötni. Ezeknek fedezete alatt lesz a műszaki csapatoknak lehetséges a födött árkokon *(sape)* a glacis koronájáig jutni és az árkon való átkelést előkészíteni. Akkor, a mikor a dolgok idáig jutottak, megkezdődik az aknaharcz. Az ostromlónak mély aknák készítése által kell az ellen-aknák szétrombolását megkisérleni. Ha az ostromlónak nem sikerül az árok caponnière-jét szétrombolni és a védő ágyúkat képes a rohammal szembeállítani, az ostrom sikere, tekintettel a mai ágyúk hatására, kétséges lesz.

Természetes, hogy már béke idején kell bizonyos számú ágyút és a lövésre való szereket a várakban összegyűjtve tartani és arról is gondoskodni, hogy minden védelmi szer az ellenséges ágyútűztől védett helyen legyen elhelyezve. Ezt nevezik a várak *béke állapotának.* Ha már most ezt az állapotot annyira megváltoztatjuk, hogy a vár minden tekintetben képes az ellene való működéseknek ellenállani, a vár *fölszerelt állapotba* jut. Azt a munkát, melylyel ezt elérjük, fölszerelésnek nevezzük.

A fölszereléshez tartozik a várnak kellő számú ágyúfélékkel és elegendő lövőszerrel való ellátásán kívül, a vár erősített építményeinek kiegészítése, szaporítása, élelmi és egészségügyi tekintetben szükséges anyaggal való ellátása. Tehát a fölszerelés tűzérségi, erősítési, gazdasági és egészségügyi természetű.

A tűzérségi fölszerelés czélja: az ágyúféléket lövésre készen helyezni el az első tűzérségi fölállítás helyén, ott hol az a már békében elkészített tervben elhatároztatott, a lőport harczi czélra alkalmas állapotban raktározni stb. Az erősítési fölszerelés által az erősített hely rohammentessé, hozzáférhetetlenné lesz, a várőrség biztosított helyet nyer, az elől fekvő térszínen erősített állások keletkeznek, a rendelkezésre álló vizek összetorlódását eszközlik, hogy szükség esetében bizonyos területet vízzel lehessen elönteni stb.

A gazdasági és egészségügyi fölszerelés czélját mindenki tudja elképzelni, ezért ezt tüzetesebben méltatni nem szükséges.

Nem minden ágyút állítanak föl már kezdetben, mert nem lehet biztosan tudni, hogy hol fog az ellenség támadni, egy részüket tartalékban tartják, hogy az ostrom alatt oda vihessék, a hol reájuk leginkább lesz szükség. Az activ védelem kötelessége az ostromlóknak az elől fekvő térszínen való elhelyezkedését mindaddig megakadályozni, míg csak lehet. E czélból az olyan pontok, melyek az ostromló seregnek hasznosak, előre elfoglalandók és védelemre rendezendők be s 9—12 cm. ágyúkkal szerelendők föl, minek következtében ezek az 1500—2000 méterre előretolt előőrsi állásoknak támogató pontjaivá válnak.

Az elől fekvő térszínen található, a védelemre fontos helységek lövészárkokkal és ütegállásokkal erősítendők meg (ez a tábori erősítés körébe vág). Az erődökbe messze hordó, az elől fekvő térszínt 7—8 kilométerre lövedékekkel elárasztó ágyúkat kell helyezni, az erődök szárnyaihoz pedig csatlakozó ütegállások építendők, melyek az erődöknek specialis ágyútartalékai. A mikor a támadás irányát már föl lehet ismerni, az erődök között közbe-

eső ütegállásokat kell készíteni és az általános ágyútartalékból vett ágyúfélékkel fölszerelni. Hogy a lövéshez szükséges anyagban fönnakadás ne történjék, szükséges lesz közbeeső lövőszertelepeket is fölállítani.

A mikor a támadó az ő nehéz ágyúféléivel az elől fekvő térszínen hányt sánczokra kezd tüzelni, akkor az ágyúkat innen a közbeeső ütegállásokba kell visszaszállítani, mert ezek ágyúharczra nem alkalmasak. A védelem súlya az erődök vonalában szervezett első védelmi állásba helyezendő, ennélfogva a közbeeső ütegállások helyének kiválasztásakor első sorban a belőlük elérhető hatásra kell tekintettel lenni s csak azután arra, hogy milyen fedezetet nyújtanak. A közbeeső ütegállások az erődökkel egy külső övezetet alkotnak. Azt a kérdést vethetné föl valaki, hogy miért nem építik hát az erődöket sűrűbben, ha szükségesnek látják, hogy közöttük ütegállásokat készítsenek; erre azt felelhetjük, hogy egyrészt azért, mert akkor az erősítés sokkal több pénzbe kerülne és másrészt, mert az erődöknek sürűen való építése magára a védelemre lenne hátrányos.

A védelem legfontosabb teendője az ellenséget mindig nyugtalanítani, sehol megállapodni nem hagyni, továbbá a megfigyelő szolgálatot jól berendezni, s e czélból messze előre küldött megfigyelő őrsöket állítani. Kétséget nem szenved, hogy a jövendő ostromokkor e czélra „ballon captif"-okat is fognak alkalmazni, honnan éjjel villamos fénynyel fogják a megfigyelendő térszínt megvilágítani. Semmi sem lesz könnyebb, mint e lebegő őrsöket a várral telegrafdrótok által összekötni.

A mint a védőfél az ágyúkat az elől fekvő térszínről az erődök közötti ütegállásokba visszavonja, a támadónak az első tűzérségi fölállításból az ágyúharczot azonnal meg kell

kezdenie; ez az a pillanat, a mikor a védőfélnek minden nélkülözhető ágyújával a legerélyesebben kell a harczot föntartania.

A jelentékenyebb ostromló ütegállásokat rendszeresen tűz alá kell vennie. A mikor az a fődolog, hogy valamennyi erre szánt ágyú és mozsár egyszerre kezdje meg a lövést azért, hogy az ostromlónak ne maradjon ideje ágyúféléit biztos helyre vinni, ebben az esetben szükséges lesz az egyes ütegállásokat a védelemvezetőséggel telegraffal összekötni, hogy a tüzelést elrendelő parancsot mindenik egyszerre kapja meg. Ha ebben az első harczban a védelmező a vesztes fél, s a támadó ütegeit előbbre és előbbre állíthatja, nem marad egyéb hátra, mint lövéseit valamennyi ütegre összpontosítani. A védelemezőre nézve ez a kritikus pillanat. Ekkor kell a támadó elsőgyalogsági vonalának fölállítását meghiusítania, mert ennek födözete nélkül nem rendezheti el második tűzérségi fölállítását. A mint tudjuk, a támadó az éj sötétségének oltalma alatt igyekszik ezt megtenni, a miért is a villamos világításitt is nagy jelentőségre jut, ennek segítségével fedezheti föl a védelem munkásait, a mikor aztán shrapnellekkel el is űzheti őket. Nagy sikere lesz ilyenkor a mozsarak és rövid ágyúkból való közvetett (indirekt) tüzelésnek, különösen olyan ütegek ellen, melyek térszíni födözetek mögött vannak. Közvetettnek általában olyan tárgyakra való tüzelést nevezik, a melyek fedezet mögött vannak.

Az előretolt állások ellen az erődök és közbeeső ütegállások nehéz 12—15 centiméteres ágyúit kell alkalmazni. A védő ágyúi hatásának megfigyelésére őrsöket szükséges fölállítani, melyek villamos vagy optikai telegraf útján közlik a látottakat a vár parancsnokával. A harcz

zaja közben nem sok hasznát lehet a telefonnak venni, ezért ezt csak a hátrább eső állások között kell alkalmazni. Szükséges az egyes erődöket egymás között s a várral telegraffal összekötni.

Mentől szorgosabban figyeli meg a védelmező a támadás színhelyét, annál inkább lehet megakadályoznia az ostromlók munkálatait; ez pedig lényeges dolog, mert nagyobb sikerre vezet az ostrommunkálatokat akkor lövöldözni, mikor még födözetök nem készült el, mint később. Magától értetődik, hogy a védelmezőnek az elől fekvő térszíni tárgyak távolságát már béke idején kell megismernie, hogy a belövésre ne kelljen sok időt fordítania; ez a sikernek főfeltétele. Ha a támadónak nem sikerül a védelmező ágyúit elhallgattatni, csak nagy áldozat árán fog az első gyalogsági fölállítás szervezése és ennélfogva az ennek födözete alatt történendő ütegállások építése, valamint az árkászoknak a második gyalogsági fölállítás berendezése végetti előküldése is sikerülni. Ha a védelmező arra a meggyőződésre jut, hogy az erődöknek ura nem maradhat, akkor ezek mögött, ezek és a főöv *(enceinte)* között, egy második védelmi állást kell készítenie s azt az erődökből és a közbeeső ütegállásokból elvont ágyúkkal fölszerelni, már csak azért is, hogy hasznavehető ágyúkat ne legyen kénytelen az erődökkel együtt átengedni.

Ha idejében sikerül neki a második védelmi állásban harczrakészen állani, t. i. már akkor. a mikor az erődök az ellenség kezébe jutnak, módjában lesz annak az erődökben való elhelyezkedését megnehezíteni. Az újonnan fölállított ütegsánczok ágyúi a főöv ágyúinak támogatásával meglassíthatják ugyan a támadók előnyomulását, de aligha lesznek képesek a város bombázását megaka-

dályozni. Hogy a glacis-n egy harmadik védelmi állás berendezése lehetséges lesz-e, az a védelmező erejétől s a támadó működésétől függ, erre nézve általában bajos theoretikus elveket fölállítani. E tekintetben még senkinek sem lehet kellő tapasztalata, mert a béke idején végrehajtott gyakorlatok még csak távolról sem közelítik meg a valóságot. A várharczgyakorlatok csak a hadmérnöknek tanulságosak és ennek is csak némileg, *a tűzérség semmit sem tanul belőlük, mert fegyverével nem működhetik úgy, hogy hatását láthatná.* A gyakorlatokat általában képzelt viszonyokra alapítják. Ezek szerint a hadmérnök még csak működhetik, de a tűzér nem. Csak a jövő fogja megmutatni, hogy az a régi nézet, a mely szerint erélyes ostrommal szemben minden várnak el kell esni, továbbra is fönnáll-e, vagy pedig azoknak az újabb theoretikusoknak van igazuk, kik azt mondják, hogy annak csak a Vauban-féle tanok idejében volt jogosultsága.

Vasutak. A technika fejlődésének sok tekintetben volt hatása a hadviselésre. A közlekedési eszközöknek tökéletesedése egy új elemet hozott a stratégia elemei közé: a vasutakat. A vasutak a háborúban főképen mint segédeszközök jönnek tekintetbe, de mert az ellenségnek a sereg összpontosítására és sok más egyébre szolgáló segédeszközei, mint működési tárgy is.

A vasutak iránya lehet kedvező és lehet annyira kedvezőtlen, hogy a legnagyobb veszedelmet hozhatja az államra.

Arra kell törekedni, hogy az állam központjából sugárszerűen a határvonal mindazon pontja felé vezessenek vasutak, a melyeken esetleg akár támadás, akár védelem közben fog működni a sereg, hogy a főváros a várakkal, elsánczolt táborokkal, hídfőkkel, hadállásokkal való

vasúti összeköttetése legyen, hogy a hadműködési irány vonalába eső várakat a vonalak érintsék, hogy a transversalis vasutak a különböző harcz-színhelyeket kössék össze, egyikről a másikra a seregeknek lehető gyors szállíthatása végett; hogy a határról párhuzamos, attól bizonyos távolságban vasutak legyenek, nehogy az ellenség egykönnyen szét rombolhassa azokat, hogy az arczvonallal egyenközű vasutak lehetőleg e mögött legyenek. Ez igen emeli a hadállás ellenálló képességét, végre, hogy a főpályaudvarok, melyek a közlekedést biztosítják, meg legyenek erősítve.

Középszámítás szerint a vasúti szállítás a menetekhez képest háromszorta gyorsabban juttatja a csapatokat a kivánt pontra. E gyorsaságnak az élelmezésre is rendkívül előnyös hatása van, mert a raktárfölállítást a lehető legkisebb mértékre szállítja le. 1854/6-ban az angolok táborába a rossz utak miatt a 11—12 kilométerre eső Balaklavából, hol raktáraik voltak, nem lehetett a pótlást eszközölni; ezért építettek vasutat.

A vasutak tehát a mozgósítást és seregösszpontosítást gyorsítják. Egy hadtest szállítására körülbelül 115 vonat szükséges, naponként 18 vonatot számítva, a nyolczadik napon 450 kilométerre fekvő ponton összpontosulhat. Gyalog menve ugyanezen idő alatt csak 150 kilométernyire.

Előnye még a vasutaknak az is, hogy a sereg minden hiányát gyorsan és jól pótolhatja és ennek következtében a sereg vonata kisebb lehet, továbbá az, hogy gyorsan lehet seregtesteket egyik hadszínhelyről a másikra vinni, mint pl. az osztrákok 1866-ban, továbbá a németek 1870-ben az Északi- és Keleti-tenger partjairól Strassburgba és Metzbe.

A nagyobb csapatok vasúton való szállításának előnye leginkább hosszú úton tűnik ki, rövid távolságra czélszerűbb a gyalogmenés.

Ha idő van, azért is czélszerűbb a gyalogmenés, mert edzi a sereget és mert a meneten a biztosító-szolgálatba begyakorlódnak a katonák.

A stratégiai meneteknél azonban manapság már alig lehet a vasutakat nélkülözni, mert két egyenlő számú és értékű hadsereg közül az jut stratégiai túlsúlyra, a mely hamarabb összpontosul a háború színhelyén.

Taktikai menetekre azonban nagyon ritkán lehet fölhasználni, habár különösen az ellenség oldalába szándékolt nagyobb szabású diversióknál, egyszerű kitérő visszavonulásoknál stb. megbecsülhetetlen lenne. Vannak azonban példák arra is, hogy a csapatokat egész a harcz színteréig vitték vasúton, mint Montebelló-nál a francziák 1859-ben.

Azt mondtuk, hogy a vasutak a sereg működési tárgyai is lehetnek s ennek helyességét mindenki el fogja ismerni, a ki tudja, hogy a két egyenlő számú és értékű sereg közül az lesz előnyben a másik fölött, a mely vasutait akadálytalanul fölhasználhatja különféle czéljaira; ezt megakadályozandó, természetesen az ellenséges vezér sok esetben vasútvonalai, vasúti csomópontjai stb. ellen fog működni.

Hadviselés. A XVI. század gyalogsági taktikájának védő jellege volt, mert a lovasság erkölcsi hatása alul nem volt képes felszabadulni. Be kellett azonban látni, hogy tisztán védő működéssel sikert nem lehet elérni s azon kezdtek gondolkozni, hogy miként lehetne a támadásra előnyös alakzatot kieszelni.

A szálfegyverrel harczoló gyalogság négyszögei *(ordre*

de redoute) s körültük a lövészek mozgó tömege semmi tekintetben sem volt megfelelő.

Legalkalmasabbnak mutatkozott az arczvonalnak meghosszabbítása és egy résznek tartalékként való alkalmazása. E rendszert Macchiavelli irataiban elméletileg fejtette ki, a svájcziak pedig a gyakorlatban.

Macchiavelli a legiótaktikát vette mintának, de hadviselésének jellege mindamellett inkább védelmi volt, mintsem támadó, mert még ő is azt hitte, hogy határozottan támadó jellegű taktikája csak a lovasságnak lehet.

A támadás főfeltételének a meglepő föllépést tekintették, melynek czélja az ellenségen váratlanul rajta ütni vagy ha ez lehetetlen, túlnyomó erővel annak csak egy részét — természetesen a leggyengébbet — megtámadni. Az arcz megtámadását kerülték; ezzel szemben csak tüntettek és az oldalakat rohanták meg.

Olyan alakzatot kellett kieszelni, a melyben a pikát a puskával egy időben lehessen támadó módon használni.

Erre három mód kinálkozott. Az, a melynél a lövészek a szárnyakra vannak állítva, (seregszárny = manche) a kereszt alak, melyben a lövészek helye a szögletekben van és végre az, a melyben a lövészek a pikás zászlóaljak második soraiba jutottak.

Különönálló lövészharczczal csak a XVI. század közepén találkozunk és csakis kivételesen: szaggatott térszínen, különösen visszavonulások fedezésekor.

A gyalogság védő jellegétől — a mint látjuk — csak nehezen tudott szabadulni. Szükséges volt tehát a lovasság támadó jellegét fokozni, mert a lovagok alkotta lovasság nehézkes volt, s a nehézkesség bénítja a támadást. Ennek volt a következése, hogy a könnyű lovasságot szaporították s a nehezet lövőfegyverrel látták el.

A frencziák tették e tekintetben is az első lépést, a mikor a cranequinier-ket „arquebuse"-ekkal látták el.

A lovas arquebusier-ket *argoulet*-eknek nevezték.

A könnyű lovasság rendeltetése volt a térszínt átkutatni, az ellenség oldalait fenyegetni, harcz alatt hátába kerülni, gyakran a lóról leszállva a későbbi dragonyosok módjára gyalog harczolni. A lovasságot ily módon a XVI. századbeli olaszországi háborúkban gyakran alkalmazták.

A könnyű lovasságnak a neheztől való teljes elválasztása nyugati Európában legelőbb Spanyolországban és aztán a ravennai csata (1512) után fokozatosan egész Európában megtörtént. A nehéz lovasság lándsaaljaiból a könnyű lovasokat eleinte csak a csata előtt választották ki és foglalták külön taktikai egységekbe, de később teljesen szétválasztották a fegyvernemeket nem csak taktikailag, hanem közigazgatásilag is.

Ebben a században kezdték a svájcziak fölállítását általában utánozni s három harczvonalat alakítottak: elővédet, derékhadat és hátvédet, s ezek lépcsőzetesen álltak egymás mögött.

E módon azonban csak kevesen harczolhattak egyszerre. Ezen segítendő, gyakran mind a három csoportot egy vonalban állították fel. E felállítás, mindinkább gyakori lett úgy, hogy I. Ferencz franczia király háborúi után a franczia hadsereg rendesen egy vonalban állott föl, de az egyes csoportokat mind a mellett elővédnek, derékhadnak és hátvédnek nevezték akkor is, a mikor az első a jobb szárnyon, a harmadik a balon volt fölállítva.

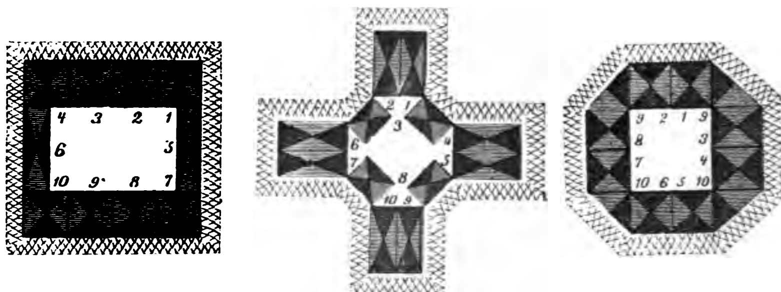
Ez sok katonai írót megtévesztett.

V. Károly császár seregében a sereg egyes csoportjai

vagy egymás mögött álltak, vagy pedig két harczvonalat alakítottak.

Ebbe az időbe esik a gyalogság számának elszaporodása, a minek az volt a következése, hogy a működések általános jellege még inkább védelmivé vált. Hogy a tűz hatását lehetőleg kihasználhassák, szivesen harczoltak szaggatott térszínen, szivesen vették állásukat sánczczal körül Ekkor az üres négyszög, nyolczszög és különféle keresztalakzatok voltak a legkedveltebbek (126. ábra). A támadás

126. ábra.

rendesen az ellenség közepe ellen irányult. Ágyúzással kezdték meg a működést, ezt követte a keresztalakba alakult gyalogzászlóalj előnyomulása, melynek szögleteiben lövészek voltak elhelyezve, ez hatolt be az ellenség soraiba, ezután a lovasság lépett közbe. Fődolog volt a támadóra nézve, hogy az ellenség soraiba magát beékelt kereszt rendetlenségbe ne jöjjön: a védőre nézve pedig az, hogy a támadó keresztben a rendet megbontsa.

E taktikának csak addig volt jogosultsága, míg a tűzérségnek nem volt döntő hatása, a mi addig semmi esetre nem lehetett, míg első fölállítási helyéhez volt lánczolva, a honnan a csata későbbi folyamában nem működhetett,

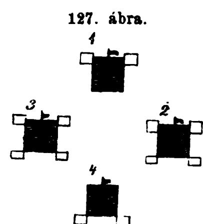
mert ágyúi nem hordtak nagyobb távolságra és mert az ellenséggel összekeveredett saját embereiben is kárt tett volna. Igyekezetük oda irányult, hogy a szárnyak vízmosásokra vagy más valamire támaszkodjanak s ha nem volt erre alkalmas térszíni tárgy, sánczokat hánytak szárnyaik födözésére.

A kézi lövőfegyvereknek máshelyt méltatott fejlődése következtében a pikások száma mind fogyott. Már Paviánál (1525) és később a németalföldi háborúkban a spanyol seregben a tűzi fegyverrel ellátottak száma túlnyomó volt. Ez ellen azonban visszahatás fejlődött ki, mert a hadvezérek azt vették észre, hogy a harcz megkezdése után a lövészek nincsenek többé hatalmukban és nincsenek a pikások közvetlen közelében lövészek. Ezen segíteni akartak s azt a hibát követték el, hogy a lövészcsoportokat mozgékonyságuktól fosztották meg. A lövészeket a pikás zászlóaljak második soraiba állították, vagy oldalaikhoz egy lövészekből álló szárnyat függesztettek. E módon csak kevés lövész jutott lövéshez.

Később csak egy részüket alkalmazták így, a másik rész önállóan működött. Míg a lövészek száma a gyalogságnak csak egy ötödét tette, az önállóan alkalmazottak száma természetesen csekély volt s a taktika nagyrészt a régi maradt, de a mikor számbeli túlsúlyba jutottak és ők vették az egész csatatért igénybe, elmaradt a döntő módon való föllépés, mert fegyverük erre nem volt alkalmas. Ez változtatott a taktikán. A XVI. században nem törekedtek döntésre s a csatáknak csetepaté jellege volt. Ezt látjuk a franczia vallásháborúkban és részben a németalföldi szabadságharczban is. Így nem maradhatott a dolog, s a szervezők a pikások szaporítását ismét szükségesnek tartották.

A kétfélekép fegyverzett gyalogsági csoportok kölcsönös támogatását azzal vélték elérhetni, hogy a pikás zászlóaljakat lövészekkel vették körül, vagy hogy fölváltva állították a különbözően fegyverzett csoportokat (127. és 128. ábra). Mind a két módnak voltak követői, az elsőt spanyol-magyar,[1] az utóbbit németalföldi módnak nevezték, s a németalföldi módot követték a francziák is. Az első módot követők kisebb, átlag 2000 főnyi, *bataglió*-nak nevezett egységekkel harczoltak, míg a németalföldi módot követők, kevésbbé mély és kis csoportokkal.[2]

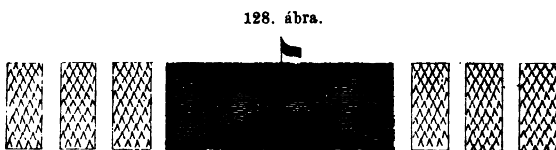
127. ábra.

Spanyol-magyar felállítás.

A lovasság között is elterjedt a tűzi lövőfegyverek használata akkor, a mikor a kerekes zárszerkezetet feltalálták. A lovas arquebuse és pisztoly [3] ekkor vált általánossá.

128. ábra.

Németalföldi felállítás.

[1] Magyarnak, ezt a tulajdonképeni magyar fölfogással teljesen ellenkező módot, csak azért nevezték, mert a császári seregek a törökök ellen Magyarországban alkalmazták soká — eredménytelenül — egész a XVII. századig. Ennél is a pikás csoportok lövészekkel voltak sürün körülvéve; ez, lovas ellenségtől való megtámadtatáskor, nagy bajt okozott, mert a pikások nem használhatták fegyvereiket s az ellenség lovassága letaposhatta őket is és a lövészeket is.

[2] Fél ezred. Rüstow, Geschichte der Infanterie.

[3] A pisztoly szó III. Napoleon szerint onnan keletkezett, hogy e fegyvernek kalibere a „pistole"-nak nevezett pénzdarabbal volt egyenlő méretű, mások az olasz pistallo = gomb szótól származtatják.

A smalkaldeni háború idejében a német császár hadai között a lovasságnak egy neme fejlődött ki, mely a nehéz és könnyű lovasság között állott; ezeket később dragonyosoknak nevezték. A dragonyosok fegyverzete olyan volt mint a gyalogságé, eleinte vegyest pikás és muskétás dragonyosok voltak, a mikor határozott rendeltetésük a gyalog harczolás volt, később azonban inkább mint lovasságot használták.

A XVI. század elejéig ékalakzatban támadott a lovasság, míg aztán ebben a században a négyszögalakot fogadták el.

Francziaországban a lándsával fegyverzett lovasok egy vagy két sorban álltak föl *(en haie).*

A spanyolok dandárokra osztották seregüket; ezek négy zászlóaljból állottak; egyet az első, kettőt a második és ismét egyet a harmadik harczvonalba állítottak; ha négynél több, de nyolcznál kevesebből állott, kettős dandárt alakítottak.

A németalföldieknél elővédből, középből és hátvédből alakult a csatarend. E három főcsoport mindenike három harczvonalba alakult. Az első harczvonal két félezrede fejlődött vonalban állott egymás mellett, 300 lábra e mögött volt a második harczvonal úgy, hogy a jobbszárny félezrede az első jobbszárnyát, a balszárnyé az első balszárnyát fedezte, mind a két oldal 100—100 lábbal túlterjeszkedve rajtok.

A második mögött 600 lábra állott a harmadik harczvonal, mely az első harczvonalat takarta.

A lőporral töltött fegyverek hatásának növekedése kisebb mélységű fölállításra, és a támadásra való igyekezet mozgékonyságra vezetett. Nassaui Móricz, hogy könnyebben mozoghasson, seregét 500 főből álló zászló-

aljakra osztotta, Gusztáv Adolf pedig szintén a könnyebb mozoghatás és egyik alakzatból a másikba való könynyebb átmehetés tekintetéből négy kis zászlóaljból álló dandárokat szervezett, vagyis ilyen alosztályokba csoportosította serege részeit. A dandárok két ezredből állottak. A dandár létszáma 2016 harczoló, ezek közül 1100 muskétás és 900 pikás. Gusztáv Adolf gyalogságának fölállítása hatsoros volt és inkább hasonlított a phalanxhoz, mint a legióhoz.

A muskétások 96—288, a pikások 216 emberből álló alosztályokba voltak csoportosítva.

E hadvezér gyakran változtatta a különböző fegyverrel ellátottak csoportosítását és a harczrendet is, a mi abban leli magyarázatát, hogy a régi taktikával szakítani akart s újat óhajtott megalapítani, olyat, mely az újabb viszonyoknak, az újabb fegyvereknek jobban megfeleljen. Lovasságát, mely csekély számú volt, valamely szárnyra, vagy mind a kettőre állította föl, úgy mint Coligny, IV. Henrik s a többi XVI. századbeli franczia vezér, azonban a nélkül, hogy állandóan összekapcsolta volna e két fegyvernemet.

Egységei kisebbek voltak mint ellenségeié s ezért volt serege mozgékonyabb. A lovasszázad 64 lovasa eleinte négy, később három sorban állt föl.

A svéd hadsereg ebben az időben abban is különbözött a többi európai seregtől, hogy minden tekintetben példás rend uralkodott benne, és hogy önálló muskétás ezrede is volt.

Gusztáv Adolf tábora olyan volt mint a legrendesebb város; a körülményekhez képest mindig jól volt megerősítve s helyének kiválasztásában arra volt főtekintettel, hogy támadásra és védelemre egyaránt alkalmas legyen.

Agyúit mindig úgy helyezte el, hogy velük azonnal működhessék.

A sereg egyenruházva volt, de egyszerűen és a czélnak megfelelően. Megkülönböztetésül az ezredek különféle színű zekét viseltek.

A svéd seregben senki sem jutott magasabb rangba a nélkül, hogy mint közember a szolgálat alsóbb nemeivel meg ne ismerkedett és engedelmeskedni ne tanult volna.

A puskák számának szaporítása lehetővé tette a sorok számának bizonyos fokig való leszállítását. Gusztáv Adolfnak figyelme számtalan csekélységnek látszó részletre kiterjedt, melyeket az ő tőle alkalmazott taktika követelt. Könnyebb puskákat készíttetett, a vas-támasztóvillák használatát elhagyta, a pikásoktól elvette a vasderekat s a régi védőfegyverekből csak a sisakot hagyta meg. A pika is 11 lábnyira rövidült, mert a csekélyebb mélységű fölállításban az eddig használt 20 láb hosszú pikákra nem volt többé szükség.

A fölállítás mind a két vonalának volt tartaléka.

A dandárban 864 pikás mellett 1152 puskás harczos volt, az ezredek nyolcz századra oszlottak. A századokban 54 pikás és 72 puskás, összesen 126 harczos volt.

A taktikai és közigazgatási egységek létszáma átalában a *hat*-nak volt hatványa, a mi a hatszoros fölállításnak volt következése.

A tűzi fegyverek elterjedése következtében a működési alapra és a vele való összeköttetésre nagyobb gondot kellett fordítani mint addig, mert a lövőszerek pótlása csak onnan történhetett. E gondoskodás jellemzi Gusztáv Adolf működéseit és az, hogy az alapul szolgáló

helyeken raktárakat állíttatott föl, melyeket minden szükségessel fölszerelt.

A mi a tábori tűzérséget illeti, ennek szervezése és alkalmazása körül is újító Gusztáv Adolf, ki a lengyel háborúban világhírűvé vált bőr- és könnyű bronzágyúit nagy hatással alkalmazta.

A tábori ágyúkból négyfontos golyókat lőttek. Átalában e hadvezér őrizkedett azoktól a végsőségektől, melyekbe kortársai estek, a kik hol olyan kis golyókkal lőttek, mint a muskéták, a nélkül, hogy az ágyúk nehézségét csökkentették volna, hol pedig majdnem mozdíthatatlan nagyságú ágyúkat készítettek, melyeknek hatása az óriási kaliberrel nem volt arányban. Példája után indulva, az ágyúcsövek hosszasága s falainak vastagságára vonatkozólag arra a megállapodásra jutottak, a melytől utána sok ideig nem tértek el. Ehhez járult még, hogy ágyúinak tüzét taktikailag értékesíteni tudta a fontos pontok ellen.

Gusztáv Adolf seregében századonként egy kapitány, egy hadnagy, egy zászlótartó, egy furir, hat tizedes és 18 őrvezető volt. E szerint, ha az őrvezetőket a legénységhez számítjuk, 14 emberre jutott egy vezető; egy tiszt pedig 70 emberre. E fejedelem, ki a régi hadi intézményeket tanulmányozta, a hadviselés helyes elveit fogadta el és a fontos vezérkari szolgálatra is kiterjesztette figyelmét. Megtörtént ez a francziáknál is, hol a vezérkar személyzetét rendkívül megszaporították, de működési körüket nem határozták meg s a szolgálat egyikmásik ágára több figyelmet fordítottak, mint a többire. A XVIII. században, mikor a hadviselésben a térszín és a tábori erődítés előtérbe nyomult, a vezérkari tiszteket térképrajzolókká aljasították s földmérői kiképzésükre annyi gondot fordítottak, hogy megszüntek katonák lenni.

E tévedésnek volt áldozata a legközelebb múltig egy némely hozzánk igen közel álló vezérkar.

Az a nagy változás, melyen Turenne idejében a franczia hadsereg átment, nagyrészt annak tulajdonítható, hogy Gusztáv Adolf seregének töredéke ebbe olvadt be. E változások a 8 soros fölállításnak 6—5 sorossá való apasztásában, a pikák számának csökkentésében, a muskéták szaporításában és a puskák rendszeresítésében állott. Eddig a franczia zászlóaljak 50 emberből álló 17 századra tagolódtak és minden században három tiszt volt. Valamennyi században egyenlően a legénység egy része pikával, más része muskétával volt ellátva. Az első változás 1672-ben történt, mikor a 17-ik századot minden zászlóaljban puskával látták el. Ezeket gránátosoknak[1] nevezték. A gránátosok szuronyai fanyelűek voltak. A szuronyt lövés után, közvetlen a szuronytámadás előtt dugták fanyelüknél fogva a puska csövébe.

A gránátos század a zászlóalj jobb szárnyához sorakozott s bizonyos térközzel állott föl a többi századokkal egy sorban. Rendeltetése volt elkülönítve, önállóan harczolni, mert fegyverzeténél fogva egyaránt lehetett zárt és nyitott rendben alkalmazni. A század állományát egy kapitány, egy főhadnagy *(lieutenant* = helyettes), egy alhadnagy *(souslieutenant)*, két őrmester *(sergent)*, három tizedes, három alsóbb fokú altiszt *(anspessade)*,[2] egy dobos és 41 közharczos alkotta. A három főtiszt

[1] Gránátosoknak eredetileg azokat a katonákat nevezték, kiknek rendeltetése volt kézi-gránátokat vetni az ellenségre. Állítólag Lars Kagge svéd tábornok volt az, ki önkénteseket hívott föl arra, hogy Regensburg ostrománál e szolgálatot teljesítsék (1634).

[2] Anspessade-nak nevezték azokat az alsóbbrendű altiszteket, kiket ma őrvezetőnek mondanak.

gyűjtőneve *„officiers à hausse-col“*.[1] Több zászlóaljat ezredbe egyesítettek. Az első, vagyis ezredesi zászlóaljat egy őrnagy, a másodikat az alezredes, a többieket őrnagysegédek *(aides-majors)* vezették.

A tisztek fegyverzete 8 láb hosszú pika, az őrmestereké 6—7 láb hosszú alabárd volt. Századonként a legénység közül 4 puskával, 12 pikával (14 láb hosszú), a többi muskétával volt fölfegyverkezve. A gránátosok, a mint láttuk, mind puskával.

A francia hadseregben a gardes françaises és egyéb franczia ezredeken kívül svájczi, német, olasz és irlandi gyalogezredek is voltak.

E különböző ezredek szervezetének különbségei az alábbi táblázatból tünnek ki.

	Zászlóaljanként század	Századonként							Zászlóalj létszáma
		főtiszt	őrmester	káplár	őrvezető	dobos	közember	összesen	
A franczia csapatoknál	17	3	2	3	3	1	41	53	901
Gardes française	6	3	2	3	3	1	133–134	145–146	870–876
Idegen csapatoknál	4	4						200	800

A franczia csapatoknál 13—14 emberre jutott egy főtiszt, az idegen csapatoknál 50 emberre. Ebből kitünik, hogy a francziáknál sokkal több tiszt volt, mint a mennyi

[1] Hausse-col-nak nevezték az olyanforma érczlemezt, mint a milyet ma az állami rendőrök viselnek. Ilyennel voltak a gyalogsági főtisztek megkülönböztetve.

kell, még az idegen csapatoknál is több mint a Gusztáv Adolf seregében, hol minden 70 emberre jutott csak egy tiszt.

A gardes françaises ezredek zászlóaljaiban nem volt gránátos század, hanem a századokból válogatott bizonyos számú „élite“ harczos teljesítette e szolgálatot.

A tizenhat kis századból álló zászlóaljaknak, a többek között, az a rossz oldaluk is volt, hogy az oszlopok rendkívül megnyúltak, hogy a fejlődések lassan történtek, és hogy sokkal több tiszt volt, mint a mennyi kellett, a kik pikával lévén ellátva, a zászlóalj harczraképességét ugyan nem csökkentették, de éppen mert ilyen fegyverük volt, a felügyelet, vezetés és ellenőrzés helyett rendeltetésüket tévesztve, a harczban való személyes közreműködésre többet gondoltak, mint kellett volna.

A csapatok harczalakzatban voltak kénytelenek az ellenség közelébe menni, mert nem voltak oly mozgékonyak, mint most; egyik alakzatból a másikba véghetetlen lassan jutottak s az ellenség nyakukra ért volna míg fejlődtek; a nagy századoknak harczalakzatban való mozgására pedig az utak keskenyek voltak, nagy létszámú századok előtt nagy munkával kellett utat nyitni, szélesíteni, s e működés következtében az ellenséget meglepni nem lehetett, az mindig észrevette a közeledést. Ez volt tehát egyik oka annak, hogy kis századokat szerveztek.

A muskétásoknak nem volt szuronyuk és a lovasság támadásakor a pikások védelmére voltak szorulva.

A muskétások soronként lőttek. Míg a hatodik sorra került a lövés, addig az első ismét megtöltötte muskétáját, e szerint a tüzelés egy pillanatig sem szünetelt. Erre való tekintetből nem lehetett a fölállítást hat sorosnál keskenyebbre szabni, mert a töltés sokáig tartott és keve-

sebb sorú fölállításnál a tüzelés nem lehetett volna folytonos.

Egységes szabályzat akkor még nem volt s azért találni annyi ellenmondást az adatok között. Általános zsinórmértékül szolgált azonban a csapatoknak jobbra való gazodása, és a zászlóaljak között való térközök megtartása. E térközök nagyságára vonatkozó adatokban nagy az eltérés. Egyik 50—60, a másik csak 30 lépés térközt említ a zászlóaljak között.

Fejlődött vonalban és az ellenségtől távol, a fő- és alhadnagyok az első sor előtt egy lépésnyire álltak, a századosok pedig két lépésre. A tagok, vagyis az egyes emberek a sorban zárkózva álltak, úgy mint ma; a sorokat egymástól két lépésnyi térköz választotta el.

1703-ban a pika használatát eltörülték és valamennyi gyalogost puskával látták el. Ekkor rendszeresítették az olyan markolatos szuronyokat, melyeket a puska csövére, annak elzárása nélkül, lehetett erősíteni. A fölállítás ettől az időtől kezdve négy soros. Az őrmesterek megtartották az alabárdot, a tisztek a pikát.

A harminczéves háború után a lovasság fölszerelését általában megkönnyítették s a tűzi fegyvereket becsülni kezdték. A nehéz lovasság sem tartott meg egyebet a vértezetből, mint a sisakot és vasmellet.

A gendarme[1] escadronok 150 lovasból állottak, a fölállítás három soros volt.

A mousquetaire compagnie-k és a lovas gránátosok szuronyos puskával, a többiek muskétával voltak ellátva.

[1] Gendarmerie-nek nevezték 1659-ig a csupán nemes emberekből álló lovasságot, ezután a királyi herczegek „compagnie d'ordonnance-jait, melyek közül 10 volt tulajdonképeni gendarme, 6 pedig chevau-légers század.

A dragonyosok lóháton és gyalog is harczoltak egyenes lovassági karddal és muskéta helyett szuronyos puskával voltak felszerelve, sisakot nem viseltek. Minden dragonyos nyeregkápájára akasztva baltát vagy ásót vitt magával A fölállítás három soros. A könnyű lovasság 2, 3, 4 escadronból[1] állott.

A századok ismét három „compagnie"-ra tagolódtak, minden compagnie-ban egy százados, egy hadnagy, egy cornette, egy őrmester, két káplár trombitás és 47 lovas volt. E szerint az escadron 150 lovasból állott a tisztek és őrmestereken kívül. A könnyű lovas a muskétán kívül kardot és pisztolyt viselt. A lovasezred parancsnoka egy „mestre de camp" volt, ki mellé egy alezredes és egy őrnagy volt rendelve. Az összes lovasság élén a „colonel général" állott, kinek törzséhez tartoztak egy „mestre de camp général", egy „comissaire général" és egy „maréchal des-logis général".

A lovas compagniek két-két legjobb lövészét választották ki, karabélylyal látták el s ezek mentek az escadron oszlop éle előtt. Később ezeket külön compagnie-kbe egyesítették s az 1692-iki háborúban külön „brigade"-ot alkottak.

A hadjárat után jó szolgálataik megjutalmazására külön ezredbe osztották be őket. Ez az ezred öt brigadeból állott, a brigade[2] négy escadron-ra, az escadron öt compagnie-ra

[1] Mivel magyarul a compagniet is, az escadront is századnak mondjuk, czélszerűnek tartottam ebben az esetben a franczia elnevezést használni.

[2] Szükségesnek tartottam félreértések elkerülése végett a franczia neveket megtartani; itt is ügyelni kell, mert látjuk, hogy egyik-másik elnevezést nem csak a mai, de az akkori rendes értelemtől eltérően is használták.

tagolódott. Az compagniek 30 lovasból állottak, az egyes brigade-ok élén egy mestre-de-camp állott, ki mellé egy-egy alezredes és egy-egy őrnagy volt rendelve, tehát a karabélyos ezred tulajdonkép nem ezred, hanem dandár volt.

A dragonyos ezredek száma kettőről fokozatosan negyvenháromra emelkedett.

Már XIII. Lajos idejében voltak magyar lovasok is a francziа hadseregben,[1] de ezeket nem nevezték még huszároknak.

1691-ben sok magyar huszár szökött át a francziákhoz, kik eleinte a tisztek szolgálatába álltak, hol egyszer-másszor ügyességüket volt alkalmuk kimutatni, minek következtében Luxembourg maréchal csapatba egyesítette[2] őket. E csapat jól viselte magát s ebből keletkezett az első huszárezred, mely hat compagnie-ból állott. A második ezredet a spanyol örökösödési háborúban szervezte Villars, a harmadikat pedig a bajor választó vezette franczia szolgálatba.

Öltözetük és fölszerelésük az akkori magyar huszárokéhoz volt hasonló; harczmodorukról Dániel atya a következőt mondja: „Hadviselésük többnyire abban áll, hogy az ellenséges lovasszázadot körülveszik, kiabálással s különféle gyors mozdulatokkal megijesztik. Ügyes lovasok, rövidre csatolt kengyellel lovagolnak apró lovaikon. Ennek tulajdonítandó, hogy sokkal gyorsabban haladnak, mint a nehéz lovasság. Rövid kengyelükre támaszkodva fölemelkednek a nyeregben, a menekülőkre nézve különösen veszedelmesek, könnyen gyülekeznek s az útszoro-

[1] Susane, Histoire de la cavalerie française.
[2] Pater Dániel, „Histoire de la Milice Française.“

sokon rendkívül gyorsan tudnak áthaladni". E szavakból látjuk, hogy a magyar lovasság ebben az időben is mintaszerű volt.

A lovasság fölállításában a századok egymástól, arczvonaluk hosszasága felének megfelelő távolságban állottak föl. A második sor rendesen 12 lábnyi távolságra volt az elsőtől. A századparancsnok a század közepén állott; lovának fara a sorba volt beékelve, csak eleje állott előbbre, hogy az arczvonalat áttekinthesse. A többi tiszt a sorban állott. A lovasok még a legsebesebb járásmódban is lőttek, különben karddal intézték a rohamot, a mikor ügetve vagy vágtatva mentek. A franczia lovasok nem lévén igen ügyesek, a vágtatásban való rohamot ritkán alkalmazták, mert ennek mindig rendetlenség volt a következése. Köztudomású, hogy az olyan zárt rohamot, a melyben minden ló a lehető leggyorsabban megy, XII. Károly rendszeresítette.

A dandár *(brigade)* néha az ezrednél kisebb, néha nagyobb egységet jelentett s az efféle következetlenség a franczia hadseregben igen gyakori volt. Ezen segítendő, az egységek szervezésének rendezése mutatkozott szükségesnek. Csak a gyalogsági zászlóaljak fogalma volt határozottabb, bár létszámuk nem volt egységes és fokozatosan változott. Elég lesz erre vonatkozólag annyit tudnunk, hogy Turenne és Condé idejében a zászlóaljak átlagos létszáma 1000, a spanyol örökösödési háborúban 500 volt.

Mert sem az ezredeknek, sem az egyéb egységeknek létszáma nem volt csak megközelítőleg is oly egységes, mint a zászlóaljé. Ezt vették az új csoportosítás alapjául; a zászlóalj lett tehát a kisebb, a dandár a nagyobb taktikai egység. Az ezred és egyéb alosztályok száma mel-

lékes, az ezredkötelék inkább administrativ tekintetből állott föl s tulajdonképen a harcz a dandárnokon és zászlóaljparancsnokokon fordult meg; a többi parancsnok, mint a „lieutenant général“ és a „maréchal de camp“ fölöslegesek voltak; egyéb dolguk nem volt, mint a mozdulatok pontos végrehajtására ügyelni.

Hat zászlóaljnál többet egy ember nehezen vezethet, ezért volt szükséges hat-hat zászlóaljanként egy parancsnokot rendelni, ki a vezénylő tábornok és a zászlóaljparancsnokok között legyen közvetítő. A fővezér parancsát segédtisztek vitték át a dandárnokhoz.

A vasmell és vasderékre vonatkozólag igen különbözők voltak a vélemények. XIII. Lajos eltörülte és mikor XIV. Lajos ismét rendszeresítette őket, Feugnières azt írta, hogy: „La cavalerie française est maintenant bien armée, on vient de la cuirasser à demi.“

Nagy kárára volt a lovasságnak, hogy semmiféle szabály nem rendezte taktikájukat; az ezredesek úgy alkalmazták ezredeiket, a mint nekik tetszett. Tagoszlop-alakításról csak 1733 óta van szó.

A roham sem volt szabályozva, hol megállva, hol menés közben lőttek. Rendesen ügetve támadtak az ellenségre. Miféle löket lehetett ez?! Leginkább oszlop-alakzatban történt a roham, mert fejlődött arczvonallal az igazodást megtartani nem voltak képesek. A galopp-ban való rohamot Gusztáv Adolf rendszeresítette, de az e közben való lövéssel még nem hagyott fel. Azt a zárt sorú rohamot, a melylyel a lehető legnagyobb löket jár, t. i. a mikor minden lovas oly sebesen megy, a mint a lova csak bírja, csak XII. Károly óta alkalmazzák.

A tűzéranyag rendkívül megszaporodott, de XIV. Lajos idejében az ostromló és a tábori ágyúk között nem volt

különbség, s mi több, a tűzérség nem volt taktikai egységekbe osztva, nem voltak egységes ütegek. S ez így maradt XV. Lajos uralkodása végéig.

A tűzérséget illető egyedüli újítás, mely említést érdemel, a gyújtólövedékeknek alkalmazása. Eddig ezeket csak a régifajta gépekből vetették. A vártűzér századok nem voltak taktikai egységek.

A tűzérség fedezésére szervezett ezred, melynek első százada tűzérekből, a második árkászokból, a többiek mesteremberekből állottak, szuronyos puskával lévén ellátva, *„fusiliers du roi"* nevet kapott. Utóbb ezt az ezredet még 22 századdal szaporították meg s az ekként 26 századból álló ezred két 13 századba tagolt dandárból *(brigade)* állott.

A XVIII. század végén 6500 ember szolgált Francziaországban az ágyúk körül, s a fusilier-ezred a királyi tűzérezred nevét vette föl.

Több rendbeli szervezeti változást nem említve, jegyezzük meg, hogy 1706-ban a tűzérezreden kívül két zászlóaljból álló bombás ezred is volt. E két ezrednek ezredese a király volt, alezredese pedig a grand maître de l'artillerie.

Volt ezenkívül négy aknász-század, melyeknek létszáma részint 80, részint 120 ember volt. Minden századhoz öt tiszt tartozott. Utóbb az aknászokat ismét a tűzérséghez csatolták.

Ebben az időben még a XVI. századból megmaradt hagyományok következtében minden tábornok értett többet-kevesebbet a várvíváshoz s annak védelméhez. Minden gyalogezrednél voltak tisztek, kik önkéntesen mérnöki szolgálatot végeztek, részt vettek az erősítési és ostromló munkákban a nélkül, hogy csapatuk köte-

lékéből kiléptek volna; ilyen volt Vauban is, ki inkább ügyességének köszönhette előmenetelét, mint születésének. Vauban először különösen Valenciennes ostrománál tünt ki. Később Philippsburgnál, mikor először alkalmazta a ricochet-lövést. A várvédelmi intézkedések tekintetében is sok újítás fűződik Vauban nevéhez; különben erről máshelyt bővebben szólunk.

A király személyének védelmére rendelt csapatokat együttvéve „maison militaire du roi"-nak nevezték. A kapitányi helyeket pénzen vásárolták 1664-ig. XIV. Lajos újra szervezte testőrségét. A garde du corps-nak külön, egy őrnagyból és hat őrnagysegédből álló törzse volt. Fegyverzetük kardból, pisztolyból, muskétából vagy karabélyból állott. Két-két compagnie alkotott egy escadront.

Ide tartozott továbbá egy 200 lovasból álló „*chevau-légers*" compagnie, ezeknek, a gendarmes-oknak és testőr-mousquetaire-eknek az volt a kitüntetésük, hogy a király volt a kapitányuk, fizetését azonban a király nem vette föl, hanem a tiszteknek engedte át.

A gendarmes-ok épp úgy voltak szervezve, mint a chevau-légers-k.

Két mousquetaire-compagnie volt, mindenik kétszáz lovassal. A mousquetaire-ek, épp úgy mint a dragonyosok, lóháton és gyalog is harczoltak. Az egyik compagnie szürke, a másik fekete lovon ült.

Ebben az időben katonai iskolák még nem voltak, s a katonák iskolája a csapat volt. Különösen a mousquetaire compagnieket tekintették jó katonaiskolának, mert ezekben a lovassági és a gyalogsági szolgálattal is megismerkedtek.

A svájczi testőrezredet XIII. Lajos szervezte.[1]

„*Ordre de bataille*“, hadrend alatt ma a csapattesteknek egymáshoz való viszonyát s az általános keretben való elrendezését értik. A hadrend határozza meg, hogy mely ezredek tartoznak egy dandárba s e dandár megint melyik dandárral alkot egy hadosztályt és így tovább, de abban a korszakban, melynek hadügyével most foglalkozunk, ez alatt a csapattesteknek csatába való mesterkélt fölállítását is értették. Az erre vonatkozó szabályoknak pontos megtartása az alparancsnokok önálló föllépését teljesen lehetetlenné tette.

Lássuk a franczia hadseregnek Turenne halála utáni hadrendjét, vagyis csatába való fölállítását.

A hadseregek két harczvonalban álltak föl; középen a gyalogság, a lovasság pedig a két szárnyon. A második harczvonal az első mögött 300 méternyire foglalt helyet. A zászlóaljak és lovasszázadok között, arczvonaluk hosszával egyenlő térköz volt, ezt csak bizonyos esetekben kisebbítették meg. A második harczvonal csapatai az elsőnek térközét fedezték. A tűzérség a gyalogság előtt állott. E fölállítás a Marius-félére emlékeztet. Természetes, hogy e fölállítástól sokszor el kellett térni, mert a fölállításnak egy neme nem felelhet meg minden körülménynek. A csatába való fölállításnak a térszíni viszonyokhoz, a sereg erejéhez, a különféle fegyvernemek egymás közötti számarányához kell alkalmazkodni, a mikor az ellenséghez való viszonyt, az ellenségnek állapotát, vezérének erkölcsi tulajdonságait stb. is tekintetbe kell venni. Ennélfogva a kaptára vont fölállításhoz nem

[1] Svájcziak 1478. óta voltak a franczia királyok szolgálatában, de e testőrség XIII. Lajosig csak 2—3 compagnie-ból állott.

szabad ragaszkodni. A harcz nem algebrai föladat megoldása.

Turenne halála után sokkal több tekintettel voltak a symmetriára mint ez a genialis hadvezér, a minek következése a mozdulatok nehézkessége lett.

Kaptára vont fölállítás a várakozó alakzatban még csak lehet, de nagy hiba, ha az alapfölállításhoz a csata folyamában is ragaszkodnak, pedig ezt tették Turenne halála után a franczia hadvezérek.

Az oszlop-alakzatból való fejlődésnek s a fejlődött vonalból való oszlopalakításnak csak egy nemét ismerték: a menet irányában valót. Szerfölött megnehezítette a megfelelő és gyors alakzatváltoztatásokat az, hogy a zászlóaljak és lovas-századok taktikailag nem voltak kisebb osztályokra, szakaszokra osztva. A mozdulatok szabatosság-hiánya következtében az oszlopok rendkívül megnyúltak. Nagy zavart okozott az arczvonal hosszaságának rövidítése, mikor szoros utakon kellett áthaladni; az emberek, kik a sorban el nem fértek, elmaradtak s a sor térközeiben leltek helyet, míg ismét megszélesedett az út s az arczvonalban helyet foglalhattak.

Menetek közben elvnek tekintették, hogy egy oszlopban csak egyféle fegyvernem legyen. A főútvonalon a tűzérség menetelt, jobb oldalán az első, baloldalán a második harczvonal, több-kevesebb oszlopba alakulva.

A menet elrendezése sok gondot adott, ha több oszlopot alakítottak, sok párhuzamos útra volt szükség, ez pedig nem volt mindig; ha kevesebb oszlopba alakult a hadsereg, az oszlopok rendkívül hosszúak lettek és a fejlődés igen soká tartott.

Az úthálózat akkori fejletlensége, az egyik alakzatból a másikba való átmenetel, és a fejlődött vonalban való

arczmenet nehézségei a Turenne és Condé halála utáni középszerű tehetségű franczia vezéreket a támadó harczolástól elidegenítették: megerősített állásokba zárkóztak. Bizonyos csatatereken már ismerték az alkalmas állásokat s azt hitték, hogy minden el van érve, ha ez állásokat megszállják. Szerencséjük, hogy Európa többi nemzeteinek vezérei sem voltak különbek, ezek sem mertek támadólag föllépni, épp úgy mint ők; az állásokat elfoglalt két ellenség nem igyekezett azon, hogy a másikat állásából kiverje, úgyszólván csak játszottak, egyes kiküldött csapatokat manövereztettek, éppen, hogy az idő teljék. A csapatok mozgékonyságának, a mozdulatok szabatosságának, egy szóval a hadviselés tökéletesítésének czéljából XIV. Lajos 70,000 embert gyülekeztetett Compiègne körül 1698-ban; itt a „compagnie"-gyakorlatokra fordítottak legtöbb gondot.

A Pont de L'Arche-i gyakorló tábor óta ez volt az első csapat-kiképzésre való intézkedés, melyet különösen a poroszok követtek aztán nem csekély sikerrel.

A mi a hadviselést illeti, Condé és Turenne nem tartották magukat a kaptához; a viszonyok tekintetbevételével rendezték el csapataikat s a viszonyok parancsolta módon harczoltak, mint minden időben a nagy hadvezérek, mert a lángész maga teremti a szabályokat, és a meglevőkkel nem törődik, ha a czélnak nem felelnek meg.

E korszakot a *vonaltaktika* jellemzi, melytől csak oly lángeszű emberek tértek el, mint Turenne.

A többi középszerű vezérek ehhez tartották magukat. E taktika alapjául szolgáló alakulás rossz oldalait megismerve, meg fogjuk érteni, hogy mi indította a hadvezéreket arra, hogy a mozgástól tartózkodjanak, álláso-

kat foglaljanak el és működésük állások megszállására, elfoglalására és védelmére szorítkozzék.

Gusztáv Adolf óta mindenütt vonalba állították föl a sereget, eleinte négy, utóbb csak három sorban.

A vonalnak teljes igazodásban kellett maradnia, a mi rendkívül nehéz dolog, ezért inkább állva várták be az ellenséget. Ez alakzatnál a támadó és védő működés között egyéb különbség nincs, mint hogy az egyiknél mozgott, a másiknál állott a hosszú vonal. A legtöbb vezér féltette seregét mozgásba hozni, mert tudta, hogy milyen könnyen jut rendetlenségbe a fejlődött vonalban mozgó csapat s hogy mily könnyű az ellenséges lovasságnak az ily rendetlenségbe jutott hosszú vonalat tönkretenni s inkább álló helyben harczoltak. E módnak szerintük az az előnye is volt, hogy szárnyukat akadályokra támaszthatták; ilyen akadályokat mindenütt találtak, mert sok olyan dolgot tekintettek akkor akadálynak, a mi tulajdonképen csak az olyan ellenségnek az, a ki bizonyos alakzathoz köti magát. Az olyan állást, melyet legalább 8—10 fejlődött zászlóaljból álló vonallal nem lehetett megközelíteni, bevehetetlen állásnak tekintették.

A normális hadrendtől csak kiváló tehetségű emberek, mint Turenne, Condé stb. tértek el, utánok Savoyai Eugén és Nagy Fridrikig kevesen.

A kaptára vont hadrendtől való bizonyos eltéréseket rendesen rézsútos vagy ferde hadrendnek, bizonyos nemét a támadásnak rézsútos támadásnak nevezik; e hadrend újból való feltalálását némelyek Turenne-nek, némelyek Nagy Fridriknek tulajdonítják tévesen, mert azt a hadrendet, a melyet nem elég szabatosan „rézsútos“-nak. „ferdé“-nek (oblique) szokták nevezni, a mely Napoleon

szerint olyan régi, mint a háború maga, már a régiek is alkalmazták, például Epaminondas Leuktránál.

Róla is azt mondták, hogy ő találta föl.

Különös sorsa ez annak a fölállításnak, — melynél a támadó szárnyat erősebbé teszik — hogy annyiszor föltalálták s „lucus a non lucendo“ ferdének nevezték.

Mindenek előtt ismerkedjünk meg a rézsútosnak nevezett hadrend és támadás fogalmának különféle meghatározásaival. Látni fogjuk azután, hogy az, a mit jogosan lehetne rézsútosnak, ferdének nevezni, olyan valami, a mit nem lehet végrehajtani, s hogy azt, a mit oly sokan annak mondanak, nem kellene úgy nevezni.

Az egyik azt mondja, hogy rézsútos támadáskor a támadó sereg arczvonala a megtámadottéval hegyes szöget alkot, tehát egyik szárnya közelebb van a támadás tárgyához, mint a másik és előbb jut harczba, előbb támad. Innen a neve — támadó szárny. Ha az ellenség nem látja a visszamaradó szárnyat lehet, hogy teljes erejével fog a támadó szárny ellen működni akarni, de azonnal fel fog e szándékával hagyni, a mint amazt megpillantotta, a támadó szárny pedig az ellenségnek valamennyi osztályát, egymás után, oldalba fogja támadni, mialatt az ellenkező szárny is az ellenség közelébe ér, s arcztámadást intéz ellene.

Mások azt állítják, hogy mind azok a mozdulatok, a melyeket egy sereg részint a csata napján, részint az előtt való napon, jobb- vagy balszárnyának, vagy közepének megerősítésére, vagy az ellenség megkerülésére végrehajt, rézsútos hadrend. Ebben az esetben Cyrus a Thymbre-i, a gallusok a Sambre melletti, Luxembourg Fleurus-nél, Marlborough Höchstedt-nél, Eugén herczeg Ramillies-nél és Turin-nál, XII. Károly Pultavánál, rézsútos hadrend-

ben működtek. Alig van csata, akár az ó, akár az új korban, a melyben a támadó vezér meg ne szaporította, meg ne erősítette volna támadó oszlopait, mondja Napoleon, és azt teszi még hozzá, hogy ha Fridrik találta volna fel a működésnek ezt a nemét, akkor a háborút magát találta volna fel, mely pedig — sajnos — épp oly régi, mint a világ.

Mások megint abban a nézetben vannak, hogy tulajdonképen rézsútos támadásnak csak azokat a mozdulatokat lehet nevezni, a melyeket a Potsdam körüli díszgyakorlatoknál Fridrik az eredetileg párhuzamos vonalakon, egymással szemben álló csapatokkal hajtatott végre, a mikor a támadó fél oszlopai oly módon csaptak az ellenség valamely szárnyára, hogy egyszerre csak merőlegesen álltak a megtámadott szárnyra, a nélkül, hogy az ellenséges vezér azt észrevette volna. Napoleonnak a rézsútos hadrendre vonatkozó megjegyzései, a melyeket Montholonnak tollba mondott, a következők:[1]

„A porosz királynak ebben a háborúban (hétéves háború) elért sikereit egy új taktikai szabálynak (*ordre de tactique)* tulajdonítják, melyet állítólag ő talált volna fel s a melynek neve *„rézsútos hadrend“*.

„Fridrik a hétéves háborúban 10 csatát személyesen, hatot hadvezérei által vívott, beleszámítva a Maxen-i és a Landshut-it is; az előbb említettekből hetet megnyert, hármat elvesztett, tábornokai ötöt elvesztettek és egyet nyertek. Tehát tizenhat csata közül nyolczat nyert. De egyikben sem alkalmazott új taktikát; semmit sem tett,

[1] „Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoleon, ecrit par le Général Comte de Montholon Tome cinquième.“ 1823. 277. lap.

a mit a régi és új hadvezérek már előtte nem tettek volna."

Ezután a rézsútos hadrend fogalma említettem meghatározásai közül a másodikat és harmadikat írja le. és hozzájuk a következő megjegyzéseket fűzi:

„Az lehetetlen, hogy két 3000 öl hosszú és egymástól 900 ölnyi távolságra — eredetileg párhuzamosan álló — vonal közül az egyiknek valamelyik szárnya az ellenséges vonalhoz 300 ölre közeledjék s a másik meg olyan távolságban legyen, a hol minden ellenséges támadástól biztosan érezhesse magát."

„Mialatt a sereg ferde hadrendbe alakul, egyik oldalát fedetlenül kell hagynia, s ha ezt megtámadják, el van veszve. A fenyegetett szárnyat könnyen lehet biztosítani azzal, hogy a tartalékkal, vagy a második harczvonal csapatainak egy részével megerősítjük."

„Az olyan sereg működési vonalának, a mely ferde hadrendbe alakul, annak a szárnynak oldalán kellene lennie, a mely ennél a mozdulatnál sarkpontul szolgál, különben el kellene azt hagynia, a minek szomorú következéseit azonnal megérezné."

Következő két hadi szabályt nem lehet bünhődés nélkül megsérteni:

„*Oldalmeneteket soha se hajtsunk olyan ellenség közelében végre, a mely harczra készen áll.*"

„*Működési vonalunkat tartsuk meg s ne adjuk föl önszántunkból.*"

„A rézsútos hadrend némely barátja azt kivánja, hogy az erre szolgáló mozdulatok födötten történjenek, az ellenség általa bámulatba ejtessék, hogy ködtől, az éj sötétségétől vagy csapatoktól takarva hajtsák végre."

„Mivel e mozdulatoknak az ellenség körzetén kívül

kell történni, nem tartozhatnak a taktikához, főerejük nem magukban rejlik, hanem a meglepetésben, tehát a lesvetések, titkos menetek és rajtaütések fejezetéhez tartoznak. Lesvetésekkel, titkos menetekkel és rajtaütésekkel azonban minden időben találkozunk, nemcsak fegyelmezett, hanem vad és fegyelmezetlen csapatoknál is."

„Nagy Fridrik tíz csatát vezényelt a hétéves háborúban, de egyikben sem alkalmazta a potsdami díszgyakorlatok műveleteit vagy más új dolgokat. Azok, a melyeket végrehajtott, mind ismeretesek voltak régtől fogva."

Ebből az tünik ki, hogy Napoleon tagadta az első meghatározás szerinti rézsútos hadrend lehetőségét s valóban nincs példa a hadi történetben, a mely neki ellenmondana. Mindazok a hadrendek, a melyeket annak neveznek, csak erőltetve mondhatók annak, de nem azok.

A taktikának két fődolga: az ellenséget mindenütt foglalkoztatni, s a döntő pont felismerése után, a foglalkoztatásra nem szükséges csapatokat e pontra vonni. E döntő pont vagy a középen, vagy valamelyik szárnyon van. Előbbi esetben a működés *áttörés,* az utóbbiban pedig olyan valami, hogy a szóban forgó elnevezés hívei „rézsútos"-nak nevezhetik.

Ha ez az elnevezés — feltéve, de meg nem engedve — elfogadható, akkor minden olyan működés, a melynél a megtámadandó tárgy nem a középen van, „rézsútos vagy ferde hadrend". Lássunk az úgynevezett rézsútos hadrendre vonatkozó példát:

Fridrik, a mikor decz. 5-én reggel az ellenség állását szemügyre vette, rögtön látta, hogy Sagschütz a döntő pont és elhatározta, hogy ezt minden áron beveszi, mert tudta, hogy ha ez megtörtént, a győzelemre vezető működés legnehezebbjén átesett. E végből elővédjével Borná-t

támadtatta meg és 600 foglyot ejtett s bevette a helységet. Maga a derékhad, a mely eddig Fröbelwitz felé, az ellenség jobb szárnya felé haladt, irányt változtatott s négy oszlopban, a dombsor és köd által takarva egy vizenyős völgyben az ellenség arczvonalával körülbelül párhuzamos vonalban annak balszárnyához ment, Sagschütznél balra felkanyarodott és jobbszárnya támadásnak indult, a többi rész csak fokozatosan ment a támadó szárny erősítésére.

A porosz király e működése nagyon veszedelmes volt, mert, ha a magyar királyné hadainak balszárnyát vezénylő tábornoknak eszébe jut, egy lovas csapatot az arczvonal előtti dombsor másik oldalára küldeni, okvetlenül el van a poroszok szándéka árulva, s megsemmisülésük kétségtelen, mert a Mária Terézia hadainak csak egyenesen kell vala előre menni s az ellenség oldalába jutnak.

De Fridrik az ellenfél vezéreinek jellemét is a latba vetette, számított arra, a mire számítani mindenkinek üdvös, a ki mindennapi vezérek ellen küzd, arra, hogy ezek nem nagyon vállalkozók.

Lotharingiai Károly mindig csak a jobbszárnyát féltette, hol Luchesi folytonosan erősítést kért, mert a derékhad menetéről nem volt tudomása, s az elővéd támadását Borná-ra a derékhad ez irányban való működése megkezdésének tekintette. A mikor végre arról értesült, eleinte azt hitte, hogy a poroszok visszavonulnak, és a mikor a dolog valódi állását felismerte, már késő volt, minden pontra elkésve érkezett. A porosz lovasság visszaverte a balszárny segítségére húzódó Daunt. A magyar királyné hadai teljes vereséget szenvedvén, visszavonultak a Schweidnitz mögé, hol hasztalan igyekeztek gyülekezni. Veszteségük 6500 elesett és sebesült, 7000 fogoly

és 150 ágyú. A porosz sereg 2000 embert vesztett. Lotharingiai Károly Boroszlót is kénytelen volt kiüríteni, a hol 20,000 beteget, sebesültet s maradozót találtak a poroszok, és Csehországba húzódott vissza téli szállásra.

„A leutheni csata minden tekintetben mesteri működésnek mondható. Ha Fridrik egyebet ennél nem tett volna, ez is elegendő lenne arra, hogy halhatatlanná tegye s a világ legnagyobb hadvezéreinek sorába számíttassék. Az övénél háromszor erősebb győzedelmes sereget támadott volt meg, olyan sereggel, a mely részben megvert elemekből állott s túlságos veszteség nélkül aratott sikert. Minden mozdulata a háború törvényeinek megfelelő, nem csinált oldalmenetet az ellenség szeme láttára, nem hagyta el működési vonalát, csak irányát változtatta meg — s ez a műveletek legügyesebbje; az, a ki azt teszi, tévútra vezeti ellenfelét, a ki nem tudja többé, hol van visszavonulási vonala és gyenge oldala, a hol fenyegethetné. Menete által Fridrik neumark-i irányát a felső Sziléziaival cserélte föl: a végrehajtásban nyilvánuló bátorsága és gyorsasága, alvezérei és katonáinak buzgósága, fáradhatatlansága méltó volt a műveletekhez. Daun is mindent megtett, a mit a körülmények parancsoltak. Háromszor megkisérlette a balszárny segítségére való menetelt, sőt jobb szárnyát Neumark felé is küldte, azt hívén, hogy ezzel a poroszok visszavonuló vonalát fenyegeti, de a porosz lovasság következetesen mindig az ellenség harczraalakulása előtt érkezett oda, a hová kellett.“[1]

Egy századdal előbb a fronde-háború idejében Condé

[1] Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoleon, écrits à St. Héléne par le Général Comte de Montholon. V. 216—217. lap.

Mazarin kicsinyességei által megsértve, a spanyolokhoz pártolt s azok hadaival állott Dunkerque-nél, mikor a király Turenne-t küldte e város elfoglalására.

A két szemben álló hadsereg egyik szárnyával a tengerre, a másikkal a Furnes-csatornára támaszkodott.

Turenne 15 ezernyi serege, ebből 6000 lovas, három harczvonalban helyezkedett el, a tengerre támaszkodó balszárnyon a Cromwell küldte angol dandár állott. A lovasság egy része a jobbszárnyon, más része a harmadik harczvonalban foglalt helyet a balszárny mögött, hol az előtte álló gyalogság és a homokbuczkák födték.

A spanyol gyalogság szintén két harczvonalban állt föl, a fölállítás közepe előtti nagy homokbuczkát megerősítették; a lovasság Condé vezénylete alatt a balszárnyon állott több vonalban, mert a csatornáktól átszeldelt réteken három fejlődött századnál alig fért el több egymás mellett. A 14,000 főnyi spanyol seregben 8000 főnyi lovasság volt.

Turenne mozdult meg előbb, de rendkívül lassan haladt, mert várta, hogy a tenger apadni kezdjen; tudta, hogy apadáskor az ellenség jobb oldala támaszától lesz megfosztva. Ez alatt az angol hajók folyton lövöldözték a spanyolokat. Mikor a várt pillanat beállott, a Cromwell küldte angol dandár a spanyol arczvonal előtti erősített homokbuczkát foglalta el és Castelnau, a franczia sereg tartaléklovasságával, a tengertől csak az imént szabadult fövénybuczkákon három-három fejlődött századdal, egy-egy vonalban, a spanyolok jobb oldalát kerülte meg és támadta meg, mi közben az első és második harczvonal közé jutva, mind a kettőt oly rendetlenségbe hozta hogy az egész vonal ingadozni kezdett. Csak Condé állta meg helyét, sőt a franczia jobbszárnyat ismételve vissza

is nyomta, de Turenne személyesen ment e szárnyra és végre Condénak is hátrálni kellett.

A spanyol arczvonal előtti erősített buczkáért való harcz csak arra való volt, hogy az ellenség figyelmét a jobbszárnyáról elvonja, hol Castelnau hajtotta végre a döntő főmozdulatot.

Így győzte le Turenne azt a sereget, melyet névleg Don Juan d'Austria valójában pedig Don Estevan de Gamarre vezényelt.

Rézsútos csatarendről itt szó sincs, mind a két had párhuzamos vonalon állott egymással szemben, mert igaz ugyan, hogy a franczia balszárny megkerülte az ellenség jobbszárnyát, a jobbszárnyat pedig néha visszaszorította Condé s ez által a franczia fölállítás egyik szárnya közelebb volt a spanyol fölállításhoz, mint a másik, de mind a mellett ezt nem lehet rézsútos hadrendnek nevezni.

Lássuk a sinsheim-i csatát 1674-ben, melyben némelyek szerint Turenne ismét rézsútos hadrenddel győzött. A német császár megijedt, látva XIV. Lajos hadainak 1672-iki sikereit és valamennyi német fejedelemmel szövetségre lépett, s ebből csak a bajor és hannoveri fejedelmek maradtak el. Turennere a Rajna melletti működés volt bízva; Saverne vidékén táborozott, mikor értésére esett, hogy Bournonville császári tábornok Csehországból megindult, hogy Capraráva1 egyesülve, az utóbbit támogassa, ki a Neckar mellett állott. Ezt az egyesülést meghiúsítandó, Philippsburgnál 9000 emberrel és hat ágyúval átkelt a Rajnán s oly titokban tartotta menetét, hogy észrevétlenül ért a császáriak Sinsheim magaslatain elfoglalt állásához, melynek arczvonala előtt a nehéz átkelésű Elsenz folyik. Sinsheim maga fallal és tornyokkal volt megerősítve.

A város és a császári sereg állása közötti térszín szaggatott, nehezen járható és csak egy mély út vezetett rajta; erre az ellenséges jobbszárny támaszkodott.

Turenne megtámadta a várost s két óra alatt bevette, átkelt az Elsenzen s gyalogságával behatolt a mély útba, mert e fegyvernemet szánta a szárnyakra, Az első dandár úgyszólván észrevétlenül ért Caprara jobbszárnyához és azt megkerülve, jobb oldalába támadt. A gyalogság másik része ez alatt szintén (!) észrevétlenül ért a balszárnyhoz s azt verte meg.

Tehát a két szárny egy időben támadtatott meg, minek következtében az ellenséges vonal visszavonult s a franczia lovasság helyet kapott a fejlődésre. A fejlődött századok térközeit muskétásokkal töltette ki s így kezdődött az arcztámadás. Caprara fölállításának közepét a lovasság nyomta vissza, a két szárnyat pedig a gyalogság kerülte meg s így megverve, vissza kellett vonulnia.

Itt is lehet kérdeni, hogy hol látja Rocquancourt és a többiek a rézsútos hadrendet.

Ha azt, a mikor gyakran előre megállapított terv nélkül, a viszonyok kényszerítése következtében, az ellenséges vonal valamelyik pontját nagyobb erővel támadjuk meg rézsútos hadrendnek, támadásnak mondjuk, akkor nagyon sok hadvezér alkalmazta azt.

Ezek után bátran kimondhatjuk, hogy azt a hadrendet, azt a támadási módot, a melynél akár előre megállapított terv szerint, akár a viszonyok kényszerítése következtében valamely szárny erősebb, a hol támadó szárny van, *csak azért nevezzük rézsútosnak, mert ez a kifejezés általánosan el van fogadva,* de az elnevezést semmi esetre sem tartjuk szabatosnak. Leuktránál Epaminondas serege félannyi számú volt, mint a lakedemoniaké; egy bizonyos

ponton pedig a számszerinti túlerővel való föllépését akarta magának biztosítani, s ez az oka, hogy balszárnyát erősebbé alakította, hogy ezzel támadt, s hogy jobbszárnya mintegy tartalékként maradt hátra.

Turenne intézkedéseiban változatosságot látunk és azt, hogy azokat a térszin viszonyaival összhangzásba tudta hozni, de nemcsak a csatatéren nyilvánult kiváló tehetsége, hanem a hadügy egyéb ágaiban is. A fegyelem gyenge lábon állott a franczia hadseregben, mikor ő irányadó helyre jutott, s ennek egyik oka az volt, hogy különböző előjogok s visszaélések harapóztak el annak soraiban, például a gardes francaise parancsnokának az volt az előjoga, hogy csak a fővezérnek kellett engedelmeskednie, ezt az előjogot az ezen ezredtől kikülönített csapatok vezérei is követelték maguknak s nem akartak a „lieutenant général"-oknak engedelmeskedni. Az ő befolyásának köszönhetni, hogy ezt egy királyi rendelet megszüntette.

Turenne-re jellemző az, a mit egykor Condének mondott, mikor Flandriába való indulása előtt tőle tanácsot kért. „Keveset ostromolni és sok csatát vívni."

Tallard maréchal nevéhez is fűződik a támadás egy különös nemének alkalmazása, a mely azonban sokáig nem talált utánzóra; ő volt az t. i., a ki Landau ostrománál, a mikor megtudta, hogy a hesseni herczeg a vár fölmentésére közeledik, nem töltötte el az időt a sokáig tartó fejlődéssel, hanem oszlopalakzatban támadta meg a Speierbach egyik ágán átkelő császáriakat. Ez volt az első oszloptámadás, melyet ebben a korszakban alkalmaztak, de sikere mellett sem méltányolták eléggé, sőt maga Tallard sem alkalmazta többé, a mi azt gyaníttatja, hogy az oszlopokkal való támadást nem annyira belátásból, mint szükségből alkalmazta.

Még egyszer látjuk, hogy a franczia sereg mély harczrendbe alakulva veri meg az ellenséget, s aztán sokáig a csekély mélységű vonalak kizárólagos uralma következett.

A spanyol örökösödési háború a francziákra nézve szerencsétlenül folyt. Turenne, Condé nem éltek már, s a legjobb vezérek egymásután dőltek ki. Csak az egy Villars maradt meg, erre bízta XIV. Lajos a monarchia megmentését, mikor a szövetségesek Quesnoi elfoglalása után Párist tűzték ki működési tárgyul. Villars elhatározta, hogy az ellenség visszavonulási vonalára veti magát, a mely Denain és Marchiennes között sánczokkal volt védve. Egyik alvezére, Montesquieu, 40 zászlóaljjal támadta meg a szövetségeseket, s ez alkalommal zászlóaljait nem állította fejlődött vonalban egymás mögé, mint azt akkor volt szokás tenni, a mikor nincs elég hely nagy arczvonalat foglalni el, hanem oszlopban alakulva hagyta meg őket, s így győzött.

Folard a franczia hadak gyakori vereségét a rossz taktika következésének tartotta és ismételve ajánlotta a mély harczrendet. Folard elment Flandriába és Villars-t megismertette hadrendjével, melyet lényegében ez el is fogadott, mert a mint láttuk Montesquieu csakugyan oszlopban támadta meg az ellenséget, csakhogy nem olyan oszlopban, mint azt Folard ajánlotta. Az ő ajánlotta oszlop olyan hosszúkás négyszög, a melynek arczvonala, 46 soros fölállítással, rövidebb mint oldalai s a melyben a sorok és tagok oly szorosan állanak egymás mellett, hogy az egyes embereknek csak éppen a mozgásra szükséges helyük van meg szűken. A gránátos századok az oszlop végére jutottak s tartalékul, valamint támogató csapatul kellett szolgálniok.

Az általános hadrendet Folard következőképen gondolta: Az első vonalban oszlopba alakított zászlóaljak, 26 emberrel minden sorban. A szárnyakon két-két, három zászlóaljból alakított oszlop. A második vonalban szintén oszlopba alakult gyalogság a szárnyakon lovassággal, a lovas századok között két-két gránátos század. A dragonyosok a tartalékban.

II. Fridrik porosz király oly meglepő körülmények között győzött egyszer-másszor, oly hirtelen fogta föl a dolgok állását, oly gyorsan mozgott, oly gyorsan tervezett, s oly gyorsan hajtotta tervét végre, egy szóval a hadvezéri tulajdonok oly számát egyesítette magában, hogy nem lehet csodálni, hogy a soha sem hiányzó loyalis írók sugalmazása következtében sokan nagy újítónak tekintik, pedig a mint Napoleon mondja, Fridrik „összes hadjárataiban semmit sem tett, a mit már előtte az elmúlt századok hadvezérei meg ne tettek volna“. De ez semmit sem von le hírnevéből, mert nem az a jó hadvezér, ki valami újat tesz, hanem az, a ki azt teszi, a mit éppen tenni kell, a mi nem is olyan könnyű, mint a milyennek látszik és kevés hadvezérnek sikerült.

Mikor e nagy hadvezér trónját elfoglalta, az európai hadseregek hosszú, kis mélységű vonalakban álltak föl; arról, hogy e vonalakat meglehessen törni, s részeivel kellően lehessen mozogni nem gondoskodtak, ezért aztán nagyon nehézkesek voltak.

Állásokat foglaltak el, ott várták be az ellenséget s a mozgástól, vagyis annak következésétől, a rendetlenségbe jutástól annyira féltek, hogy még abban az esetben sem mentek más állásba, mikor az elfoglaltnak rosszaságát belátták s ez sokszor vont vereséget maga után. (Höchstedt, Ramillies, Turin.)

A porosz sereg részletes kiképzése oly jó volt, hogy a király azonnal a nagyobb szabású hadügyi kérdések tisztázásához foghatott. Tekintetbe kellett vennie, hogy a porosz hadsereg még sohasem volt együtt, sőt a höchstedti és turini csatákat kivéve, részei sem harczoltak régen.

Első sikereit olyan valaminek köszönhette a mi atyjának volt műve, t. i. annak, hogy katonái határozottan jobban lőttek, mint a magyar királyné hadai, és hogy sokkal gyorsabban tudtak tölteni. Egy percz alatt 5—6-szor lőttek, a mi akkor igen sok volt. A porosz seregben a részletekbe vágó rend a nevetségig ment, a káplárkirály gépiesen mozgó, szabad idejükben folytonosan tisztogató, fényesítő katonákat nevelt, és fia emlékirataiban azt mondja, hogy „ha így folytatták volna, ma festenék magukat a katonák s mouche-okat raknának arczukra“.

Bármily nevetséges is a káplár király némely intézkedése, azért el kell ismernünk, hogy ő vetette meg alapját annak a seregnek, melylyel fia annyi csatában győzött. Az országnak ezred-kerületekre való osztása, melynél fogva szükség esetén idegen katonák nélkül is ki lehetett az ezredek létszámát egészíteni, igen jó hatással volt a seregszervezésre. De különben is jó hatású volt, mert ez által erős kapocs keletkezett a nemzet és a hadsereg között. Ezzel tette, fiának szavai szerint, seregét halhatatlanná, a mi az olyan seregeknél, melyek csupán fölfogadott idegenekből álltak, nem történhetett.

Később, élete vége felé, nagyszámú tűzérségével győzött; ez, az igaz, seregének eddigi, eléggé nem dicsérhető, mozgékonyságát megbénította; de szükség volt reá, mert ellenségei sokat eltanultak tőle, serege pedig sokat vesz-

tett eredeti jóságából s valami újat kellett a latba vetnie, hogy fölényét megtartsa.

A porosz hadsereg átlagos száma körülbelül 200,000 emberből állott; ennyire szaporította a trónraléptekor csak 70,000-nyi hadat. Ez 55 sorgyalog, 12 helyőrségi gyalog, 4 könnyű gyalog, 13 vértes, 12 dragonyos, 10 huszár, és 4 tűzérezredbe volt csoportosítva; ezenkívül voltak műszaki csapatai és tűzértelepei. A gyalogezredek 2 zászlóaljból állottak. A zászlóaljak normalis létszáma 1000; természetes azonban, hogy a sok háború következtében a létszám úgyszólván soha sem volt teljes. A zászlóalj hat századból volt alakítva, ezek közül egy gránátos század volt, a mely taktikai alakulásnál nem tartozott az illető zászlóaljhoz, hanem a többi zászlóaljak századaival gránátos zászlóaljakba alakult.

E szervezés hagyományos volt a porosz hadseregben és Frigyes mind a mellett, hogy rossznak tartotta,[1] nem változtatta meg, mert nem tartozott azok közé az emberek közé, kik minden áron újítani akarnak, jól tudván, hogy minden újításnak vannak árnyoldalai is, a melyek gyakran nagyobb hatásúak, mint az a jó, a mi velük jár. Eleinte mindent úgy hagyott, mint azt atyja rendezte volt el, csak az óriástestőr csapatot oszlatta föl.

Századonként négy tiszt volt és 170 emberre 26 altiszt. Ezredenként 14 ács. Az ezredtörzshöz tartozott: egy tábornok vagy ezredes, egy második ezredes, egy alezredes és két őrnagy zászlóaljparancsnok, két segédtiszt, egy lelkész, egy intendáns, ki a hadbirói tisztet is viselte és egy orvosfőnök 12 sebészszel.

[1] Mauvillon, ki Mirabeaunak „Monarchie Prussienne“ czímű művében a katonai részt írta.

A vértesezredek öt századból alakultak. Létszámuk 720 lovas. A dragonyos ezredek (kettő kivételével, a mely tíz, és egy kivételével, a mely három századból állott) szintén öt századból alakultak. A huszárezredek tíz századba tagolódtak.

A lovasezredeknél 37 fő- és 70 altiszt volt, a miből látjuk, hogy aránylag sok tiszttel voltak ellátva; éppen úgy, mint a gyalogosok is. Ez is előnye volt a magyar királyné hadai fölött, a melyben 200 emberre legfeljebb négy tiszt jutott. Frigyes azt tartotta, hogy a zászlóalj kétszáz tagnál ne legyen nagyobb; ez három soros fölállításnál tisztek és altisztek nélkül 600 embert tesz, kik nagyobbrészt, mint arczvonal mögötti tisztségbeliek egy kevésbbé sürű negyedik sort alkottak, mely sor fontos szolgálat teljesítésére volt hivatva. A zászlóalj két szárnyra, a szárnyak ismét két, osztálynak *(division)* nevezett, részre oszlottak, az osztály két szakaszra *(peloton)* tagolódott. Abban az esetben, a mikor a gránátos század nem volt kikülönítve, az osztály szerinti elosztás megszünt s helyébe a századok léptek s a félszázad tett egy szakaszt. A szakaszok első sorának jobbszárnyán egy tiszt, mögötte egy altiszt állott.

A lovasszázadok 140 lovasból álltak. A század két félszázadra és négy szakaszra oszlott. A fölállítás kétsoros volt.

A sereg nagy egységeinek ily számos kisebb egységekre való osztása, továbbá az ütemes- és zárkózott menet tették a porosz sereget oly nagyon mozgékonynyá, s ezzel Frigyes azt hajtotta végre a gyakorlatban, a mit Szász Móricz[1]

[1] Maréchal de Saxe, Erős Ágoston természetes fia, 1696-ban született, Marlborough alatt szolgált Flandriában, később Stralsund ostromá-

elméletként állított föl, t. i., hogy „az egész taktika a lábakban van."

A porosz lovasság Frigyes trónraléptekor épp oly rossz volt, mint — a magyart kivéve — valamennyi európai hatalom nehéz és lassú lovassága, a mely ügetve támadott és lóhátról lőtt, persze kevés kárt téve — az ellenségben. Frigyes látta, hogy mennyire félreismerték e fegyvernem rendeltetését és megparancsolta, hogy csak szálfegyverrel és pedig a leggyorsabb járómódban kell az ellenséget megtámadni még akkor is, ha az lő. Nem is késett a porosz lovasság sikert siker után aratni s nem egy — hírnevére nagyon büszke, de méltóságos lassúsággal mozgó — lovasezredet gázolt el. A lovassági gyakorlatoknál főtekintettel volt arra, hogy gyors járómódban [1] hosszú arczmeneteket legyenek képesek végre-

nál tünt ki. Savoyai Eugén alatt is harczolt. 1720-tól franczia szolgálatban állott. Prágát 1741-ben bevette. Flandriai hadjárata 1744. valóságos remekmű, kisebb, franczia, seregével a sokkal számosabb ellenséget tétlenségre kényszerítette. Fontenoynál az angolokat győzte le. Mint katonai író is jó nevet vívott ki magának „Réveries" czímű művével.

[1] A lónak négyféle járómódja van, ezek gyorsaságuk sorrendje szerint a következők: lépés, ügetés, vágtatás (galop) és száguldás (carrière). Száguldásnak nevezem a lónak egyéni tehetsége szerint való leggyorsabb mozgását, melyet szabályozni nem lehet s ebben a haladás gyorsasága annyiféle majdnem, a hány ló van. E szó fölhasználását a műnyelv számára jónak láttam, mert úgy sem volt általánosan elfogadott szavunk a *carrière* kifejezésére. A többi három járómódot különféle arányban lehet szabályozni, ezért ezek mindenikében többféle ütemet (tempo) lehet megkülönböztetni, minek következtében lassú vagy gyors ütemű lépésről, ügetésről és vágtatásról lehet szó, de gyors vagy lassú ütemű száguldásról egy és ugyanazon lónál nem, mert a száguldás a lónak leggyorsabb haladási módja, melynél sebesebben menni nem tud, s a melyet ha lassabbra szabályoznánk, nem lenne többé száguldás. A járó-

hajtani a nélkül, hogy rendetlenségbe jönnének. Mindig gyors járómódban, vágtatva hajtották végre a mozdulatokat, s rövid idő alatt olyan ügyességre tettek szert, hogy a legváltozatosabb térszínen sem szenvedett a sorok zárkózottsága.

Ezt egy európai seregben sem vitték oly tökéletességre, mint a poroszban, hol Ziethen és Seidlitz, a kik a magyar lovasságot vették mintául, volt a lelke az újításoknak.

E vezérek belátták, hogy a lovasságnak eleme a mozgékonyság; ennek köszönhette Savoyai Eugén is győzelmei nagy részét. A mozgékonyság megvolt a magyar lovasságban mindig — ezt a tulajdonságot óhajtotta Eugén átvinni a Habsburgok más eredetű lovasságára is. Hogy ez így van, minden nagy hadvezér tudta, látni azt Gusztáv Adolfnál és XII. Károlynál is. Hogy könnyű lovast nevelni is lehet, megmutatták ezek s megmutatta Ziethen és Seidlitz. Mi büszkeséggel tekinthetünk e korra, mert Seidlitz győri fogsága idején nálunk magyaroknál szerzett tapasztalatait érvényesítette e tekintetben.

A két harczvonalba alakult lovasság első vonalában a századok térköz nélkül álltak; a másodikban, hol térközzel, hol a nélkül. A második harczvonal rendeltetése volt az első oldalait fedezni. Később a király észrevette, hogy gyors mozgás közben a lovaknak több helyre van szükségük, mint állva, és hogy ennek következtében ha az alapfölállításnál nincs térköz az egyes századok között rohamkor nagy összetorlódás keletkezik, a mi igen nagy baj és elrendelte, hogy a századok között 5—6 lépésnyi térközt hagyjanak, és meggyőződött arról, a mit ma már

mód és ütem fogalmát nem szabad összetéveszteni. Az utóbbi alatt valamely járómódban való haladásnak időmértékét kell érteni.

mindenki tud, hogy e térközök gyors járómódban, rohamkor stb. betelnek éppen azért, mert ebben az esetben minden ló több helyet foglal el.

Minden támadás főkellékének tekintették, az együtt maradás mellett, a tömeges összeütközés gyorsaságát. Ennek kezdeményezését alapelvnek ismerték el, mert az ellenséget nem fenyegető műveletekkel kell elkergetni, hanem lehetőleg az első támadással tönkre kell tenni. A lovasságot, nagyobb tömegekben egyesítve, a szárnyakon állították fel. Ez — az ágyúk és puskák csekély távolságra hordása korában — érthető volt. A felállítás két harczvonalban történt. Az első kevés hézagokkal vértesekből állott, a második nagy távolságközökkel, többnyire dragonyosokból. Ezek fedezésére huszárok voltak néha a szárnyakra állítva, néha pedig harmadik harczvonalat formáltak. A harmadik harczvonal hosszabb volt, mint a két első és ez által a szárnyak támaszpontjaul szolgált. Gyalogságra a nehéz lovasság többnyire oszlopalakzatban támadott, ezeket a szárnyakon könnyű csapatok követték, hogy az ellenséges lovasság támadása ellen védelmezzék.

Fridrik a lovasság működését részletes intézkedésekkel nem korlátolta. A lovasság tömegét oda rendelték, a hol valószínű működésének tér mutatkozott, de a döntő pillanat felismerése a lovasvezér belátására volt bízva. A Roszbach és Zorndorf mellett vívott csaták sikerét Fridrik nagyrészt annak köszönhette, hogy Seidlitznek szabad tért engedett a lovasság felhasználásában. Mind a két csata sorsát a Seidlitz vezette lovasság váratlan megjelenése döntötte el.[1]

[1] Henneberg Károly kézirata, a mely szerint a lovasság taktikáját tanította a honvédlovasság első equitatiójában 1869/70-ben.

Az ütemes menetet nem Szász Móricz, nem Nagy Frigyes találta fel; hiszen láttuk, hogy már a görögök is alkalmazták. Szász Móricz a régieket véve mintául, sok intézkedésüket ajánlotta az új viszonyokhoz való alkalmazásra, de nem lévén fejedelem, nem hajthatott mindent végre, a mit helyesnek talált és ajánlott. E tekintetben II. Frigyesnek mint királynak könnyebb helyzete volt; föl is használta azt és mint őszinte tisztelője e rokonszenves franczia maréchalnak, erre vonatkozó tanácsát is megfogadta.

A lovasság és gyalogság soraiban mint tisztek csak nemes emberek szolgálhattak, míg a tűzérségnél és műszaki csapatoknál polgári elemek is; mert e fegyvernemeknél szakszerűen kiképzett emberekre nagyobb mértékben volt szükség s ezek ritkák voltak az akkori porosz nemesség között. E balítéletes világban ennek az a különös következése volt, hogy maguk e fegyvernemek sem részesültek olyan tekintélyben, mint a többiek. Nemcsak a soraikban szolgáló egyéneket tekintették, mint kisegítő elemet, alábbvalóknak a két főfegyvernemnél szolgálóknál, hanem e fegyvernemeket is.

A porosz sereg nagyobb része nemzeti elemekből alakult, mert a 200,000-nyi hadban csak 70,000 idegen szolgált. Lloyd, kissé igazságtalanul, azt állítja, hogy a különböző szokású, vallású és jellemű emberekből összeszedett porosz sereget csak a kegyetlen fegyelem tartotta össze. Az igazságtalanság látszata mellett, van a dologban valami igaz, mert ha nem való is, hogy a porosz sereg nagyobb részét idegenek tették, igaz az, hogy nem volt benne semmi a mi a vasfegyelmi eszközöket pótolta volna, mert királyi seregekben nem nemzeti eszmékért, hanem a király kedveért, első sorban annak hatalma

gyarapításáért harczolnak, és ez magában nem elég a fegyelem megteremtésére.

A vértes ezredeket a földmívelők osztályából sorozták; a katonák lovukat magukkal vitték, ha szabadságra mentek, mert elég biztosíték volt földbirtokuk. A tiszti állásnak nagy tekintélye volt s az altisztek is osztoztak benne; de nem kell gondolni, hogy az a vasfegyelem, a melyet a porosz sereg jellemző tulajdonságának szoktunk tekinteni, egyaránt nehezedett volna nemzetbelire és idegenre. A tisztek és altisztek hosszú szolgálati idejük alatt megtanultak különbséget tenni a megbízható honi és megbízhatatlan idegen elemek között.

Gyakran hallani, hogy Frigyes a lövésre többet adott, mint a szuronytámadásra, mert az altiszt felügyelete alatt töltő és lövő katona teljesen feljebbvalójának kezében van, míg a rohamjel után a parancsnok kezéből kiszabadulnak a katonák, a mi a porosz gyalogság idegenektől tarkázott soraiban veszedelmes lehetett. Ez is csak részben igaz. Nagy Frigyes minden körülményt tekintetbe véve intézkedett és soha sem mulasztott el szuronynyal támadtatni, a mikor annak szükségét látta. Lobositznál például (1756) az ellenség fejlődését szuronytámadással akadályozta meg. Különben az akkori porosz szabályzat, mint biztosan győzelemre vezető dolgot, ajánlja a szurony támadást. Az igaz, hogy nem oszlopba alakulva, hanem fejlődött vonalban, mert Frigyes rendesen fejlődött vonalban harczoltatott, habár oszlopokról is szól Jomini a krefeldi csata leírásában; de sem ő, sem a többi író nem mondja, hogy oszlopban támadtak-e vagy csak az utolsó perczig maradtak ebben az alakzatban, hogy könnyebben mozoghassanak és a rohamot közvetlenül megelőző utolsó pillanatban fejlődtek. Ha az utóbbi

eset felel meg a valóságnak, a mit valószínűbbnek tartok akkor is nagy haladást láthatunk benne.

Nagy Frigyes taktikájának alapja a mozgékonyság volt, főkép azért, mert ellenségei lassúak voltak — a mi, közbe legyen mondva, nem annyira a seregre nézve áll, mint a parancsnokok észjárására, melynek következménye aztán igen természetesen a hadak lassúsága is volt.

Jól tudta, hogy folytonos lövöldözéssel, gyakori váratlan megjelenéssel jobban zavarba hozza a pathetikus ellenséget, mint azzal, hogy esetleg valahol áttör sorain.

A tisztek kinevezésében és előléptetésében rendkívül megfontoló volt. E fejedelem mindig csak azt tartotta szeme előtt, hogy az illető tudni fogja-e helyét betölteni. Egyszer egyik tábornoka egy régen szolgáló tiszt előléptetését hozta javaslatba, kinek egyéb érdeme sem volt, mint hogy régen szolgált; ekkor mondta Fridrik azt a sokszor idézett ítéletét, mely minden szűkkeblűsége mellett is nagy igazságot rejt magában, hogy ha „egy tiszt, ki csak tapasztalatára hivatkozhatik, egy ember, ki mindig ment mikor a többiek, mindig ebédelt a mikor a többiek ebédeltek és mindig megállott a mikor megálltak — előléptetést érdemel, akkor az az öszvér is megérdemli azt — (abban az időben, melyben Fridrik ezt mondta), a mely Eugén herczeg hadjárataiban részt vett“.

Ennek az volt a következése, hogy a tisztek abban az állásban öregedtek meg, a melyet jól betöltöttek. Ez egyrészt szomorú, de bizony másrészt igazságos és igen jó, nemcsak a szolgálat érdekében, hanem az illető emberre nézve is, mert sokszor teszi az embereket szerencsétlenné az, hogy olyan állásba jutnak, melynek teendőit elvégezni nem képesek. Sok jó kapitány van, ki nem képes ezredet vezényelni s ha ilyenek lépnek elő, nemcsak a szolgálat

szenved, de ő maga is, mert ha eddig mindig csak dicséretet, most folytonosan csak rendreutasításokat kap, s ez kell, hogy elkedvetlenítse. Gyakran igazságtalanságnak, méltatlan üldözésnek tekinti fölebbvalóinak eljárását, de ha belátja is, hogy ő a hibás, hiányozni fog a saját magával való megelégedés, a mely önbizalmat szül, a realis alapon termett önbizalom pedig nagy tényező.

Arról is gondoskodva volt, hogy a tiszt meggondolatlanul el ne hagyja pályáját. Annak, a ki még szolgálni képes állapotban köszönt le állásáról, nem adtak nyugdíjat s nem alkalmazták sehol, míg a szolgálni képtelen tiszt mindig kapott olyan polgári állást, a melynek fizetése tisztességes megélhetést biztosított neki.

A kapitányi állás oly jövedelmező és oly tekintélyes volt, hogy a legtöbb ember ambitióját kielégítette. Ezt pedig régiebbség útján minden tiszt elérni remélhette, mert az előléptetésnél ez volt irányadó. Ezzel a beteges ambitiónak és stréberségnek, mint ma mondják, eleje volt véve. Béke idején alig volt előléptetés, csak a háború nyitott erre kilátást — ha nem is olyan fényeset, mint I. Napoleon seregében — s ezért a porosz katona, mint a spártai, a háborút ünnepnek tekintette.

Az észszerűségnek e merev alkalmazása az előléptetésnél azt eredményezte, hogy a legtöbb kapitány sorsával meg volt elégedve s e megelégedett emberek alatt szivesen szolgáltak az altisztek, kiknek állása bizonyos elemekre nézve épp olyan volt, mint másokra a kapitányi állás, ennél magasabbra nem igyekeztek. Ez bizonyos stabilitást adott a porosz hadsereg szervezetének, és a jó szellem fejlesztésére rendkívül jó hatással volt, a mit az a számtalan adoma is mutat, a melyeket szivesen idéznek még ma is. Egyszer egy hiú gránátostól, ki óraláncot viselt óra

nélkül, azt kérdezte ismételve a király, hogy „hány óra van?“ A gránátos kihúzta zsebéből a lánczot, melynek végén puskagolyó volt, s azt felelte: az én órám csak azt mutatja, hogy minden pillanatban késznek kell lennem Fölségedért meghalni“. A nagy fegyelem mellett sem volt önérzethiány a tisztekben. Egy tiszt, a kitől Fridrik meggondolatlanul azt kérdezte: „melyik csapszékben kapta kend azt a vágást, a melynek jelét arczán viseli?“ „Kolinnál, felelé a kérdezett, ott a hol Fölséged fizette a költséget.“

Fridrik nem is tekintette katonáit egyedül lövőgépnek, átérezte ő is erkölcsi értéküket és tudta, hogy meg fogják érteni, mikor a roszbachi csata előtt a következőket mondta nekik:

„Barátim, itt van a pillanat, a mikor mindenikünk jövője, minden a mi előttünk kedves, attól a kardtól függ, a melyet kirántandók vagyunk. Az idő nem engedi, de szükség sincs rá, hogy soká beszéljek. Tudjátok, hogy nincs olyan fáradság, veszély és nélkülözés, a melyet veletek meg ne osztottam volna és most veletek és értetek meghalni készen láttok. Minden, a mit tőletek kérek, az, hogy buzgalmamért buzgalmat, szeretetemért szeretetet adjatok cserébe. S csak egyet teszek még hozzá — nem bátorításul, de bizonyságául annak, hogy előre akarom tartozó hálámat kifejezni — és ez az, hogy a téli szállásba való vonulásig kettős zsoldot adatok nektek. Menjünk! Emberhez méltóan viseljétek magatokat és csak Istenben reménykedjetek.“

A három sorba állított gyalogság rendesen szakaszonkint *(peloton)* lőtt egymásután, oly módon, hogy a zászlóaljak felének tüze mindig tartalékban volt. Állások védelmekor a szakasznak gyakran csak két tagja ment

előre és két sorba alakulva lőtt, ezt nevezték „*feu de parapet*“-nek. Fridrik a puskával gyorsan bánó és jól lövő katonáival nagy sikerrel alkalmazta a csekély mélységű hosszú vonalakat. És e hosszú és keskeny vonalak alkalmazását sok rövidlátó ember valamely rendszer következésének tekintette; pedig az csak azoknak a viszonyoknak volt következése, melyek között vívnia kellett, s a melyeket a nagy hadvezérek mindig tekintetbe vették. Fridrik, nem az osztrák ház katonái ellen harczolva, aligha alkalmazta volna a keskeny vonalakat, de a viszonyokhoz mérve alakította volna harczrendjét. Ez látszik következő szavaiból: „Nem mondom el módját annak, hogy miként állhattam meg a sarat e colossussal szemben. E mód, mely csak az ellenség hibái, lassúsága, indolentiája, a helyzetnek félreismerése, az alkalomnak föl nem használása miatt volt jó, nem ajánlható követendő például. A szükség parancsoló törvénye kényszerített sokat a szerencsére bízni“.

Nagy Fridriknek szerencsétlen utánzója, Lascy, ezt nem fogta föl s a törökök ellen harczolva, keskeny vonalakba alakította seregét, mindig meg is verték. A hadvezérségben utódja, a genialis Loudon, ki magát Fridriket is megverte, nem alakilag majmolta Frigyest, de szellemébe hatolt be, mikor a törökök ellen harczolva, a körülmények kellő megfontolása után eltért a vonaltaktikától, a melyhez az osztrák ház többi tábornokai oly szívósan ragaszkodtak.

A milyen jó, bizonyos körülmények között a gazdálkodás, a veszteségtől való óvakodás, épp olyan rossz az, ha túlhajtják, mert koczkáztatás nélkül eredményt nem lehet elérni. Jobb gazda az, ki föláldoz valamit, hogy többet nyerjen vele, mint az, a ki minden áron megtartja csekély

értékét s ez által nagy nyereségtől fosztja meg magát. A fösvény kétszer költ.

A puskaporos lövőfegyverek elterjedésének elején az ágyúk rendkívül drágák voltak s hogy elvesztésüket megakadályozzák, azt a nézetet fejlesztették ki a katonában, hogy *szégyen* ágyút veszteni. Ennek az lett a következése, hogy a tűzérek túlságosan előrevigyázok lettek, soha sem mertek előre menni, még akkor sem, ha ez által seregüket a végpusztulástól menthették volna meg, mert féltették az ágyút. E balitéletet Fridrik megszüntette, és ezzel tűzérségének taktikai értéke rendkívül növekedett. A tűzérség értékének e növeléséhez nem kis mértékben járult hozzá a lovagló tűzérség szervezése, a mely azt sokkal mozgékonyabbá tette.

Seregének mozgékonyságát, a hadviselés e fontos tényezőjét rendkívül fokozta az, hogy tagolása az alakzatváltoztatásra kedvező volt. Az utóbbit egyszerű mozdulatokkal érte el és nem bonyolultakkal, mint a többi seregek, a melyeknél minden mozdulat rendetlenségbe hozta az egész tömeget.

Nagy érdeme, hogy lovasságát a magyar lovasság mintájára szervezte és úgy alkalmazta, mint a hogy azt tenni kell.

Az ő koráig a taraczkokat nem igen alkalmazták nyilt csatában; ő ezeket is fölhasználta, a mivel bizonyos állások és tábori erősítések értékét nagyon leszállította.

Serege mozgékonyságának következtében állását gyakran és hirtelen megváltoztatta; ily viszonyok között gyorsan mozgó tűzérségre volt szüksége. A különben fukar király nem sajnálta a lovagló tűzérség fölállításával járó költséget, mert tudta, hogy e csapat egyébként is növeli seregének taktikai értékét, de gyorsaságánál fogva tőle

kevesebb ágyút fog az ellenség elvehetni. E fejedelem azok közé a ritka genialis emberek közé tartozott, kiket szerencséjük nem vakított el, nem becsülte túl azokat a sikereket, a melyeket egyedül ötleteinek tulajdonított és nem esett azok hibájába, kik többet adtak az ötletekre, mint a körülmények megfontolására. A folytonos, lehet mondani nehéz körülmények között viselt, háborúk között korán ért meg s még alig harminczéves korában oly mérsékelt nézeteket nyilvánított, hogy méltán csodálatot keltenek olyan genialis embernél, mint ő, a kinek szerencse csillagában bízni elég oka lett volna. A balsikernek okát bölcsen első sorban magában kereste, s ez a biztosan való haladás legjobb záloga. Tudta, hogy 1744-iki hadjáratának rossz kimenetelét ötletszerű működéseinek köszönhette.

Hadviselésére jellemző az is, hogy az ellenség felé való közeledésekor — egy fél mérföldnél ritkán előbbre tolt, huszárok, dragonyosok, gránátosok s nehány ágyúból álló — előhadánál tartózkodott. Innen vette szemügyre az ellenséget, s a látottak szerint intézte működéseit, innen tűzte ki minden oszlop menetének irányát, az előhaddal leplezte a sereg mozdulatait s a csata folyamában annak a seregrésznek támogatására vezette, a mely a támadó ponton működött. Seregrészeinek mozdulatai oly meglepően gyorsak voltak, hogy az ellenség nem ért rá elképzelni azt a képet, melyet elérendő volt. Lissánál például: eleinte a jobbszárnyat fenyegette, a mely gyenge oldala volt az ellenségnek, és ennek következtében csak legjobb csapatait vonta ide, megfeledkezvén a balszárnyról, mely előtt — nézetük szerint — járhatatlan ingoványok voltak. Ekkor hirtelen ide vetette erejét; egy magaslatláncolattól födve, a balszárny oldalát támadta meg és

félóra alatt visszaszorította azt s 35,000 emberével teljesen megverte a császár 60,000-nyi hadát. Hátrálásnál a hátvédet épp oly közel tartotta oszlopaihoz, mint előmenetelnél az elővédet s ezért ha megtámadták azt, arczát megváltoztatni könnyen képes serege mindig készen volt a hátvéd támogatására. Mind a mellett, hogy az állások védelmeért való harczokat nem tekintette a hadviselés egyedüli módjának, mint több kortársa; mind a mellett, hogy seregének mozgékonyságában bízott legtöbbet. nem ismerte félre a térszín mesterséges úton való előkészítésének szükséges voltát sem. Erre is gondolt, a mint, hogy semmit sem hagyott figyelmen kívül; és ezt nemcsak szavai, de intézkedései is bizonyítják. E végből minden századnál tíz ásó és öt csákány volt.

A drezdai békét követő tíz évi béke alatt Fridrik ismét sokat tett seregének kiképzésére. Az e közben végrehajtott gyakorlatok alatt kisérlette meg a görög phalanx mintájára való tömegbe alakult oszlopok alkalmazását, de csatáiban nem igen használta. Átalában a híressé vált potsdami gyakorlatoknál sok mindenfélét próbáltak meg az odasereglett idegen tisztek előtt — kik minden formalitást gondosan ellesték, — de ezek közül a csatatéren egyet sem alkalmazott Fridrik.

A tisztek elméleti kiképeztetésére is sok gondot fordított. Berlinben alakult egy katonatiszti kör, a melyben katonai kérdésekről vitatkoztak s a melynek, a király gondoskodásából gazdag könyvtára volt. Ő volt az első, ki vezérkari iskolát szervezett. Ennek alapja annak a tizenkét tisztnek köre volt, kiket maga választott ki s a kikkel térszín-fölvételi, tábor-kitűzési, hadállás-erősítési gyakorlatokat stb. hajtatott végre. Ezek foglalkozása között találni a keretgyakorlatoknak első nyomait is. Ez

iskola élén Jarry, a nagy tehetségű és tudományú franczia tábornok állott tizenkét évig.

Seregének — az ellenségéhez arányított — csekély száma kényszerítette arra, hogy a második vonalban nagyobb térközökkel állítsa a csapatokat. A gyalogság szárnyait gránátosok fedezték. E feladatot tehát nem bízta kizárólag a lovasságra, mert nem akarta azt túlságosan a gyalogsághoz kapcsolni. Ennek köszönhette molwitzi és csaszlaui győzelmeit. E fejedelemnek sikerült az, a mi sok száz év óta senkinek, t. i. hogy megveretve, a győzelmét kezeiben biztosan tartani vélő ellenségét legyőzte. Ezt éles tekintetén kívül annak köszönhette, hogy csapattestei ügyesen tudtak mozogni.

Napoleon, ki különben nagy méltánylója Fridrik tehetségének, azt mondja, hogy gyakran azért vesztette el a csatát, mert olyat tett, a mit soha sem szabad tenni, t. i. fejlődött ellenség szemeláttára hajtott oldalmeneteket végre. Kolinnál is azt tette s megadta az árát; fél serege és 600 ágyúja veszett el s ha nem Daun áll vele szemben, ki a győzelem után tizenkét napig vesztegelt, Te Deumokat énekeltetve, aligha nem nagyobb bünhődés éri működési vonalának elhagyása miatt és seregének töredéke s raktárai aligha érik vala el Prágát. Zorndorfnál szintén a Kolinnál elkövetett hibába esett. A helyett, hogy az oroszoknak hozzá közelebb álló balszárnyát támadta volna meg, ezeknek szemeláttára, oldalmenetben a jobb szárnyuk támadására sietett. E közben az oroszok jobb oldalába törtek s keresztülgázolták seregét, s ez oly rendetlenségbe jött, hogy a csata alighanem végzetessé válik, ha Seidlitz kitünő lovasságával a kellő pillanatban nem lép közbe.

Láttuk már, hogy Napoleon szerint Nagy Fridrik soha

sem alkalmazta a tulajdonképeni rézsútas támadást, a melyet Potsdamban annyira megbámultak s azt mondja, hogy győzelmét Leuthennél csak a meglepő rajtaütésnek köszönhette, a melynek sikerülését a véletlenségek fejezetébe kellene sorolni, mert ha a Lotharingiai herczegnek csak egy járőőre is lett volna, az arczvonal előtt, meg tudta volna, hogy a, járhatatlan ingoványnak tartott, vizenyős réten keresztülment a porosz sereg azért, hogy balszárnyát megkerülje és ez esetben tartalékát okvetlen oda vonta volna erősítésül, jobb szárnyával pedig a poroszok menet-oszlopának baloldalába tört volna. De a legnagyobb és legtöbb hibát, szerinte, Torgaunál követte el Fridrik, hol a terv és végrehajtás egyaránt rossz volt.

A XVIII. században már mindenütt állandó hadseregek voltak. Ezeket toborzás útján egészítették ki. Az állandó hadseregek katonái a landsknechtektől abban különböztek, hogy míg ezek csak bizonyos időre, a hadjárat idejére szegődtek be, addig amazok hosszú időre, néha egész életükre, és még békében is zászlóaljuknál maradtak. Ez tetemes költséggel járt s hogy a fejedelmek az egyensúlyt föntarthassák a zsoldot mindig lejebb és lejebb szorították. A fejedelmek a katonát rabszolgájuknak tekintették s egyik a másiknak egész ezredeket ajándékozott vagy adott el. Természetes, hogy ezzel a katona tekintélye rendkívül sülyedt, a békeszolgálat lélekölő egyformaságát és buta kinövéseit sokan megunták, a szökés gyakori lett. Ennek meggátolására a leglealázóbb büntetéseket alkalmazták; ez szintén hozzájárult a katonák becsületérzésének eltüntetéséhez. Ennek következtében nem sok jóravaló ember vállalkozott arra, hogy magát fejedelmének eladja, és teljes életére rabszolgájává legyen. Az országból ritkán telt ki a szükséges had; idegen, rende-

sen nem nagyon magas erkölcsi színvonalon álló embereket kellett tehát fogadni. Ez a fejedelmek érdekében igen jó volt, mert a nép a fegyverviseléstől elszokott; az a nép pedig, mely nem tud szükség esetén fegyverrel bánni, kinek nincs is fegyvere, nem tehet politikai jogokra szert s ha ilyeneket örökölt is, nem bírja azokat megtartani.

A fegyelem föntartásának eszközei mindig embertelenebbek lettek; a feljebbvaló úgyszólván ellenőrzés nélkül nyúzhatta alantasait. A csekély zsoldra való kilátás következtében még az emberiség legelvetemedettebb, legnyomorultabb elemei sem szivesen lettek katonává. A toborzás elégtelennek bizonyult. Kötéllel kellett katonákat fogni; a fejedelmek ágensei, polgári ruhába öltözött tisztek, leitatással és más furfangos módon csalták tőrbe a tapasztalatlan ifjakat s a leglelketlenebb módon egészítették ki a fejedelmek hadait. Oroszországban még a jelen század első felében is kétévenként tartottak erőszakos toborzást.[1] Nemcsak saját területeiken, de titokban idegen fejedelmek területén is működtek a toborzók. De mert ez sokba került és az általános hadkötelezettségre, bizonyos osztályok előjogaira való tekintetből, még nem lehetett gondolni, az összeírási *(conscriptio)* rendszer lépett életbe. Az ingatlan birtokok tulajdonosai, a nemesek és bizonyos tisztviselők fiai stb. az összeírás alul föl voltak mentve. E rendszer abban állott, hogy a katonai szolgálatra alkalmas ifjakat összeírták s a mennyiben toborzás útján a szükséges számú katonához nem jutottak, az összeírtakat vagy csupán egy részüket hívták be. Utóbb a toborzás egészen elmaradt.

[1] Ezt brankának nevezték.

Az általános hadkötelezettség, a mely az újabb időben a continens összes államaiban kiszorította a hadkiegészítés egyéb módjait, Francziaországban keletkezett. A mikor az absolutismus coalitiót alakított a szabadság elnyomására, és az emberi jogokat biztosító eszmék forráspontját, Francziaországot, összes erejével fenyegette, Carnot terve szerint tömeges állítással teremtették meg annak a seregnek magvát, a melynek működése az öreg Európa arczát megváltoztatta. Az általános hadkötelezettséget törvényekkel rendezni még nem tartották szükségesnek, mert csodálatos lelkesedés hatotta át minden jó franczia egész lényét és kényszerítés nélkül tolult mindenki a szabadság zászlói alá. Később azonban a nemzet kifáradt s 1798-ban szükségesnek mutatkozott a hadkötelezettségnek törvénynyel való szabályozása. E törvényt Jourdan tábornok készítette, oly módon, hogy a 18—26 éves embereket összeírták és mindenki nyolcz évig volt köteles szolgálni. A törvényhozás határozta meg az évi hadjutalékot s aztán az összeírtak közül, az idősebbeken kezdve, a testi épség tekintetbe vétele mellett a sors határozta meg, hogy ki legyen katona. A helyettesítés meg volt engedve. A többiek alkották a nemzetőrséget, a mely a sorhad tartalékának tekintendő.

Napoleon császár az eddig irányadó magasság mértékét csökkentette s az ekként besorozottakból „voltigeur"-századokat szervezett.

A hadkiegészítésnek ezt a módját Európának úgyszólván valamennyi állama elfogadta. A napoleoni háborúkra következett hosszú béke a keretrendszer fejlődését vonta maga után, a mit költségkimélés és egyéb nemzetgazdasági okoknál fogva szintén mindenütt elfogadtak.

A valóságos, általános hadkötelezettséget, a melynél a

helyettesítés és megváltás ki van zárva, csak a legújabb időben, a 60-as, 70-es években, fogadták el majdnem egész Európában.

A XVIII. század taktikáját Nagy Fridriknél hagytuk el s most, a mikor fonalát ismét fölveszszük, ahhoz a korhoz érünk, a mikor a néphadseregek egy új korszakot: a nyilt sorban való harcz korát teremtették meg.

A hadviselésre nemcsak a fegyverek minősége van hatással, hanem az a viszony is, a melyben a harczolók a háború vezetőjével állnak és az is, hogy a háború czéljának elérése nekik is érdekükben van-e, vagy rájuk nézve többé-kevésbbé közömbös. Ott, a hol minden egyes harczosnak érdeke vezetőjéével közös, ott mindig észszerűbb a taktika, mint ott, a hol csupán zsoldért harczolnak.

A keleti népek hadviselése, kik új terület elfoglalásáért vagy vallásuk terjesztéséért harczoltak, hasonlíthatatlanul észszerűbb volt mint a nyugatiaké, s az újabb időben az amerikaiak és francziák szabadságért küzdő katonáié szintén azokénál, kik az egyeduralkodók magánérdekéért harczoltak zsold fejében. Azok a térszín előnyeit ismerték s felhasználták, messzehordó fegyvereikkel a döntő föllépést előkészítették, nemcsak az egyes csapatoknak, hanem az egyes embereknek is volt önállóságuk, s lehetett is, mert szökéstől és egyébtől nem kellett félni; emezeknél pedig az egyesek fölött gyámkodás fejlődött ki, mert attól lehetett tartani, hogy a parancsnoka kezéből kisiklott egyes katona el fog szökni, vagy ha a térszín födözeteit fölhasználni megengedik, azt személye tökéletes biztosságba helyezésére fogja fölhasználni s a harczra, melynek kimenetele rá nézve majdnem közömbös, nem is fog gondolni.

Az a kötelességérzet, a melyet mesterségesen nem bele nevelnek, de bele disputálnak a zsoldos katonába, soha sem pótolja azt, a melyet saját érdeke parancsol reá.

A vonaltaktika, nemcsak a puskák-, hanem azon fölfogás általános elterjedésének is következménye, hogy a parancsnoknak nem lehet, nem szabad a katonákat kezéből kiereszteni, hogy azoknak mindig a parancsnok szeme előtt kell lenni, továbbá, hogy vezényszó nélkül semmit sem szabad tenni. A vonaltaktika a térszíni tárgyak födözetül való fölhasználását majdnem teljesen kizárta, mert hosszú vonalba alakulva csak majdnem sík, nem szaggatott térszínen lehet akként működni, hogy a szükséges rend a sorokban föl ne bomoljék; az ilyen térszín pedig fedezetet nem nyújt s a nyitott rendben való harczolás föltételei nincsenek meg benne.

A mély fölállítástól eltértek, mert a puskák hatását akarták lehetőleg kihasználni; erre pedig az az előnyös, hogy mentől több fegyver jöjjön egyszerre működésbe; ezt látták be Orániai Móricz, Gusztáv Adolf és Nagy Fridrik s a tűzi harczra fordították legnagyobb figyelmüket. Az embereknek hosszú vonalakba való fölállítása épp úgy elvette az egyesek önállóságát, mint a mély fölállítás, mert ennél éppen úgy — ha nem jobban — kellett arra ügyelni, hogy az alakzat rendben maradjon. Itt is, ott is az egyes ember csak kereke volt annak a gépezetnek, a melyet a hadvezér működtetett, s a katonák fölötti gyámkodás minden önálló föllépést lehetetlenné tett, nemcsak az alantasabb katonáknál, de a főbb parancsnokoknál is, és növelte a felelősségtől való félelmet, ez pedig a háborúban sok bajnak okozója.

Egészen másként volt ez az amerikaiaknál, a kiknek nem volt géppé idomított katonájuk, a kiknél az önálló

polgár fogott fegyvert szabadságának kiküzdésére, a kiben nem volt megbénítva a természetes ész. Ezek a természet törvényein alapuló módon harczoltak, fölhasználták a térszín fedezetet nyújtó tárgyait nem azért, hogy teljesen elbújjanak a veszedelem elől, hanem azért, hogy szükségtelenül ne tegyék ki magukat annak s lehetőleg biztos helyzetből, lehetőleg sok kárt tegyenek az ellenségben. Itt az egyesek egyéni értékének érvényesülése lehető volt. Itt elevenedett fel annyi idő után az egészséges, észszerű harczmód.

Az amerikaiak sorában sok lelkes franczia harczolt s eltanulta a taktikának ezt az Európában elfeledett módját, a mely különben nem volt egészen új. Az ázsiai népek s az immár az európai civilisatió védőivé alakult magyarok hadviselése hasonló elveken alapult. A térszín fedezetet nyújtó tárgyait fölhasználni, az ellenséghez nyitott alakzatban, rajokban, azaz olyan alakzatban közeledni, a melyben az ellenség fegyverei nem nagy kárt okoznak, előkészíteni a döntő föllépést, az ellenség soraikba való behatolást és döntőleg, kellő erővel lépni föl a hol és a mikor kell, t. i. a mikor az ellenség rendetlenségbe jött — nem új, csak elfeledett vagy nem kellőleg méltányolt eszme, a melyet nyugati Európában a franczia forradalmi hadak, a fegyvert fogott nép alkalmazott megint a maga teljességében. A XVII. és XVIII. század gondolkodni tudó katonái mind arra igyekeztek, hogy a puska hatását, a lehető legnagyobb mértékben kihasználják, egy részük a lineáris hadrendet tartotta e czélra a legjobbnak és elhagyta a mély-, az oszlop-alakzatot, mert a fejlődött vonalban több puska érvényesülhet. Voltak azonban ebben az időben is ellenesei a lineáris hadrendnek, mert belátták, hogy ez a löketre gyenge, pedig a győzelmet csak ez

döntheti el oly ellenséggel szemben, a mely bátor, és hogy fejlődött arczvonalban a mozgás igen nehéz, könynyen rendetlenségbe jöhet a vonal s az ettől való félelem az egyes részek önállóságát igyekszik megszüntetni. A lineáris taktika ellenzőinek, Folardnak és később Dumesnil-Durandnak szava azonban elhangzott, mert Nagy Fridrik győzelmei e mellett szóltak. A katonai dolgokkal csak elméletileg foglalkozók semmi szín alatt nem akartak attól eltérni, de a gyakorlati katonák, bár a szabályzatok meg nem engedték, gyakran tértek el tőle és az 1791-iki franczia szabályzatban már van szó rajvonalról és zászlóalj-oszlopról.

Csupán rajharczczal dönteni nem igen lehet, ez csak kezdés, a munkát azonban nemcsak elkezdeni, de befejezni is kell s e czélból a rajvonalat tömegeknek kell követni, hogy a mikor a rajvonalak megpuhították az ellenséget a kellő pillanatban, a kellő helyen föllépjenek és döntőleg hatoljanak az ellenség soraiba. Ebben a pillanatban már nem a tűzi harcz a főmomentum, hanem a betörés, tehát erre is el kell készülve lenni. A betörésre szánt csapattesteket nem vonalba, hanem oszlopba kell alakítani, tehát részben vissza kellett a mély fölállításhoz térni.

Belátták, hogy valamint a rajvonalban az egyes embernek, úgy a támogató résznél a taktikai egységeknek, az egyes oszlopoknak is önállóságot kell engedni.

A tűzérség, a mely eddig a legkevésbbé sem volt önálló, azzá lett, a mióta ütegekbe *(batterie)* csoportosították.

A köztársasági hadakkal küzdő ellenség nem szivesen, de kénytelenségből szintén elfogadta az új taktikát. És különös, éppen Poroszország volt az, a hol legelőbb szakítottak teljesen a Nagy Fridrik-féle traditiókkal. 1812-ben eltörülték a régi szabályzatot s új taktiká-

juk alapja az lett, a mit a franczia forradalmi hadaktól és Napoleontól eltanultak. Sőt ebben az irányban messzebb is mentek, a 200—250 főnyi századokat önállósították s az ezekből alakított oszlopok támogatták a rajvonalakat, ezek pedig minden térszínen mozgékonyak voltak s mindenüvé oda fértek, a hova kellett.

Francziaországban pedig azt a hibát követték el, hogy a zászlóaljoszlop mellett maradtak meg, sőt a zászlóaljakat is megnagyobbították, hogy a löket erejét növeljék.

Napoleon csillagának letünése után azonban beállott a reactio. A nagy háborúk, nagy vereségek idejét hosszú, zsibbasztó béke követte, ez alatt az uralkodók s kisebb-nagyobb rangú szolgáik mindent, a mi az emberi ész fölszabadulására emlékeztetett, el akartak a föld színéről törülni. A szent szövetség emberei a népeket gyámság alá helyezték s a gyámkodás jellemzi az akkori katonai életet is.

A hosszú ideig szolgáló katonákat foglalkoztatni kellett, hogy ne gondolkozzanak s ennek volt következése, hogy Európa legtöbb seregeiben az úgynevezett katonai szemnek (a béke-katona szemének) tetszős, képtelennél képtelenebb, a háborúban soha elő nem fordulható mozdulatok begyakorlására fordították az időt s neveltek olyan katonákat, kik jók voltak a katonásdit játszó vén gyermekek mulattatására, de a háború czéljaira nem. Nagy eseményeknek kellett történni, hogy az ész útjára térjenek ismét, hogy a balítéletektől megtisztulva, a nyitott harczmódot általánosan elfogadják, és ezzel, a mitől legjobban féltek, a katona egyéniségének önállóságát szentesítették.

A mai taktikát az egyesek önállósága jellemzi, és az a hadsereg a legjobb, a melyben ez nemcsak elméletileg

van elismerve, de a katonákat czéltudatosan erre nevelik is, és a hol nem helyezik a fősúlyt a rajvonalra, a löketre sem, de meg vannak arról győződve, hogy e két tényező egyaránt fontos, mert szívós és bátor ellenséget csupán a puska tüzével nem lehet állásából kihajtani, de viszont a puskatűzzel való előkészítés nélkül még gyengébb ellenség soraiba is csak felesleges áldozatok árán lehet behatolni.

Általában véve a napoleoni harczok óta a tulajdonképeni taktika terén nem találkozunk semmi újjal. Az újabb időben egy bizonyos materialistikus irány kapott lábra, de ez nem támaszt új ideákat, csakis új fegyvereket, a melyek sok pénzbe kerülnek, de a taktikát nem változtatják meg.

A krimiai háborúban a francziák a forradalom taktikája szerint harczoltak az oroszok ellen, kik a bécsi congressus után ismét a régi czopfhoz tértek vissza. Az ész harczolt az elmaradottság ellen s győzelmesen került ki a tusából.

1859-ben a francziák a szuronytaktikát *(Stoss-taktik)* alkalmazták, mely nem zárja ki a szétszórt módon való harczolást, hanem kiegészíti. Azt, a mit amaz megkezd, ez bevégzi. Ezzel győztek az önhitt, gyenge tehetségű Gyulay vezette osztrák sereg fölött s bekövetkezett az utánzás ideje, de ismét annak az észnélküli utánzásnak ideje, a mely a Nagy Fridrik majmolásakor is annyi rossznak volt szülője. Az utánzás egyedül a rohamra szorítkozott, s az előkészítő, nyitott alakzatban való tűziharczról megfelejtkeztek. A mikor aztán a poroszokkal álltak 1866. szemben, kik erre is figyelemmel voltak, ismét a rövidebbet húzták.

Az 1866-iki háború par excellence a gyalogság hábo-

rúja volt, porosz részről a tűzérség alig működhetett, mert a menet elrendezése következtében csak akkor jutott rendesen a csatatérre, mikor már a gyalogság eldöntötte a harczot s a lovasságnak is ezért nem jutott szerep. Ennek következtében sokan, a kik az orruknál nem látnak messzebb, azt hitték, hogy a lovasság kora lejárt s hogy a tűzérség sem főfegyvernem többé. De rövid négy év után az ellenkezőről volt alkalmuk meggyőződhetni.

1870/1-ben először állott hátultöltő fegyverrel fölszerelt két ellenség egymással szemben. E háborúban győződtek meg arról, hogy a rendkivül hosszú rajvonalakban igen nehéz a támadás, hacsak a térszíni viszonyok nem segítik azt különösen elő. Porosz részről a tűzérség nagy mértékben működött, mert a francziákénál tökéletlenebb puskáik erre utalták őket. S a lovasság is hathatósan működött közre és bebizonyult, hogy régi jelentőségéből semmit sem vesztett. A lovasság fölhasználásának e hadjáratbeli módja semmi tekintetben sem új. Nagy tömegekben küldték a hadsereg elé, hogy ott kettős feladatot teljesítsen, kifürkészsze az elül fekvő térszínt, az ellenség állásáról, szándékáról s mozdulatairól tudomást szerezzen és leplezze saját hadseregének stratégiai fejlődését, egy szóval megakadályozza az ellenséget abbeli törekvésében, hogy azt tegye, a mit ő tesz.

A gyalogság taktikájának súlypontja a rajharcz maradt.

A lovasságé Nagy Fridrik taktikájának alapelveihez tért vissza, t. i. a tömeges alkalmazáshoz, a mozdulatokban való egyszerűséghez és gyorsasághoz, s három harczvonalba alakult. Az első harczvonal fejlődött arczvonalban,

a második oszlopban annak egyik szárnya mögött 300 lépésre, a harmadik harczvonal, szintén oszlopban az első másik szárnya mögött 450 lépésre követte amazt. A két utóbbi harczvonalnak rendeltetése az első oldalát fedezni, az ellenség oldalába csapni stb.

A franczia forradalom és a Napoleon császár háborúi korszakalkotók s a hadviselés renaissance-jának mondhatók, ezért további vázolásukra térek.

A franczia forradalmi hadsereg általános zónájában minden hadosztálynak meg volt a saját zónája, a hadosztályparancsnokok a lehetőség határáig önállóak és függetlenek voltak. Szervezetük tehát mintaszerű, csak az volt a hiba, hogy a működési irányt nem a hadvezérek, hanem a hadseregnél levő képviselők által a kormány tűzte ki. A forradalmi hadseregnek sikerült az, hogy 1792. október közepén az ellenség Champagne-ból és Flandriából ki volt űzve s a franczia hadak Savoyában, a Palatinatusban és a nizzai grófságban, idegen területen álltak. A poroszok megtizedelve húzódtak az argonnei úton vissza; a szász-tescheni herczeg szintén vissza volt nyomva, de az északi határnak rossz védelmi állapotban való hagyását látva, visszafordult s megkezdte Lille-nek ostromát. Az osztrákok hallatlan kegyetlenségeket követtek el a hadvezér nejének szeme láttára, de hiába, siker nélkül kellett távozniok s ott hagyták azt az ostromot, a mely nemcsak azért volt nevetséges vállalat, mert nem sikerült, hanem azért is, mert annak sikertelenségét már kezdettől csak az esztelen ember nem láthatta be.

Dumouriez, Kellerman és Custine seregei ebben az időben oly módon álltak, hogy együtt működve, a porosz hadakat teljesen tönkretehették volna; de Dumouriez Belgiumba sietett, hogy a szász-tescheni herczeget arcz-

ban támadja meg s a poroszok üldözését egyedül Kellermanra bízta, a ki, ebben az esetben, nem igen volt vállalkozó. A helyett, hogy Luxemburg és Treves között Koblenczbe ment volna, Metz körül szállásolta el magát. Custine pedig nem csatlakozott Kellermanhoz és azt a megbocsáthatatlan hibát követte el, hogy Frankfurtba ment. Így menekült meg a porosz sereg a teljes elpusztulástól. Custine aztán Frankfurt fölszabadítására indult, de a Rajnán való átkelést oly lassan — 12 napig — hajtotta végre, hogy megmenekült abból a bajból, melybe engedetlensége és önfejűsége sodorta. Ez alatt Clerfayt 18,000-nyi haddal Albert herczeg megmentésére sietett.

Az Alpeseknél Montesquiou szerzett a köztársaságnak babérokat, kit kevéssel azelőtt lassúsággal vádoltak, s most elfoglalta Nizzát. A köztársaság birodalmát a természetes határokig óhajtotta terjeszteni. Az e czélra szolgáló tervet Dumouriez készítette. E szerint el kellett foglalni Belgiumot és Savoyát Nizzával. A terv utolsó részét Montesquiou végrehajtotta, Belgium azonban még az ellenségé volt, ezt kellett elfoglalni. Dumouriez szándéka volt: az ellenséget szemben támadni meg. Ennek sikerét remélhette, mert serege az ellenségéhez képest nagy volt. Azt hihetnők, hogy Dumouriez itt stratégiai hibát követett el azzal, hogy nem akadályozta meg Clerfaytnek a tescheni herczeghez való csatlakozását, de nyomós okai voltak ezt nem tenni, először is a valmy-i eset következtében kissé lehült lelkesedés fölélesztésére egy fényes győzelmi menet inkább volt alkalmas, mint valamely tudós művelet, másodszor a franczia hadseregről európaszerte elterjedt véleményt, hogy az nem képes rendes csatában győzni, el kellett oszlatni. Seregének nagy száma e tervét jogosulttá tette.

Különben tervének végrehajtása közben sem volt Clerfayt csatlakozásának meghiúsítása kizárva. Balszárnyán Labourdonnais a tengeri kikötők elfoglalására volt rendelve, jobb szárnyán pedig Valencenak kellett, Namur felé menve, Clerfaytnek a tescheni herczeghez való csatlakozását megakadályozni. A franczia sereg rosszul volt ellátva s napról-napra hiába várta az igért puskaport, s ez az oka, hogy Valence várakozni volt kénytelen és nem mehetett elég gyorsan czélja felé. Clerfayt átkelt a belga határon és csatlakozásának mi sem állta többé útját.

Dumouriez seregét Quarouble körül összpontosította és Albert herczeg ellen vezette, ki sokkal kevesebb számú seregét a szerencsétlen „cordon“ rendszer szerint Namurtől a tengerig forgácsolta szét. A francziák működési tárgya az ellenség főhadiszállása, Mons volt. A Mons előtti állás megszállására az osztrákok nem voltak elegen. A Mons előtt körszerű vonalon emelkedő magaslatok lejtőin épült Jemappes, Cuesmes-t és Berthaiemont. Clerfayt Jemappes-ot és Cuesmes-t, Beaulieu — a másik császári tábornok — Berthaiemont szállta meg.

Az említettem magaslatok lejtőin a császáriak tizennégy redoute-ot építettek s az ágyúkat ütegállásokba helyezték el, a lovasság Jemappes és Cuesmes között állott.

Dumouriez a megerősített ellenséges álláshoz érve, seregét félköralakban azzal párhuzamosan állította föl, hozzá csatlakozott d'Harville is hadosztályával és a jobbszárnyon volt működendő. Föladata az volt, hogy Beaulieu hátába kerüljön s a Mons mögötti magaslatokat foglalja el, a mi által a császáriak egyedüli visszavonuló vonala lett volna elvágva.

Beurnonville-nak Cuesmes tüzetett ki, irányul a chartresi herczeg (a későbbi Louis Philippe) a fölállítás

közepén állott és Jemappes felé kellett működnie azért, hogy e között és Cuesmes között áttörjön. A balszárnyat Ferrand vezette; rendeltetése volt Quaregnon-on át Jemappes oldalába kerülni.

Dumouriez elrendelte, hogy a zászlóaljak oszlopba alakulva támadjanak. A lovasság a szárnyakon és a rohamoszlopok mögött ment ezek támogatására.

A tűzérség fő működési tárgya a 14 redoute volt.

A tartalék a Wame folyócska mögött állott. November 6-kára reggel Ferrand és Beurnonville kezdték meg a rohamot a két szárnyon, mi alatt d'Harville a visszavonuló vonal elvágására sietett. Dumouriez a középen várta a kellő pillanatot. A két szárny rohamának nem volt nagy sikere, a miért Dumouriez balszárnyának támogatására Thouvenot-t küldte, a ki megszüntette az ágyúzást s szuronyszegezve ment a lejtőn föl a császáriak jobb oldalába. Ezt látva Dumouriez Jemappes-ot rohanta meg; gyalogsága oszlopban ment előre, a lovasság pedig a császári lovasságnak Jemappes és Cuesmes között való előrohanásának állta útját. A csatarend közepének sikerében többé nem kétkedve, Dumouriez a jobbszárnyhoz siet, hol Beurnonville hiába erőlködött, és éppen akkor érkezett oda, mikor Dampierre-nek sikerült egy redoute-ot elfoglalni. E közben a császári seregben szolgáló magyar huszárok oldalba kapták a franczia jobbszárnyat, de a Dumouriez jelenléte által lelkesített zászlóaljak tüze a Marseillaise hangjai mellett megállította a rohanó huszárokat. Aztán elfoglalták Cuesmest. Dumouriez visszatért a középhez, hol ez alatt a győzelem teljes lett, Clerfayt állása meg volt ingatva. Két órakor a csatatér a francziák kezében volt. D'Harville nem teljesítette kötelességét, Dumouriez arra számítva, hogy d'Harville az ellen-

ség visszavonuló vonalára fogja magát vetni s üldözni fogja azt, a csatatéren maradt. Így menekült meg üldözés nélkül a császári sereg. Ezt méltán rójják föl Dumourieznek hibául, valamint a hadjárat elején a poroszokat, úgy most a császáriakat tehette volna teljesen tönkre. Ezután sem tett semmit a császáriak gyülekezésének meggátolására; öt nap maradt Mons-nál és Liége-be csak huszonkét nap mulva érkezett. Ezt az utat pedig Turenne négy, Nagy Fridrik három és Napoleon két nap alatt tette volna meg. És ha gyorsabban megy utánuk s folyton üldözi, csekély munkába került volna a Rajnán túl lökni őket.

Dumouriez tervében nagy hiba volt, hogy az összpontosított támadást nem az osztrákok balszárnya ellen intézte, mert ha ezt teszi, d'Harville sikertelen működése mellett is elzárja vala az ellenség visszavonuló vonalát. E helyett azonban az egész vonalon párhuzamos támadásokat intézett és a véletlen következtében a harcz az ellenség jobbszárnyánál összpontosult Quaregnon és Jemappes körül. Persze, hogy e hibát aligha venné észre valaki, ha d'Harville a Dumourieztől kapott parancs értelmében a Mons mögötti magaslatokat megszállja.

A jemappes-i győzelemnek nagyobb volt az erkölcsi hatása, mint az anyagi. Egész Európa meg volt lepetve, mindenki elismerte, hogy a francziák rendes csatában is tudnak győzni. A redoute elfoglalása, az ellenség folytonos ágyúzása között végrehajtott szuronyroham elkápráztatta az emberek szemét; egész Francziaország tapsolt, girondisták és jakobinusok egyaránt, csak Marat látott tisztán és az általános öröm és dicsőítés között rámutatott arra a mulasztásra, a melyet jeleztem. Csakhogy bizalmatlan, irigy, mindenkiről csak rosszat föltevő

természetéhez híven, nem vizsgálta a viszonyokat, nem keresett mentséget Dumouriez igazolására, hanem föltétlenül elítélte. „A mi engemet illet, én mindig vádolok; és e természetem rossz oldalai hasonlíthatatlanul kevesebbek, mint az ellenkező természeté, és soha sem compromittálják a *„salut public“*-et.[1]

Marat okoskodásában tagadhatatlanul van valami igaz, mert az általános romlottság följogosítja az embert így gondolkozni, de természetéhez hű maradt volna akkor is, ha bizalmatlanságát első sorban nem a katona felé bocsátja szabadon, hanem a polgári tisztviselők felé s a „salut public“ és az igazság érdeke jobban meg lett volna őrizve. Arra pedig, hogy a polgári tisztviselők irányában legyen bizalmatlan s minden rosszat föltevő, lett volna oka elég, mert az administratióba, különösen a katonaiba, a demagogia hatolt be. Az ennek következtében alakult viszonyok kényszerítették Dumouriezt Monsban öt napig maradni, a mi különben, természetét tekintve, nem volna megmagyarázható. A nép emberében mindig van valami bizalmatlanság a katona irányában s nem ok nélkül, mert ösztöne nem csalja őt a mikor azt mondja, hogy innen várhatja a szabadság legnagyobb veszedelmét. A történelem igazat ad neki. Caesar, Octavianus és Napoleon katonák voltak. De a helytelenül alkalmazott bizalmatlanság sok kárt okozott a „salut public“-nek ebben az esetben is. Dumouriez, hogy közigazgatási nehézségek ne lassítsák működését, azt javasolta volt, hogy élelmezéséről, szükségleteinek beszerzéséről engedjék Belgiumban őt magát

[1] Journal de la république française, par Marat l'ami du peuple Nr. 43. le 12 novembre 1792.

gondoskodni, hol bő forrása van mindennek, a mi seregének föntartására szükséges. De nem engedték, pedig ennek okvetlenül jó hatása lett volna. Nem lett volna késedelem, s a franczia assignatáknak forgalmát maguk a belgák segítették volna elő. Ez genialis terv volt, de csodálatos, a nyárspolgári fölfogáson hajótörést szenvedett még a forradalomban is, a mikor ilyesmit nem kellene várni. A kormány nem hajlott javaslatára s egy központi bizottságra ruházta a hadsereg szükségleteinek beszerzését. Ennek következése volt az a késedelem, a mely miatt Dumouriez nem tehette azt, a minek elmulasztását szemére vetették.

A XVIII. század hadviselésében a működés egysége a jellemző. A hadsereget együtt tartották. Ennek jó, de rossz oldala is volt. Lloyd ezt felismerve, irataiban azt hangsúlyozta, hogy a hadseregek egyes részeinek mérsékelt önállóságot kell adni.

A *valmy-i ágyúzás* után a hadviselésnek új korszaka nyilt meg. Az erőket nem tartották többé együtt, a monarchiák seregeit részekre osztották, a részek egymás működésének támogatására voltak rendelve, de ez oly módon történt, hogy ha az egyik rész visszaveretett, a rázkódás a többi részeket is érte.

A franczia köztársasági hadsereg is részekre oszlott, csakhogy e részek mindenike magában is életképes volt, mert a raktár-élelmezést elhagyták s a requiráláshoz tértek. A seregrészek önállósága megkülönbözteti a fiatal köztársaság hadait a vele szemben álló öreg monarchiák hadaitól. Azonban sem az egyiknél, sem a másiknál nem volt egységes működés, míg Bonaparte lángelméje nem fogta föl azt, a mit Lloyd csak sejtett és az egységes működést nem inaugurálta a nélkül, hogy az egyes részek önálló életképességéből valamit elvett volna.

Elválasztotta a seregrészeket egymástól, hogy könnyebben élelmezhesse és ismét egyesítette, hogy együtt működtesse.

A franczia köztársasági hadak két nagy diversiója az olaszországi és az egyiptomi. Mind a kettőnek hőse az újkor fölül nem múlható hadvezére, Bonaparte, kiről majdnem száz év után Volseley[1] — ugyanannak a nemzetnek fia, melyből szent-helénai hóhéra kikerült — azt mondja, hogy: „sem Wellingtonban, sem Moltkében nem voltak meg mindazok a tulajdonságok, a melyek a katonai genie-t teszik. Moltke kitünő vezérkari főnök volt, de az az inspiratio, a mely Napoleon-ban oly nagy mértékben meg volt, benne hiányzott. Hogy Wellington Watterloónál legyőzte Napoleont, csak azért volt, mert Napoleon itt physikailag már nem az volt, a ki Rivolinál. Beteg volt. Wellingtonban hiányzott az a mágnesi erő, a melylyel Napoleon katonáit elbűvölte. Öt nagy vezér volt eddig, a kikben e tulajdonok megvoltak: Caesar, Hannibal, Marlborough, Napoleon és Lee.“ S azt teszi hozzá, hogy Bonaparte „the higgest type of military genie“.

Napoleon 20 hadjáratot vezetett, 43 csatában és 52 ütközetben vett részt. 1796—97-ben hadjáratot vezetett Olaszországban, nyolcz hónap alatt négy hadsereget, egy szardiniait és három császárit tett tönkre, az ötödik két oszlopának egyesülését akadályozta meg a rivoli-i fensíkon s ezt is megsemmisítette, Mantua megadta magát s az érdemes ősz, Wurmser kardját volt kénytelen az ifjú győző kezébe adni.

E hadjáratban három franczia hadsereg működési tárgya volt Bécs. Bonaparte a jobbszárnyon, Moreau a középen, Jourdan a balszárnyon állott. A főszerep a két

[1] Sur le génie stratégique.

utóbbinak volt szánva, de minden várakozás ellenére, nem a főhadszínhelyen, Németországban, hanem Olaszországban döntötte el a hadjárat sorsát Bonaparte.

A német hadszínhelyen Károly főherczeg az Amberg és Freisingenig előrenyomúlt francziákat hadmozdulataival űzte ki Németországból; olyan mozdulatokkal, a melyek nem feleltek meg a stratégia azon alapelvének, a mely szerint a működési vonalat nem szabad megváltoztatni. De nincs szabály kivétel nélkül, Napoleon azt mondja: „Igaz, hogy a működési vonalat nem szabad könnyelműen elhagyni, ezt jól tudom; a józan ész és mesterségünk abc-je is ezt kivánja. *A hol azonban nagy érdekek kerülnek döntésre, vannak olyan pillanatok, a mikor a győzelemnek áldozatot kell hozni és ilyenkor nem szabad hajóink elégetésétől sem visszariadni.* Ha a hadviselés művészete csak abban állana, hogy semmit se koczkáztassunk, akkor a dicsőség csak középszerű tehetségek zsákmánya lenne", és tovább: „Sándor, Hannibál és Caesar foglalkoztak-e visszavonuló vonalaikkal, mikor a világuralomért harczoltak?"

A taktikában ez különben nem olyan veszélyes dolog, mint a strategiában, hol a tér és idő nagyobb, a működés hatása később következik be, hol tehát csak igen alkalmas viszonyok között lehet megtenni.

Mikor Bonaparte 1796-ban Olaszországba ért, azt mondta: „*Hannibal átkelt az Alpeseken, én megkerültem azokat.*"

E hadjáratát csakugyan a megkerülések jellemzik. Beaulieu seregét megkerüléssel űzte ki a Lomellinából, de az arcztámadástól sem riadt vissza a mikor kellett; például Lodinál, a hol annak a hadosztálynak arczát támadta meg, a mely a hidat védelmezte.

Bizonyos körülmények között a lábakban van a tak-

tika. Mikor arról van szó, hogy túlsúlylyal jelenjünk meg egy bizonyos ponton, az ellenség visszavonuló vonalán, a taktika föladata egyszerű. Minden a gyorsaságtól függ, oly hamar érni a bizonyos pontra, hogy ellenfelünk ott nálunknál számosabban ne jelenhessék meg *„en faisant quinze lieues par jour"*, mondja Napoleon, ki ebben a hadjáratban teljes erejével vetette magát egy pontra s a szétszórtan talált ellenséget ismételve megtámadta. Ezt tette a Mantua fölmentésére igyekvő hadakkal is, a melyek megoszolva támadták meg. A megoszlott stratégiai támadásnál a védő, az igaz, hogy körül vétetik, de ez nem nagy baj, ha a vezér nem veszti el a fejét, s gyorsan, addig veri meg egyenként és egymásután az ellenségnek nálánál gyengébb részeit, míg azok nem egyesültek, a míg tehát a vele szemben állóknál ő az erősebb. Ezt persze csak gyorsasággal lehet elérni.

1796-ban háromszor estek az osztrákok ugyanabba a hibába, háromszor intéztek megoszlott stratégiai támadást Bonaparte Mantuát ostromoló serege ellen, de a következő évben sem voltak okosabbak, és Bonaparte 1797-ben is szokott gyorsaságával verte meg egymásután a vár felmentésére rendelt oszlopokat. Hadseregének összes száma kisebb volt, mint az osztrákoké együtt, de a döntő ponton ő jelent meg több katonával, mert seregét együtt tartva, gyorsabb volt, mint azok.

Ebben a hadjáratban fejlődött tovább a forradalmi hadak taktikája. Bonapartének kevés lovassága volt; a térszín nagyon szaggatott s a hadosztályok között — ha nem lettek volna együtt — bajos lett volna az összeköttetést fentartani. Több, számban erősebb, ellenséges csoport ellen kellett küzdeni egyszerre, s a genialis hadvezér beletalálta magát a különös viszonyokba, belátta,

hogy fődolog együtt maradni és gyorsan tömegesen oda vetni magát, a hová kell, mindig erősebbnek lenni az összeütközéskor, az ellenségnek nyugtot nem hagyni. Ezt az egyszerűnek látszó taktikát csak genialis, fáradhatatlan, testben lélekben fiatal, erélyes hadvezér képes végrehajtani, de ha végrehajtja, eredménye óriási, mint a milyen óriási volt az olasz hadseregnél.

1796-ban a francczia kormány czélja az volt, hogy seregeit idegen területen tartassa el, a német fejedelmek között visszavonást idézzen elő s az osztrák ház örökös tartományait fenyegesse. Két hadsereg — az egyik 60, a másik 80 ezer emberből álló — a Rajnánál állt, a harmadik, az akkor még alig ismert, Bonaparte vezérlete alatt az olaszországi működésre volt szánva. De mert nem itt akartak dönteni, ez csak harminczezernyi volt. Bonaparte márczius 26-án érkezett *Nizzába*, hol egy minden hijával való sereget talált, a mely azonban férfiasan tűrt és szenvedett, mindennapi szükségleteit mesterileg szervezett harácsolással szerezve meg. Bonaparté-t az alvezérek nem igen szivesen látták a sereg élén, Masséna is régi haragosa volt, de a katonák — a bevezetésben már ismertetett szózat hallatára — bizalmat kaptak vezérükhöz. Bonaparte mindenek előtt az elmaradt zsold egy részét fizettette ki, a mivel gondoskodási szándéknak adta jelét. A pénzhiány nem engedett többet tenni. Képzelhető mily keveset kaptak az alantasabbak, ha tudjuk, hogy a tábornokoknak is csak 4—4 arany jutott.

E sereg alvezérei mind a csatatéren nőttek fel. Masséna, a fiatal nizzai; Augereau, az egykori vívómester, ki csodával határos módon tudta a katonákat lelkesíteni; Laharpe, a hazájából száműzött svájczi; Serrurier, ki gyermekkora óta viselt fegyvert és a részleteket lelkiismere-

tesen gondozó Berthier, ki typusa volt a jó vezérkari főnöknek.

A sereg, a melynek raktárai Provence-ben voltak, az Alpesek mentén volt fölállítva. Balszárnya Kellermannal tartotta fenn az összeköttetést.

E sereg oly visszonyok között volt, hogy vagy előre, vagy hátra kellett mennie, mert ott a hol volt, nem élhetett meg. Bonaparte az előbbire határozta magát s mindent jól megfontolva, a védő állásból a támadóba ment át. Terve az volt, hogy az Apenninek legalacsonyabb részén átmenve, az osztrákokat a piemontiaktól elválasztja.

Serrurier hadosztálya *Garossió*-nál állt, hogy a piemontiak *Ceva* melletti táborát tartsa szemmel. Masséna és Augereau *Loanó*-ban, *Finalé*-ben, és *Savoná*-nál helyezkedtek el, Laharpe pedig a Genuába vezető úton. Elővédjének parancsnoka, Cervoni *Voltri*-be küldetett, Genuához közel, hogy a város senatusát megriaszsza s arra bírja, hogy a directorium kivánságait teljesítse, a többek között, hogy a francia hadseregnek szabad átkelés engedtessék a *Bocchettá*-n és *Gavi*-n át Lombardiába.

Beaulieu, az osztrák fővezér, mikor ezt megtudta, menten Genua felé indult. Jobbszárnyát a piemontiak alkották 20—22 ezeren Cevá-nál, középső hadteste, Argenteau vezetése alatt, Sasselló-n át Montenotte felé ment, hogy a franczia hadsereg oldalát támadja meg, a melyről azt hitte, hogy Genua felé igyekszik, Beaulieu maga a balszárnynyal a Bocchettán át Voltri felé ment. Intézkedései, bár az első tekintetre jóknak látszanak, veszedelmesek voltak reá nézve, mert erejét megosztotta és az egyes részek között nem voltak összekötő utak, úgy, hogy bármelyike veretik is meg, a többinek is vissza kell vonulnia.

Bonaparte pedig hadait úgy csoportosította, hogy azok pár óra alatt egyesülhettek és így egész erejével ronthatott az ellenségre.

Beaulieu és Colli — bár utóbbi is osztrák tábornok volt — nem voltak egy véleményen; amaz Genuával és az angol hajóhaddal akart összeköttetésbe jutni, ez pedig Piemont-ot akarta fedezni s így nem lehetett attól tartani, hogy egyesülve, mintegy 60,000-en álljanak a 30 ezernyi franczia sereg elé.

Az osztrák sereg egy része tehát a tenger és az Apenninek között volt.

A két ellenséges sereg április 11-én körülbelül egy időben indult meg. Beaulieu Laharpe előhadát Voltrinál hadosztályához nyomta vissza *Montelegino*-ba Argenteau tudjuk, hogy azt remélte, hogy *Montenotte*-on átmenve, a Genua felé igyekvő franczia sereg baloldalát fogja megtámadhatni. Azonban Montenotté-nál csak Rampon ezredest találta, ki 1200 emberével a *monteleginó*-i három redoute-ot tartotta megszállva. Rampon felismerve e hely fontosságát, szivósan tartotta magát. Háromszor verte vissza az osztrákok támadásait s ura maradt a helynek. Ezzel mentette meg Bonaparte tervét, ki ekkor még *Savoná*-ban volt. Éjjel Augereau és Masséna hadosztályai *Cadiboné*-n át Montenotte mögé kerültek.

Április 12-én reggel Bonaparte minden oszlopa mozgásban volt, ő maga pedig egy magaslatról látta működésüket. Rampon és Laharpe Argenteau-t arczban, Masséna pedig oldalt és hátul támadta meg. Az osztrák gyalogság keményen harczolt, de végre is hátrálnia kellett, s 2000 fogoly, öt ágyú és négy zászló hátrahagyásával *Degó*ba menekült. Beaulieu tehát meg volt csalva, mert míg azt hitte, hogy Bonaparte a tengerpart mentén fog

előre haladni, ez az Apennineken át vezető útra vetette magát, az ellenség centrumát áttörte és hirtelen a hegyek túlsó oldalán volt. Ily körülmények között sietve kellett Beaulieunek hátrálnia. Seregének egy része, a rossz utak miatt, csak két nap múlva érhetett Millesimóba, más része pedig hátramaradt, hogy a voltri-i raktáraknak megmentését fedezze s csak 12 nap múlva került a többiekhez. Bonaparte belátta, hogy ezzel még nincsen minden elérve s hogy hátra van még a két ellenséges sereg teljes szétválasztása. E czélból ugyane napon *Carcaré*-be ment, hogy a szövetséges seregek közt központi állást foglaljon el. — A piemontiak Millesimó-ban, az osztrákok *Degó*-ban voltak s közöttük egy *Biestó*-nál álló piemonti dandár tartotta fönn az összeköttetést.

Így jutott Bonaparte a Bormida völgyébe, a melyben a magát Degónál összeszedett osztrák sereg az acqui-i utat fedezte. A francziák bal oldalán volt a millesimó-i szoros, a melyben a piemontiak a Piemonba vezető utat állták el. E helyzetben mind a két irány felé egyszerre kellett magának utat törni, mert csak ez által sikerülhetett a szövetségesek teljes szétválasztása.

Április 13-án reggel Augereau megtámadta Millesimó-t, Masséna és Laharpe hadosztályai pedig Dego felé nyomultak. Augereau hallatlan gyorsasággal ment előre a millesimói-szorosban s a *Cossaria* kastélyba húzódott Proverá-t minden oldalról körülvette, de nem foghatta el, mert e kastély romja egy rendkívül meredek és magas szikla tetején van, a honnan a piemontiak óriási sziklákat hengergettek. Az éj beálltával a hegy alját vették körül, hogy Provera el ne menekülhessen. Masséna és Laharpe Degó-ig hatoltak előre. A következő napon a támadás minden ponton ismétlődött. Augereau többször visszanyomta Colli-t,

ki Provera segítségére jött. Estig verekedtek, míg végre Provera 1500 emberrel megadta magát. Laharpe és Masséna kemény harcz után elfoglalták Degó-t, hol az osztrákok tűzérségének nagy része áldozatul esett, és 4000 fogoly került a francziák kezébe.

A négy nap óta folytonosan harczoló francziáknak pihenés kellett, de alig hogy nyugalomra hajtották fejüket, megjelent 15-én hajnalban Vukassovits, a kinek Voltriból Sasselló-n át kellett visszavonulnia 6000 gránátosával. A francziák alig érthették meg, hogy miként került az ellenség Degó-ba, mikor az acqui-i úton álló előőrsöt senki sem zavarta meg. Vukassovits sem képzelte, hogy ellenségre fog találni, de a mikor megtudta, nem volt mit tennie, mint bátran keresztülvágni magát. Dego elfoglalása nem nagy fáradságába került, mert itt csak nehány franczia zászlóalj volt. Bonaparte maga ment a helyszínére s Dego ismét a francziák kezébe jutott.

Így lett Bonaparte a Bormida völgyének ura. Az osztrákok *Milano* felé menekedtek az *acqui*-i úton, a piemontiak pedig *Mondovi* felé. Minden út nyitva volt előtte. Győzelmeinek s a kezébe jutott 9000 fogolynak nagy erkölcsi hatása volt a francziákra.

Carnot terve azt szabta Bonaparte elé, hogy ne törődjék a piemontiakkal, de minden erejével az osztrákokra vesse magát. Ő azonban veszedelmesnek látta, hogy a piemonti sereg a háta mögött van, s jól tudta, hogy ha nem késik, kevés fáradsággal megsemmisítheti azt. Nem ment az osztrákok után a Po völgyébe, hanem balra fordult s a millesimói szoroson át a Piemont belsejébe vezető úton haladt előre. Csak Laharpe hadosztálya maradt a sanbenedettói táborban az osztrákok szemmeltartására.

17-én Mondovi felé ment fáradt seregével, a mely április 11-től 26-ig folyton ment s harczolt és csak 16-án pihent. E rövid pár nap alatt mindenki bizalmát megnyerte s a jövendő nagy hadvezér alakja kezdett kibontakozni. A piemontiak tudták, hogy nem győzhetnek és csak azért harczoltak, hogy ne kelljen gyorsan visszavonulniok. Még mindig remélték, hogy az osztrákok igéretüket beváltva, segítségükre jönnek.

Serrurier a montenotte-i és millesimó-i győzelmekről értesülve, a murialdó-i Szent János magaslatot foglalta el s Cevá-ba hatolt be éppen akkor, a mikor Augereau a montezemotó-i magaslatokra ért.

17-én Colli átkelt a Tanaró-n s a Corsaglia mögé vonult. Mikor a franczia sereg a Montezemoto tetejére ért, honnan egyfelől a Po völgye, másfelől az Alpesek hóborította csúcsai ragadják az embert bámulatra, mondta Bonaparte azokat az emlékezetes szavakat, hogy: „Hannibal átkelt az Alpeseken, mi pedig megkerültük". Ezzel az egész hadjárat eszméje ki volt fejezve.

A francziák is átkeltek a Tanaró-n, s a lovasság Lesegnónál a Corsaglián s átkutatta a völgyet. A főhadiszállás Lesegnó-ban volt, ott hol a Corsaglia a Tanaróba ömlik.

Serrurier 20-án a Szent Mihályról nevezett hídon ment át, hogy Colli hadainak jobb szárnyát megtámadja, Masséna pedig a Tanaro gázlóján kelt át, hogy megkerülje a balszárnyat. De Colli látván a veszedelmet, éjjel elhagyta állását s Mondovi felé, a jobbszárnya felé ment, hogy ott helyezkedjék el; s ennek következtében — szerencséjére — teljes erejével volt ott, mikor Serrurier a hídról bontakozott ki. Megtámadta s a francziák visszavonultak, hogy máshelyt keressenek átkelést. 22-én Serrurier a Torre-i hidon kelt át, Masséna azon, a melyen Serrurier-nek 20-án

nem sikerült az átkelés, Bonaparte pedig a lesegnó-i hídon és mind a három hadoszlop Mondovi felé irányozta menetét, hol Colli hevenyében nehány redoute-ot készíttetett s állást foglalt a bicoccai redoute és Vico között. Serrurier elfoglalta a bicocca-i redoute-ot s a mondovi-i csata sorsát ezzel eldöntötte. Mondovi a francziák hatalmába került. A piemontiak vesztesége 3000 ember, nyolcz ágyú, tíz zászló, 1500 fogoly.

A mondovi-i csata után Bonaparte Cherascóba, Serrurier Fossano felé, Augereau pedig Alba felé ment. E három oszlop egyszerre érkezett rendeltetési helyére. Serrurier Colli-t a főhadiszállásával kiverte Fossanóból. Cherascó-ba fáradság nélkül lehetett bejutni, mert nem határvár lévén, nem volt kellőleg felszerelve. E hely a francziákra nézve nagyon fontos volt s ezért Bonaparte mindent elkövetett, hogy rövid idő alatt mindennel el legyen látva. Ezután a sereg átkelt a Şturán s Brá-nál állapodott meg. A közlekedés Nizzával is szabad volt, honnan tűzérségi és egyéb anyagot hoztak a hadsereghez.

Most tehát mindennel el volt látva. Az ellenségtől sok lovat és ágyút vettek el s a Cherascó-ba való bevonulás után hatvan ágyú volt lóval és minden szükségessel felszerelve. Itt kaptak a katonák először rendes zsoldot, a fegyelem megszilárdult s a rend helyre állott.

A szárd király nagyon meg volt ijedve; seregének egy része meg volt semmisítve, másik része pedig erkölcsileg volt tönkretéve. Az osztrákok azt tanácsolták neki, hogy zárja be magát Turinba, és azt kivánták, hogy engedje át *Tortonát*, *Alexandriát* és *Valenzát*, hogy Beaulieu ott abban a háromszögben helyezkedhessék el, a melyet e három jelentékeny hely a Po mentén alkot. De erre nem volt hajlandó, s a francziák karjába ve-

tette magát inkább, mintsem veszedelmes riválisának, az osztráknak engedjen ily jelentékeny kedvezményt. Április 23-án érkeztek meg a király követei a cherascó-i táborba, a hol Bonaparte fegyverszünetet kötött velük mert nem volt joga békét kötni.

A fegyverszünet feltételeit április 29-én írták alá. Piemont utólagos leszámolással átadta a francziáknak *Conit*, *Tortonát* és *Alexandriát* minden bennük levő raktárral; megnyitotta a francziák előtt a Piemonton át vezető utakat, s megengedte, hogy a Po mentén étapeállomások rendeztessenek be, és hadait szétoszlatta. A feltételek aláírása után a követek Párisba mentek a végleges béke megkötése végett.

E pillanattól kezdve a francia sereg működési útját Piemont három legerősebb vára fedezte, minden szükséggessel el volt látva s a katonák látták, hogy vezérük szavát beváltotta. Most már bátran hozzákezdhetett ahhoz, a mit kötelességévé tettek, t. i. az osztrákoknak Itáliából való kiűzéséhez. Piemonttal abban egyezett meg, hogy az neki *Valenzát* átadja, a Pón átkelhetés végett; de ez csak az ellenség megtévesztésére szolgált.

Beaulieu a szardiniai király elpártolásáról értesülve, Tortonát, Valenzát és Alexandriát hatalmába akarta keríteni, de terve csak Valenzára nézve sikerült és a nápolyiakkal megszállatta, de mikor megtudta, hogy Bonaparte közeledik, sietve ment a Po másik oldalára és a Ticinónak a Póba való ömlésénél, Valeggiónál állt meg. Állását hevenyében megerősítette.

Bonaparte tovább is úgy működött, hogy Beaulieunek azt kellett hinnie, hogy Valenzánál akar átkelni, de 36 óra alatt, május 6-án 3500 gránátossal, lovasságával s négy ágyúval lement a 72 kilométernyire fekvő Piacen-

zába s útjában minden bárkát, hidast, csolnakot összeszedett és előhadát Lannes vezérlete alatt átküldte, ki a Po balpartján mutatkozó osztrákokat visszaverte, mialatt a többiek hidat vertek a derékhad számára, a mely szintén erre tért. Így Piacenzánál kelvén át, a Ticino, a mely már feljebb egyesült a Póval nem volt többé útjában.

Május 8-án Lipthay Paviából Fombióba ért nyolcz zászlóaljjal és nyolcz lovas-századdal. Ugyan e nap délutánján a francziák észrevették, hogy a megerősített templomtornyokat s a falu házait és csapatok szállták meg s az utakat ágyúk zárják el. Fő dolog volt az ellenséget Fombióból kiverni, még mielőtt több csapat jön segítségére, mert veszedelmes lett volna e helyen fogadni el a csatát, ily nagy folyóval a hátuk mögött. Bonaparte a falu megrohanását rendelte el; egy óra alatt el volt foglalva, az osztrák ágyúk nagyobb része a győző kezébe került, 2500 hadifogolylyal. Lipthay Pizzighetonéba menekült, hol a falakra tábori ágyúkat állíttatott. A Lipthayt üldöző franczia előhad estve Malleó-nál állott meg. E falu alig van egy ágyúlövésnyire (akkori ágyú) Pizzighetonétől. Laharpe a paviai és lodi-i utakat zárta el. A hadifoglyoktól megtudta Bonaparte, hogy Beaulieu Fombio felé közeledik. A szükséges intézkedések megtétele után Bonaparte Piacenzába ment főhadiszállására.

Éjjel Massena átkelt a Pón s a hídfő mellé állt tartaléknak.

Ezalatt Beaulieu is megérkezett Lipthay segítségére, a kiről még nem tudta, hogy visszaverték. Egy osztrák ezred Laharpe előőrseire bukkant, néhány lövés esett s a riadalom átalánossá lett, e közben a derék Laharpe-ot saját katonái az éj sötétségében tévedésből agyonlőtték.

A Pón való átkelés és a Ticino megkerülése után a

Milanóba vezető út is nyitva volt, de Bonaparte ezzel nem érhette be, Beaulieu-t teljesen meg akarta semmisíteni s visszavonulása vonalát elvágni. E végből előbb kellett neki a folyók átkelő helyeire érni, mint Beaulieunek; első sorban az Addához *Lodinál*, de Beaulieu megelőzte 12,000 gyalogossal és 4000 lovassal. Ez május 9-én történt. Colli és Vukassovits Milanóba kerültek, hogy hadaik egy részével megszállják s aztán Cassanó-nál az Addán átkeljenek. Meg kellett tehát próbálni az átkelést Beaulieu jelenléte mellett is, ha azt akarták, hogy Colli és Vukassovits átkelését megakadályozzák. Bonaparte behatolt Lodiba, Beaulieut onnan kiverte, a ki a túlsó partra menekedett s ott egyéb osztrák hadakkal egyesült, úgy, hogy 16,000 ember és 20 ágyú védelmezte a hidat. Bonaparte lovasságát az Adda mentén előre küldte, azzal a parancscsal, hogy a híd fölött igyekezzenek a túlsó partra jutni és a mint átjutnak, ágyúval kezdjék az osztrákok jobboldalát lövöldöztetni. Ez alatt a híd bejáratához, a folyó jobb partján felállította összes tűzérségét, s ágyúival az ellenséges ágyúkat vette kemény tűz alá. Gránátosait a város falai mögött gyülekeztette s itt közelebb volt az osztrák ágyúkhoz, mint az osztrák gyalogság, a mely egy mélyedésbe állt, hogy ne legyen a francziá ágyúk tüzének annyira kitéve. A mint látta, hogy lovassága a túlsó partra ért és hogy oszlopai az ellenség felé indulnak, továbbá, hogy az ettől megijedt osztrák tűzérség lövései ritkulnak, rohamot fuvatott. A gránátosok pár percz alatt a hídon átfutottak s az ellenség ágyúira vetették magukat; ez oly hirtelen történt s a kiinduló hely oly jól volt megválasztva, hogy a francziák csak addig voltak az ágyúk tüzének kitéve, míg felállítási helyükről a híd

nyilásához kanyarodtak. Veszteségük csekély volt és az osztrákok, a legnagyobb rendetlenségben, Cremába voltak kénytelenek hátrálni.

Ily vakmerő vállalatot végrehajtani közvetlenül az ellenség ágyúi előtt s azt oly előrelátással vezetni, hogy a veszteség csak 200 ember, páratlan a hadtörténetben. De Collinak és Vukassovitsnak sikerült ezalatt Cassano mellett az Addán átkelni, tehát Bonaparte tulajdonképeni czélja nem sikerült, de legalább az Adda vonala is hatalmában volt, még pedig csekély áron. A franczia katonák lelkesedése határtalan volt, itt nevezték ki ban Bonapartét *„kis káplár“*-nak, a ki mikor éjjel az őrségeket vizsgálta, egy öreg magyar huszártisztet talált az őrtűznél s szóba elegyedett vele. A bőbeszédű fogoly, a ki nem tudta, hogy kivel beszél, elmondta Bonaparte kérdésére, hogy „bizony nem jól megy az ő soruk, mert a mi az utóbbi napokban történt, alig érthető; az ellenség fiatal vezére hol előttük van, hol a hátuk mögött, hol oldalt, soha sem tudja az ember, hogy mit tegyen. Az ilyen hadviselés tűrhetetlen s minden szabály ellen való.“

Az osztrák sereg Tirolba vezető útját elállni nem lehetett, nem volt tehát üldözésre való ok. Bonaparte ennélfogva Milanóba ment, a hol a nép hallatlan lelkesedéssel fogadta május 15-én. Május 20-án proklamálta a trans- és cis-padáni köztársaságot. A nápolyi király és pápa a gyors egymásutánban következő győzelmet látva, fegyverszünetért esdekeltek. Ez az előbbivel június 5-én, az utóbbival június 23-án meg is köttetett. A franczia hadak Mantuát körülzárták. Ez alatt az osztrákok Mantua megmentésére készültek. Az agg vitéz Wurmser a felső Rajnától 30,000 emberrel Olaszország felé indult, hol Beaulieuvel egyesülve, nyolczvanezren voltak. Bonaparte látta, hogy cse-

kély számú hadával nem ostromolhatja sikeresen a várat, felismerte Wurmser tervét, a mely oda irányult, hogy a kezdeményt magának biztosítsa, mert azt hitte, hogy a franczia sereg Mantua alól nem mozdul meg, s ha körülveszi, minden meg van nyerve. Rögtön tisztában volt azzal, hogy e tervet csak úgy lehet meghiúsítani, ha felhagy az ostrommal s feláldozza ostromló-telepét. Serrurier-nek meghagyta, hogy az ostromágyúkat szögezze be, a puskaport vesse a vízbe s a lövedékeket ássa el; maga pedig a Tirolból közeledő osztrákok elé ment. A Gvozdanovits vezette nyugati oszlopot *Lonató*-nál (augusztus 3-án), a Wurmser vezette keleti oszlopot (augusztus 5-én) *Castiglioné*-nál megverte, de azt nem gátolhatta meg, hogy az osztrákok Mantuába friss csapatokat küldjenek. Augusztus 28-án, miután ostromló-telepét kiegészítette, újra megkezdte Mantua ostromát. Az osztrákok ismét két oszlopot küldtek Mantua felmentésére. De e két oszlopot az Adige és Brenta közötti járhatatlan hegyvidék választotta el egymástól. Bonaparte a Davidovits vezette nyugati oszlopra vetette magát s visszaverte Tirolba, mielőtt a másik, Wurmsertől vezetve, segítségére jöhetett volna. Wurmser ezalatt 25,000 emberrel Legnanón át Mantua falai alá ért, a hol Bonaparte utólérte, megverte (szept. 14-én és 15-én) s a várba szorította. Az osztrákok minden erejüket megfeszítették, de megint abba a hibába estek, a mely az előbbi kisérleteiket meghiúsította. Megint szétválva, két oszlopban haladtak előre. Az egyik oszlop Alvinczy vezérlete alatt, Görzön át, Vicenzának, a másik Davidovits alatt az Adige völgyében. Bonaparte előbb Alvinczyt, aztán Davidovitsot akarta megverni, de ezúttal tévedett. Az előbbi Caldieró-nál, ez pedig Callianó-nál győzött, de utóbb mégis Bonaparte javára

dőlt el a hadjárat, az Adige töltésein Arcolénál (nov. 15., 16. és 17.) vívott győzelemmel.

A Caldierónál szenvedett vereség különösen lehangolta a franczia katonákat, de Bonapartenak sikerült beléjük bátorságot önteni. November 14-én az éj beálltával a veronai tábor fegyvert fogott s három oszlopba alakulva, a városon át a legnagyobb csendben az Adigehoz ment, s a három hídon átkelve, a jobb parton gyülekezett. Mindenki azt hitte, hogy ez a visszavonulás kezdete. De a franczia hadsereg, a helyett, hogy a Peschiera felé vezető úton maradna, hirtelen balra fordult s hajnal előtt Roncóhoz ért, akkor, a mikor a hídveréssel megbízott Andréossy ezzel elkészült. Itt kezdte a katonaság Bonaparte tulajdonképeni tervét megérteni. Sejteni kezdték, hogy vezérük Caldierót, a melyet arcztámadással nem tudott bevenni, megkerülni akarja. 13,000 emberrel nyilt csatatéren nem tartotta helyesnek a harczot 40,000 ember ellen felvenni s ezért a csatatért a nagy kiterjedésű posványok közötti utakra helyezte át, a hol nem a szám, hanem az oszlopok éleinek bátorsága határoz. A lehangoltság után a győzelemben való hit kezdett a katonákban megerősödni. Kilmaine 15,000, minden fegyvernemből való emberrel Veronában maradt. Mindez az ellenség tudtán kívül történt meg. Bonaparte a hidat az Alponénak az Adige-be való szakadásától $^1/_4$ mérföldre (1125 méter) verette, a mit sokan hibának tekintettek, pedig nem volt az, mert ha, a mint jobbnak vélik, Albaredóval szemben vezette volna, a seregnek nyilt térre kellett volna kibontakoznia, pedig éppen ezt akarta a vezér elkerülni. Alvinczy pedig, a ki a Caldiero melletti magaslatokat tartotta megszállva, könynyen egyesülhetett volna a Tirolból jövő osztrákokkal, holott így az ellenségnek három, posványokkal elválasz-

tott úton kellett közeledni és nem nyilt téren, a hol nem vethette teljes erejét a latba, a franczia sereg pedig összeköttetésben maradt Veronával.

A roncó-i hidtól három út ágazik el: az egyik Veronába, a középső Arcolé-n át Villa Novába, a harmadik Albaredó-ba vezet. E három úton három oszlop indult el. A baloldali Porcilé-ig nyomult előre, a hol oly közel volt már Veronához, hogy az ellenség oda már nem mehetett. A középső oszlop Arcolé-be ment, csatárai a hídhoz értek a nélkül, hogy az ellenség észrevette volna. E hidat két erdély-határőrvidéki zászlóalj őrizte két ágyúval. Az Arcole és az Adige közötti vidéket az osztrákok nem szállták volt meg; Alvinczy beérte azzal, hogy néhány huszárral járatta be, naponként háromszor, a töltéseket. Az imént említett erdélyiek jobbszárnya a falura támaszkodott, és a töltés, a melyet ettől a folyó választott el, arczuk előtt volt. Mikor a franczia oszlop közeledését látták, kezdtek rá lövöldözni; ennek következtében az visszavonult odáig, a hol oldalát nem érhette már az ellenség lövése. Augereau megbosszankodott azon, hogy előhada meghátrált; gránátosai élén előretört a hídra, de neki is meg kellett hátrálnia, mert a töltés útjának iránya olyan volt, hogy oldala biztos czélul szolgált a túlsó parton levő erdélyieknek. Mikor Alvinczy Arcole felől ágyúszót hallott, el nem tudta képzelni, hogy mi történik a háta mögött, csak a mikor a nap megvilágosította a vidéket, vette észre, hogy Bonaparte serege a hátába került, de ezt esztelen működésnek ítélte; fel nem tudta fogni, hogy miként mer valaki seregével posványos, járhatatlan vidékre menni, nem hitt szemének, el akarta magával hitetni, hogy Bonaparte csak tévútra akarja vezetni, hogy az, a mi a háta mögött van, csak jelenték-

telen része a franczia hadaknak, s hogy a főtámadás Verona felől fog történni. De a mikor járóőrei azt jelentették, hogy Verona felé minden csendes, Mitrovszky és Provera hadosztályait Arcole felé küldte mégis, hogy kergesse el onnan a francziákat. Ezek 9 óra felé megtámadták Massénát és Augereaut is, de sok fogoly visszahagyásával hátrálni voltak kénytelenek. Most a francziáknak minden áron el kellett Arcolé-t foglalniok, mert innen az ellenség háta mögött kibontakozva, Villa Nova hídjának birtokába jutottak. Ez nehezen ment, többször próbálták meg, de a Vestenroth vezette erdély-határőrvidéki zászlóalj szívósságán minden kisérlet meghiúsult, pedig e vállalat sikerétől függött minden, és csak így lehetett a vicenzai utat elérni s ezáltal az osztrák sereget Verona, a járhatatlan hegyek és az Adige mocsarai közé zárni. Bonaparte maga is zászlót ragadt s így kiáltott katonáira: *„kövessétek vezérteket! vagy nem vagytok már a lodi-i győzők?!“* A támadás azonban megint nem sikerült; Verdier, Bon, Verne, Lannes tábornokok megsebesültek, Bonaparte egy mocsárba esett, honnan folytonos puskatűz között alig birták kimenteni. Egyik segédtisztje, a fiatal Muiron, a ki testével fedezte, holtan esett össze. Leírhatatlan a pusztítás, a mit a kartácstűz a zárkózottan ismételve előnyomuló francziák sorai között véghezvitt. Csak alkonyatkor sikerült egy Albaredo felől Arcoléba nyomuló franczia oszlopnak az osztrák csapatokat innen és a híd mellől elűzni. Alvinczy most már egész valóságában látta a katasztrófát, a mely érte, sietve hagyta el Caldierót, de ágyúit megmenthette.

Bonaparte itt is azt tette, a mit később számtalanszor megismételt; fölismerve helyzetének veszedelmes voltát, megelőzte ellenségeinek támadását; ezzel lehetetlenné

tette egyesülésüket. Győzelme azonban nagy veszteségekkel járt. Hogy mily sokba került az arcolei győzelem, legjobban bizonyítja az a levél, a melyet Bonaparte Carnotnak írt.

„Soha sem harczoltak makacsabban, mint Arcoléért. Alig van tábornokom. Bátorságuk, önfeláldozásuk példátlan! Lannes kétszer sebesült meg az első napon; délután háromkor fájdalomtól gyötörve feküdt az ágyon, mikor meghallotta, hogy magam álltam a roham-oszlop élére, kiugrik, lóra kap s mellém áll. Mellettem terítette le a golyó a hídon. De valóban, mind ennek meg kellett történni, hogy győzhessünk. Élet-halálharcz volt ez. Nincs tábornok, kinek ruháját a golyók át ne lyuggatták volna."

Az arcole-i csata elején és végén egy csoport lovasság támadta meg arczban, oldalt és hátul az ellenséget, járhatatlan mocsaraktól környezett keskeny utakon, s ez döntötte el a csatát. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a különféle fegyvernemek felhasználását szabályozó elméleti alapelveknek is vannak számtalan kivételei a gyakorlatban. Hogy különösen a lovasság érhet el nagy sikert, ha olyan térszínen jelenik meg, a hol nem is várják s ha nem ragaszkodik a betűhöz. Általában minden csata megnyerése vagy elvesztése többnyire oly mozdulattól függ, a melyre az ellenség nem számított s a mely sodrából kihozza.

1797-ben az osztrákok megint megkisérlették Mantua felmentését, de Bonaparte a felmentésre siető 45,000-nyi hadat Rivolinál (január 14—15.) megverte s Wurmser február 2-án kapitulált. Ekkor egy oly momentum állt be, a mikor, mint ő maga mondta, *nem szabad hajóink elégetésétől sem visszariadni* és nem törődve

visszavonuló vonalával, Friaulon, Krajnán és Karinthián át Stiriába vetette magát. S a franczia köztársaság megrettegtette Európa összes fejedelmeit. Mallet-Dupan ekkor írta a directoriumról, hogy: „Fél Európa fekszik térden e divan előtt, s kunyorálja azt a dicsőséget, hogy tributariusa legyen.“ [1]

Bonaparte Olaszországban öt ellenséges hadsereget tett tönkre és mindig előbbre és előbbre ment a római császár örökös tartományai szivébe. Masséna vezette előhadai a Simmeringen álltak, mikor ő Leobenben a campo formió-i béke előfeltételeit diktálta a császár megbizottjának. A békét hat hónap múlva csakugyan megkötötték. Németalföld, a mely tényleg a francziáké volt, jogilag is azé lett; Lombardiát a császár elvesztette, kárpótlásul kapta azonban az eltörült velenczei köztársaság területeit. A császár ártalmatlanná volt téve. Most már a köztársaság másik ellensége, Anglia ellen lehetett fordulni. Bonaparte indítványára, ennek legérzékenyebb oldalát, kereskedelmi érdekeit veszélyeztetendő, Egyiptom elfoglalását határozták el.

Az 1798-iki egyiptomi hadjárat egy Anglia ellen intézett diversio volt, a melyben a csekély mélységű fölállításnak minden körülmény között való alkalmazásától szintén eltértek. Mint egykor a helleneket Ázsia síkjain, a persák mozgékony lovassága a phalanx-alakításra, úgy Bonapartét is a mamelukok a mély fölállításhoz terelték. Az egyiptomi négyszögek (carré d'Égypte) hol a rómaiak „quadratum agmen“-jéhez, hol a Folard-féle oszlopokhoz hasonlították. Itt ismerte meg a franczia gyalogság hatalmát a maga teljességében, itt győződött meg a fran-

[1] Correspondance secrète avec le gouvernement de Venise.

czia lovasság arról, hogy a kellően edzett ló kiszámíthatatlanul többet képes megtenni, mint a mennyit róla eddig feltételeztek.

Az 1800-iki hadjárat, a *marengó*-i győzelemmel, az első olasz hadjáratnak volt ismétlése. Ebben is két hadsereg működött egy nagy terv szerint az Alpesek — mint sarkpont — körül.

Bonaparte 1804-ben császárrá koronázta magát s kevés időre rá 1805. január 2-án békével kinálta meg Angliát, azt írván neki, hogy: „elég nagy a világ arra, hogy e két nemzet (a franczia és az angol) egymás mellett megférjen", de engesztelhetetlen ellensége, Pitt, az angol cabinet feje, nem fogadta el s megvesztegetéssel és rábeszéléssel létrehozta a harmadik coalitiót (1805. április 11-én). E közben Napoleon, mikor Anglia visszautasító magatartását látta, készülni kezdett. Boulogne-nál összpontosult a franczia haderő. Egész Európa azt várta, hogy Angliát fogja Napoleon összetörni, de egészen más váratlan dolgok fejlődtek. Napoleon Európa egyik fővárosából a másikba vitte sasait s vakmerőséggel határos működéseinek lánczolatát az austerlitzi győzelem koronázta meg.

Napoleon britanniai terve elébe azonban olyan akadályok gördültek, hogy végrehajtásához nem foghatott prestige-jének veszélyeztetése nélkül. Ekkor történt, hogy az európai coalitio minden oldalról meg akarta támadni. Soha kedvezőbb pillanatban nem nyílt meg előtte a cselekvés tere, mint éppen akkor, mert soha gazdagabb, soha harczra készebb nem volt. Tevékenysége soha sem volt kevésbbé korlátozva, mint 1805-ben, a mikor már uralkodó volt s nem kellett tábornokaira oly tekintettel lennie, mint öt évvel előbb, a mikor ezek még társai voltak és nem akaratja előtt feltétlenül meghajló alattvalói.

A coalitio négy felől akarta megtámadni: 1. az oroszok, svédek és angolok Pommeranián át Hannoverben és Hollandiában; 2. az oroszok és osztrákok a Duna-völgy felől; 3. az osztrákok Lombardiában; 4. a nápolyiak, angolok és oroszok Dél-Olaszországban.

Napoleon tisztában volt a coalitio terveivel, csak az volt még előtte is titok, hogy a poroszok a coalitióval fognak-e tartani. Napoleon ettől nem igen tartott és csak két támadásnak tulajdonított komolyságot: a pomeraniainak és a dél-olaszországinak. Ennek következtében elhatározta, hogy erejének nagyobb részével a Duna völgyébe megy. Tervét arra alapította, hogy az oroszok nagyon távol vannak az osztrákoktól, a kik meg — szokásukhoz híven — igyekezni fognak mentől előbb valamely erős positióban, például Ulmban, elhelyezkedni, s ez által is növesztik a szövetségesüktől való távolságot. Azt remélte, hogy megveri az osztrákokat, még mielőtt az oroszokkal egyesültek volna, s aztán az oroszokra veti magát, a kik már ekkor az osztrákok főereje támogatására nem számíthatnak.

E terv végrehajtásához szükséges volt, hogy ne a szokott úton, Strassburgon át, hatoljon a Sváb-Alpesek és a bódeni tó között előre, mert így ha meg is verte volna az osztrákokat, azok a legrövidebb úton az oroszokhoz mehettek volna. Meg kellett őket kerülni, mint azt Marengónál tette volt és elzárni az oroszokkal való összeköttetésük lehetőségét.

Egyik hadteste Bernadotte alatt Hannoverben volt, egy másik, a Marmont-é Hollandiában s a többiek Boulognenál a tengerszoros partjain. Az elsőt Hessenen át Würzburgba, a másodikat a Rajna mentén szintén oda irányította. Míg ez történt, a Boulognenál táborozókat Strass-

burgba indította a végből, hogy a Fekete-Erdő szorosain át való közvetlen támadást színleljen, de valóságban ezt az erdőt jobbra hagyva, Württembergen át menjen, hogy aztán Bernadotte és Marmont hadtesteivel egyesüljön; Ulmon alul, Donauwörth táján, átkeljen a Dunán s így az osztrákok háta mögé kerüljön, azokat körülfogja, megadásra bírja s tőlük szabadulva, Bécsen át, a közeledő oroszokra vethesse magát.

Hannoverből és Hollandiából 15—17 nap alatt Würzburgba lehet érni, tehát a Bernadotte és Marmont dolga könnyű volt, de Boulognetól Strassburgot 24 napi menet választja el. Szándékát titokban kellett tartani, hogy ellenségeit megtéveszsze. Ha terve sikerül, októberben az ellenség egyik főhadseregétől szabadul meg, novemberben Bécsbe érhet s e város környékén találkozik az oroszokkal. Bécsbe érve, sokkal meghaladta az osztrákok olaszországi hadait, a mi ezeket arra készteti, hogy visszavonuljanak. Terve e tekintetben az volt, hogy az Olaszországban működendő 50,000-nyi hadsereget Masséna-ra bízza, a ki ezt az országot ismeri. Vágya az volt, hogy Masséna Károly főherczeget legalább egy hónapig foglalkoztassa, ezzel Lombardiát felszabadítsa, mint a hogy Bajorországgal remélte tehetni. Az igaz, hogy ezzel aztán Károly főherczeget magához vonzza, de nem kell elfeledni, hogy vele Masséna is hozzákerül s ezzel ereje 200,000-re növekszik. Ily erővel, meghiúsítva a két főtámadást, a bajorországit s a lombardiait, nem volt mit tartani a Hannover felőlitől és a nápolyitól.

Napoleon terve az volt tehát, hogy gyors és előre nem látott menettel hadait Hannoverből, Hollandiából, Flandriából Németország közepébe hozza; a Dunán Ulm alatt átkeljen; elválaszsza az osztrákokat az oroszoktól, külön-

külön megverje őket s a Duna völgyén át Bécsbe menjen. Ily nagyszabású tervet sem a régi, sem az újkor vezérei nem concipiáltak s nem hajtottak még végre.

Augusztus utolsó napjaiban az osztrákok az Adige és Inn partján, az oroszok Galiczia határán voltak. Napoleon pedig még Boulogneban. Úgy látszott tehát, hogy a coalitio hadai előnyben vannak. De Napoleon augusztus 26-án az előbb leírt terv végrehajtására kiadta az első parancsokat. Egy futár (augusztus 27-én) Bernadottehoz ment Hannoverbe, kinek szeptember 2-án kellett hadainak összpontosítását megkezdeni, 6-án pedig Göttingánál befejezni s 20-án Würzburgba érni. Napoleon meghagyta neki, hogy azt híresztelje, hogy Francziaországba tér vissza, Mainzon át. Egy más futár ugyane napon Marmonthoz küldetett azzal a rendelettel, hogy szept. 1-én 20,000 emberrel és 40 ágyúval, a Rajna mentén, 15-ikéig Mainzig, onnan Frankfurton át Würzburgba menjen, akként, hogy 18. vagy 19-én ott legyen. E szerint e két hadtestnek szeptember 20-án 40,000 emberrel a bajor választófejedelem frankoniai tartományaiban kellett vala lenni. A fejedelem azt az utasítást vette, hogy az osztrákok elől Würzburgba meneküljön, a hol ő is, serege is tárt karokkal fog fogadtatni.

Francziaországból augusztus 29-én kellett minden hadtest első hadosztályának, három úton, megindulni, 30-án a hadtestek második, 31-én harmadik hadosztályai voltak elindítandók. E három út: *a)* Ambleteuse, Cassel, Lille, Namur, Luxemburg, Zweibrücken, Mannheim; *b)* Boulogne, Saint-Omer, Douai, Cambrai, Mezières, Verdun, Metz, Speyer; *c)* Montreuil, Arras, La-Fère, Reims, Nancy, Saverne, Strassburg. E menetre 24 napót számítva, a hadtesteknek szeptember 21. és

24-én Mannheim és Strassburg között a Rajnánál kellett lenni. Napoleon mindenki előtt titokban tartotta intézkedéseit, csakis Berthier és Daru ismerték szándékát. És hogy még inkább hamis nyomra terelje Európát, maga még 5—6 napig Boulogneban maradt. Külföldi képviselőinek csak azt írta, hogy 30,000 embert a Rajnához küld; így ha hadtesteinek mozdulatairól értesült is a coalitio, azt hitte, hogy a Rajnán túlra nem is gondol s hogy csak 30,000 embernek, különben sem titkolt, menetéről van szó.

Ugyanebben az időben Napoleon hadsegédeit, Muratot, Savaryt és Betrand-ot, Frankoniába, a Svábföldre és Bajorországba küldte, meghagyván nekik, hogy a Rajnától a Dunáig vezető minden utat jól szemügyre vegyenek s tájékozzák magukat az élelmezési viszonyokról és mindenről, a mi fontossággal bír. A badeni és würtembergi fejedelmeknek megizente, hogy ha Ausztria meg akarja őket támadni, szövetségükre számít, de teljes szándékát csak a bajor fejedelem előtt nem titkolta. E fejedelem nem tudta kivel tartson, de mégis inkább Napoleon felé hajolt. Mikor azonban Napoleon követe, Otto, a császár meghagyására elárulta előtte, hogy ez 200 ezer emberrel Németország belsejébe készül, felébredt benne az Ausztria elleni gyűlölet s 25 ezernyi jól szervezett hadával hozzá csatlakozott s jól ellátott raktárait is rendelkezésére bocsátotta.

Napoleon Boulogneban maradt, míg minden hadosztálya elindult, szept. 2-án útra kelt és 3-án Malmaisonba érkezett. Távolléte idejére a kormányt megalakította. Testvérét, Józsefet állította a senatus élére, Lajosra, a connétablera bízta a nemzetőrség szervezését. Cambacérès az államtanács feje lett. Ezután a hadsereg után indult, kiséreté-

ben volt Berthier marèchal, Talleyrand pedig bizonyos távolságban követte. Szeptember 26-án Strassburg-ba ért. A világ ámulatára a 20 nap előtt még a tenger partján táborozó hadsereg Németország szivében a Majna, Neckar és Rajna partjain volt. Most már a coalitiót formáló hatalmak is mozgékonyabbak lettek. Elhatározták, hogy hadaikat még a tél beállta előtt a Duna felé irányítják, s abban a reményben ringatták magukat, hogy Napoleont megelőzik. 16,000 orosz Tolstoy tábornok alatt Revalnál összpontosult, hogy szept. elején Stralsundban lehessen. 12,000 svéd Stralsundban volt s várt az oroszokra, hogy velük együtt Hannoverbe menjen, az oda érkezendő 15,000 angollal egyesülni. E 43,000 ember volt arra szánva, hogy az észak felőli támadást intézze.

Két, hatvanezer emberből álló orosz hadsereg, az egyik Kutusov vezérlete alatt Galiczián, a másik Buxhoewden alatt Orosz-Lengyelországon át haladt előre. Az előbbi az osztrák határra csak augusztus végén ért, tehát messzebb volt czéljától, mint a francziák. Az orosz testőrséget, 12,000 embert, Konstantin nagyherczeg vezette azon az úton, a melyen Buxhoewden indult meg. A tartalék Wilnánál állott. Buxhoewden Pulawinál a Visztula mellett, Varsó és Krakkó között várta a császárt.

Ausztria ezalatt az angoloktól kapott pénzen 100,000 embert gyülekeztetett Olaszországban, Károly főherczeg vezérlete alatt. János főherczeg 25,000 emberrel Tirolt védelmezte. 80—90,000 ember pedig a Bajorországba való nyomulásra volt szánva, hogy aztán Ulmnál, a hol 1800-ban Kray oly soká volt képes Moreaut feltartóztatni, foglaljon állást. Ide kellett volna Kutusovnak is jönni, s így az ulmi állásba körülbelül 140,000 ember volt szánva. Azt remélték, hogy ezek elég soká fogják Napoleont fog-

lalkoztatni arra, hogy a többi orosz csapatok is megérkezzenek. Az Ulmhoz szánt sereg parancsnokává Mackot nevezték ki, de Ferdinánd főherczeg is e seregnél volt. Mikor Mack az Innhez ért, Schwarzenberg herczeget Münchenbe küldte, hogy a bajor fejedelmet a coalitióhoz térítse, de ez nem sikerült. Mert a közvélemény is, a mely az osztrákoknak bajor területre való lépését rossz néven vette, a francziákkal való szövetkezés mellett volt. A bajor fejedelem s a bajor hadsereg is (25,000) Würzburgba mentek. Az osztrákok, bár siettették menetüket, nem voltak képesek a bajorokat elérni, s a hová csak léptek, mindenütt ellenséges indulattal fogadtattak, leginkább azért, mert ha egyáltalán fizettek, olyan papiros pénzzel tették, a melyet még Bécsben sem fogadtak el teljes értékben.

Mack csakugyan ott foglalt állást, a hol Napoleon feltételezte, balszárnya Ulmra, a jobb Memmingenre támaszkodott, arczát az Iller fedezte. Ez állást 65,000 ember szállta meg, az oroszokkal való összeköttetést pedig Kienmayer kereste 20,000 emberrel. Az osztrák vezér teljes biztosságban érezte magát, két oldalát Tirol és a Duna fedezte, hátát pedig nem hitte veszélyeztetettnek. Arra nem is gondolt, hogy a francziák másfelől is jöhessenek, mint a Fekete-Erdő felől.

Napoleon ellenségei tehát szeptember 20—25. között Stralsundnál, Pulawinál a Visztula mellett, Morvaországban Bécscsel egy magasságban, Ulmnál, Olaszországban az Adige mellett voltak.

Napoleon 26-án Strassburgba, Bernadotte 27-én, Marmont 29-én Würzburg közelébe érkezett. Tehát a 25,000 bajort beleszámítva, Napoleonnak a Dunától hat napi menetre 62,000 embere volt Mack oldalában. Az Ambleteuseből, Boulogneból és Montreuilből elindult Davout,

Soult és Ney 24-én a Rajnához értek, a lovasság pedig 4 napi menettel megelőzte őket. Augereau a tartalékkal 15 nappal később volt érkezendő.

Ekkor vette csak észre a coalitio, hogy a főhadszíntér Németországban lesz és nem Olaszországban, de Napoleon tulajdonképeni szándékát még mindig nem ismerte és azt hitte, hogy a Würzburgnál összpontosult haderőnek nincs más feladata, mint a bajorokkal egyesülni, s a bajor fejedelmet oltalmazni. A főtámadást még mindig a Fekete-Erdő felől várták.

Napoleon hadseregét itt nevezte el „*Grande Armée*"-nak és hét hadtestbe osztotta: I. Bernadotte 17 ezer, II. Marmont 20 ezer, III. Davout 26 ezer, IV. Soult 40 ezer, V. Lannes 18 ezer, VI. Ney 24 ezer, VII. Augereau 14 ezer emberrel.

A hadtestek mind úgy voltak szervezve, hogy önálló hadseregeknek lehet őket tekinteni, habár csak a gyalogság tekintetében voltak teljesek, tűzérségük és lovasságuk csak annyi volt, a mennyi éppen szűken elég. A tűzérség és lovasság nagyobb részét, mint tartalékot, Napoleon közvetlenül parancsa alatt tartotta. A nehéz lovasság egy külön lovashadtestet alkotott Murat vezérlete alatt. Ide voltak beosztva Nansouty, d'Hautpoul és a dragonyosokkal Klein, Walther, Beaumont, Bourcier és Baraguey-d'Hilliers tábornokok. E lovas hadtest 6000 vértesből, 9—10,000 lovas-, 6000 gyalogos-dragonyosból, összesen 22,000 emberből állott.

A „Grande Armée" főtartalékát a császári testőrség alkotta, ehhez gyalogos és lovas gránátosok, gyalogos és lovas vadászok, egy olasz zászlóalj, egy mameluk lovas-század és két gendarme lovas-század, 24 ágyú, összesen 7000 ember tartozott.

A „Grande Armée“ tehát 186,000 emberből (közte 38,000 lovas) és 340 ágyúból állott; ha ehhez hozzávesszük Masséna 50,000, Saint Cyr 20,000 emberét, úgy 256,000 franczia állott a Tarentói-öböltől az Elbe partjáig. Francziaország belsejében pedig 150 ezernyi tartalék volt. Továbbá, ha hozzáveszszük még a bajor fejedelem 25,000 s a badeni és württembergi contingens 7—8000 emberét, úgy Napoleon 280,000 ember élén állott szemben a coalitio 500 ezernyi (250,000 osztrák, 200,000 orosz, 50,000 angol, svéd, nápolyi stb.) emberével. Sietnie kellett, hogy a coalitio a poroszokat is magához ne vonzza, a kik 200,000 emberrel szaporították volna ennek erejét.

Hogy Napoleon az Ulmnál álló osztrákok és a közeledő oroszok közé állhasson, nem választhatta a Fekete-Erdő szorosait működési vonalul. Ott csak tüntetnie kellett, hogy az ellenséget előre formált véleményében megerősítse és a Sváb-Alpesek mentén Nördlingenig kellett mennie s onnan őket megkerülve, Donauwörthnél a Dunán átkelni. E menettel Bernadotte és Marmont Würzburgnál lévő hadtesteit felvette.

Szeptember 25-én Lannes és Murat a lovas tartalékkal Oudinot gránátosaival és egy hadosztálylyal átkeltek Strassburgnál a Rajnán. Murat feladata volt dragonyosait Oberkirchtől Freudenstadtba, Offenburgból Rothweilba, Freiburgból Neustadtba küldeni, hogy így a főbb szorosok kijáratainál mutatkozzanak s az ellenséget abban a gondolatban erősítsék meg, hogy a franczia hadsereg erre akar kibontakozni. Lannes rendeltetése volt: Strassburg előtt a stuttgarti úton Ney, Soult és Davout menetét elfedni az ellenség szeme elől. Ney, Lauterburg és Karlsruhe között, Soult, Speyer közelében kelt át a Rajnán

két hirtelen vetett hajóhídon, Davout a mannheimi hídon jutott a másik partra. Minden attól függött, hogy az ellenség észre ne vegye a megkerülési szándékot. Württembergen át három út vezet, a melyen Donauwörth és Ingolstadt között a Dunához lehet jutni. 1. Pforzheim, Stuttgart és Heidenheimon át, azon hegység mentén, a melyet számtalan átjáró kötött össze az osztrákok ulmi állásával. Ez a legjelentékenyebb út, de itt volt legtöbb elővigyázatra is szükség. Ezen az úton ment Murat a lovassággal, a Lannes és Ney hadteste, a testőrség s Napoleon maga. 2. Speyer, Heilbronn, Hall, Elwangen, Nördlingen, ezen Soult hadteste haladt. 3. Mannheim, Heidelberg, Neckar-Elz, Ingelfingen, Öttingen a Davout hadtestének volt az útja. A meneteket ezen az utakon Napoleon úgy rendezte el, hogy valamennyi oszlop október 6—7-én azon a síkon lehessen, a mely a Duna mentén Nördlingen, Donauwörth és Ingolstadt között terül el. A „Grande Armée“ e mozdulata kanyarodás volt a jobbszárny, mint sarkpont körül. A balszárnynak sokkal nagyobb volt az útja, mint a jobbnak, tehát ez csak 4-én indult meg. Murat, egymásután minden szoros kijáratánál mutatkozott, de rögtön visszavonult, a mint a fedezendő menetoszlop elhaladt volt. Napoleon a Lannes és Ney hadtesteivel, meg a gárdával a stuttgarti úton haladt, s minden pillanatban kész volt Murat segítségére menni, ha az ellenség valamely szorosba behatolt volna.

Soult, Davout, Marmont és Bernadotte menetei biztosítva voltak, rájuk nézve a veszedelem ott kezdődött, a hol a nördlingeni síkra értek. Mert semmi sem volt természetesebb, mint az, hogy Mack a francziák mozdulatáról értesülve, Ulmot otthagyja és Donauwörthbe húzódik, átkel a Dunán s a nördlingeni síkon igyekszik

a francziákat feltartóztatni. Erre való tekintettel Napoleon úgy intézkedett, hogy Murat, Ney, Lannes, Soult és Davout október 6-kán gyülekezzenek Heidenheim, Öttingen és Nördlingen között.

Október 6-kán Ney Heidenheimba, Lannes Neresheimba, Soult Nördlingenbe, Davout Öttingenbe, Marmont és Bernadotte az eichstädti úton voltak, tehát mindnyájan meghaladták az Ulmnál lévő osztrákokat.

De Mack nem tette azt, a mit természetesnek jeleztünk, mindenek előtt nem vette észre, hogy a franczia oszlopok megkerülték, mert Napoleon kémei mind azt a hírt terjesztették, hogy a franczíák a Fekete-Erdő szorosain át fognak jönni és ez az osztrákok előre formált meggyőződését csak megerősítette. Mack annyira biztosnak érezte magát e positióban, hogy nem vélte szükségesnek egyéb biztosítási intézkedéseket tenni, mint Kienmayert néhány ezer emberrel Ingolstadtba küldeni, hogy ott a bajorokat tartsa szemmel s kezét nyújtsa a München felől várt oroszoknak.

Október 6-kán este Soult hadtestéből Vandamme hadosztálya a donauwörthi hidat elfoglalta, a melyet egy osztrák zászlóalj védelmezett, ezen ment Soult hadteste a túlsó partra; Murat a Lannes és Neytől formált jobbszárny előtt, dragonyosaival a münsteri hídon ment át, hogy a Lech hídját foglalja el Rain-nál. E folyó az Iller mögött azzal majdnem párhuzamosan folyik a Dunába és állásnak tekinthető Ulm mögött.

A raini híd elfoglalásával az Illert és a Lechet is megkerülte, s Mack visszavonulását az ulmi állásból majdnem lehetetlenné tette. Ez alatt Davout a Neuburg melletti hídhoz ért, a mely még hátrább van. Mind ez, Kienmayer néhány járóőrével való összeütközést nem

számítva, kardcsapás nélkül történt, s a francziák kezébe mégis néhány száz hadi fogoly került. Ezektől megtudták, hogy az a csapat, a melynek járóőreit Donauwörth és Rain vidékéről elverték, a Kienmayer vezette hátvéd, és hogy Mack az ulmi állásban vesztegel, a helyett, hogy hirtelen a Lech mögé húzódnék és Kienmayert a müncheni úton követné.

Október 7-én Napoleon következőleg intézkedett: Ney-t azon utaknál hagyta, a melyek az ulmi állást Würtemberggel kötik össze, hogy a Duna bal partját fedezze. Muratnak és Lannesnak meghagyta, hogy Ulm és Augsburg között álljanak fel és gátolják meg Macknak Münchenbe való hátrálását. Soult azt a parancsot vette, hogy a Lech torkolatától Augsburgig menjen a Saint Hilaire, Vandamme és Legrand hadosztályaival, (negyedik hadosztálya, a Suchet-é, már megelőzőleg csatlakozott Lanneshoz). E szerint Ney 20,000, Murat és Lannes 40,000, Soult 30,000 emberrel vették Mackot körül. Egy a mappára vetett tekintet meggyőz arról, hogy Macknak minden útja el volt zárva, kivéve a Tirol felé vezetőt.

Marmont és Bernadotte még két napi járó földnyire voltak Ingolstadt-tól, e pontot Davout-nak kellett felszabadítani s innen Aichachon át visszatérve, a müncheni úton Kienmayert tovább és tovább hajtani. Tehát Davout volt hátvéde annak a haderőnek, a mely az ulmi állást körülzárta.

Marmont és Bernadotte rendeltetése volt Münchenbe hatolni és a fejedelmet székébe visszasegíteni. A München felől netán közeledő muszkák útját Bernadotte és a bajorok állták volna el. Marmont és Davout központi állásban voltak az Ulmot körülvett s a Münchenbe menő hadak között és oda vethették magukat, a hová a szükség kivánta.

Október 8-án Soult Augsburgba ment a nélkül, hogy ellenségre bukkant volna. Murat és Lannes a Lech és Iller közötti vidéket elfoglalandók, Burgauig mentek fel. Wertingen-nél jelentékenyebb, kilencz zászlóaljból és négy lovasszázadból álló ellenséges csapatot találtak. E csapattal Auffenberg bárót Mack azért küldte ide, hogy győződjék meg arról, hogy mi igaz van abban a hiresztelésben, hogy a francziák a Dunánál vannak.

Itt, Wertingennél tüntette ki magát a később hires Excellmann. Az osztrákok 2000 fogoly, több ágyú és zászló hátrahagyásával, nagy rendetlenségben hátráltak meg Murat lovassága és Lannes (Oudinot) gránátosai elől. Napoleon ekkor elrendelte, hogy a körülzáró vonal jobban szoruljon össze. Ney-nek meghagyta, hogy foglalja el a günzburgi, leipheimi és reisensburgi hidakat s ezzel biztosítsa a működést e folyónak mind a két partján. A hidak elfoglalását Ney másnap a Malher hadosztályra bízta. Malher maga a Marcognet dandár élén a günsburgi hidat, a leipheimit Lefollal, a reisensburgit Labasséevel akarta megtámadni. Malher hirtelen a hídnál termett, elfogott 2—3 száz tirolit vezérükkel d'Aspre tábornokkal és elfoglalta a hidat, de a mikor az azon esett hibát kijavítani akarta, számot tevő haderővel megérkezett Ferdinand főherczeg. Most már látták az osztrákok, hogy az, a mi a hátuk mögött történik, komoly dolog és kemény ellenállás után visszaverték a francziákat. Ugyancsak ebben az időben történt a másik két híd megtámadása is. A leipheimi elfoglalása nem sikerült, de a reisensburgi hídé igen. Malher hadosztályát gyülekeztette és ezen a hídon ment át Reisensburgba este felé, ennek következtében az osztrákok felhagytak a Günsburgért való harczczal s visszahúzódtak Ulmba. E napon itt a

francziák kezébe 1000 hadi fogoly és 300 sebesült esett.

Ney a Dupont hadosztályt a Duna balpartján tartotta, a Malherét és a Loisonét a jobbpartra küldte, hogy Lannesnal lépjenek összeköttetésbe.

Napoleon maga 9-én estig Donauwörthben maradt, Este Augsburgba indult, a hol Ulm és München, vagyis Mack és az oroszok között volt. Soult Augsburgba, Davout Aichachban, e mögött Marmont, Bernadotte pedig a müncheni úton voltak. Napoleon azt képzelte, hogy Mack a legfeljebb három menettel elérhető Tirol felé fog menekülni, a hol János és Károly főherczeg hadseregével egyesülhet. Azt nem hitte, hogy a Csehország felé való úton akarjon menekülni.

Soultnak meghagyta, hogy Memmingent szállja meg, Marmont Augsburg mellé állította. Bernadotte 12-én Münchenbe ért, Kienmayertól 1000 embert elfogott. Ezután felhívta a bajor fejedelmet, hogy térjen vissza s a Würzburgnál immár felesleges hadával foglalja el az Inn vonalát. Soult Landsbergnél találkozott Ferdinánd főherczeg vérteseivel, kik sietve húzódtak Ulmba vissza; a 26. vadászzászlóalj ezek közül elfogott egy lovas századot és két ágyút. E találkozásból látták a francziák, hogy az osztrákoknak eszeágukban sincs a Tirol felé való visszavonulás. Napoleon most már látta, hogy itt kell a döntésnek megesni s ezt 13. vagy 14-ére várta. Davout-t Aichachból Dachauba küldte, honnan 3—5 óra alatt Münchenbe mehetett Bernadotte segítségére vagy Augsburgba, hogy a szükséghez képest Napoleont Ulm elleni működésében támogassa. Soult-t Memmingenbe rendelte 13-ára, a testőrséget Weissenhornba küldte. Szándéka volt 50 kilométernyi vonalon Memmingen és Ulm között 100,000 embert összegyűjteni.

12-én este elhagyta Augsburgot és Weissenhornba ment, útjában találkozott Marmont hadtestének egy részével. Az idő megváltozott, sürű hó esett és olvadásával az utakat majdnem járhatatlanokká tette. De a katonák szó nélkül tűrték a fáradságot. Napoleon megállt s szólott hozzájuk s megigérte nekik, hogy a marengói-nál is nagyobb dicsőséget szerez nekik, s megmagyarázta a dolgok állását. Ez alatt azonban Muratnak egy tévedése végzetessé válhatott volna; ideje volt, hogy Napoleon visszaérkezett. Mi alatt Lannes és Murat Ulmot a Duna jobbpartja felől fenyegették, Ney e folyónak mind a két partján állott (két hadosztálya a jobbparton, a Duponté a balon). Ney érezte, hogy helyzete hibás, s hogy az osztrákok így a balparton elmenekedhetnek, Murat, ki Napoleon távollétében fővezér volt, azt is sokalta, hogy ennyi van a balparton. Murat és Ney ellenkező véleményen voltak, s ennek következtében ellenmondó rendeleteket küldtek a Dupont hadosztályhoz.

Mack végre nem kétkedett abban, hogy a franczia hadsereg a háta mögé került és állásában átkanyarodott. A két ellenséges hadsereg úgy állt egymással szemben, mint ha Mack jött volna Francziaországból és Napoleon Bécsből; csakhogy Napoleon mögött, hátát biztosítandó jelentékeny hadtest volt Bernadotte alatt s a bajorok is erre valók voltak, Mack háta pedig teljesen fedetlen volt. Az ulmi állás körül a Duna balpartja uralkodik a jobb felett. A jobbparton posványos síkság terül el, a balparton terrasse-szerűen állnak egymás mögött a magaslatok. E magaslatok közül a legjelentékenyebbet, a Michelsberget hatvanezer osztrák szállta meg.

Ezekre bukkant Dupont hatezer emberre olvadt hadosztálya, a mikor szerencsétlenségére a hozzá beosztott

Baraguey-d'Hilliers gyalog dragonyosai 13 kilométerrel hátrább Langenau-nál voltak még. Dupont belátta, hogy ha hátrál, elárulja gyengeségét s nem sok idő telik bele, az utána küldött lovasság körül veszi, de ha ellenben bátor, előre megy, megcsalja az ellenséget, a mely azt fogja hinni, hogy a francia seregnek előhada. Haslach falunál megállt, és bevárta Ferdinánd főherczeg támadását, a ki 25,000 emberrel ment ellene. Dupont tudta, hogy e helyzetből csak a legnagyobb vakmerőség mentheti meg, és hogy ha kibontakozásra időt enged az osztrákoknak, hadosztályának vége. Elrendelte tehát, hogy jobszárnyának két gyalogezrede szuronytámadást intézzen. E támadás sikerült és 1500 fogoly esett e két derék ezred hatalmába. Az osztrákok összeszedték magukat és ismét támadtak, de megint visszaverték őket és megint sok osztrák katona esett franczia fogságba. Végre az osztrákok elunták az arcztámadás ismételt sikertelenségét és az oldalak felé fordultak, megtámadták Haslach falut Dupont baloldalában, de innen is visszaverte őket a 32-ik gyalogezred s menekvésük rendetlenségét az első huszárezred üldözése még fokozta. A jobbszárnyon Jungingen falunál azonban szerencsésebbek voltak; elfoglalták, de csak rövid ideig maradtak urai, Dupont visszafoglalta, ismét elveszti, de megint visszafoglalja és ez ötször ismétlődött. Minden visszafoglalás százakkal szaporította a hadi fogságba esett osztrákok számát. De míg a 25,000-nyi osztrák gyalogság hatezer franczia ellen hiába küzd, addig a lovasság megkerüli a francziákat, s hátuk mögött Albecknél elfogja a málhavonalat. Tovább tehát Dupont nem állhatta helyét s az éj leple alatt — miután öt óra hosszat tartotta fenn 6000 emberével Ferdinánd 25,000 emberét — a legnagyobb

rendben vonult vissza Albeckbe, magával vivén 4000 hadi foglyot.

Dupont e tettével mentette meg Napoleon tervének sikerét, mert ha nem áll ellen, az osztrákok megtudják, hogy útjok Csehország felé nyitva áll és elmenekülhetnek. Az osztrák táborban mindenki fejét vesztette, semmire sem tudták magukat elhatározni, pedig a legrosszabb elhatározás is jobb a határozatlanságnál. Mack végre mégis azt gondolta a leghelyesebbnek, hogy állásában marad s vár. Környezete más nézeten volt és nyiltan helytelenítette a fővezér tétlenségét. Egy része Tirolba, másika Württembergbe, Ferdinánd főherczeg pártja pedig Csehország felé óhajtott menekülni. Mack, mint minden gyengejellemű ember, mindenik pártnak akart valamit a kedvére tenni s ezzel saját elhatározására káros intézkedések megtételére ragadtatta magát. Tudjuk, hogy ulmi állásában akart maradni s várni, míg Károly és János főherczegek meg az oroszok segítségére jönnek. Ebben az esetben összepontosítania kellett volna erejét ő pedig, hogy a különböző véleményű — nagyúr — alantasait elhallgattassa, épp az ellenkezőt tette. Jellasich hadosztályát Memmingenbe küldte, hogy a már ott levő 5000 emberrel a Tirollal való összeköttetést biztosítsa s Riese tábornok hadosztályával az Elchingen melletti magaslatokat szállatta meg, azt rendelvén nekik, hogy a Duna balpartján terjeszkedjenek szét s a francziák mögötti utakat vegyék jól szemügyre. Ezzel erejét annak tette ki, hogy részekre osztva verettessék meg.

Az elchingeni kolostor alatt, Haslachhoz közel volt egy híd, a melyet Murat, Riese közeledésére, fölgyújtott. E szerint a francziák itt csak a günzburgi hídon közlekedhettek a balparttal, e híd pedig Elchingentől 15 kilométerre

volt. Dupont hadosztálya Langenauba vonult vissza, tehát erre bátran elmenekülhettek volna az osztrákok s jó lett volna Ferdinánd főherczeg javaslatát elfogadni. De hogy az út nyitva van, ezt az osztrákok nem tudták, s Ferdinánd elhatározása is csak szerencsés inspiratiónak volt a következése, nem pedig a helyzet ismeretéből folyó ítéletnek.

Napoleon október 13-án Augsburgból Ulmba érkezett, megvizsgálta tábornokai felállítását és rögtön elrendelte, hogy az elchingeni híd a leggyorsabban helyreállíttassék, hogy Dupont hadosztályának támogatására elegendő katonát lehessen a balpartra küldeni, Dupontnak pedig meghagyta, hogy Langenauból Albecken át nyomuljon Ulm alá. Ezzel Ney-nek és Lannes-nek adott igazat Murattal szemben, mert emlékezünk még, hogy Murat nem tartotta szükségesnek a balpart megszállását, Ney és Lannes pedig igen.

Október 14-én Soult Memmingenbe küldetett, Lannes, Ney és Murat Ulm alatt összpontosultak, a Dunának mind a két partján kezet nyújtva a Dupont hadosztálynak. Marmont pedig az Ulm és Memmingen közötti Iller vonal közepe felé küldetett.

A rendkívül fontos elchingeni híd helyreállítását Napoleon okt. 14-én hajnalban Neyre bízta. Hogy ez megtörténhessék, a megmaradt czölöpökön kellett a balpartra jutni és a magaslatot megszállva tartó 20,000 osztrák és a tűzérségük lövései között a réten a faluba menni, hogy azt és a kolostort bevegyék. Véres harcz után ez is sikerült. Az osztrákok négyszögeit a dragonyosok verték szét, úgy hogy a Michelsbergre menekültek. Ezalatt Dupont Werneck tábornokkal találkozott, a ki a megelőző napon a helyzet szemrevétele czéljából Ulmból kiindult s e napon

vissza akart térni. Véres harcz fejlődött ki köztük, a mely a francziák győzelmével végződött és Wernecknek a visszatérés útja el volt zárva. Ney elfoglalta a folyam balpartját. Háromezren estek franczia hadi fogságba. S az osztrákok véglegesen Ulmba voltak bezárva.

Lannes a jobb parton közeledett Ulmhoz, Marmont az Illerhez ért és Soult elfoglalván Memmingent, túlszárnyalta az osztrákok állását. Jellasich e város megmentésére későn érkezett és Tirolba vonult vissza. A többi csapat Ulmba való visszatérése el volt vágva, Jellasich kénytelen volt visszavonulni; Werneck és Ulm között ott állt Dupont. Mack hadereje Ulmban már csak 50 ezernyi volt.

Mack tehát nem tehetett mást, mint karddal törni magának utat az őt körülzáró gáton. Leghelyesebb lett volna Ney és Dupont hadaira vetni magát, mert itt legkevesebb veszteséggel némi remény volt a megmenekülésre. Habár az osztrák sereg annyira demoralisált volt a tulajdonképeni csata nélküli folytonos veszteségek s a főhadiszálláson uralkodó fejetlenség következtében, hogy valószinűleg megverettek volna. De Mack mindig tétlen maradt, várva-várta az oroszokat, hiába igyekezett Ferdinánd főherczeg és Schwarzenberg valami elhatározásra birni. Ferdinánd nem törődött azzal, hogy Mack a fővezér, születése által biztositott tekintélyére támaszkodva, ott hagyta és Csehországba menekült. Ez nagy hiba volt; vagy az egész hadseregnek kellett volna együtt maradva magát áttörni, vagy együtt kellett volna Ulmban maradni. Napoleon október 15-én elhatározta, hogy végett vett a dolognak, elrendelte, hogy Ney foglalja el a michelsbergi magaslatokat, a melyek Ulm felett uralkodnak. Lannes, a ki az elchingeni hidon átkelt volt, Ney

oldalát fedezte és a frauenbergi magaslatot foglalta el. Napoleon maga is a harcztéren volt.

16-án a császár Ségur vezérkari tisztet küldte Mackhoz és felszólította, hogy adja meg magát. Mack csak ettől tudta meg, hogy milyen nagy sereg veszi körül, csak most látta, hogy az oroszokra is hiába vár, mert 60,000 franczia állja az Inn-nél útjokat, és felszólítására azt felelte, hogy nyolcz nap múlva, ha addig nem érkezik segítsége, kész letenni a fegyvert, de Ségur csak arra volt felhatalmazva, hogy öt napot engedjen. Visszatért tehát Napoleonhoz, a ki Berthiert küldte Ulmba, ez abban egyezett meg Mackkal, hogy ha október 25-ig nem érkezik segítség, az osztrák sereg Ulmban leteszi a fegyvert és átadja a fegyvereket, lovakat, lövőszereket, zászlókat stb. Ez 19-én történt, de az egyezséget Mack kivánságára 17-éről keltezték. Ez öt nap helyett látszólag nyolcz napi respirium volt. Ulmnál tehát Napoleon úgyszólván vérontás nélkül érte el azt, a mit öt év előtt Marengónál és Alexandriánál véres harczok árán.

Napoleon terve tökéletesen sikerült. Húsz nap alatt, tulajdonképeni csata nélkül, csakis menetekkel az osztrák sereg tönkre volt téve; csak Kienmayer, Jellasich és Ferdinánd főherczeg menekült meg, az első 10—12,000, a második 5—6,000, a harmadik 3,000 emberrel. A menekülők közül körülbelül 30,000-et fogtak el.[1]

Az ulmiakat hozzászámítva 60,000 ember, 200 ágyú, 4—5000 ló, minden hadiszer és 80 zászló jutott a francziák kezébe.

A francziák vesztesége legfeljebb 2000 ember.

[1] Wertingennél 2000, Günsburgnál 2000, Haslachnál 4000, Münchennél 1000, Elchingennél 3000, Memmingennél 5000.

Ezután Ney Tirolba küldetett, Marmont pedig Leobenbe, hogy Károly főherczeg egyesülését az oroszokkal megakadályozza. Napoleon a Dunának mind a két partján nyomult előre, maga előtt hajtva az osztrákokat és az oroszokat. A Ried (október 30.), Lambach (okt. 31.), Siermingshofen (nov. 4.), Amstädten (nov. 5.), és Neuhaus (nov. 9.) melletti győzelmes ütközetek után Murat, Soult és Lannes kardcsapás nélkül megszállták Bécset. Ez alatt Mortier és Bernadotte a Duna balpartján álltak.

Napoleon főhadiszállását Schönbrunnban ütötte fel s itt készítette el hadi tervét. 16-án Hollabrunnál Murat, Soult és Lannes a Bagration vezette orosz hátvéddel ütközött meg. 17-én Kutusow a Bécsből kivonult osztrákokkal Pohrlitznál egyesült. Az egyesült osztrák-orosz sereg 84,000 emberből állott (21,600 osztrák).

Napoleon Brünn körül összpontosította derékhadát, a hol Murat, Lannes, Soult és a testőrsége jó szállásokban helyezkedtek el. Davout Bécs és Pozsony körül Magyarország felé fedezte Napoleont, de csakhamar Mortier váltotta föl, kinek kötelességévé tétetett a Marmont-al való összeköttetést helyreállítani. Bernadotte háttal Brünn felé, Budweis és Iglau között foglalt állást és Ferdinánd főherczeget tartotta figyelemmel, ki Csehországban volt. Úgy álltak a dolgok, hogy Bernadotte-ot és Mortiert is magához vonhatta Napoleon, ha Brünn vidékén kerül csatára a dolog.

November 22-én Kutusow Olmütz közelében Olschaunál foglalt állást; itt egyesült vele Buxhoewden orosz tábornok. A szövetségesek hada 84,000 főnyi volt, közte 16,000 lovas. Sándor czár és Ferencz császár a hadseregnél voltak.

A szövetségeseknek nem állott érdekében csatát vívni

és vártak, mert a porosz király azt igérte, hogy ha Napoleon fölszólításának nem enged, ő is mozgósítja hadseregét. Károly főherczeg is a szövetségesekhez jöhetett 40—50,000 emberrel, tehát 2—3 hét alatt nagyon megnövekedhetett volna a sereg létszáma s ezért a várással csak nyertek volna. De Sándor czárban fölébredt a tettvágy és minden áron meg akart ütközni Napoleonnal. November 24-én tehát véglegesen elhatározták, hogy megtámadják.

Napoleonnak sok körülmény parancsolta a csata mielőbbi elfogadását s a hadjáratnak lehető hamar való eldöntését, de mert 65,000 embernél alig szedhetett többet össze, szivesen látta, hogy ha az ellenség támadja meg. Az ellentáborába küldött kémekkel s más módon is azt hiresztelte, hogy helyzete válságos. Azt óhajtotta, hogy Brünn előtt a goldbachi állásban támadják meg, a melynek vidékét szorgosan tanulmányozta és tanulmányoztatta tábornokaival.

November 27-én a szövetségesek öt oszlopban indultak ki olschaui állásukból nyugat felé.

A balszárny három oszlopa Buxhoewden alatt 38,000 emberből és 4000 lovasból, a középen haladó oszlop Kolowrat alatt 17,000 emberből állott. A jobbszárny oszlopának létszáma Liechtenstein és Bagration alatt 7000 ember és 10,500 lovas volt. A támadók tartalékát, a mely az orosz testőrségből állott (5400 ember és 2000 ló) Konstantin nagyherczeg vezette. A szövetségesek győzelembe való biztos hitüket még növelte az, hogy Bagration 28-án Wischaunál egy franczia lovas dandárt visszavert. Ennek következtében gondatlanul haladtak Napoleon felé, ki a Goldbach átjáróit tartotta megszállva s a mögé húzódott vissza.

A szövetségesek terve az volt, hogy a franczia sereg jobboldalát kerülik meg és visszavonulási vonalától leszorítják északi irányban a porosz határ felé. E végből 29-kén oszlopaikat délfelé irányították, a mi nem kerülhette el Napoleon figyelmét, ki jó kilátást nyújtó állásából csakhamar fölismerte az ellenség szándékát.

Itt a szeme előtt elterülő vidéken, játszódott le a három császár hada között az a világra szóló esemény, a melyet Napoleon, akkori főhadiszállásáról, „austerlitzi csatának" nevezett el.

Deczember 1-jén késő este érték el az orosz oszlopok azt az állást, a mely a Goldbach keleti partja mentén húzódó magaslaton volt, innen szándékoztak a következő napon a völgyön keresztül támadni.

A szövetségesek jobbszárnyán Bagration állott, az olmütz-brünni út mellett, középen Pratzennél Kolowrat, míg a balszárnyon Buxhoewden foglalt helyet. Mögötte Liechtenstein. A Bagration és Kolowrat közötti térközt takarva pedig hátul Konstantin nagyherczeg állott. Nem tudták, hogy Napoleon állása meddig terjed s azt gondolták, hogy rövidebb vonal van megszállva, mint a milyen valóságban volt, s azt hitték, hogy elégséges a megkerülésre, ha balszárnyukat Tellnicz felé irányítják.

Napoleon 5000 lépés hosszú jobbszárnyára csak 4800 embert állított Legrand vezénylete alatt azzal a rendeltetéssel, hogy az átjárókat fedezze, tartalékául Napoleon Davout rendelte egy gyalog és egy lovas hadosztálylyal, (7700 ember), de Davout még Pohrlitznél volt s a legjobb esetben sem érkezhetett meg a kellő időre. Éjjel Soult-ot 16,000 embernyi hadtestével a Goldbach keleti (bal) partjára tolta előre egészen a Bosenitz patak völgyéig, mely az olmütz-brünni úttól délre 5000 lépésnyi

távolságban ömlik a Goldbachba. Soult tehát 4000 lépésnyi távolságban állott Kolowrattal szemben, mögötte Bernadotte 10,000 főnyi gyalogsága s e mögött a nagy úthoz közelebb a tartalék, azaz a testőrség és Oudinot gránátosai összesen 9000 ember és 800 ló. Ez volt a felállítás közepe, melynek létszáma az elmondottak szerint nem haladta meg a 35,000 embert. Soult balszárnyán, közte és az olmützi út között, kellett Murat 8300 főnyi lovasságának fejlődni. E szerint a Kobelnitz falutól az útig terjedő 6000 lépésnyi vonalon, a 9000 lovast beleszámítva, 44,000 ember volt összpontosítva.

Napoleon szélső balszárnyán Lannes állott két gyalog és egy lovas hadosztálylyal, azaz 14—15,000 emberrel, föladata volt az olmützi út mentén elterülő térszínt Bagration ellen biztosítani. Napoleon azt óhajtotta, hogy gyönge jobbszárnyát támadja meg az ellenség és mikor Buxhoewden a harczot megkezdte, Soultnak az ellenség fölállítása közepére a pratzeni magaslatokra kellett volna támadni, annak centrumát visszaverni és balszárnyának jobb oldalába támadni. Bernadotte-nak és részben Muratnak és a tartaléknak az volt a föladata, hogy Soult-ot ebbeli működésében támogassák. Lannes és részben Murat rendeltetése volt a szövetségesek jobbszárnyát, t. i. Bagrationt, Konstantin nagyherczeget és Liechtensteint feltartóztatni, ha a balszárny segítségére szándékoznának menni.

A terv végrehajtása az elmondottaknak megfelelő volt. 7 órakor reggel Buxhoewden megindult és 8-kor minden oszlopa a francia jobbszárnynyal harczolt, de föllépése nem volt elég erélyes és a franczia jobbszárny ha nem is verte teljesen vissza, de előnyomulását 9 óráig föltartóztatta, a mikor már Davout is megérkezett. E szárny azon-

ban még ekkor is oly gyönge volt, hogy tíz óra felé vissza kellett húzódnia a Goldbach mögé, hol ezzel 90 fokot alkotó vonalban állt föl. 8 órakor, mikor Napoleon a középnél elfoglalt állásából látta, hogy az egész orosz balszárny az ő jobbszárnya ellen harczol és indul, elrendelte, hogy Soult törjön előre a pratzeni magaslatokra. 9-kor találkozott itt Soult Kolowrat-tal, ki a magaslatokat el nem hagyta volt. Itt volt a fővezér, Kutusow is; erős harcz után Kolowrat oszlopa teljes rendetlenségben futott délfelé. 11-kor a pratzeni magaslatok Soult kezében voltak.

A franczia balszárnyon Bernadotte Soult balszárnyához csatlakozott fejlődött vonalban, elfoglalta Blasovitzot, hogy Soult előretolt baloldalát fedje, Lannes Krugig nyomult előre, a mikor megtudta, hogy Soult támadása sikeresnek mutatkozik. Murat lovassága is felfejlődött Bernadotte és az út között.

11-kor az oroszok csatarendjének közepe meg volt verve, a jobbszárny visszavonult, részint Soult támadása következtében, részint mert Murat, Lannes és Bernadotte előre nyomultak; csak a balszárny harczolt még a Goldbach alsó szakaszánál, de Soult és a hátába került tartalék egy része zavarba hozta és tetemes veszteséggel az alig befagyott menitzi is satschani tavakhoz nyomta.

A megvert sereg a franczia hadtestektől folytonosan üldöztetve Gödinghez, a Morva mögé húzódott. Ferencz császár deczember 6-kán fegyverszünetet kért és kapott. Ezt aztán a Napoleon dictálta pozsonyi béke követte.

„Az austerlitzi csata fényesen megdönti azoknak nézetét, kik, mint Bülow, azt mondják, hogy az új hadviselési mód csaták nélkül is meg tud lenni s a kik azt hiszik,

hogy működésekkel ugyanazt lehet elérni, a mit csatákkal. Az austerlitzi csata valódi csata volt, mert aránylag kis helyen összpontosult s mind azok az ütközetek, a melyekből állott, a térben egymás mellett, időben egymás után egy jól átgondolt és összefüggő rendszert alkottak és mert döntő hatása volt."

Napoleon 1806-ban, mikor a porosz király a negyedik coalitióhoz csatlakozott, látta, hogy a háború elkerülhetetlen. Szokásához híven, egyszerű tervet készített az ellenség tönkretevésére. Elébb akart az Elbéhez érni, mint a poroszok és tévedésben óhajtotta őket abban a tekintetben tartani, hogy melyik úton jön. Úgy-e, hogy a thüringiai erdőt balra vagy úgy, hogy jobbra hagyja.

E végből mindenütt tüntetett, míg hadseregével Mainzból a Majna völgyén át Würzburgnak és Koburgnak tartott.

A poroszok (a szász segélycsapatokat beleszámítva) 170,000-en október elején a thüringiai erdő északi részénél álltak. Mikor a braunschweigi herczeg a francziák közeledéséről értesült, a Saalehoz sietett, hogy azt elébb érje el, mint azok, de elkésett. Az előhad a weimari herczeg vezénylete alatt a thüringiai erdőben maradt, a derékhad (Braunschweig) csak okt. 13-án érkezett Auerstädthez, a mikor Hohenlohe a reá nézve szerencsétlen schleizi és saalfeldi ütközetek után Kapellendorfnál Jena közelében táborozott. A tartalék a württembergi herczeg alatt csak 15-én, tehát a mint látni fogjuk, a jenai csata után ért Magdeburgból Halléba. Napoleon okt. 3-án már Würzburgban volt egyesült hadának, 175,000 embernek az élén. Innen Bambergbe ment, jobbszárnya Soult és Ney Bayreuthnál, Bernadotte és Davout a tartalék lovasság és a testőrgyalogság Kronachban volt, balszárnya Lannes és Augereau Hildburghausen felé tüntetett. Aztán gyorsan a Saale

jobbpartján előrenyomult, hogy az ellenséget segélyforrásaitól elvágja.

Október 8-án Murat a könnyű lovasság élén átlépte a szász határt és Hof meg Saalfeld felé küldött erősebb csapatokat, hogy a szorosok kijáratait szabaddá tegyék. Saalburgnál Tauenzien hadosztályának egy részére bukkant, a mely ellenállás nélkül Schleiz felé vonult vissza. Hof felé az út Soult és Ney előtt nyitva volt. Saalfeldnél azonban Lajos herczeg állott nagyobb erővel, a hol 10-én Lannes megverte és a Schwarza posványaiba űzte.

Október 9-én a franczia hadsereg közepe Schleiznél Tauenzien hadait verte vissza, elfoglalta a várost. Itt ütötte fel Napoleon aznap főhadiszállását és várt, míg hadseregének mind a két szárnya kibontakozik a szorosokból. Itt vette észre, hogy a poroszok összpontosulását czélzó mozdulatait zavarta meg.

13-án a porosz sereg Jenánál és Auerstädtnél a Saale mentén állt, egymástól és segélyforrásaitól elzárva.

Napoleon e napon délután Jenába ment, a hol Lannes már várta. Azonnal megint lóra ült, a térszínt szemügyre veendő. Arra a fensíkra, a melyen Hohenlohe táborozott, a Saale völgyéből csak keskeny sziklás vízmosások vezetnek, a melyeken a gyalogság felhatolhat, de a tűzérség nem. Éjjel kiszélesítette őket, míg lövészei felhatoltak s a porosz előőrsöket visszanyomták. Hajnalban akarta Tauenzien táborát megtámadni és visszaverve, hadseregének tért foglalni a felfejlődésre. Baloldalán Augereaunak meghagyta, hogy a Mühlthalba menjen és egyik hadosztályát a weimari útra küldje, a másikkal pedig jöjjön ő is fel a fensíkra.

Soultnak a Lobstädt és Dornburg felé nyiló mély utakon kellett Klosewitz felé feljönni. Ney és Murat azon

az úton haladtak, a melyen a gárda nyomúlt volt fel a középen. Éjjel Napoleon nem engedett őrtüzeket gyújtani s így az ellenséget tökéletes tévedésben tartotta. A poroszok ezt nem tették s a mit Napoleon nappal nem láthatott, t. i. hogy a braunschweigi herczeg a naumburgi magaslaton van, most meglátta. Erről nappal még hitte, hogy útban van Hohenlohe tábora felé és nem képzelte, hogy az ellenség deconcentrálódik. Hohenlohe nem tudta, mi készül ellene és abban a hitben ringatta magát, hogy Tauenzien elég erős őt esetleg Jena felől jövő támadás ellen megvédelmezni. Derékhada a Weimarba vezető út mentén arczczal az út felé táborozott. Tauenzien végre mégis segítséget kért, de Hohenlohe még akkor sem képzelte, hogy komoly veszedelem fenyegeti és ebben a hitében még az a parancs is megerősítette, a melyet a braunschweigi herczegtől kapott, hogy semmi esetre se bocsátkozzék harczba. Okt. 14-én reggel Lannes hadteste megmozdult. Suchet hadosztályának iránya Klosewitz, a Gazané pedig Kospoda volt. Sűrű köd borította a szemhatárt s a két ellenfél már igen közel jutott egymáshoz, a mikor a poroszok tüzelni kezdtek. A Claparede-dandár (Suchet hadosztályából) elfoglalta Klosewitzet, Gazan pedig Kospodát és Lützerodét is megszállta. Tauenzien hadai erre megfutamodtak és két órai harcz után el volt az a tér foglalva, a mely a francziák felfejlődésére szükséges volt.

Bal felől Augereau, jobb felől Soult és Ney érkeztek meg. Hohenlohe most már azt hitte, hogy a francziák főereje Weimar felől fog jönni s arczczal e felé állt fel, De mert nem ez történt, gyalogságát oda küldte, a honnan Tauenzien meghátrált tíz órakor reggel, tehát a Tauenzien katastrófája után a harcz ismét megkezdődött. Augereau

Isserstedtbe ért, a mikor Ney, a ki alig várta, hogy kardját összemérhesse az ellenséggel, 3000 élite emberrel a köd oltalma alatt Lannes és Augereau közé nyomult Vierzehnheiligen-nel szemben. A hol, még mielőtt a császár a harcz megkezdését elrendelte volna, vadászaival az ellenség ütegeit oldalról megtámadni ment. Innen a porosz vértesek rohama visszaverte, ezeket megint Ney huszárai kapták oldalba s hajtották el. E huszárok azonban 30 porosz lovas század rohama elől a gyalogság mögé hátrálni voltak kénytelenek. A gyalogság az ellenséges lovasság közeledésekor nem lőtt, várt, míg csak pár lépésre lesz hozzá, s akkor sütötte csak el a puskákat s így rettenetes veszteség érte a poroszokat. Napoleon a Landgrafenbergen nagyon csodálkozott, hogy Ney harczol, a kiről még nem gondolta, hogy megérkezett, oda lovagolt, s a mint látta, hogy Neyt veszedelem fenyegeti, rögtön intézkedett, hogy Lannes menjen segítségére. E tábornok elfoglalta Vierzehnheiligent. Augereau Isserstedt felől megérkezett a harcz színhelyére, a másik oldalon Soult ágyúzott a poroszok oldalára. Mikor Napoleon látta, hogy mind a két szárnya előnyomult, minden még hátul levő erejét a testőrséggel együtt előre vonta, ezzel visszaverte a poroszokat, a kik vad futásban kerestek menekülést. A csatatéren csak két szász dandár maradt, de csakhamar ezek is kénytelenek voltak visszavonulni. Augereau tűzérsége folytonosan tüzelve követte őket. Murat a lovassággal szintén nyomukban volt, d'Hautpoul vértesei is, s végre a két dandár megadta magát. A porosz sereg üldözésében a franczia lovasság rendkívül kitüntette magát és Weimar utczáiba követte a megfutamodottakat. A lovasság egy része megkerülte e várost s végleg elvágta a menekülők útját. 15,000 hadifogoly, 200 ágyú volt a győzelem díja.

Míg ez Jena körül történt, Davout a braunschweigi herczeget verte tönkre Auerstädtnél.

A jenai csata, a mint Napoleon nevezi (a poroszok auerstädtinek nevezik, mert a király ott volt) tulajdonképen két csatából állott, a jenai-ból és az auerstädti-ből, de azért egymástól független két csatának még sem lehet őket tekinteni, mert a stratégiai működések szerves összefüggésben voltak egymással.

Napoleon 1806-ban is megkerülte a porosz sereget és arra kényszerítette, hogy megfordított arczczal harczoljon, s a mikor teljesen szétverte, a legnagyobb erélylyel üldöztette minden részét s többszörös capitulatióra kényszerítette.

Ekkor történt meg az a hallatlan eset, hogy a nagy helyőrségű, sok ágyúval teljesen felszerelt Stettin vára Lasalle könnyű lovassága előtt capitulált. Magdeburg is Stettin példáját követte a nélkül, hogy komolyan ellenállott volna.

Az ilyen nagyszerűen concipiált s nagyszerűen végrehajtott megkerülésnek óriási a hatása, mert az ellenségnek nemcsak hadserege semmisül meg, de minden a mi mögötte van: a tűzérségi tartalékok, élelmi raktárak stb. a győző zsákmánya lesz. A porosz sereg megsemmisült és tulajdonképen a porosz királyság sem létezett többé. Ebből világosan látszik, hogy a legjobban szervezett és iskolázott sereg sem ér semmit, ha nincs jó vezére, és hogy a szerencse kereke forgandó. Rossbach Krefeld és Minden után Jena, Auerstädt és Eylau, ezek után pedig Sedan következett, s e győzelem sem záloga az örökös győzelmeknek.

A capitulatióknak a hadtörténelemben példátlan egész lánczolatát láttuk az imént; helyén lesz Napoleonnak a capitulatiókról való véleményét megismernünk.

„A következő kérdés tisztázása nagyon fontos:

„Fölhatalmazzák-e a törvények és a hadviselés alapelvei a hadvezért arra, hogy katonáinak a fegyver lerakását s az ellenségnek való átadását megparancsolja; fölhatalmazzák-e, hogy egész hadtesteket hadifoglyokká nyilvánítson.“

„E kérdés, a mennyiben várőrségre vonatkozik, tisztázva van; a várparancsnok helyzete más. Valamennyi nép törvénye fölhatalmazza a várparancsnokot, hogy fegyvereit lerakja, mikor élelmi czikkei elfogytak, mikor a vár védőművei le vannak rontva, a mikor több rohamnak ellenállott. Mert a vár hadigép, mely magában is egész s a melynek meghatározott szerepkör van szabva. Kevés számú csapat védi magát védő művek mögött, föntartja az ellenséget s megvédi a rábízott helyet nálánál sokkal számosabb embertömeg ellen. Mikor azonban e védőművek annyira tönkrementek, hogy a megszálló csapatnak védelmül nem szolgálhatnak többé, méltányos a parancsnokot arra fölhatalmazni, hogy azt tegye, a mit jónak lát. Ellenkező eljárás czéltalan lenne s ezen kívül azzal a hátránynyal is járna, hogy a város összes lakói, öregek, asszonyok s gyermekek elpusztulnának. A roham pillanatától kezdve a fejedelem és a védelemmel megbízott tábornok egyaránt tudja, hogy e vár, e védőcsapat csak ideig-óráig tarthatja magát s hogy ha e rövid idő lefolyása után a védő művek elpusztultak, a várőrség a fegyvereket le fogja rakni.“

„Valamennyi civilisált nép e kérdésben egyetért és ily esetben soha más fölött nem vitatkoztak, mint hogy mennyi ideig tartó védelem előzte meg a capitulatiót.“

„Vannak ugyan tábornokok, mint Villars, kik azt állítják, hogy a várparancsnoknak soha sem szabad magát

megadni. Végső esetben a várat a levegőbe kell röpítenie s a védősereggel magát az ellenségen keresztültörnie, sőt akkor is, mikor a levegőbe röpítés nem lehetséges, igyekeznie kell a csapatot, melynek élén áll, keresztültörés által megmenteni. A kik ezt tették, rendesen csapatuk egy harmadával a hadsereghez jutottak."

„Abból, hogy valamennyi népnek törvényei és szokásai az erősített helyek parancsnokait saját érdekükben fölhatalmazzák a capitulálásra és abból, hogy ezt a fölhatalmazást semmiféle más esetben meg nem adták, lehet kimagyarázni, hogy miért nem hatalmazta föl sem fejedelem, sem köztársaság, sem katonai szabály erre az olyan tábornokot, ki szabad téren harczol."

„Az uralkodó vagy a haza azt rendeli az alantas tiszteknek és katonáknak, hogy a tábornoknak s valamennyi előljáróknak mindenben, a mi a szolgálat javára vagy dicsőségére van, engedelmeskedjenek. A fegyvert azzal az esküvel erősített kötelezettséggel adják a katona kezébe, hogy azt haláláig védelmezze."

„A tábornoknak az van megparancsolva és kapott utasításai oda irányulnak, hogy csapatait a haza védelmére használja. Hogy legyen hát arra fölhatalmazása, hogy katonáinak a fegyverek lerakását parancsolja s őket ez által békóba verje."

„Alig van csata, melyben néhány voltigeur- vagy gránátos-század, sőt zászlóalj is házakban, templomokban, erdőkben pillanatra ne lenne bezárva. Az a parancsnok, ki ilyen körülmények között capitulálna, becsületét és uralkodóját árulná el."

„A seregparancsnok úgy áll seregéhez, mint a zászlóalj- vagy századparancsnok zászlóaljához vagy századához. Az olyan capitulatiók, melyek csata vagy hadjárat

alatt köttetnek, olyan szerződések, melyeknek czikkelyei a sereg minden egyes katonájára, meg a fejedelemre is hátrányosak és csakis a capitulálókra előnyösek. A gyávaságnak félreismerhetetlen bizonyítéka, ha valaki a veszedelemtől úgy szabadítja meg magát, hogy ezzel bajtársait még nagyobb veszedelembe sodorja."

„Az a katona, ki valamely tisztnek azt mondaná: „itt a fegyverem, engedd, hogy falumba térjek vissza", szökevény lenne, kit a törvény halállal sujt. Mit tesz azonban az a hadosztály-, zászlóalj- vagy más parancsnok, ki azt mondja: „Engedjétek, hogy haza menjek, vagy vigyetek magatokkal és én leteszem a fegyvert s átadom." — A hadifogolylyá lételnek csak egy becsületes módja van s ez az, mikor fegyveres kézzel fogják el az illetőt, akkor a mikor már nem használhatja fegyverét. Így fogták el I. Ferenczet, János királyt s több más nemzetbeli hőst. Az ilyen fegyverletétel semmi föltétellel nem jár, föltételt a becsületes ellenség ilyenkor nem követelhet."

„Az ember életét meghagyják, mert nem képes többé az ellenségét elvenni."

„Nagy veszedelemmel járna a parancsnokokat arra fölhatalmazni, hogy máshol mint várban capitulálhassanak. Ezzel a nép harczi szelleme és becsületérzése volna megrendítve. Ha a törvények minden capituláló parancsnokot, tisztet vagy katonát becstelenítő büntetéssel sujtanának, senkinek sem jutna eszébe e kibúvó ajtó. Üdvét mindenki csak vitézségében és kitartásában látná s mire nem teszi képessé az embert e két tulajdonság!"

„Ha azon 28 zászlóaljnak emberei, a kik Höchstedtnél fegyverüket letették, abban a meggyőződésben lettek volna, hogy nevüket és családjukat megbecstelenítésnek, magukat büntetésnek, megtizedeltetésnek teszik ki — a

végsőig harczoltak volna; s ha kitartásuk a nap sorsát meg nem változtatta volna is, de minden esetre fedezhették volna a balszárny visszavonulását stb."

„Mit tegyen azonban az a tábornok, kit az ellenség túlerővel körülvett? Erre jobb feleletet nem tudunk, mint az öreg Horatiusét: *különös esetben, különös elhatározásra van szükség.* Mentől szívósabb az ellenállásunk, annál valószínűbb, hogy áttörjük magunkat, vagy hogy támogatásunkra erő érkezik. Mennyi végrehajthatatlannak látszó tettet vittek elhatározott emberek véghez, kiknek más menekvés nem mutatkozott mint a halál. Mennél nagyobb ellenállást fejtünk ki, annál több ellenséget ölünk meg és annál kevesebb csapatja lesz ellenfelünknek a következő napon itt vagy ott, mikor egyik vagy másik csapattestünkkel szembe kerül."

„A felvetett kérdésre, úgy tetszik nekünk, nem lehet más válaszunk, mint a mit mondtunk, a nélkül, hogy a harczi szellemet ne tennénk tönkre s nagy veszedelmeket ne idéznénk föl."

„Azt a tábornokot, ki a főseregtől elszigetelve, túlerővel vétetett körül és kemény harczot állott ki, föl lehet arra hatalmazni, hogy hadtestét éjjel föloszlassa s minden egyes katonának a személyes menekülést megengedje, azzal a rendelettel, hogy egy távolabb vagy közelebb kijelölt ponton gyülekezzék. E kérdés kétségesnek látszhatik, azonban mindenesetre kétségtelen az, hogy az a tábornok, ki kétségbeesett helyzetében ezt az utat választja, embereinek háromnegyedét meg fogja menteni, s mi több, meg fog attól a szégyentől menekülni, hogy szerződés mellett, hazájának és a seregnek kárára, adja át fegyvereit és zászlóit csak azért, hogy magának előnyöket szerezzen."

„Maxennál egy különös eset történt, Wunsch tábornok hajnal felé utat nyitott magának. A capitulatio egyik föltétele az volt, hogy a táborba térjen vissza és ott rakja le a fegyvert. E tábornok elég együgyű volt annak a parancsnak engedelmeskedni, melyet az elfogott Fink tábornok adott neki. Tévedett a katonai engedelmesség jelentőségére nézve. Az a tábornok, ki az ellenség hatalmában van, nem osztogathat parancsokat; az, a ki neki engedelmeskedik — gonosztevő."

„Ez alkalommal nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy itt Wunsch egy erős lovas hadtesttel áttörhette magát, tehát az a gyalogságnak is sikerülhetett volna, mert oly hegyes vidéken, mint a maxeni, ezeknek könynyebb lett volna kiszabadulni, mint a lovasságnak."

„A rómaiak nem erősítették meg a Samnitákkal kötött capitulatiót. Visszautasították a hadifoglyok kiváltására tett ajánlatot. E népben megvolt a nagyságra irányuló ösztön, ezért volt joga az egész világot meghódítani."[1]

Az 1814. évi hadjárat alatt teljes fényében látjuk ismét Napoleon genie-jét csillogni. E hadjáratban, mint 1796-ban, ütközetek sorozatával helyettesítette a nagy döntő csatát, a mely végre is nem egyéb, mint szintén csak ütközetek sorozata, csakhogy az utóbbi esetben, az ütközetek időre és helyre nézve közelebb esnek egymáshoz s következéskép könnyebb dolga van a vezérnek, mint az időre és helyre nézve távolabb eső ütközetekben. E hadjáratban Napoleon, ujoncz sereggel, tizenegy nap alatt két addig győzedelmesen előnyomuló sereget vert meg, a melyek közül az egyik éppen háromszor volt az övénél erősebb. Gyenge volt arra, hogy úgy, mint hatalma

[1] Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoleon.

tetőpontján, nagy döntő csatában győzze le egyszerre ellenfeleit, tehát több kis csatával, melyeket hadainak gyors ide-oda tolásával, győzelemre való reménynyel vívhatott, akarta czélját elérni, s el is érte. A február 7—18. közötti események örökké emlékezetesek lesznek.

Fegyelem. A hadviselésre okvetetlen szükséges, hogy a sereg jól legyen fegyelmezve. Jól fegyelmezett a hadsereg csakis akkor lehet, ha mindenki tudja, hogy kinek és hogy mit parancsoljon, hogy kinek és mennyiben engedelmeskedjék, ha az, a kinek hivatása a parancsadás, csak olyat rendel el, a mi teljesíthető. Ha csupa idealis emberekből állana a sereg, semmi különös rendszabályra nem lenne e tekintetben szükség, különösen akkor nem, ha mindenki tudná, hogy miért harczol. A nomád népeknél általában igen jó a fegyelem, mert a népnek minden tagja ismeri a czélt, a melyért harczol és átérti a vezér intézkedéseinek szükséges voltát. A modern államok természetellenesen nagyok, szervezetük ennélfogva bonyolult; ennek következtében polgárai nem mondhatják magukról, hogy az állam tevékenységének czéljait ismerik s hogy azok oly közel állanak az ő fogalmaik köréhez, mint a régi községek polgáraiéhoz. Őseink, Bölcs Leo tanúsága szerint, igen jól voltak fegyelmezve; szerinte rettenetes szigorú fegyelmi rendszabályok következtében, mit kétségbe merek vonni, mert a történet másra tanít és pedig arra, hogy a fegyelem ott volt mindig leglazább, ott szöktek legtöbben, hol a legtöbbet és a legszigorúabban büntettek. A primitiv emberi társadalmakban, azokban a kis községekben, a melyek az ókorban az állam helyét foglalták el, minden egyes polgár ismerte az államügyeket, minden egyes polgárnak érdeke a községével össze volt forrva, nem kellett hát különös fegyelmi

rendszabályokat alkalmazni, hogy a katonák — kik a polgárok magok voltak — a közösen választott vezérnek, fejedelemnek engedelmeskedjenek. Később, mikor a katonák zsoldért harczoltak, rendesen valamely fejedelemnek reájuk nézve közömbös érdekeért, mesterséges eszközökkel kellett a szükséges fegyelmet megteremteni. E mesterséges eszközök: a büntetés és jutalmazás.

Elv szerint jutalomban a katona akkor részesül, ha többet, büntetésben ha kevesebbet tesz, mint a mennyit kötelességszerűen tenni tartozik. Az utóbbi kötelességszegés számba vétetik. Hadiczikkelyeket kellett szerkeszteni, a melyeknek úgyszólván mindenike halállal való fenyegetést tartalmaz ma is, de ezzel sem érték be — megeskettették a katonát arra, hogy a zsoldfizetőnek s közegeinek is föltétlenül engedelmeskedni fog. Ma a viszonyok ismét mások és pedig sem az ókoriakhoz, sem középkorbeliek, sem a jelen század 60-as éveiig valókhoz nem hasonlók. Alkotmányos államban az általános hadkötelezettség korában nem lehet a fejedelemnek — ha őszintén alkotmányos érzületű — más érdeke, mint népeinek, s a katonák nem lehetnek többé a szó rossz értelmében való zsoldosok, hanem saját érdekük óvására fölfegyverzett polgárok, a kik gyarlóságaiktól az egyenruha alatt sem szabadulnak meg, minek következtében a fegyelmi rendszabályokat nem lehet mellőzni, de az esküt, — melyre a zsoldosnál szükség volt — igen, mert az legalább is fölösleges. Valamint a többi polgárnál nem szükséges ez arra, hogy a törvények tiszteletben tartására honpolgári kötelességeinek teljesítésére kötelezve legyen s a törvény teljes szigorát lehessen vele éreztetni, úgy a katonával szemben is lehet a hadiczikkelyek legkeményebb büntetését is alkalmazni, ha nem esküdött is fel. Ez az eskü különben is erkölcstelen,

mert kényszerítve teszik le. Ott, a hol a hadkötelezettség általános s a helyettesítés nincs megengedve a polgárnak akkor, a mikor véradójának teljesítésére fölavatják, nem áll szabadságában az eskü letevését megtagadni. Sőt ha nem mondja is el a felolvasó után annak szavait, mégis kötelezőnek tekintik reá nézve. Nézetem szerint tökéletesen elegendő lenne a szigorú hadiczikkelyeket, a melyek nem törvények s a melyeket a törvényhozásnak csak egyik factora alkotott, a másik hozzájárulása nélkül, annak rendje és módja szerint törvényerőre emelni, mert ha azok országos törvényerejűek, alkalmazásuknak semmi sem állja útját s nemtudásukkal senki sem mentheti magát.

Ma, mikor a hadsereg nem egyéb, mint a hadrakelt nép, s nép a leszerelt hadsereg, nem szabad a hazáját fegyverrel szolgáló s a kötelességét az iránt máskép teljesítő polgár között bármi tekintetben is különbséget tenni.

A jutalmazás előléptetés, pénz- vagy jószágadományozás, díszfegyver vagy érdemjellel való kitüntetés lehet. Az előléptetés nem mindig üdvös hatású, mert megeshetik, hogy ez által olyan valaki jut magasabb állásba, ki a vele járó kötelességnek a legjobb akarat mellett sem képes eleget tenni, továbbá, mert ez a közös érdeknek gyakran kétszeresen árt, a mennyiben két állás lehet esetleg arra hivatlanokkal betöltve; az előléptetett előbbi helye — melyet ő kitüntetésre méltóan töltött be — s az, melyet elfoglalt ugyan, de a melynek megfelelni nem tud. A pénz- és különösen a jószág-adományozás a legújabb időben már nem igen szokásos, díszfegyvereket csak némely államban szoktak adni, legelterjedtebb a rendjellel, érdemjellel való kitüntetés. Ennek csodálatosképpen

még ma is nagy a varázsa, pedig ez a legtöbb esetben nem egyéb, mint a megvesztegetésnek és lekenyerezésnek legolcsóbb neme.

A büntetés rendeltetése elrettentően hatni. E miatt a katonai büntetéseknek a büntetendő cselekmény elkövetése után mentül előbb kell bekövetkeznie, és pedig úgy, hogy azt lehetően sokan lássák.

Vannak szabadságkorlátozó, erkölcsi, testi és halálbüntetések. A leghathatósabbak a halál, a testi és az erkölcsi büntetések. A szabadságkorlátozó büntetések, különösen háborúban, nem czélszerűek, mert általuk a magukat jól viselő katonák szenvednek leginkább, a kiknek megbüntetett társaik dolgát is el kell végezniök. A testi büntetések nemei a verés és békózás. Az előbbit már a legtöbb czivilizált állam hadseregeiből kiküszöbölték, mert nemcsak a becsületérzést fojtotta el, de mert hatása a várttal rendesen ellenkező volt. Azokban a hadseregekben szöktek legtöbben, a hol legtöbbet botoztak. Alig néhány éve annak, hogy a fegyelmet botbüntetés nélkül föntartani lehetetlennek gondolták. E sorok írója sok olyan öreg tisztet ismert, ki elkeseredve látta a botbüntetés eltörlését és rossz végét jósolta ez újításnak, a mely szerinte az életet és embereket nem ismerő, nem katona agyában születhetett, csak azért, hogy az igaz katonai erényeket eltemesse. Egy Meiners nevű német professor 1783-ban megjelent könyvében azt állította, hogy a porosz katonák azért jobbak, mint a francziák, mert botozzák őket, a francziákat pedig nem, ki a hétéves háború tanulmányozásából azt a meggyőződést merítette, hogy a bot előnyösebb, mint a „point d'honneur". Nem tudom, élt-e Meiners uram még pár évtizedig s látta-e, hogy a (szerinte) rosszabb franczia katonák,

kiket nem botoztak, hányszor verték meg azokat a (szerinte) jobb, botozott porosz katonákat. A botozás a németnyelvű hadseregekben volt legtovább szokásos. A botot a czélszerű katonai nevelés vagy még inkább az ezt megelőző polgári nevelés pótolja ma már mindenütt, és pótolta például Francziaországban már akkor, mikor a német befolyás alatt álló seregben azt nélkülözni még nem tartották lehetségesnek. Az egyedül czélszerű testi büntetés bizonyos élvezeti czikkeknek, például a dohánynak elvonása, mely a nélkül, hogy a becsületérzésre káros volna és a test épségét, veszélyeztetné, érzékenyen hat.

Zsold. Az állandó hadseregek korában bizonyos emberek a katonáskodást élethivatásuknak tekintették, ezért a megélhetésre elegendő fizetést kivántak és mivel e fizetés nem igen volt elegendő arra nézve, hogy agg napjaira valamit belőle félretehessen, a zsoldfizetőnek vagy az államnak kellett arról is gondoskodni. Így keletkezett a nyugdíj. Ma az általános hadkötelezettség korában is kell a fegyverrel szolgáló polgárokat fizetni, mert nagyobb részük nem űzheti rendes mesterségét s jövedelmétől elesik, a miért kárpótolni kell. Azonkívül vannak ma is hivatásszerű katonák; a kik a keretet alkotják, kiknek rendeltetése az ujonczokat s a tiszti meg altiszti keret fogyatékának pótlására hivatottakat kiképezni, ezeket nem csak fizetni kell, de illik arról is gondoskodni, hogy ha a szolgálatra képtelenekké váltak legyen miből élniök. A katonák fizetését zsoldnak nevezik, s e szó a latin „solidusból“ képződött. E néven nevezték ugyanis azt az arany pénzt, melyet Alexander Severus veretett a Kr. utáni III. században. A tisztek fizetését nem nevezik zsoldnak, hanem illetéknek, francziául „gage“-nak.

A szolgálatra képtelen katonák fizetését pedig nyugdíjnak (pension).

A harminczéves háború után a zsold fokozatosan kisebb lett s az élelmi szerek ára pedig fölment; ennek következése volt, hogy az élelmezést, legalább a kenyérrel való ellátást az államok vállalták magukra, de ebből a katonának nem sok haszna volt, mert zsoldjából ezért csak annyit fogtak le, mint a mennyiért magánúton is megszerezhette volna. A levonás után a XVIII. században körülbelül 5—6 kr. maradt a katonának, a miből ennie (a kenyeret kivéve) és apróbb szükségleteit fedeznie kellett.

Azok, a kik nem kaszárnyában, hanem magánosoknál voltak elszállásolva, könnyebb volt a soruk. 5—6 frt havi zsoldjuk egyharmadát a gazdának adták s ez enni adott nekik. A zsold két részből állott, az egyik részt a katona készpénzben kapta, a másikat vagy az állam, vagy a csapatparancsnok azért, hogy fegyverrel és ruházattal ellássa. Nemcsak a legénység, hanem a tisztek fizetése is csökkent ebben az időben. A tisztikar leginkább elszegényedett nemesekből állott, kik nagylábon éltek és nem volt miből, mert egyenruházatuk sokba került, fizetésük pedig csekély. Szálláspénzen kívül a hadnagy átlagos havi fizetése 15—16 forint volt, a miből, ha rendesen ruházkodott, alig élhetett meg. A századparancsnok állása már jövedelmezőbb volt, ennek mint a század gazdasága kezelőjének, nagy jövedelmi forrásai voltak. Hogy a tábornokok és ezredesek jövedelmét nagyobbítsák, ezeket is századparancsnokokká nevezték ki. A jól jövedelmezett magasabb rangú parancsnokok minden módon támogatták a szegény alantas tiszteket, asztaluknál ebédeltették, sőt gyakran pótdíjat is adtak nekik, mi által igen jó viszony fejlődött ki a tisztikarban.

Első tekintetre minden hadseregben aránytalanul nagy a közember és a tisztek fizetése közötti különbség, de ez csak látszólagos, mert meg kell gondolni, hogy a közember készpénzfizetésen kívül teljes ellátást, ruhát, fegyvert, esetleg lovat stb. is kap, míg a tisztnek fizetéséből kell magát minden szükségessel ellátni. Ha ezt tekintetbe véve hasonlítjuk össze a legénység fizetését a tisztekével, azt fogjuk látni, hogy a kettő közötti különbség ma sokkal kisebb, mint a XVIII. században volt.

Katonai nevelés. Minden állam gondoskodik arról, hogy hadseregének valamennyi tagja megtanulja azt, a mit állásánál fogva tudnia kell. A csapattisztek nagyobb részét s a vezérkari szolgálatra kiszemelteket mind katonaiskolákban képezik ki. A legénységi állományhoz tartozók tanítása nagyobbrészt gyakorlati ugyan, de azért vannak altiszti és legénységi iskolák is a csapatoknál, hol a szükséges elméleti tudást elsajátíthatják.

Általánosan elismert tény, hogy a szolgálati idő valamennyi államban annyira hosszúra van szabva, hogy azt az államok megsínylik, mert sok kéz van a béke munkájától hosszú időre elvonva. Ez azért van így, mert még most is sok olyan dolgot tanítanak a katonának, a mire háborúban nincs szüksége. Ezen annyival inkább lehet csodálkozni, hogy kiváló katonák ezt már régen belátták s hangoztatták. *Montecuccoli* pl. azt mondta: „a hadgyakorlatoknál mindazt mellőzni kell, a mi fölösleges, azért, hogy a katona azt, a mire valóban szüksége van, annál jobban megtanulhassa“. Mind a mellett, hogy ennek igazságát a mostani katonák is belátják, mégis sok időt fecsérelnek el haszontalan dolgok betanítására. Az, a ki katonák kiképezésével gyakorlatilag foglalkozott, tudni fogja, hogy mennyi drága idő vész el a fővetés, az olyan járás és fordula-

tok betanításával, mely a katonát nevetségessé teszi és sem háborúban, sem békében nem szükséges. A laikus, ki a kettős őrök, dróton rángatott bábokhoz hasonló mozdulatait megmosolyogja — nem hiszi, mennyi idejébe és fáradságába került ez az oktatónak és a katonának egyaránt. *Puységur* tábornagy azt mondja, hogy nagyobb része annak, a mit a katona megtanulni kénytelen, sem a harczban, sem annak előkészítése alkalmával nem alkalmazható. Ma is áll az, hogy több időt fordítanak a díszmenetek s játékszerű mozdulatok begyakorlására, mint a tábori szolgálat elsajátítására, és ennek sok rossz oldala van. A tiszteket és legénységet ok nélkül fárasztja, elkedvetleníti, félénkké teszi, s az önállóságot, melyre a háborúban oly nagy szükség van, nemcsak, hogy nem fejleszti, de megsemmisíti. Ez az oka, hogy a szolgálati időt késnek leszállítani, holott az nagyon is lehető lenne még a lovasságnál és a tűzérségnél is. Az 1848—49-iki szabadságharcz világos példa erre. A magyarok tűzérsége — a mint azt az osztrák írók is elismerik — jobban lőtt, mint a csupa vén katonából álló osztrákoké, pedig nagyrészt csupa fiatal deákból állott, kiket pár hét alatt képeztek ki, persze csak arra, a mire a háborúban van szükség.

HATODIK FEJEZET.

A magyarok hadügye.[1]

Hadszervezet, hadviselési mód, várak, várvívás, zsold, nyugdíj, rokkantak ellátása, igazságügy, sebesültek ápolása, egyenruházat, ezredek keletkezése, fegyverek.

Eleink kitűnő hadszervezetének köszönhetjük a honalapítás sikerét. Sajnos, hogy az István király udvarát benépesítő s a legmagasabb egyházi és világi hivatalokat elfoglaló sok külföldi jövevény, azon ürügy alatt, hogy az a kereszténység érdekében szükséges, mindent elpusztított, a mi a magyaroknak régi, ősi szokásaira, életmódjára, állapotára emlékeztetett, mert ez az oka, hogy csakis nagyrészt idegen írók feljegyzéseiből s abból az analogiából alkothatunk magunknak fogalmat a honfoglalók szervezetéről, a mely Vámbéry szerint a török-tatár népek hadviselési módja és hadszervezete körül tapasztalható.

A magyarok hadi szervezete az általános hadkötele-

[1] A magyarok hadügyével az előző fejezetekben azért nem foglalkoztam, hogy egymással összefüggésben mutathassam be az egyes korszakokat.

zettségen alapult. Minden fegyverfogható férfi lóháton kelt hadra. Az összes hadaknak tagozása patriarchalis módon, törzsek és nemzetségek szerint történt; ennélfogva valószínűleg a törzsek számának megfelelő számú hadtest egyesült hadsereggé, melynek feje a választott fővezér volt. A törzsek hadtestei pedig annyi alosztályt foglaltak magukban, a hány nemzetségből a törzs állott. A törzseket és nemzetségeket erős kapocs kötötte egymáshoz; folytonos vándorlás és harcz között csak az összetartás védhette meg a veszedelmektől s ez az összetartás forrasztotta őket nemzetté össze.

Attól a percztől kezdve, a melyben a törzsek egy és ugyanazon okból együtt elhagyták azt a vidéket, hol utoljára, relative, állandóan tartózkodtak, be kellett látniok az egységes vezérlet szükséges voltát. Ennélfogva nem igen hihető, hogy Álmos volt első vezére azoknak a rokontörzseknek, a melyeket a közös baj nemzetté, magyarrá forrasztott. A választott fővezér nem volt politikai fejedelem, hanem a közös hadnak parancsnoka, az, a mit ma generalissimusnak neveznek, és nem ő képviselte a főhatalmat kifelé, hanem maga a község. Tudjuk, hogy Árpádot életfogytiglan választották meg fővezérnek s az etelközi vérszerződés első pontja már azt határozza, hogy a vezér Árpád véréből választassék. Szabó Károly azt véli, hogy a törzshadak vezérei is apjuktól örökölték hivatalukat s az apáról fiúra szállt.

A hadtestek tehát annyi alosztályba tagolódtak, a hány nemzetségből állott, de a nemzetségek állította csapat nem lehetett az utolsó, a legkisebb egység. Az is valószínű, hogy a kisebb egységek családok szerint alakultak s hogy az egész tagolás a tizedes rendszeren alapult. Ezt

látszik legalább bizonyítani a száznagy és tiznagy elnevezés, meg az a körülmény, hogy a török-tatár népek is tizedes rendszert alkalmaztak. Dsengiz khán serege tíz-tízezerből álló hadosztályokra volt osztva; minden ezred tíz századból és minden század tíz tizedből állott. A tizedes rendszeren való tagolás összeegyeztethető a vérségen alapulóval, mert 10, 100, 1000-ből álló osztályokat alakítottak, annyit a mennyi a nemzetségek létszámából kitelt. Az a nagy különbség, a mely történetiróinknál a honfoglaló magyarok hadi-létszáma adataira vonatkozólag tapasztalható, abban leli magyarázatát, hogy a nem egyenlően népes nemzetségek több vagy kevesebb osztályt mozgósítottak és hogy a krónikások egyike-másika ezt a körülményt tekintetbe nem vette. Alig szenved kétséget, hogy az osztályok létszáma körülbelül egyenlő volt. Szándékosan mondom, hogy körülbelül, mert teljes egyenlőség más nemzeteknél, pl. a rómaiaknál sem volt. Sőt a legmodernebb hadseregekben is gyakran találunk az egységek létszáma között különbséget. Természetes, hogy valamennyi tagnak volt feje s hogy e parancsnoknak neve is volt, de a kevés és e tekintetben is szűkszavú kútfőinkből[1] csakis a generalissimus vagyis a fővezér nevét, a hadnagyét, százádosét és tizedesét ismerjük általánosan s még azt is tudjuk, hogy őrnagynak neveztek egy tisztséget, tehát a tagok, egységek számára csak három, illetőleg négy tisztségét, holott többféle egységnek kellett lenni. Én azt hiszem, hogy a hadnagy olyanféle elnevezés volt, mint ma a generalis s valamint ma annyiféle generalis van, a hányféle magasabb egység, úgy eleinknél is annyiféle hadnagy volt a hányféle had, vagyis magasabb egység. Ma van hadosztálytábornok, dandártábornok stb. s eleinknek

voltak törzshadnagyaik, nemzetséghadnagyaik stb.[1] Az őrnagy — valószínűleg a biztosító csapatok fölötti — állás megjelölésére szolgált talán már a honfoglalás idejében, mert a Nyelvtörténeti Szótár szerint 1357-ben ismeretes szó volt az „Eornagságh“ és mint személynév két XIII. századbeli oklevélben is előfordul.[2] Ezenkívül a Schlägli Magyar Szójegyzékben is találunk több ilyen képzésű szót, mint négynagy, hétnagy, tíznagy, száznagy, egynagy.

A krónikások nagyobb része később élt s nem volt minden irányban egyaránt tájékozott. Az idegen (latin) nyelv, a melyen írtak, szintén hozzájárult ahhoz, hogy az elnevezéseket összecseréljék, a mi ma az encyclopaedikus műveltség korában is gyakran megtörténik, különösen azokkal az írókkal, a kik katonai dolgokról írnak.

Mint egykor Hellásban az athéni vérségen alapuló hadtagozás territorialissá változott, úgy a letelepedés után a magyaroknál is az történt, különösen azért, mert nem törzsenként, hanem nemzetségenként, sőt családonként egymástól távol foglaltak maguknak földet. Ennek, különösen eleinte, az átmeneti időszakban, fegyelemlazító hatása volt, s ennek tulajdoníthatók részben a magyaroknak németországi vereségei. Két elemnek hatása észlelhető a magyar hadügy átalakulásában, a jövevény németeké, olaszoké stb. s az eleinkkel rokon s hozzájuk hasonlóan harczoló keletieké. Az előbbieket, a nyugati szokásokat válogatás nélkül átvevő, idegen befolyás alatt

[1] A törzs, nemzetség stb. jelzőt a hadnagy szó előtt azonban tudtommal nem használták.

[2] Hazai oklevéltár 167. l. 1298, 168. l. 1299. „Dominicus filius *Eornog* . . .“ Erre az adatra Nagy Gyula akad. levelező tag úr volt szíves figyelmeztetni.

álló István pártolta. Befolyásuk következtében a hűbérrendszer is meghonosult némileg, de az általános hadkötelezettség nem szünt meg. A királyhoz közel állók, azok, a kik ősi szokásaikhoz ragaszkodni féltek, átvették a nyugatiak nehéz fegyverzetével együtt a küszködő koséhoz hasonló, pusztán a nyers erőre támaszkodó harczmodorukat is. Ebben nyilvánult tehát hatásuk a hadviselésre, a mit jónak éppen nem lehet mondani; a keletieké pedig abban, hogy a régi jó harczmodor és fegyverkezés — a melyet a maga helyén meg fogunk ismerni — nem veszett ki egészen s fenmaradt a XVIII. századig minden elébe gördített akadály mellett is. A régi hadviselési módhoz a magyarok hűségesen ragaszkodtak s azt alkalmazták mindig, a mikor önállóan működhettek. Ennek köszönhetik sikereiket mindazokban a hadjáratokban, a melyeket függetlenségük, államiságuk fentartásáért s idegen eredetű királyaik magánérdekeiért önfeláldozó hősiességgel vívtak Európa számos hadszínterein.

A hadkiegészítés István után két rendszer szerint történt: az általános hadkötelezettség és némileg a hűbérrendszer szerint. Ennek következtében a magyar haderő két alkotó részből — a királyi hadból és a nemesek hadából állott, mert az általános hadkötelezettséget nem nemesekre nem terjesztették ki. A királyi hadakat a király, királyné, az országnagyok és más gazdag nemesek zászlóaljai (banderium) tették s ezekhez járult még a várak, városok, a szepesi németek s az erdélyi szászok állította katonák. Ebben az időben rendszeresítették — legalább részben — a zsoldot. Már István is fogadott szükség esetén zsoldosokat. A nemesek hada az ország nemességéből s a nemesi kiváltságokat élvező telepítvényesekből állott. A parasztok, mint zsoldosok részint a királyi s országnagyi ban-

deriumokban, részint a nemesség zsoldjában harczoltak. Ha valamelyik kitüntette magát, földet és nemességet nyert. A király hadának mindenüvé el kellett mennie, a hová a király akarta, de a nemességé csak az ország határain belül volt köteles harczolni. A várkatonaság hűbérese volt annak a várnak, melynek földjét a saját hasznára művelte annak fejében, hogy katonáskodni tartozott. Ezeknek egy részét várjobbágyoknak nevezi Kézai[1] s azt mondja, hogy ezek „pedig szegény nemesek, kik a királyhoz folyamodtak s a kiknek a király a vár földjeiből adott, hogy a vár birtokait s a várat háború idején őrizzék". Ezeken kívül voltak a vár népei (castrenses), a kiket, a katonáskodó várjobbágyoktól megkülönböztetve, civileseknek is hívtak. Míg amazok inkább katonai szolgálatot teljesítettek, ezek az alsóbb rendű szolgálat végzésére, mint a földművelésre, az eleség beszállítására, börtönőri szolgálatra, gyepűk készítésére, árkok ásására stb. voltak rendeltetve.[2] Láttuk, hogy a várjobbágyok elszegényedett nemesek voltak; a várnépekről pedig azt mondja Kézai, hogy azoknak a foglyoknak ivadékai, kiket a király megváltott volt az uraktól.

A várkatonaság élén a hadnagy állott (major exercitus, dux, princeps). A várnagy (castellanus), a századosok (centurio), a tizedesek (decurio), hirnökök a gazdasági teendőket is végezték.

A királyság megalakulása után az udvart részben nyugati, részben bizanczi minta szerint szervezték: a király személye körül udvari méltóságok keletkeztek. Ezeknek

[1] Kézai függelék II. fejezet 4. §.
[2] Bartal. Comment: L. I. 276. lap.

azonban katonai jellegük volt. A fejedelem személyét őrizni kellett, mert külön érdeke kezdett lenni; így keletkeztek a testőrségek, a melyek gyakran idegen zsoldosokból alkottattak, mert azokban, a kiknek érdekeivel a királyé ellenkezett, nem bíztak. Kálmán király testőrei lengyelek és oroszok voltak, élükön a *janitorum regalium magister* állott. II. Istvánnak oly nagyszámú testőrsége volt, hogy szirmiumi hadjáratát úgyszólván egyedül velük viselte.

A királyi hadak szervezetének kiváló részei voltak a régebben is fönnállt vármegyék.

A vármegyék abban az időben, mikor a hadak territorialissá szerveztettek, hadkiegészítő kerületeknek is tekintendők. E kerületek parancsnoka, vagy egy már meglevő vagy egy újonnan épült várban székelt. Így volt ez már akkor is, mikor a vándorló nép mozgó tábora állandóan letelepedett. Az a körülmény, hogy a vármegyebeosztás hasonlít a nyugatiak territorialis beosztásához, némely írót arra a föltevésre indította, hogy a vármegyéket Szent István nyugati és pedig főképpen német mintára szervezte s hogy első királyunk uralkodása, illetőleg a kereszténység fölvétele előtt a magyarok minden néven nevezendő rend és szervezet nélkül éltek. Ez pedig nem áll, egyszerűen nem is állhat, mert nem képzelhető, hogy egy teljesen szervezett nép, mint a magyarok, letelepedésük után vadabb, primitivebb állapotba jutott volna, mint a letelepedés előtt volt. A honfoglalás utáni szervezkedésüknek alapját a törzsszerkezet tette s ez módosult a körülményekhez képest.

A katonai terület — vármegye — parancsnoka vezérelte hadba az ezen a területen lakó hadkötelezeseket s ez intézett vagy intéztetett el közegeivel valamennyi, tehát polgári természetű ügyet is. Mikor a király a törzs-

fők hatalmát megtörte s a hatalmat többé-kevésbbé kezébe kerítette, érdekében volt oly hadak fölött is rendelkezni, a melyekre minden körülmény között számíthatott, s ezt azzal érte el, hogy idegeneknek és nem nemeseknek vagy elszegényedett nemes magyaroknak földet adományozott. Így keletkezett a hűbéres nemeseknek egy bizonyos neme, a mely azonban lényegesen különbözött a nyugateurópai hűbéres nemességtől, mert a feudalismus abban az értelemben, mint azt rendesen veszik, Magyarországon soha sem alakult meg. Egy kiváló ismerője hazai jogviszonyainknak azt mondja, hogy a feudalismusnak nem az az eskű adja egyedül a jelleget, a melylyel az illető a kapott beneficiumért bizonyos kötelezettségeket vállal, hanem azok a mondhatni fejedelmi jogok is, melyek gyakorlására a fejedelem följogosítja, s a melyek a központi hatalom gyöngülését s az államban kis államok keletkezését vonják maguk után. Magyarországon a királyi, a központi, hatalom még a gyenge királyok alatt sem forgácsolódott szét s azoknak az olygarcháknak sem sikerült az állam egységét megbontani, a kik a nyugatiak példájára oly szivesen tekintették volna magukat souveraineknek. Ez mutatja a valódi feudalismus és azon rendszer közötti különbséget, a melyet nálunk tévesen feudalismusnak neveznek. Egy nemesnek sem volt nálunk a törvényben gyökerező több joga, mint a másiknak s a nemesség keretén belül, lehet mondani demokratia volt. A leggazdagabb nemes éppen annyival tartozott a hatalomnak, mint a legszegényebb. Az a hatalom, melyet a törvények ellenére, egyik vagy másik egyéni tulajdonaival vagy vagyonával kitünő nemes magához ragadott, nem vált családjában örökössé. És később a mikor idegen királyaink alatt bizonyos családok örökössé vált külső czímekkel

kiemelkedtek a nemesség sorából, több jogot mint ezek nem kaptak, hacsak azt nem vesszük, hogy még később az országgyűlésnek két részre való osztása után a felső táblán személyesen jelenhettek meg.

A haderőnek külön szervezeti tagja volt még a királyi hadaknak nevezett várkatonaság. A király hadait a várispán vezette, a nép hadát pedig nem tudni, hogy ki.[1] Eleinte a vármegyéknek katonai jellegük volt, utóbb azonban a megtelepedés és államalapitás után, a mikor a polgári ügyek éppen olyan jelentőségre emelkedtek, mint a katonaiak, a vármegyék a végrehajtó hatalom organumaivá lettek s fontos szerepük volt alkotmányunk fejlődésében. Tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy csak fokozatosan lettek azzá a municipialis jogokkal fölruházott intézményekké, a melyek alkotmányunk védőbástyáinak tekintettek mindig s a melyekről Dessewffy Aurél azt mondja, hogy: *„míg megyei szerkezetünk megmarad, érjen bennünket akármi csapás: alkotmányunkat mindig ismét visszaszerezhetjük.“*

Tehát azoknak sincs teljesen igazuk, a kik Anonymus némely szavaiból azt következtetik, hogy a vezérek korában is voltak olyan vármegyék, mint a későbbiek, de azoknak sem, kik azt állítják, hogy a vármegyéket nyugati mintára Szent István szervezte. Isten a világot semmiből teremtette, de halandó csak a meglevőből tud valamit szervezni, (ez az utóbbi állítás még bizonyosabb mint az első) tehát az Árpád utáni fejedelmek és Szent István is csak a meglevő alapon, a letelepedett törzsek és nemzetségek szervezetéből fejlesztette a vármegyei

[1] Pauler Gy.: „Megye? Várispánság?“ Századok, 1882.

rendszert, de korántsem olyanná, mint a milyenné a későbbi időben vált.

A honfoglalók mind lóháton harczoltak, ennélfogva fegyvernemekről ebben az időben nem lehet szó és később is a lóháton küzdők száma volt mindig a túlnyomó. A nyugati befolyás következtében első királyaink idejében már voltak nehéz fegyverzetűek is. Kálmán király decretumainak II. könyve 40. fejezetében rendeli, hogy: „comites si proprios in villis suis liberos habuerint de quibus equos accipere, et centum pensas possint colligere; loricatum unum Regi, de sumptu illo procurent; Si vero quadraginta pensas; militem absque lorica educant: At si minus; suis hoc propriis usibus reservent.“

1167-ben Dénes tizenötezernyi lovasságának egy része nehéz fegyverzetű és vértezett volt.

A gyalogságról csak annyit tudunk, hogy a XI. században a szegényebb székelyek gyalog keltek hadba. A városok német lakói is gyalogosokat állítottak, például az erdélyi szászok ötszázat, a szepesiek ötvenet. Úgy látszik kétféle gyalogság volt: nehéz és könnyű fegyverzetű. Szatmár városa 1264-ben hat pánczélos gyalog vitéz állítására köteleztetett.

A tűzérséget abban az időben a hadigépek pótolták. Hogy pedig hadigépeket már a honfoglaláskor használtak, bizonyítja Guardus Katonánál, ki azt mondja, hogy Augsburg 955-iki ostromához a magyarok különféle szerszámokat *(diversa instrumenta)* vittek magukkal. Aba Sámuel 1044-ben, mikor III. Henrik elül a Rába mögé vonult, a folyó védelmére tormentákat állíttatott, Salamon Nándor-Fejérvár (Belgrád) ostrománál 1073. olyan cső-alakú gépeket *(Bouches à feu)* használt, a melyekből tüzet lehetett vetni. Susane „Histoire de l'artillerie“ és dr. Meyer

„Handbuch der Geschichte der Feuerwaffentechnik“ cz. könyvében alig közöl 10—12 olyan adatot, melyek a tűzifegyvereknek a XIV. század előtti használatát bizonyítanák s ezek közül a legkorábbi az, a mely szerint 941-ben a görögök Igor czár flottája ellen használtak tűzifegyvert s mindjárt utána következik az, mely azt mutatja, hogy a magyarok már a XI. században, a kor színvonalát meghaladó hadigépeket használtak. Ha pedig 1073-ban olyan tökéletes gépeik voltak, mint a milyenekkel nyugati Európában egy nép sem bírt, nem lehetetlen, hogy száz évvel előbb is voltak olyan gépeik, a milyeneket a görögök és rómaiak révén Ázsia és Európa többi népei is régen ismertek már.

Abból a körülményből, hogy Bölcs Leó a 60. §-ban a következőket mondja: „Ha ellenségeik erősségekbe menekülnek, szorgosan kiokoskodva ügyekeznek őket a lovak és emberek szükségleteiben szorultságba hozni s folytonos megszállásban vannak, hogy ezek szűke miatt ellenségeiket kézrekeríthessék, vagy kényök szerint való egyességre bírják“, nem lehet azt következtetni, hogy a magyarok — általában — nem ostromoltak és hogy ostromló-gépeik ne lettek volna. Hiszen a várvívás ma dívó módja mellett is megteszik a hadviselők azt, a mit Leó szerint a magyarok tettek s a tulajdonképpeni ostromot csak a végső esetre hagyják.

A vezér és nemzet közötti szerződésszerű viszony volt, mondja Bíborban született Konstantinus s hozzá teszi, hogy „a magyarok vezéreiknek nem alattvalóik.“ Ennek nagy jelentősége van. El lehet képzelni, hogy ez mennyire ellenkezett az akkori rómaiak észjárásával. Ez volt alapja annak az óriási fegyelemnek, a mely nélkül a magyarok sikert nem arathattak volna.

A kegyetlen büntetéseket, a melyekkel a nem engedelmeskedőket állítólag fenyitették, nem az elégedetlen vagy szeszélyes gazda bosszujának, hanem a szerződésszegés következményének tekintették s magukat alájuk vetették, mint olyannak, a mit a vezér nem önként szab ki, hanem a nemzettel egyetértve. Ily viszonyok között a vezért és a hadsereget, a mely a hadrakelt népnek tekintendő, egy eszme vezeti, az érdek és czél közös, s az érdekközösség pedig hatalmas tényező.

Mivé lett volna a nemzet e nemes értelemben vett szabadság között fejlődve, ha István király a nyugati civilisatio átvételénél critice jár el, ha a király és nép között a későbbi időre is fenmarad a szabadságot és fegyelmet egyaránt biztositó szerződésszerű viszony. Mennyi catastrophát kerül vala ki e nemzet, melyet a fejedelmek — Róma és Byzancz mintájára — alattvalójukká igyekeztek tenni. István vagy azok, kik helyette gondolkoztak és cselekedtek, nem gondolták meg, hogy a szolga gazdájához csak addig hűséges, míg gazdag és hogy a királyok nem mindig azok, különösen a középkorban, tudjuk. Ha a későbbi királyok, különösen II. Lajos idejében a vezérek korabeli szerződésszerű viszony van nép és fejedelem között, ha fegyelem tartja össze a hadrakelt nemzetet, ha mindenki tudja, hogy saját érdekeért harczol, mennyire másként történik minden.

A magyarok hadviselési módját egy szemtanúnak, a honfoglalók kortársának, a 886—911 között uralkodott Bölcs Leó császárnak taktikájából ismerjük meg legjobban. E fejedelemnek jó alkalma volt őket tanulmányozni, mert szövetségesei voltak még a honfoglalás előtt s a bolgárok ellen együtt harczoltak. Bízvást hihetünk neki, mert nem történetet írt, hanem utasítást hadinépei és

vezérei számára. Ebben azért ismerteti a többek között eleink hadszervezetét és hadviselési módját, hogy esetleg velük háborúba elegyedve, tudják magukat mihez tartani. Azt mondja, hogy „csupán a bulgárok és turkok (magyarok) ügyelnek minden más szittya népekénél erősebb hadszerkezetre, rendezett csatákat viselve s egy fejedelemnek hódolva“.[1]

„Népes és szabad ez a nemzet s minden kényelem és élvezet fölött arra törekvő, hogy ellenségei iránt magát vitézül viselje.“[2] Nagyon óvatosak és tervöket titokban tartók.[3] A mi, hogy igaz, látni fogjuk honunk elfoglalása előzményeinek s strategiai tervük kieszelésének s végrehajtásának leirásából. „A kedvező alkalmakat kilesik s ellenségeiket nem annyira kézzel és erővel, mint csellel, meglepetéssel és a szükségletek elzárásával igyekeznek legyőzni.“[4]

„Nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követik őket, részint hogy élelmet s italukra tejet szolgáltassanak, részint hogy annál többeknek látszassanak.“[5] Ezt egyéb ázsiai nomád népekre vonatkozva is lehet mondani; a tatárok például szalmával kitömött bábokat ültettek a lovas nélküli lovakra, hogy többnek látszassanak.

„Sánczokba nem szállanak, mint a rómaiak, hanem a csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve, lovaikat nyáron és télen folytonosan legeltetve. S háború idején a szükséges lovakat magukhoz véve s béklyóba téve turk sátraik közelében őrzik a had rendezéseig, melyet éjjel szoktak megkezdeni.“[6] „Őrseiket távolban, de egymáshoz közel állitják, hogy könnyen

[1] XVIII. fej. 43. §. [2] 45. §. [3] 47. §. [4] 48. §. [5] 52. §. [6] 53. §.

meg ne lepethessenek."[1] Nagyon természetes, hogy a csupa lovasságból álló magyarok sánczokba nem szálltak, mert ezek gyors mozgékonyságukat, akadályozta volna és természetükké vált hadviselésüket nem érvényesítették volna. Ezért fejlődött ki náluk tökéletes rendszerré az őrsökkel való biztosítás és pedig olyanná, a mely jobban biztosította őket, mint a legtökéletesebb sáncz és szabad mozgásuknak sem állta semmi útját.

„Csatába nem rendezkednek, mint a rómaiak három részben, hanem különböző csapatokban ezredenként állnak össze s a csapatok egymástól oly kis távolra állanak, hogy az egész hadrend egynek látszik."[2] Ez vezetett félre sok írót, ez hitette el sokakkal, hogy az olyan nép, a mely a rómaiak e korbeli elkorcsosodott chablonszerű hadfölállítását nem követi, nem érthet a hadviseléshez, és hogy sikereit csak vad föllépésének s a véletlennek köszönheti.

„Van e hadrenden kívül fölösleges erejük is, a melyet titokban kiküldenek az ellenük gondatlanul táborozók ellen, vagy nyomott hadaik segélyére is tartanak."[3]

Ez a tartalékba s a kikülönítésre szánt csapat nagyon jellemző a magyarok hadviselésére. Ez önállóan saját initiativájából ott, akkor és úgy léphetett föl, mint azt a körülmények kivánták. E csapatnak mindig külön vezére volt. Ebből érthető meg, hogy miért említenek a régibb magyar hadjáratok leírása közben egy-egy hadseregnél mindig két vezért.

„A fölösleges lovakat egymáshoz kötve gyakran a hadrend mögé állítják annak védelmére. Hadrendjök tagjainak mélységét, azaz a sorok számát határozatlanul

[1] 54. §. [2] 55. §. [3] 56. §.

intézik; minthogy jobban ügyelnek a hadsor tömöttségére, mint mélységére, s az arczot sürün állítják.[1]"

Itt is látszik, hogy eleink, nem kötötték magukat a betűhöz és hogy annyi sorba állították föl harczosaikat, a hányba azt a körülmények kivánták, de különös tekintettel voltak arra, hogy a harczvonal mindenütt egyenlő tömött legyen, egyrészt azért, hogy az ellenség áttörését megakadályozzák, másrészt, hogy az egész vonalon egyenlő sűrűen hulljanak a nyilak, de azért is, hogy az ellenség számosabbnak higyje őket, mint a milyenek valóban. A legtöbb történetíró erőnek erejével a nyugatiak mintájára s a későbbi kor csatarendjeinek kaptájára óhajtotta a magyarok csatarendét kieszelni, persze hogy mindenik tévedett, és pedig egyszerűen azért, mert nekik nem volt chablonos csatarendjük. Ebben bizony megelőzték eleink a nyugatiakat. A történetírók nagyobb része nem lévén a katonai dolgokban járatos, nem tudja, hogy az az úgynevezett „lege artis" alkotott csatarend, a melyhez különösen a XVII. és XVIII. században ragaszkodtak, s a melyet minden áron föl akarnak a honfoglalók hadviselésében fedezni, azoknál föl nem lelhető. Hiszen az éppen azt tette volna lehetetlenné, a mi eleink hadviselését előnyösen különböztette meg a nyugatiakétól; a mozgékonyságot s az alparancsnokok önálló működését. Nem szabad elfelednünk, hogy meddő dolog olyas valamit keresni a józan gyakorlati észjárású keleti népeknél, a mi a katonai czopf szüleménye. Korponaynak, Jerneynek stb. combinatiói egytől-egyig azon a tévedésen alapulnak, hogy czopfos szemüvegen nézték a dolgokat. Normalis fölállításuk nem volt, úgy álltak föl, a mint azt a körülmények

[1] 57. §.

parancsolták. Még azt lehet kutatni, hogy bizonyos concrét esetben, mint rendezkedtek el, de normalis, chablonszerű fölállítási alakzatot csak az kereshet náluk, ki a katonai dolgokkal nincs tisztában.

„Leginkább szeretik a távolból csatázást, az ellenség cselbe ejtését és bekerítését, a színlelt hátrálásokat és visszafordulásokat, meg a szétszórt csatározást.“ [1]

„Ha elleneiket megszalasztják, mire sem ügyelve kíméletlenül nyomulnak utánuk, nem gondolva másra, mint az üldözésre s nem érik be, mint a rómaiak s más nemzetek a kellő üldözéssel, hanem mindaddig nyomulnak, míg az ellenséget teljesen szét nem verik, erre nézve minden módot fölhasználva.“ [2] Bölcs Leo e reflexiója is arra mutat, hogy az európaiak hadviselése nagyot hanyatlott volt ebben az időben s hogy a magyarok ismerték a most általánosan elfogadott elvet, hogy teljes győzelmet csak úgy lehet aratni, ha a megvert ellenséget gyülekezni, sorakozni nem hagyjuk. És tudták, hogy miként kell a sikert kizsákmányolni. Erre az európaiak akkor nem voltak képesek, mert hadaikban nem volt fegyelem, s ha győztek, katonáik nem gondoltak az üldözésre, a siker kizsákmányolására, hanem a halottak és sebesültek kifosztására és olyan foglyok szerzésére, a kiknél nagy váltságdíjra volt kilátásuk. Nem kell tehát csodálnunk, hogy indignálódtak, mint később a XVIII. század utolsó tizedének hadvezérei a nagy Bonaparte hadviselésén.

„Ütközet alkalmával tömegekbe rendezett gyalogság legjobban megrontja őket, ők ellenkezőleg lovasok lévén s lovaikról le nem szállhatván; mert gyalog megállani

[1] 58. §. [2] 59. §.

nem bírnának, mint kik lóhátán növekedtek föl."[1] Ebből világosan kitünik, hogy eleink ebben az időben még gyalog nem harczoltak. Felesleges mondani, hogy „gyalog megállani nem birnának" a harczban kell érteni.

„Ellenökre van a sík puszta vidék, a tömötten rendezett s őket szakadatlanul üldöző lovasság."[2]

Ez meg arra mutat, hogy a térszín előnyeit fölhasználni tudták és szerették és hogy hadviselésük a térszín alakjához idomult, tehát nem a nyers erővel, de szellemi képességükkel verték meg elleneiket, a kiknek mesterkélt alakzata csak bizonyos térszínnek felelt meg, olyannak, a mely tehetetlen, mozogni nem képes tömegeiknek mentől kevesebb akadályt vetett.

„Ha valaki csatába akar velök ereszkedni: mindenek fölött arra ügyeljen, hogy gondosan és kis távolra szakadatlanul állított őrsei legyenek, aztán balszerencse esetére előre gondoskodjék, hogy ha ellenök harczolva meg kellene futamodnia, szerencsétlenség esetére legyen valami erősített helye s oda néhány napi eleséget vigyen."[3]

„Két oldalt számosabbakat helyezz s a legjavát. Ezek mögött elegendő az úgynevezett védő vagy segédlovasok. A száguldozókat vagy elősatárokat három vagy négy nyíllövésnél továbbra ne bocsásd az üldözésben a védektől s ne engedd utánok száguldozni, s mindenképp azon igyekezzél, hogy lehetőleg sík és nyilt téren rendezd a hadsort, hol sem sürű erdők, sem emelkedettségek, sem mélyedések nincsenek, a turkoktól terveztetni szokott cselek tekintetéből."[4]

„Ha a csata jól üt ki, nem kell mohón utánok nyomulni, sem gondatlanul üldözni; mert ezek első csatában meg-

[1] 63. §. [2] 64. §. [3] 68. §. [4] 71. §.

győzetve, más népek módjára nem hagynak föl a harczczal, hanem míg csak erősen le nem veretnek, sokképen igyekeznek elleneiket megejteni.“[1]

A mondottakból s egyéb kútforrásainkból láthatjuk, hogy a magyarok sürű nyilazással készítették elő a betörést, melynél aztán a dsidát, fokost, csákányt s kardot használtak; így kell értelmezni Leó következő szavait: „karddal, vérttel, ijjal és lándsával fegyverkeznek; a honnan csatákban többen közülök kettős fegyvert viselnek, vállaikon lándsát hordanak, kezökben íjat tartanak s mind a kettőt, a mint a szükség kivánja, használják, üzetve azonban a nyilat jobban szeretik.“[2]

A honfoglalás végrehajtását figyelmesen tanulmányozva, az az aprólékos gond ötlik szemünkbe, a melyet eleink az előnyomulási vonalak s a hadszínhelyül szolgálandó vidék megismerésére fordítottak. Továbbá azt is látjuk, hogy eleink azt az elvet, melyet a tökéletesebbnél tökéletesebb térképek korában ma, mint szem előtt nem tévesztendőt hirdetnek, ezer évvel ezelőtt teljes mértékben alkalmazták, t. i., hogy messzemenő járőröket kell kiküldeni és pedig nem alárendelt szűklátkörű emberek vezetése alatt, hanem olyan tisztek alatt, kik látni tudnak s a látottak jelentőségét fölfogni képesek.

Tarczalnak is ez volt a föladata, a kit Árpád a Tisza és Sajó-köz kikémlelésére küldött. Ezt a föladatot a rómaiak kémekkel végeztették s hogy a fizetett kémek nem oly megbízhatók, mint az elérendő czélt ismerő katonaszemélyek, azt mindenki be fogja látni. Anonymus azt mondja, hogy Árpád anyai nagybátyjának, Huleknek fiait, Zuardut és Kadusát, nemkülönben Hubát, a feje-

[1] 74. §. [2] 49. §.

delmi személyek egyikét rendelé azon hadak vezérévé, melyeket a Nyitránál gyülekező seregek ellen küldött, kik aztán járóőröket küldtek a viszonyok kikémlelésére. Anonymusnak szűk szavaiból is ki lehet venni, hogy mi módon teljesítették e szolgálatot s hogy ma is meg lehetnénk elégedve, ha minden járóőr-vezető tudná azt úgy tenni, mint ők. Észrevétlenül haladtak a völgyekben s egyes jó kilátást nyújtó magas pontokra gyorsan föllovagoltak, hogy meglássák és jól emlékezetükbe véssék annak a vidéknek képét, melyet megismerni akarnak.

A mai divat azt követeli, hogy Anonymusnak még ekkor se higyjünk, ha feljegyzéseinek igaz voltát más körülmények is igazolják. E divatnak én nem hódolok, pedig tudom, hogy háládatos dolog lenne. Ma azt tartják, hogy Béla király jegyzője teljesen megbízhatatlan s hogy az egész honfoglalást tudákosan tákolta össze. De elfelejtik, hogy abban az időben, mikor az írás mestersége még nem volt általánosan elterjedve, a hagyomány olyan tényező, a melyet számba kell venni. Hitelesebb gyakran, mint bizonyos kortársak és szemtanúk feljegyzései. E sorok írója egy pár év előtt lefolyt hadjárat utolsó felvonásai alatt a főhadiszálláson tartózkodott, látta a különféle hírlapok híradóit ki s bejárni. Sok dolog szemök előtt történt, sokat szemtanúk közvetlen elbeszélése után írtak le. E leírásokat olvastam, s pár év mulva a Sumadia erdeiben hallottam a guszlár dalaiban a tapasztaltakat elénekelni. Mondhatom, az a történetíró, a ki hegedősök csacska énekeiből fog meríteni, jobban jár mint az, a ki azokat kritika nélkül elveti s a hírlaptudósítók szavainak hisz vakon. Pedig e híradók művelt emberek egytől egyig, azok a szemtanúk — gyakran korhely zarándokok — pedig,

a kik a kortársaknak jó szóért és egy-két-kilencz pohár borért regéltek, nem mindig voltak azok, de még azok a kortárs-szerzetesek sem ott a távol nyugaton, a hol hír szerint az alaposság terem.

Látjuk, hogy a térszínt, a melyen működniök kellett, igyekeztek előbb kiismerni, hogy hátukat és a működési vonalakat szakszerűen biztositották, tudjuk, hogy a behatolás előtt távoli harczot vívtak s nyilaik záporával az ellenséget zavarba igyekeztek hozni s hogy sikerült harcz után fáradhatatlan üldözéssel megakadályozták annak gyülekezését, tehát nem vaktában támadtak, de helyesen megtudták az ellenség állását és ezt a pontot ítélni, mely ellen a támadást kell intézniök. Taktikájuk jobb és fejlettebb volt, mint európai kortársaiké.

Tudjuk, hogy a stratégiai alapelvek ma is azok, mint régen voltak, s ez azért van így, mert az időnek ma is az az értéke, a mi volt régen (s a győzőnek hangulata ma is emelkedettebb mint a legyőzötté) s az, hogy a számításba veendő tényezők egy része, t. i. azok az adatok, a melyek az ellenségre vonatkoznak, nagyobbára ismeretlenek a másik fél előtt, ezeket titokban tartani az egyiknek, minden áron megtudni pedig a másiknak: czélja ma, czélja volt régen s lesz a jövendőben is. Nagy Sándor és Hannibal idejében, úgy mint ma is és mindig míg háborúzni fognak, az anyagi erők mellett a szellemiek is mérkőznek egymással; e miatt szükséges mindenkoron, hogy a csapatok s más a harczhoz megkivántató eszközök kedvező viszonyok között jussanak a harcztérre, hogy az erők ott a czélnak megfelelő módon használtassanak föl s hogy a harcz eredménye a lehető legjobban kizsákmányoltassék. A hadviselésre befolyást gyakorló tényezők elemei minden időben erkölcsi, geographiai,

physikai, mathematikai és statistikai természetűek voltak és az erkölcsieket, melyeket soha sem lehetett számokban kifejezni, épp úgy tekintetbe kellett venni Caesarnak, mint a mostani hadvezéreknek. A geographiai elemeknek, melyekhez a stratégiai alap, a működési vonalak, a hegyek, folyók stb. tartoznak, épp oly fontos szerep jutott az ó-kor hadjárataiban, mint a maiakban. Az erőkkel való gazdálkodás, azoknak együtt-tartása, a meglepő föllépés, a működési tárgy helyes megválasztása, a sereg biztosítása, élelmezése stb. volt a hadvezér gondjának főtárgya régen és az ma is. Ez örökké igaz alapelveket tapasz talás útján s a történelem tanulmányozásából ismerték meg az emberek, ismeretük tehát civilizált állapotra vall. A honfoglalásra irányuló stratégiai működések azt mutatják, hogy annak intézői ismerték ezeket s Árpád a történelem legnagyobb hadvezérei mellett méltó helyet foglal el. A magyarok nem indultak vaktában Attila országába, megismerték annak viszonyait, mikor Arnulf császárt segítették a morva fejedelem ellen. Úgy látszik tudták, hogy nem a Duna-Tisza mentén lakó népek ellenállásától kell félniök, hanem a két római birodalomtól, mert ezeknek nem lesz kellemetes, hogy szomszédságukba oly harczias nép telepedik le, mint a magyarok. Ezért nem tartottak egyenesen a kárpáti legalkalmasabb átjáróhoz, hanem nyugati irányban mentek mindaddig, míg ahhoz a ponthoz nem értek, a mely legközelebb van a vereczkei szoroshoz — Vladimir városához, s ezzel egy ideig bizonytalanságban tartották az őket figyelemmel kisérő római birodalmat.

Vladimir városától Halics alá mentek, hol vonatukat, a melyet családjaik, nyájaik stb. tettek igen nagygyá — biztosítsák és a Kárpátokon való áthatolás lehetővé

tétele végett a galicziai fejedelemmel kötöttek szerződést, ki nekik 2000 íjászt és 3000 fegyvertelen embert adott.

A vereczkei szoroson jött át a magyarok zöme. Ez nem zárja ki azt, hogy a Vaskapun is jött egy részük, de hogy ez az utóbbi rész lett volt a derék had, a mint a hogy azt többen hiszik, semmi sem bizonyítja. Az útirány jól volt megválasztva, mert itt csak egy hegylánczon kellett átkelni, e szoroson átjutva, mindjárt olyan térszínre jutottak, a mely a lovasság működésének, és a terjedelmes nyájak legeltetésének kedvező. A 75 kilométer hosszú vereczkei szoroson átkelve, Munkács táján működési alapot rendeztek be, s hogy jobb szárnyuk ne legyen veszélyeztetve, Ungvárt elfoglalták, ezzel és a hátukat fenyegető borsova-völgyi vár bevételével befejezték stratégiai fölvonulásukat. E működésük is a stratégiai alapelvek ismeretét bizonyítja. És az is, hogy közbe-közbe új alapot rendeztek be és hogy az országban való ide-oda való mozgásukat mennyire biztosították.

A honfoglalás története bizonyítja, hogy a stratégiai alapelvekkel a magyarok számoltak, minden mozdulatuk ezekre volt alapítva. Taktikájuk fejlettségének köszönhették azt a világra szóló győzelmüket a Morva völgyében, melyről eddig oly keveset emlékeznek meg, különösen a német — nagyrészt ellenséges indulatú — krónikások, a kik rendesen csak mellesleg említik a magyarok működését ebben a Habsburgokra oly nevezetes csatában, melyben a győzelmet, a mint látni fogjuk, egyedül a magyar hadak vívták ki.

Eleink hadszervezetét erős fegyelem jellemezte s e fegyelmet nem azok a Bölcs Leó említette kegyetlen és nehéz büntetések eredményezték, melyekkel a főnökök a vétkeseket illették, hanem a hazátlanul bolygó nép

minden egyes tagjának az a meggyőződése, hogy csak a fegyelem tarthatja össze a hazát pótoló tábort s csak a fegyelem óvhatja meg őket a minden oldalról leselkedő veszedelemtől. A fegyelem föntartása könnyű volt, mert mindenki fölött az gyakorolta azt, a kinek a patriarchalis eszméknek hódoló, annak törvényei szerint élő magyarok szivesen engedelmeskedtek, mert az családjuk, nemzetségük s törzsük feje volt.

A honfoglalás után a vérségen alapuló szervezetnek megkellett változni, mert a letelepedés nem nemzetségek szerint történt, sőt családok szerint sem. Egy család tagjai egymástól távol foglaltak maguknak földet. Ez a körülmény a fegyelmet lazította, de nem egyedül, mert hozzá járult még az is, hogy a földbirtokossá vált ember megszünt a tábort hazájának tekinteni, ez pedig jó volt az államalkotásra nézve, de rossz a fegyelem fentartására s az eddigi életmód folytatására.

Az a sereg, a mely 934-ben Németországba tört, már annyit hagyott el régi jó tulajdonaiból, a mennyit a német belőle fölvett, s ebben láthatjuk okát a merseburgi vereségnek, mert semmi sem kivánja annyira a vas fegyelmet, mint a nyitott rendben való harczolás, a színlelt megfutamodás után való hirtelen gyülekezés. Az, a mit ma tűzfegyelemnek neveznek, épp oly szükséges volt a nyíllal való harczok korában, mint ma. A fegyelem volt a magyar taktika főfeltétele s ez lazult meg, érvényesülhetett-e hát amaz?

A vérségen alapuló hadszervezet territoriálissá változott s ez az államalakulásra nagyon üdvös volt, viszonylag kevés idő is telt abba, hogy a táborban egy nemzetté — magyarrá — forrott törzseknek állama s hazája lett. A fővezér, ki eddig nem volt államfő, hanem az, a mit ma generalissimusnak neveznénk, ki nem volt kifelé a

nemzetnek képviselője, azon igyekezett, hogy hatáskörét megváltoztassa és az állam fejévé legyen, ez pedig csak úgy történhetett meg, ha a község hatalmát megtöri, a törzs és nemzetségfőket alattvalókká változtatja. A mikor ez sikerült, a szövetséges államból egységes állam lett.

A mai Magyarországra termékenységénél fogva vágyódott nemcsak a németnyelvű római birodalom valamennyi, hanem a legtöbb szomszéd szláv ország fejedelme is. S a hittérítés örve alatt az országba tódult számtalan német és szláv szerzetes leginkább csak a fiatal magyar állam iga alá való hajtásának útját egyengette. A fejedelmek idegen származású feleségei, gyóntatóik oktatása szerint, járva el, nemcsak a keresztény hitben erősítették férjeiket, hanem azt a meggyőződést is nevelték bennük, hogy mindent, a mi hagyományos, mindent, a mi a régi szokásokra emlékeztet, el kell hagyni, el kell pusztítani, mert az a kegyelmes jó Isten előtt gyűlöletes. És, sajnos, ez meg is történt. Első keresztény fejedelmünk s első királyunk, minden érdeme mellett, készséges végrehajtója volt a német érdeket szolgáló feleségnek s a jövevényeknek, nemkülönben a pápa érdekében működő papoknak, a kiknek meg az volt a tendentiájuk, hogy Magyarország királya is a pápát ismerje hűbérurának, mert az egész föld Krisztusé, ő pedig annak helytartója. A német királyok saját uralmuk alatt akarták a római birodalmat hamvaiból föléleszteni s hitték, mint egykor a rómaiak, hogy az egész világ az övék, a pápák is ezt akarták, csakhogy a maguk uralma alatt s azt óhajtották, hogy a magyar király is vazallusa legyen a Krisztus helytartójának. Az egyik németté, a másik latinná akart tenni, de mind a kettő önállóságunk ellen tört. Nem tartozik munkám keretébe ezzel itt bővebben foglalkozni, arra nincs is szükség,

mert ezt mindenki ismeri, a ki a magyarok történetével foglalkozik; csak eredményeit kell összefoglalnom és azt, hogy mennyiben volt ez káros és mennyiben hasznos hadügyünk fejlődésére.

A király pártfogása alatt élő idegen jövevények szokásait, fegyverzetét, tehát hadviselési módját utánozni a király Isten előtt, az udvarhoz közel álló magyarok pedig a király előtt kedves dolognak tartották s hűtelenek lettek azon hadviselési módhoz, melynek új hazájuk elfoglalását köszönték. Csak az a szerencse, hogy ezt a káros nyugati befolyást ellensúlyozta a régi hagyományokhoz hű conservativ elem, a melyet teljesen megtörni a legborzasztóbb kegyetlenség sem volt képes. Éles ellentétben volt egymással e más-más elveket követő párt, az egyik válogatás nélkül vett volna át mindent, a mi nyugatról jött, a másik meg idegenkedett tőle s válogatás nélkül meg akart tartani minden régit. Az elsőbben említett áramlatot a királyok pártolták s ez a XIII. században nagyrészt érvényesült is. Ennek adták meg az árát, a mikor a tatárok honunkba betörtek. Ez azonban visszahatást szült, a melynek következése meg az volt, hogy a régi fegyverkezés és hadviseléshez tértek vissza. A jutalom nem maradt el.

A muhi csata és a morvavölgyi rövid hadjárat nekünk ad igazat, kik azt mondjuk, hogy nem mindent kell elfogadni, a mi külföldi, és nem mindent kell elhagyni, a mi honi szokás. Az idegen befolyás iránti el nem zárkózás csak akkor mozdítja elő a fejlődést és tökéletesedést, a mikor megfontolt kritikával választjuk ki a követendő jót a kerülendő rossz közül.

Mikor IV. Béla király hírét vette a tatárok közeledésének, a magyar állam haderejében a fegyelem meg

volt lazulva, a közérdek iránti érzék hiányzott, a magyaroknak egy része fényűzővé, elpuhulttá lett s a két, egymással ellenkező áramlatnak hódolók közötti torzsalkodás lehetetlenné tette azt az egyetértést, a mely ilyen alkalmakkor szükséges. Ehez járult még, hogy a nyugati befolyás alatt állók vérig sértették a magyarrá lenni akaró kún népet, és királyukat meggyilkolták. A tatárok közeledésének hírére a király bejárta az ország határait s a bejáratokat eltorlaszoltatta s hazatérve mozgósította hadait.

Kálmán herczeg, a főpapok, közöttük Mátyás esztergomi és Ugrin kalocsai érsek is a király körül voltak és a hadak gyülekezése után a főbbekkel és a királylyal tanácsot ültek. Úgy látszik azonban, hogy nem tudtak a tervben véglegesen megállapodni, az időt meddő tanácskozással elvesztegették, a tatárok pedig több-kevesebb bajjal áttörtek a rosszul őrzött gyepükön és torlaszokon, s Batu és Kajdán vezéreik alatt óriási hadukkal benn voltak az országban. Jól szervezett seregükben még utászok is voltak. 40,000 fejszés járt előttük és vágta az erdőt, hányta szét a torlaszokat és a mint látni fogjuk, könnyen szállítható hadigépeik is voltak, a melyeket mezei harczban is használtak.

A magyar tábort, a mely a Sajó jobb partján volt, a tatárokétól e folyó választotta el s míg azok erdőségtől fedetten szálltak meg és szárnyaikkal a Hernádra és Tiszára támaszkodtak, addig a magyarok hada nyílt, belátást engedő térszínen táborozott, s a nyugati divatnak hódolva, szekerekkel vette körül magát. A jövevényektől befolyásolt király mozgást nem engedő zsúfoltságban telepedett le, mi több, a sátrakat egymáshoz köttette. Ezzel szárnya volt szegve a magyar hadak mozgási képességének,

pedig mindenki tudja, hogy a lovasságnak főkép ez az eleme. Eltértek régi szokásuktól és a sánczoknál jobban bénító egymáshoz lánczolt szekerek és sátrak közé vonultak. A bűnhődés el nem maradt. Batu ezt látva, győzelméről biztos volt, a mit következő szavai bizonyítanak: „Bajtársak! jó kedvvel kell lennünk, mert jóllehet annak a népnek száma nagy, de minthogy meggondolatlan tanács kormányozza őket, nem menekülhetnek meg kezeink közül, mert láttam, hogy nyáj módjára valami szűk akolba vannak rekesztve." A tatár vezér szándéka volt a Sajó hídján átkelni, a melyet a magyarok se le nem rontottak, se nem őriztek — és IV. Béla táborát megtámadni. Tervét egy ruthén szökevény elárulta, minek következtében Kálmán herczeg és Ugrin csapataikkal lóra kaptak s a hídhoz siettek, hová éjfélkor meg is érkeztek. De ekkor a tatárok közül már többen átkeltek volt, az igaz, hogy vesztükre, mert egy részük a magyarok kardja alatt esett el, más részük pedig a folyóba fúlt. Kálmán és Ugrin ezután a hídfőhöz őröket állítván, visszamentek a táborba. Hogy ez a híd hol volt, biztosan megállapítani nem lehet, de valószínű, hogy Ónod és Hidvég közt lehetett. A magyarok már azt hitték, hogy győzelmük teljes, hogy a megrémült tatároktól mit sem kell tartaniok s fegyverüket lerakva, bízvást elaludtak. De csalatkoztak, a tatárok újra a hídhoz nyomultak, itt hét gépet állítottak föl, ezekből a magyar őrsökre köveket hajigáltak, a kik a tábori lövőgépekből reájuk zúdított lövedékzápornak ellenállani nem tudtak és meghátráltak. Ezután, április 11-én,[1] a tatár sereg a

[1] A Bibliothèque Nationale (Páris) kézirattárában levő „Praefatio Agobardi lugdunensis archiepiscopi super antiphonarum" czímű kézirat. Századok, 1877. V. füzet.

hídon s a Sajó gázlóin átkelt, a magyar tábor körül a helyet ellepte sokaságával. Ezt az álomba dőlt magyarok csak akkor vettek észre, mikor a hídtól visszaszaladt őrök föllármázták őket, de akkor is a helyett, hogy gyorsan fegyverkezve lóra kaptak volna, lassan keltek s piperezték magukat. Csak Kálmán herczeg, Ugrin érsek és a templarius rend mestere, a kik az éjet fegyverben s harczra készen töltötték, rohantak ki a lármára a táborból, a többiek azt hitték, hogy harczra sem fog kerülni a sor és hogy az említett három fáradhatatlan vitéz föllépése elég lesz vala a tatárok visszanyomására. De nem így történt, a tatárok túlszámával szemben e vitéz kis csapatok nem állhatták meg a sarat s visszavonultak. A méltán indignálódott Ugrin nyiltan korholta a királyt gondatlanságáért s a nemeseket elpuhultságukért. Beszéde azonban nem sokat használt s csak kevesen csatlakoztak a megint kitörést vezető három vezérhez, a kik nagy vitézül harczoltak, de sajnos, hiába. Ugrin érsek s Kálmán herczeg keményen megsebesültek, a templariusok mestere pedig olasz katonáival elesett.

Reggeli hat órakor a magyar tábor be volt kerítve s a nyilak minden oldalról hulltak a zsúfolt tábor sátorköteleitől mozogni nem tudó megrémült magyarokra, a kik ellenállás nélkül hagyták magukat leölni. A király és Béla herczeg a zászlókat ott hagyták és futásnak eredtek. Erre az egész tábor utánozta őket, de a táborból kivezető utak kijárásai az összekötözött kötelek s a sátrak sürűsége miatt el voltak torlaszolva, s ezen fölbukva egymást nyomták agyon a tolakodásban. A tatárok üldözése közben sokan hulltak el, így Ugrin és Mátyás érsekek, Gergely püspök stb. Kálmán herczeg

sebei következtében meghalt Tótországban. A király pedig Fridrik osztrák herczeghez menekült, hol a remélt baráti fogadtatás helyett fogságba került, eben gubát cserélt, mert, mint egy *német* író mondja, „a Babenbergi nem bánt vele kiméletesebben, mint a mongolok bántak volna“.[1]

A muhi csata lefolyásából tisztán láthatjuk, hogy milyen volt a magyar hadügy akkori állapota, hogy milyen gondatlanok és elpuhultak voltak az ország intézői s hogy milyen gyenge volt a király. Látjuk az egységes vezetés hiányát, az ősi erények iránti hűtlenséget s a bűnhődést, a melyet e vétkek maguk után vontak.

A régi magyarok sánczok helyett őrsökkel biztosították magukat, melyeket egymáshoz közel állították föl, hogy könnyen meg ne lepethessenek. Ezt a magyarok 1241-ben nem tették meg, még a Sajón átvezető legkényelmesebb átjárót sem szállták meg addig, míg véletlenül egy szökevény árulásából — a mire előre nem számíthattak — meg nem tudták, hogy azon keresztül jöve fogják éjjel őket a tatárok megtámadni.

Mind együtt táboroztak s nem volt a „hadrenden kívül fölösleges erejük“, mint Bölcs Leó szerint a honfoglalóknak, a melyet titokban kiküldenek az ellenök gondatlanul táborozók ellen, s ez az oka, hogy a velük szemben táborozó tatároknak sem számerejét, sem szándékát nem ismerték meg.

Nem voltak többé olyanok, kik „a bajt és fáradságot nemesen tűrik, hideget, meleget kiállanak s a szükségletekben való fogyatkozást föl sem veszik“, de el voltak puhulva s a tatárok rajtaütésekor sem gyülekeztek gyorsan, „mint ily végveszedelemben kellett volna

[1] Köhler. Kriegswesen III.

hogy az ellenségre kiüssenek, hanem ágyokból lassan kelve, inkább azon valának, hogy szokásuk szerint fésülködjenek, karpereczeiket csatolgassák, arczukat mosogassák, arról pedig, hogy megütközzenek, alig gondolkoznak vala".

Megfeledkeztek arról, hogy a lovasságnak nem szabad szűk mozgást nem engedő helyen összeszorulni. A megütközés lehetőségére nem gondolva, elmulasztották megtenni azokat az inézkedéseket, a melyek a győzelmet biztosították volna, de visszavonulásuk biztosításáról is megfeledkeztek azon alapelvekről is, a melyek a hadviselést teszik; elfeledkeztek arról, hogy az ütközet kimenetele vagy győzelem, vagy vereség s ingyen győzni nem lehet, kell érte valamit tenni és hogy vereség esetén visszavonuló vonalról kell gondoskodni s azt biztosítani.

Úgy látszik, hogy a büntetés kellő időben esett meg, mert volt foganatja, a király és nemzet megemberelték magukat, a közömbösséget, tétlenséget érdeklődés és tevékenység váltotta föl s alig néhány évtized után a magyar királyt és nemzetet oly erősnek tudták a külföldön, hogy a szegény, mindenkitől elhagyott Rudolf, a ki tudta, hogy hatalmas ellenfelével, Ottokárral meg kell küzdenie, ha helyén akar maradni, IV. László királytól s a magyar nemzet nagyjaitól kért hadakat segítségül. A királyhoz intézett egyik levelében arra kérte őt, hogy mentől előbb jöjjön segítségére annyi harczossal, a mennyivel csak lehet. A klosterneuburgi annalisok szerint pedig határozottan harminczezer harczost kért.

E hadjárat minden tekintetben érdekes s már csak azért is érdemes vele tüzetesebben foglalkozni, mert megtanulhatjuk belőle azt a, mit bizonyos irók oly szivesen ignorálnak, hogy t. i. az úgynevezett „Römisches Reich

deutscher Zunge" javára magyar hadak vitték a derék Habsburg Rudolf ügyét győzelemre.

A régibb német írók nagyobb része csak per tangentem érintette mindig azt, hogy a magyarok is részt vettek e hadjáratban. Az újabbak ezt, igaz, már nem tagadják, sőt egy nemét a jóakaratú elismerésnek is hangoztatják, de az a bizonyos lóláb azért mindig ott van. Ki akarják mutatni, hogy a hadjáratot Rudolf vezette, hogy ő volt a hadvezér, hogy a magyarok csak mint segély csapat, az ő rendelkezése szerint működtek, hogy a döntést Rudolf Kapellen vezette tartalékának föllépése idézte elő. Ezekben a német katonai írók csodálatosan egyetértenek, pedig a csatarendet s a harcz lefolyását illető ellentétes nézeteik miatt hosszadalmas polemiát folytattak egymás ellen. Abban, a miben megegyeznek, határozottan nincs igazuk ez íróknak, a kik azért, hogy olyat tegyenek hihetővé, a mi nem igaz, okoskodásukat hamis alapon indították meg s e hamis alap hamis combinatiókra vezette őket.

A hadjárat alább olvasható leirásából láthatni, hogy Rudolf az egész hadjárat lefolyása alatt más csapatot nem vezetett, mint a kiséreténél egyébnek nem mondható kétezer lovast, tehát nem ő volt intézője annak a hadjáratnak és döntő csatának, a melyben számánál fogva is a magyar hadaknak jutott a főszerep; látható továbbá, hogy az az esemény, a melyben Rudolf részt vett, csak alárendelt, mellékepizódja a csatának.

Különben lehet-e elképzelni, hogy egy olyan hatalmas ország, mint az akkori Magyarország, tekintélyes hadának vezérletét egy szegény segedelmet kérő német grófra bízza, a kit már megválasztottak ugyan, de még kevés helyen ismertek el fejedelemnek s a ki állása meg-

szilárdításáért még küzdeni volt kénytelen akkor, a mikor a sereg élén Soós György és a trencséni Csákok álltak. De viszont, az eszes és tapintatos Rudolfról fel lehet-e tételezni, hogy azoktól, a kiknek jóindulatára oly nagy szüksége volt, olyat követeljen, a mi önérzetüket sérti és a mi az ő ügyének nem lett volna hasznára, mert ő a magyarok hadviselési-módját, nyelvét nem ismerte. Azt csak a legkifejlettebb, tehát csak a német sovinizmus hitetheti el önmagával, hogy egy hadjáratban, a hadsereg kisebb (2000 fő) része tesz mindent a mi nevezetes, s a nagyobb (56,000) rész csak statisztáskodik. Rudolf maga nem volt oly kicsinyes és elismerte a magyarok szolgálatának nagyságát Lászlóhoz intézett levelében, melyről Busson azt mondja: „Recht anschaulich tritt hier wieder hervor, welch' hohen Werth Rudolf auf die ungarische Hilfe gelegt hat — er annoncirt hier nämlich dem König Ladislaus eine Gesandtschaft, die mit ihm das weitere Vorgehen berathen solle, bemerkt aber zugleich, *schier überhöflich* dem jugendlichen *Bundesgenossen gegenüber,* dass er das übrigens ganz seiner Anordnung anheim stelle." De elfelejti, hogy a jugendlicher Bundesgenosse Európa egyik legrégibb dinasztiájának tagja és egy egységes, hatalmas államnak volt királya, Rudolfot pedig egy nem egységes birodalom rendeinek csak egy kis töredéke választotta meg királynak és hogy helyzete korántsem volt még biztosítva, elfelejti, hogy leghatalmasabb ellenétől szabadította meg annak a fiatal királynak serege és hogy eziránt, a régi házból származó király iránt, háláját kellően kifejezni nem derogálhatott, az akkor még parvenu fejedelemnek, elfelejti, hogy László király hadai nélkül Ottokár győz okvetetlenül, Ottokár pedig nem volt német, hanem cseh.

1278-ban Rudolf helyzete keserves volt. Nehány sváb úron kívül alig volt híve; még Bécs polgárai is nyiltan bevallották, hogy jobban szeretnék, ha elhagyná őket s arra kérték, csináljon helyet Ottokárnak, ne hozza őket veszedelembe. Rudolf jól tudta, hogy Németországban, hol szegénységét és fösvénységét eláruló kopott ruhái, származása stb. miatt gúnyolták, nem fogják addig királynak elismerni, míg leghatalmasabb ellenségét, Ottokárt le nem veri. Ottokár, a ki a Babenbergiek 1246-ban történt deficiálása után elfoglalta megüresedett birtokaikat, Aachenben nem hódolt meg Rudolfnak s annak a fölhívásának sem tett eleget, hogy adja vissza az interregnum idejében szerzett birodalmi hűbéreket. A király átkával sem törődött s 1278. tavaszán, körülbelül harminczezernyi seregével délnek, Bécs felé vette útját.

Rudolf hiába várt a birodalmából való segítségre. Khuenring Henrik osztrák marsal is föllázadt ellene, sokan, a kik előbb az ő pártján voltak, nyiltan Ottokáréra tértek. Rudolf felsőnémetországi birtokaitól el volt zárva, mert Henrik bajor herczeg a Rudolfhoz szándékozó németeknek nem engedte meg a Straubingon való átmenetelt. Sok, Ottokártól megvesztegetett, lovag csak az alkalmat várta, hogy királyát a faképnél hagyja. Rudolf csekély számú híveivel Bécsből Marcheggbe ment augustus 14-én a magyar hadak megérkezését bevárandó, a hová régi híve, a baseli püspök is megérkezett; itt kellett e kipróbált emberétől hallania, hogy Németországból több segítségre nem számíthat. Innen irányította az e közben ideérkezett Soós György vezette magyar előhadat észak felé, hogy a cseh hadak számerejéről hírt szerezzenek. Rudolf erről csak annyit tudott, hogy a jelentéktelen

Drosendorf nevű erőd körül táboroznak, pedig Ottokár már ekkor Laa falai alá ment, azt elfoglalandó és oda augusztus 6-án meg is érkezett.

Ottokár czélja, a mikor Alsó-Ausztria nyugati része felé irányította seregét, nézetem szerint az volt, hogy megakadályozza a birodalmi segítségnek Rudolfhoz való jövetelét. A mikor Laa felé fordult, tudnia kellett, hogy e felől nincs mit tartania, mert Henrik bajor herczeg úgy sem ereszti birtokain át a Németországból Rudolfhoz igyekezőket s ugyanekkor eshetett tudomására a magyar királynak közeledése is. Ezt megakadályozni nem kisérlette meg, mert Lengyelországból és Sziléziából a várt segítség még nem volt nála. Az ezekre való várakozás adja meg kulcsát annak, hogy miért nem ment Bécsbe s hogy miért nem kerítette hatalmába a Duna vonalát. Ha nem kellett volna még várnia a késedelmező segítségre, tétovázása nem lenne megmagyarázható. Támadólag lépett föl, de a kellő határozottság és gyorsaság nélkül s ennek komoly okának kellett lenni, mert azt, hogy terv nélkül működött volna, Ottokárról föltételezni nem lehet. Mielőtt a tulajdonképeni működés leírását megkezdenénk, lássuk a két szemben álló fél haderejét, az alábbi kimutatásból.

Rudolf részén		Ottokár serege	
Magyar lovasság .	40,000	Lovasság	6,500
Kún lovasság . .	16,000	Gyalogság . . .	24,500
Összesen .	56,000	Összesen .	31,000
Rudolf lovassága .	2,000		

Míg a magyar király, várva-várt derékhada Marchegghez érkezett, az alatt a Soós György vezette előhad megtalálta Laa alatt a cseh király seregét. Az utóbbi nem is sejtette a közeledő veszedelmet, míg körülbelül augusztus 16-án észre nem vette, hogy a 2000 főnyi magyar elővéd s az azt nyomban követő 6000 főnyi támogató csapat vele szemben áll s rajta is üt. E stratégiai elővéd a hadviselésnek őseitől örökölt alapelvei szerint működött. Minden oldalról jövő ismételt támadásaival, nyilainak az ellenségre záporként való zúdításával annyira nyugtalanította a cseheket s annyira fenyegette visszavonuló vonalukat, hogy Laa ostromával fölhagytak és Prinzendorfon át Jedenspeigenhez vonultak. Fölriasztásuk alkalmat szolgáltatott Soósnak az ellenség számát megtudhatni.

A cseh írók azt mondják, hogy az élelmiszerek hiánya miatt vonult vissza Ottokár, s nem az ellenség működése következtében. De ez az állítás nem egyéb, mint a dolog szépítésének akarása, mert szenvedhet-e ostromló sereg a termékeny Morva-völgyben augusztusban szükséget, ha a háta mögötti vidékhez vezető utakkal s magán a vidéken a közlekedése biztosítva van. E vidékkel való összeköttetésüket fenyegette a magyar előhad s ez kényszerítette őket a visszavonulásra, alapjukhoz való közeledésre, honnan nem annyira élelmet, mint Lengyelországból és Sziléziából jövő harczosokat vártak. Ez alatt a magyar király is megérkezett Marcheggbe s Rudolffal való megállapodása szerint augusztus 23-án átkelt a Morván. Rudolfnak Németországból sokkal kevesebb segítsége érkezett, mint remélte, és hiába írta birodalmi híveinek, hogy ha szeptember 8-ig nem érkezik segítség, el van veszve. Ezért a tulajdonképeni működést a

magyaroknak kellett átengednie s jó távolságban hátramaradni, mi által a működő magyar seregnek mintegy tartalékává lett. Ha positiv adat nem lenne, ez a körülmény is bizonyítaná, hogy Rudolf hadereje mily csekély volt, mert az akkori úgynevezett lovagias fogalom szerint szégyen volt hátramaradni s e szégyen miatt senki sem akart tartalékban lenni.

A magyar sereg augusztus 23-án Stilfriedtől északra körülbelül $2^1/_2$ mérföldre ment, Rudolf lassan és jó távolságban követte a magyar hadat azért is, hogy ha azok visszavettetnének s megfutamodnának, őt is magukkal ne sodorják. A magyarok külön s Rudolf, mögöttük menetelve, csapatával szintén külön táboroztak Stillfried közelében. A magyarok elől lévén, legfölebb félmérföldnyire voltak a csehek jedenspeigeni táborától. Itt maradtak aug. 26-ig. Soós Györgynek s az elővédnek az a föladat jutott, hogy a Morva jobb partján a Stillfried és Dürnkrut között elterülő árteret, a mely Felső-Weidenbachtól északra esik, kutassa át, mert nem tudták, hogy nem ingoványos-e, ezt pedig fontos volt tudni, tekintve azt, hogy a működő sereg csupa lovasságból állott. Az elővéd meggyőződött arról, hogy e völgy zsombékos és helylyel-közzel nádas ugyan, de azért száraz s aztán visszanyomta a cseh előőrsöket, a melyek Dürnkrut körül s a magas völgyszegélyen voltak fölállítva. Soós György működése minden tekintetben kiállja a kritikát. Ebben az esetben is úgy cselekedett mint Laanál; csak kisebb részét rendelte a kémlelésre s az előőrsök visszanyomására, nagyobb részével kellő távolságban mint támogató csapat követte előreküldött részét, s a völgy nyugati szegélyét kellő módon megszállta. Innen kényelmesen szemmel tarthatta a cseh tábort, a melyet később meg-

rohant s körülbelül 200 foglyot ejtett. Vitézi tetteit fölsorolja László király több adománylevele. Látjuk tehát, hogy ezúttal sem bocsátották harczba egész erejüket, a vezér visszatartott valamit a kezében a végső esetre, az ütőkártyát utoljára tartotta fönn, még ebben az esetben is, a mikor Soós tudta, hogy a magyar derékhad igen közel van hozzá. A csatatér, melyen a döntő ütközet augusztus 26-án történt, Dürnkrut és Jedenspeigen között terül el, nyugaton a Morvával körülbelül egyenközűen, észak-déli irányban húzódó dombsor, északon szintén dombok, keleten a Morva folyó, délen a mindenütt könnyen átgázolható Felső-Weidenbach határolja. Az említett észak-déli irányban húzódó dombhát egyik szakadékában van Jedenspeigen s tőle délre félmérföldnyi távolságban Dürnkrut, ettől délre pedig ezer lépésnyire folyik a Felső-Weidenbach.

Tévesen tüntetik föl a dolgok állását azok, a kik azt mondják, hogy a magyar sereg Rudolf elővédének tekintendő, mert elővéd az a csapat volt, a melyet György mester vezetett, a derékhad a magyarok két harczvonala, a tartalék pedig — ha tartalékról egyátalán lehet szó — Rudolf csekély 2000 főnyi hada.

Ottokár serege, mely hat csapatra tagolódott, valószínűleg három nagyobb egységbe volt csoportosítva.

1. csapat	cseh	I. csoport.
2. „	morva és pilseni	
3. „	meisseni és thüringiai	II. csoport.
4. „	lengyelek	
5. „	lengyelek	III. csoport.
6. „	szászok és bajorok	Ennél volt Ottokár.

Jedenspeigentől keletre a Krutfeldnek nevezett lapály

szélén volt a cseh tábor. Ez előtt délre csak gyönge előőrsök állhattak, mert a kún ijászok a csata napján és az előtt is akadály nélkül keltek át a Felső-Waidenbachon s folytonosan lövöldözték a cseheket, különösen a mikor csatára rendezkedtek. A magyar derékhadat, mely két harczcsoportba volt alakítva, az ifjú király helyett Csák Máté vezette, Rudolfnak csekély, szintén két harczcsoportba alakult hada (a források megegyező adatai szerint 2000 ember) némileg a magyar sereg tartalékának tekinthető.

Rudolf első harczcsoportjába sváb, karinthiai és krajnai továbbá a salzburgi érsek lovagjai voltak osztva, a második harczcsoportját pedig Rudolf személyes kiséretihez tartozó hívei alkották, hátvédét pedig Kapellen Ulrik 60 lovaggal.

Rudolf hada nagy távolságra követte a magyarokat.

A csata megkezdésekor a magyarok elővéde s a Csák Máté specialis csapatának könnyű fegyverzetű része, az István Comes vezette csoport könnyű fegyverzetű részével egyesülve, a táboruk előtt gyülekező cseheket — különösen azoknak I. csoportját — minden oldalról körülvette és lövöldözte. A betörésre szánt, részben nehéz fegyverzetű magyar csoport két harczvonalban egymás mellett állott a cseh fölállítással szemben, várva a betörésre való kedvező pillanatot. A csehek II. csoportja úgylátszik nem állott az I. mögött, hanem attól oldalt bizonyos távolságra, mert különben a I. csoport visszaveretése után ezt, s nem a III-ikat sodorta volna magával. A király a II. csoporttal személyes ellenségét, Rudolfot kereste s a mikor a birodalmi zászlót a Felső-Weidenbachnál föltünni látta, oda rohant. A III. csoport az I. mögött állott, azzal együtt jutott rendetlenségbe, de ismét gyülekezett a tábor körül, s a megfutamodott II. csoportot föl vette.

A magyarok, kik a cseheket rendezkedésük közben tá-

madták meg, visszaverték a Milot vezette első csoportot, ez megfordult s a mögötte álló harmadik csoportot (lengyelek) is magával sodorta. Az utóbbiak azonban, úgylátszik, összeszedték magukat, mert később ezekhez vonult vissza a csehek második harczcsoportja. A csehek első csoportja és a magyarok közötti összeütközés a csatatér nyugati oldalán történhetett, s a harcz lefolyásának képét Kézai szavaiból elég világosan megalkothatjuk, a ki azt mondja, hogy „a magyarok rohamait és nyilait kiállani nem bírván, embereivel megszalada s utána a lengyel zsoldosok (III. csoport) bomlott seregben futának a csehekkel együtt“. És előbb: „kiknek lovait és magukat (a csehek I. csoportját) a király magyarjai és kúnjai nyilaikkal sebezve úgy háborgatják“ stb. stb. Tehát a kúnok és az íjjal ellátott magyarok nyílzáporral rendetlenségbe hozták a csehek I. csoportját, aztán megrohanták, betörtek a megingatott, szakadozott sorokba s megfutamították. A csehek II. csoportja az előbbeni pontban leírt események idejében nem volt a küzdelem helyén s ezért volt lehető a kúnoknak a cseh podgyászban rabolni, a mely az I. és III. csoport megfutamodása után csekély fedezettel állhatott a tábor helyén. Ezt Ottokár vezette, ki a Weidenbachtól északra találkozott Rudolf I. harczcsoportjával s azt visszaverte, de üldözése közben Rudolf második harczcsoportjával találkozott a Weidenbachon túl, tehát attól délre. Ennél volt Rudolf is. A két fél között kemény tusa fejlődött, melyben Rudolf lova is fölbukott, őt maga alá temetve. Erre a momentumra kell több forrásnak azt a tudosítását vonatkoztatni, hogy a csata a németekre (Rudolfra) nézve kedvezőtlenül alakult, mert a csatatér más pontjain németek nem voltak, hanem mindenütt magyarok s ezeknek — még

pillanatnyi — kedvezőtlen helyzetéről sem szól egy adat sem. Valamennyi forrás, az Ottokár-féle Oest. Reimchronikot kivéve, említi az osztrákoknak, tehát Rudolf hada egyik csoportjának, megfutamodását s a Chron. Sanpetri kijelentése, mely szerint a győzelem majdnem a cseh király kezében volt, szintén erre a másodrendű epizódra vonatkozik. Ezután a Rudolf vezette II. csoport, a mely körülbelül 300 nehéz lovasból (Verdeckte Hengste) állott, tovább üldözte Ottokárt a jedenspeigeni csatatérig, hol aztán a csehek III. csoportja — a lengyel — vette föl. Rudolf is oda érkezett azzal a Kapellen vezette hatvan lovaggal, a kik őt a katastrophától megmentették.

Az elmondottakból látjuk, hogy az augusztus 26-ki események három momentumba csoportosíthatók. Az első és pedig a főmomentum az, a melyet Kézai ír le: a magyar hadak és a cseh sereg I. és III. csoportja között játszódott le, a második, a mely csak annyiban nem egészen mellékes epizód, mert Rudolf és Ottokár álltak ott egymással szemben, a csatatértől délre a Weidenbachnál történt meg, s erről írnak a német krónikások, különösen az Oest. Reimchronik írója, Ottokár, a ki elmondja, hogy itt Rudolf maga is veszedelemben forgott, míg Capellen lovagjaival nem jött megmentésére és hogy ő, saját biztosságával nem törődve, azt a csapatot, a melyet személyesen vezetett, Ottokár király üldözésére küldte. És végre a harmadik, a melyben az Ottokárt üldöző csoport s Rudolf is a jedenspeigeni csatatérre érkeztek, a mikor a csata általános lett. Erről írnak a német krónikások és Kézai is, de mert egyik is, másik is tulajdonképen a maga fejedelmének históriáját írta, csak saját embereikről emlékezik meg. Kézai a németekről nem, a német krónikások a magyarokról nem, s ez nagy hiba

mind a két részről, de sokkal kisebb jelentőségű Kézai mulasztása, mint a német krónikásoké, mert ő csak egy kis töredékről hallgat, míg amazok a húszszor annyi seregnek működését ignorálják, a kik nélkül pedig aligha lett volna alkalma annak a bizonyos sokszor említett Kapellen-féle 60 lovagnak a csehek oldalába törni s alighanem még tovább tart vala az interregnum.

A német krónikások később írtak, olyan emberek elbeszéléséből merítve adataikat, a kik Rudolf kis csapatában voltak s csak arról beszéltek, a mi ott történt, úgy tüntetve föl a dolgot, mintha az lett volna a főesemény s ez igen természetes, mert a ki valaha hadjáratban vagy nagyobb gyakorlatoknál volt, tudni fogja, hogy a valamely csoportba beosztott kisebb rangú tiszt mily keveset lát s mily keveset tud az összműködésről, mily kevés áttekintése lehet s mennyire kevéssé lehet neki arról fogalma, hogy az ő csapatának működése milyen helyet foglal el az események lánczolatában. Kézai ellenben, mint László király udvari papja, abban a helyzetben volt, hogy a csata után kevés idővel olyan katonai szemmel ítélő emberektől hallotta a csata lefolyását elbeszélni, a kik a királylyal a csatatér nyugati oldalán emelkedő valamelyik dombról nézték azt, tehát az egész Kruthfeldet belátták s láthatták a fő- és mellékepizódok alakulását és lefolyását egyaránt. Kézai s a többi forrásművek kiegészítik egymást, az eseményeknek elég világos képét tárják elénk, a részleteket persze pontosan nem ismerhetjük meg belőlük, mert nem kell elfelejteni, hogy sem Kézai, sem a német krónikások nem voltak vezérkari tisztek, nem írtak csatajelentéseket abból a czélból, hogy belőlük a csata lefolyását katonai szempontból írja meg majdan valaki.

Kézai a németeket vádolja azzal, hogy álltak, néztek s nem tettek semmit, a német krónikások pedig a magyarokat azzal, hogy nem akarták a cseheket megtámadni. Kézai is téved, a német krónikások is tévednek, mert Rudolf csekélyke hadával a Weidenbach mögötti, a távolság által biztosított helyéből gyöngesége érzetében nem mozdulhatott ki, várta, hogy sikerül-e az önállóán működő magyarok föllépése, ő saját biztosságáról gondoskodott, mert tudta, hogy nem az ő kis hadának rendeltetése a döntő csata vívása. Azt a húszszorta nagyobb magyar hadra kellett bíznia. A magyarok pedig nem harczi kedv hiányában tartózkodtak a betöréstől, hanem saját taktikájuk alapelveinek hódolva bevárták, míg eljön arra a kedvező pillanat, mikor a könnyű fegyverzetűek nyilazása kellően előkészítette azt.

Ottokár serege teljesen meg volt verve, ő maga át akart törni az ellenségen és Drösingbe menni, de ez nem sikerült és 17 sebtől borítva a csatatéren maradt halva. mások azt mondják, hogy elfogták, azután szúrták le és csonkították meg holttetemét.

A győzelem teljessé tétele végett a magyarok fáradhatatlanul üldözték az ellenséget körülbelül három mérföldre a csata színhelyétől.

Ezekből láthatjuk, hogy mindent, a mit csata előtt, alatt és után tenni kell, a magyar hadak tették meg, ők derítették föl a térszínt, ők nyugtalanították minden oldalról az ellenséget, ők készítették elő a harczot záporként lőtt nyilaikkal, ők jelentek meg a döntő pillanatban ott a hol kellett s a betörés után szálfegyvereik hatalmát is ők éreztették a cseh király hadaival, ők üldözték a megfutamodottakat s ők szorították nagy részüket a Morvába. Tehát mind azt megtették, a mit a modern had-

viselés kiván; pedig semmivel sem tettek többet, mint azt, a mit a honfoglalás harczaiban eleink tettek s a mit utódaik is megtettek mindig, a mikor senki sem akadályozta őket abban, hogy saját taktikájuk szerint harczoljanak.

Bármily önzéstelen volt is az ifjú László király, még sem lehet elhinni, hogy e fényes és nagy áldozattal járó hadjáratot csak azért viselte volna, hogy hadizsákmánynyal megrakva, Rudolf köszönetével s azzal a néhány zászlóval beérje, a melyekkel a székesfejérvári templom falait diszítették föl. A magyarok az 1260-iki kudarczot óhajtották megtorolni s Ottokártól az országba való gyakran ismételt betöréseiért akartak elégtételt szerezni. Különben a király ifjúsága alatt a külügyeket vezető urak nem voltak olyan ügyetlen diplomaták, mint azt sokan vélik; tudták, hogy Magyarországra egy hatalmas szomszéd állam veszedelmes, tudták, hogy a máris hatalmas Ottokár még hatalmasabb lesz, ha a német királyi koronát is a fején érzi. Habsburgi Rudolftól pedig nem volt okuk félni, mert nem ok nélkül sejtették, hogy e szegény fejedelem nem lesz képes a szétszaggatott német birodalmat félelmes egészszé tömöríteni.

Az Árpádházbeli királyok alatt a haderő két elemből állott, a királyi hadakból, a melyek a király érdekeiért is harczoltak és a nemzeti hadakból, melyek csak az ország védelmére fogtak fegyvert s nem engedték magukat a király magánczéljaira fölhasználtatni. Ha az Árpádházbeli királyok erélyesebbek lettek volna s a nemzet féltékenyen nem őrzi vala jogait és szabadságát, a királyi hadak annyira megerősbödtek volna, hogy aligha nem nálunk is a király egyeduralma fejlődött volna ki, mint az Francziaországban történt. De épp az ellenkező esett

meg. A vármegyékben, melyeknek szervezete megváltoztatásában Szent István utódai hatalmuk növelésére voltak tekintettel, az ellenkező történt, mint a mit czéloztak: a nemesség ereje izmosodott s hatalma fejlődött ki. A királyi hadak pedig gyöngültek.

A királyok azt remélve, hogy hiveket szereznek s az új nemesség az ő erejüket fogja növelni, adományozásokra elpazarolták a királyi javakat, de czélt nem értek, mert a donátiók által gazdaggá lett régi szegény vagy új nemesség jobbnak találta azok pártjára állani, kik a királyi hatalom túlerősödése ellen küzdenek s hazánk nem lett egyeduralmi, hanem alkotmányos állam.

E két tényező egymással való küzdése egyaránt gyengítette a nemzet és a király erejét. Tagadhatatlanul üdvösebb lett volna reánk nézve, ha ez nem történik, ha a királyok és a nemzet egyetértenek és sajnálnunk lehet, hogy a királyok érdekeiket nem azonosították a nemzetével és hogy azt tették, a mit a legtöbb középkori fejedelem, egyeduralomra törekedtek, mert mind a mellett, hogy az nem sikerült, mégis okozója lett a több baj mellett a haderő gyöngülésének. De ha már érdekközösség nem lehetett e két tényező között, mégis jobb, hogy a nemzet nem rendelte magát alá a királyok kényuralmának, mert ennek köszönhetjük alkotmányunk kifejlődését, mely akkor is megvédte létünket, mikor fegyvereink cserben hagytak.

A nemzeti és királyi érdek közötti ellentét még nagyobb lett az Árpád-ház kihalása után. Az idegen Károly magát az ország urának tekintette, a mi a nemzetet arra kényszerítette, hogy jogait még jobban megszilárdítsa, különösen királyválasztási joga megmaradjon, mert ebben látta szabadságának biztosítékát, tudva azt, hogy a bizo-

nyos föltételeknek magát alávetett, választott király inkább van kényszerítve azokat a föltételeket megtartani, melyek a nemzet jogait biztosítják, mint az, a ki öröklés útján jut a trónusra s többnyire nem tekinti magára nézve kötelezőnek azt, a mit elődei fogadtak, még akkor sem, ha az örökösödésének föltétele volt is. E tudat a nemesség gazdagabb részében, abban, a mely a királyi hatalom rovására gyarapodott, azt a nézetet erősítette meg, hogy nem kell a király hatalmát növekedni engedni, de ennek az önzés által is támogatott viselkedésnek más nemesebb indító oka is volt, t. i. az ősi szabadságnak megőrzése.

A királynak nem volt hadserege, a mivel az olygarchák hatalmát megtörje, oda irányult hát minden törekvése, hogy ilyet szervezzen. Első intézkedései a várintézmény helyreállítására való törekvést mutatják, a várjószágokat igyekezett az uraktól, mint jogtalan birtokosoktól visszaszerezni, az urak szolgálatába jutott várjobbágyok helyébe másokat fogadott s a várszolgák egy részét várjobbágyokká tette, a jászokat az urak hatalma alul fölszabadította, de mind ez nem vezetett a kivánt czélhoz. A várintézményt már helyreállítani nem lehetett, arra a gondolatra jött tehát, hogy nem fogja az urak hatalmát megtörni — mert nem is lehetett — hanem magához édesgeti őket, azért, hogy hadaik az ő érdekeit szolgálják. Ezzel a banderialis rendszer alapját vetette meg.

A bandérium középkori latin szó és tulajdonképen zászlót jelent s csak átvitt értelemben zászlóaljat. A banderialis rendszer a változott körülményeknek jobban is megfelelt, mert míg az előtt csak a személy- vagy birtokjog által hadrakelni köteles nemesek harczoltak, most a jobbágyok körül is sokan kerültek az urak bandériumaiba. A fejedelemnek azonban arra is kiterjedt a gondja,

hogy a nemesi-had szaporodjék s e végből a jobbágyok közül sokakat megnemesített. Fényes udvartartást szervezett, a lovagjátékokat meghonosította és fejlesztette, katonai rendeket, az aranysarkantyú- és Szent-György-lovagrendet alapította, czimereket adományozott és megengedte, hogy azok az urak, a kik bizonyos számú haddal jelennek meg, saját zászlójuk alatt vezessék a háborúba. Ez intézkedéseknek megvolt a kivánt hatásuk s már 1327-ben nagy haderő állott rendelkezésére, a mely három főcsoportra volt tagolva. A végek védelmére állott a király bandériuma, s ha ennek ereje nem volt elegendő, a portalis militiát mozgosították s ha ez sem volt elég, a nemesi insurrectio is lóra kelt.

A király bandériumát a királyi kamara jövedelméből tartották fönn s ezt már az állandó hadsereg egy nemének lehet tekinteni. Ennek megerősítésére szolgáltak az egyházi és világi főurak bandériumai is, a melyeket a tized, illetve a salariumok révén voltak kötelesek lóra ültetni.

A nemesség önként vállalt kötelezettsége volt a jobbágytelkek után bizonyos számú harczost állítani és eltartani, ezt nevezték portalis militiának; szegényebb nemesek katonái a vármegye zászlaja alá gyülekeztek.

A portalis katonaság jobbágyokból állott, a kiket az állam élelmezett, a bandériumok harczosai pedig részben szabadosokból, inscriptionalistákból és soltészekből, a kik maguk élelmezték magukat. Ebből látjuk, hogy a nemesség hadi kötelezettsége kétnemű volt, úgymint személyes hadrakelés (personalis insurrectio) és az ő költségükön tartott militia állítása.

Insurrectio kétféle volt: általános (generalis) és részleges (particularis).

Ebbe a korba esik a városok és szabad községek had-

kötelezettségének szabályozása is. Ez nem mindig állott katona-állításban, hanem az ipar fejlődésére való tekintetből a hadiköltségekben való résztvevésben.

Az erdélyi szászok a birodalom déli határának védelmére mindannyian kötelesek voltak részint lóháton, részint gyalog hadra kelni, ha pedig másfelől fenyegetett veszedelem, 50 jól fölszerelt lándsást kellett állítaniok. A székelyek ősi honvédelme is szabályoztatott. Három csoportba osztattak, a primorok közé tartoztak a gazdagabbak, ezek viselték a főbb tisztségeket és kötelesek voltak várakat építeni és bizonyos számú hadat saját költségükön tartani; a primipilusok (lófő) lóháton tartoztak hadra kelni, a harmadik csoportnak, a melyet köznépeknek neveztek, csak gyalog kellett harczolni. Ezeket nevezték később, a puskák általános elterjedése után, pixidariusoknak.

Honvédelmünknek egy új korszaka kezdődött tehát az Anjouk trónraléptével, a kik a régi alkotmányunkkal ellenkező, hűbérrendszert fejlesztették. A trónra jutásukat megelőző pár év alatt a várjobbágyok nagyobb része, az, a mely nem lett nemessé, az olygarchák alá került, a kik különben a királyi bérbirtokok örökös tulajdonosaivá váltak.

Károly a fejedelmi hadat igyekezett a szükséges számra emelni s úgy szervezni, hogy benne erős támasza legyen az olygarchákkal való küzdelmei közben, de mert látta, hogy a várszervezet helyreállítása által czélt nem ér, a nemességet igyekezett magához édesgetni s a mint láttuk, czímereket adományozott, lovagjátékokat rendezett s a hiúságnak kedvezendő, megengedte, hogy az, a ki bizonyos számú harczost vezet hadba, saját zászlaja alatt tehesse azt. Az így egy zászló alá tartozó katonák csoportját nevezték bandériumnak.

Mind a mellett, hogy új törvényeket nem hoztak e királyok, még sem szenvedtek hiányt katonákban, mert különösen a főnemességben a hiúságot annyira felköltötték, hogy azok egymással vetélkedtek, hogy ki vezet nagyobb számú bandériumot a harczba. A mikor fegyverviselésre köteles szabad alattvalóikból nem futotta ki a létszám, paraszt jobbágyaikat is fölfegyverezték.

Ekkor kezdték a bandériumok létszámának alapjául a jobbágy-telkeket venni. Ezt mind oly diplomatiai ügyességgel vitte véghez Nagy Lajos, hogy a nemesség nem is vette észre, mikor meg is adóztatta. Ezt az adót nevezték „dicá"-nak.

Tudjuk, hogy a hadsereg föntartására már a legrégibb időtől fogva a koronának bizonyos évi adó járt, a melyet „*lucrum camerae*"-nek neveztek. Ez nemcsak pénzből, hanem élelmi szerekből, lovakból stb. állott, ezt szabályozták az Anjou-házbeli királyok, s a befolyt jövedelemből a királyi bandériumot tartották fönn, a mely már az állandó hadseregnek egy neme volt. Ehhez járultak háború esetén a főpapok és országnagyok bandériumai, a melyek fentartására az előbb nevezettek a papi tizeddel, az utóbb nevezettek a salariummal járultak.

Károly megvetette ugyan a banderialis rendszer alapját, de mert nem gondoskodott arról, hogy az törvény által is biztosíttassék; utódát, Nagy Lajost csak az önként jelentkezők követték Lengyelországba, mikor a litvánok ellen harczolt. Így volt ez a nápolyi hadjáratok alkalmával is, mikor a királyi kincstár üres volt. Azon igyekezett tehát, hogy a financziákat rendbe hozza, mert családja érdekében vívandó hadjárataihoz zsoldos katonákra volt szüksége. Nemsokára Werner, Wolfart stb. német condottiereket találjuk zsoldjában. Werner a hírhedt con-

dottiere nagy companiájának szervezete sokkal tökéletesebb volt, mint az e korbeli egyéb csapatoké, de fegyelmezettsége csak addig tartott míg a szedett-vetett népnek tetszett; e miatt nem igen lehetett reájuk bizakodni. Ha a zsákmány elosztásával nem voltak megelégedve, rögtön föllázadtak vagy az ellenséghez mentek át. Egy ízben föllázadtak, s csak a magyar hadak közbelépése vetett ennek véget. Ekkor konczoltatott föl a nagyobb részük.

Lajos tovább fejlesztette a banderiális rendszert s az volt főtörekvése, hogy a nemesség vagyoni gyarapodását elősegítse és őket az elszegényedéstől megóvja. Ezért korlátozta a vagyon fölötti szabad rendelkezés jogát, a mennyiben az arany bulla IV. cikkelyét megváltoztatta és azt rendelte, hogy birtokát senki se adhassa el.

Arról is gondoskodott, hogy a nemesek bandériumaikat eltarthassák és följogosította őket, hogy jobbágyaiktól kilenczedet szedhessenek s hogy ha valaki közülök a kilenczedet beszedni vonakodnék, az a király javára vétessék igénybe. Ő kezdte a kihalt nemesek birtokait a kincstár javára lefoglalni s ezzel az elődeitől elpazarolt várjavak veszteségét pótolta. A honi csapatok mellé sorakoztak a meghódított tartományok hadai úgy, hogy a litvánok elleni hadjáratában 1354-ben 200,000-nyi sereg élén látjuk őt. Ez oly tekintélyes erő volt, hogy IV. Károly császárnak előtte való meghunyászkodását nem lehet csodálnunk. Ő alatta érte el a banderialis rendszer legfényesebb korát, de az erő, mely e szervezetet együtt tartotta, az ő személyes hatalmában rejlett, s a fényes hadrendszer Lajos halála után csakhamar elpusztult mert éppen mint atyja, ő is elmulasztotta azt törvénynyel állandóvá tenni.

E fényes tehetségű király halála után a haderő szétbomlott, s a gazdag urak egymást s az országot pusztították bandériumaikkal. Ennek az lett a következése, hogy a nemesség, Lajos ezt meggátolni hivatott törvénye daczára elszegényedett, úgy, hogy Zsigmond uralkodásának első éveiben még fegyverrel sem voltak képesek magukat ellátni.

Olyan rossz állapotban aligha volt még a honvédelem, mint Zsigmond trónraléptekor, kiben az igyekezet nem hiányzott azt ismét lábra állítani. Jól látta ő, hogy a nemesi hadakra, kik rendesen vonakodtak az ország határait átlépni, nem mindig támaszkodhatik s a királyi bandériumok létszámának fölemelését s állandósítását tűzte ki czélul. Három nevezetes intézkedését ismerjük, melyek a haderő fejlesztésére és tökéletesítésére irányultak.

Az egyik egy 1427-ben Brassóban kiadott parancs, melyben az Erdélyben táborozó hadak élelmezését rendezte s a fegyelmet szabályozta; a második az 1433-iki tervezet s végre a harmadik, az V. decretum, super modo exercituandi: Editum anno domini 1435.

Az első, habár saját szavai szerint, a főpapok és főurak tanácsának meghallgatása után hozatott, törvény erőre soha sem emelkedett. Az öt első fejezet az okozott károk megtérítéséről s bizonyos vétségek és bűntények megtorlási módjáról rendelkezik, a VI. fejezet az elszállásolást tárgyalja s benne ki van mondva, hogy nyáron a hadak a szabad mezőn táborozzanak, de viszont télen szállást, tűzifát, és szalmát a lakosság tartozik adni, a takarmányt azonban a néptől pénzen kell venni; a VII. fejezet a kenyér, árpa, zab, rozs, széna, tyúk, csirke, malacz, bárány, főzelék, hús, sajt, vaj s más élelmi czikkek árát szabja meg, a VIII. fejezet azt rendeli, hogy

a sót azokon a helyeken, hol állami só kapható, másként venni nem szabad és szigorú büntetést mér az ellene vétőkre; az utolsó (IX.) fejezet eltiltja a királyi és a hadsereg részére szállított só után való vámszedést.

A második egy az ország védelmére vonatkozó szervezeti szabályzat terve (regestum). Ebből látszik, hogy Zsigmond, legalább látszólag, a nemesség jogait tiszteletben kivánta tartani, a mennyiben már az első fejezet mutatja, hogy az országgyűlésre óhajtotta bízni a honvédelemre vonatkozó intézkedéseket. A második fejezet az arról való gondoskodás szükségességét hangsúlyozza, hogy a hadrakeltek kellően fel legyenek fegyverkezve. A harmadik a megyéktől íjjal felszerelt huszárok küldését mondja szükségesnek s kivánja, hogy minden vagyonos nemes a közös teher viselésének alávettessék, úgy t. i. „a mint a felség azt jónak látja, hogy a szegények, árvák és özvegyek, a nemesek s az ország minden megyéjének vagyonos lakossága az ország határainak védelmére — a körülményekhez képest — meghatározott számú íjászt tartozzék kiállítani és küldeni s így az elszegényedett nemesek, árvák és özvegyek ne terheltessenek meg — az ország szokása szerint való fejenkénti hadkötelezettséggel, hanem vétessék közülök egybe annyi, a mennyi közösen egy-egy tegzes huszár kiállítására képes“.

A IV. fejezet a jobbágyokkal biró nemesek osztályozását javasolja azért, hogy az általuk küldendő harczosok száma vármegyénként megállapítható legyen. Hogy aztán a jobbágytalan nemesek által kiállítottakéval egybevetve lehessen az egyes vármegyék hadilétszámát meghatározni.

Az V. fejezetben az ősi szokásokra támaszkodva, a megye hadkötelezeseinek vezérévé a főispánt kivánja tétetni.

A VI. fejezetben büntetés kiszabását javasolja a bandériumokra, ha azok átvonulás alkalmával a lakosságot megkárosítanák.

A VII. fejezet a tervezetnek megokolását tartalmazza és a következőket mondja: „világos, hogy a királyi felség ez új rendeletekkel nem új terhet kiván az országra rakni, hanem létesíteni akarja tervét azért, mert minden kételyen felül áll az, hogy e rendeletekből a királynak s az országnak egyaránt nagy haszna származik. Jóllehet ugyanis, így kisebb lesz ugyan az ország derékhada a fejenkénti népfölkelésnél, mégis bizonyos az ország előnye, mert az ily hadsereg nem mozgósíttatik minden csekély okra, hanem csak akkor, ha az ellenség nagy száma támadja meg és szorongatja az országot úgy, hogy a király egyedül saját katonaságával ellen nem állhat.“

A VIII. fejezetben annak a kétségtelenül helytelen, minden észszerű hadviselést akadályozó szokásnak akar véget vetni, még pedig országgyűlési határozattal, hogy a nemesség az ország határain csak 15 napig tartozik táborozni és azt óhajtja törvénybe igtatni, hogy addig maradjanak együtt, a meddig azt ő jónak látja.

A IX. fejezet szükségesnek találja a törvényhozóknak figyelmét arra fölhívni, hogy az elszegényedett nemesek közösen küldött katonája fegyverrel és lóval egyaránt tisztességesen legyen ellátva s ne fegyvertelenül, mert így „hogy mit sem ér hadba szállása azt elégszer tapasztaltuk“.

A X. fejezetben arról van gondoskodva, hogy e „tervezet“ valamennyi vármegye rendeinek megküldessék

azért, hogy mindazok előtt ismeretes legyen, kik majd mint követek az országos gyűlésen hivatva lesznek fölötte határozni.

A XI. fejezet intézkedést kiván arra nézve, hogy a katonai szolgálat alul magát senki ki ne vonhassa, még azok sem, kik a király vagy a királyné szolgálatában vannak s hogy az utóbbiak a vármegyék hadaiba állítsanak helyettest.

A XII. fejezet a lándsások és íjászok zsoldjára vonatkozó javaslatot tartalmazza.

A XIII. fejezet a sónak súly szerint való eladását ajánlja elfogadásra.

A XIV. fejezetben szükségkép meghatározandónak találja az egyes harczosoknak jelentkezési és gyülekezési helyeit és büntetéssel fenyegeti azokat, kik a kellő időben és a meghatározott helyen meg nem jelennek.

A XV. fejezetben az idő előtti, engedelem nélküli elszéledés megakadályozásáról gondoskodik.

A XVI. fejezetben felemlíti, hogy a tervezet eddig ismertetett része általános értékű s a benne foglalt elvek szerinti intézkedések bárhonnan jövő ellenséggel szemben lennének alkalmazandók, a következőkben pedig a törökök és a husziták ellen viselendő háborúkra való tekintetből szükséges specialis intézkedések tervezete foglaltatik.

A XVII. fejezetben abbeli reményét hangoztatja, hogy a huszitákat a bazeli zsinaton sikerülni fog a tévelygés útjáról a helyesre téríteni és hogy akkor tőlük Magyarország vérontás nélkül fog megszabadulhatni, továbbá hogy ennek következtében ő az országot s melléktartományait megvédelmezheti a töröktől.

A XVIII. fejezet annak a szükséges voltát bizonyítja,

hogy az ország rendei a király távollétében bizonyos számú hadnak indulásra készen tartására nézve intézkedjenek, hogy a király hazatérése után esetleg azonnal visszafoglalhassa velük a husziták kezében levő városokat s határszéleket.

A XIX. fejezet ismét arra javasol intézkedést, hogy a csapatok ne csak 15 napig álljanak helyt, hanem addig, míg a szükség kivánja, mert ha az egész visszafoglalási hadjárat alatt nem maradnak együtt, a 15 napi fegyverben töltött idő is kárba vész. Nagyon természetes, hogy ennek nagy fontosságot tulajdonítva, azzal fenyegetődzött, hogy ha ez nem így lesz, akkor nem is kivánu személyesen jelen lenni és kijelentette, hogy az e tekintetben történt elhatározást visszatérése előtt tudni akarja.

A XX. és XXI. fejezet szintén azoknak a helyeknek visszafoglalására vonatkozó intézkedésekkel foglalkozik, melyek a husziták kezeiben vannak.

A XXII. fejezet az ország keleti és déli határainak a törökök elleni védelmére irányítja az ország figyelmét s igéri, hogy mindent, a mi szükséges és módjában van, maga is el fog követni.

A XXIII. fejezetben büntetés terhe alatt kivánja a király azt, hogy a vármegyék vagyonos nemessége gyűlést tartson, a hol mindenki szabadon mondja el nézetét a tervezet felől és senki a másikat ne igyekezzék befolyásolni s hogy az ország gyűlésére küldendő követeket, kik a vármegye kijelentett szándékát képviselik, a gazdagok és szegények egyaránt válaszszák.

A XXIV. fejezetben szükségesnek tartotta azt eltiltani, hogy egy és ugyanaz a nemes két vármegye gyűlésén is résztvegyen a tervezet fölötti tanácskozásban.

A XXV. fejezetben ismét azt hangoztatja, hogy ő csak

tervezetet készített, melyet elfogadni, módosítani vagy elvetni szabadságában áll a nemzetnek, s a főpapok, zászlósok, az országgyűlésen személyesen megjelent tekintélyesebb nemesek s a vármegyei nemesek követei határozzanak, parancsolják és rendeljék el azt, a mit az ország javára jónak látnak.

A XXVI. fejezetből az látszik, hogy mennyire óhajtotta Zsigmond annak a vonalnak szabatos meghatározását, mely alatt az ország határai értetnek, hogy mindenki tudja, mennyire kell a derékhadnak menni. Óhajtotta, hogy az ország rendei határozzák meg, hogy határnak az a vonal vétessék-e, a meddig a magyar birodalom hatalma tényleg terjed, vagy az, mely Dalmátiát, Boszniát, Szerbiát, Nagy-Oláhországot, a szörényi részeket, Halicsot és Lodomériát is átöleli.

A XXVII. fejezetben figyelmezteti a nemzetet arra, hogy az ország elég népes, elég nagy és elég hatalmas arra, hogy ne csak az ország védelmére szorítkozzék, hanem támadó hadjáratot is viseljen és ha tervezetét elfogadják, a haderő támadó hadjáratra is megfelelő lesz.

A XXVIII. és XXIX. fejezet a hadaknak az ország határain való működési helyét határozza meg. A többi fejezet a XXXIII-ikig az akkori magyar hadaknak „ordre de bataille“-ja.

A XXXIII—XXXVI. fejezetek arról tesznek tanúságot, hogy diplomatiai működésekkel igyekezett a sok ellenség némelyikével békét kötni, hogy ez által hadainak egy részét fölszabadítsa s velük azt a részt erősbíthesse, melylyel működni lesz kénytelen. Gyülekezési napul július első vasárnapját tűzte ki, a mikorra saját megjelenését is igérte.

Hogy Zsigmondnak magának mennyi része van e ter-

vezet készítésében, nem tudhatjuk, a mi mellékes is, de bizvást kimondhatjuk, hogy jól volt átgondolva és sajnálatos, hogy végrehajtásáról senki sem gondoskodott, mert ez oly messzemenő reformnak magvát hordta magában, mely Magyarország haderejét néhány évtizeddel előbb tette volna azzá, a mivé Mátyás tette, a ki nem csak óhajtani, de tenni is tudott.

Az e tervezetben foglalt „ordre de bataille“ csak a védelmi háborúra szánt hadakra vonatkozik, és nem az összes haderőre. Meghatározza, hogy ki melyik határra és ki ellen tartozik menni, melyik várat tartozik védelmezni, de a bandériumok létszámát nem tünteti föl, mert azt Zsigmond a vármegyék által kivánta meghatároztatni. Az egyes bandériumok létszámára vonatkozó adatokat tartalmaznak a Nádasdy- és Telegdi-féle codexek, a melyek ezeket a megyei összeírásokból vették. A két codex számadatainak összevetése a következő:[1]

Az Adriai-tenger és Dalmátország felé a török és szövetségesei ellen:

A királyi dandár szám szerint	1000	lovas.
A horvát bán bandériuma	500	„
A corbáviai gróf „	500	„
A cetini gróf „	500	„
A segniai gróf „	500	„

Az Unna folyam felé a török ellen:

A tótországi bán bandériuma	500	lovas.
A vránai perjel „	500	„
A zágrábi püspök „	500	„

[1] Lásd Kőszeghi Sándornak a Hadtörténelmi Közlemények 1892. évfolyamában megjelent czikkét.

Tahi (Tóth) Lőrincz bandériuma . . .	500 lovas.
A Blagay urak „ . . .	500 „

Ozora felé a török ellen:

A szerb despota	8000 lovas.
A pozsegai főispán	100 „
A pécsi püspök bandériuma	500 „
Bolgárország	4000 „
A bosnyák püspök	100 „
A Bothos urak	100 „
Garai János bandériuma	500 „
Lévai Cseh Péter bandériuma	500 „
A macsói bán	400 „
Gergelyfy János bandériuma	500 „
Maróthi János bán	1000 „
Matkó Szebernekből	1000 „
Wajdafy Henrik	100 „
Herkei Lóránd György	100 „

Szintén a török ellen:

Dalmát-, Horvát- és Tótország rendei; továbbá Boszniának fenmaradt részei és Szt. Száva herczegsége (Herczegovina)	9000 lovas.
Verőcze vármegye dandára	200 „
Somogy „ „	500 „
Zala „ „	600 „
Baranya „ „	500 „
Bács „ „	500 „
Pozsega „ „	300 „
Valkó „ „	200 „
Bodrog „ „	300 „
Szerém „ „	200 „
Tolna „ „	200 „

A Temes-köz felé Szeverinig:

A kalocsai érsek bandériuma	500	lovas.
A váradi püspök „	500	„
A királyi dandár	1000	„
A csanádi püspök	200	„
Az oláhok, kúnok és jászok	200	„
Temes vármegye dandára	200	„
Keve „ „	100	„
Zaránd „ „	300	„
Arad „ „	100	„
Csanád „ „	300	„
Torontál „ „	100	„
Krassó „ „	100	„
Csongrád „ „	200	„

Erdély felé:

A királyi dandár	1000	lovas.
Az erdélyi püspök bandériuma . . .	500	„
Az erdélyi vajda két „ . . .	1000	„
Az oláh és moldvai vajdák hadai . .	10,000	„
A székelyek és szászok	4000	„
Az erdélyi nemesség	3000	„
Bihar vármegye dandára	300	„
Békés „ „	200	„
Szatmár „ „	200	„
Szabolcs „ „	200	„
Ugocsa „ „	100	„
Mármaros „ „	50	„
Bereg „ „	100	„
Kraszna „ „	100	„
Külső- és Belső-Szolnok várm. dandára.	400	„

A pozsonyi vár védelmére:

A győri püspök	50 lándsaalja[1]	. 500	lovas.
A veszprémi püspök	50 „	. . 500	„
A pannonhalmi apát	25 „	. . 250	„
A Hédervári urak	100 „	. . 1000	„

A husziták ellen:

A király személyesen	. . . .	4000	lovassal.
Az esztergomi érsek	2 bandériuma . .	1000	„
Az egri püspök	2 „ . .	1000	„
Szentgyörgyi gróf	1 „ . .	500	„
Stibor gróf	2 „ . .	1000	„
Széchenyi László	. . . .	100	„
Derencsényi Imre	. . . .	50	„
Pálóczy Imre	. . . .	100	„
Kálnay Miklós (?)	. . . .	50	„
Berzenczei Henrik és Demeter	. . . .	50	„
Czudar János	. . . .	50	„
Czudar Simon	. . . .	50	„
Sós Miklós és György	. . . . . .	50	„
Agárdy György	. . . .	50	„
Széchy Frank	. . . .	100	„
Pethő László	. . . .	50	„
Herkei Eustách	. . . .	50	„
Gyarmathy Miklós	. . . .	50	„
Thary Róbert	. . . .	50	„
Aranyi István	. . . .	50	„
Jakabfy János	. . . .	100	„
Széchenyi Ozwald	. . . .	50	„

[1] A nyugati befolyás nagyságára mutat a létszámnak lándsaaljakban, azaz a nyugati népek, különösen a francziák lovagi hadai legkisebb egységei szerint való kimutatása.

A Homonnai urak	**200**	**lovassal.**
Kompolthy Pál	100	„
Perényi János	200	„
A Pelsőczi urak	200	„
Derghy Sebestyén	50	„
A tárnokmester	50	„
Sáffár István	50	„
Ernyey Mihály	50	„
A Noffry-fiúk (Bajmóczi Onufrius fiai) .	50	„
Czobor	50	„
Forgách Péter és János	100	„
Galgóczi Miklós, bán fia	100	„
Sopron vármegye dandára	100	„
Győr „ „	100	„
Veszprém „ „	100	„
Pilis „ „	50	„
Mosony „ „	25	„
Nyitra és Thurócz vármegye dandára .	600	„
Liptó és Szepes „ „ .	200	„
Zemplény és Borsod „ „ .	300	„
Gömör és Heves „ „ .	400	„
Vas és Fehér „ „ .	1000	„
Esztergom és Komárom várm. „ .	200	„
Pozsony, Trencsén és Árva „ „ .	300	„
Zólyom, Sáros és Abaúj „ „ .	600	„
Tolna, Nógrád és Pest „ „ .	1000	„
Hont és Bars „ „ .	100	„
Összesen:	76,875	lovas.[1]

[1] E számadatokat Kőszeghy Sándor a Nádasdy- és Telegdi-codexek számadatai szerint közölte a Hadt. Közl. 1892. évfolyamában.

Végre a harmadik, az 1435. évben kiadott II. decretum, melyről sokan azt hiszik, hogy nem a rendes országgyűlési úton keletkezett. Ezekkel szemben Szalay László azt hiszi, hogy országgyűlés alkalmával hozatott, mert kelte és a második czikkely következő szavai azt gyaníttatják; „conclusum est insuper ac statutum per Nostram Majestatem, cum praelatis, et baronibus, ac regnicolis nostris praenotatis stb.“ Az e decretumban foglaltak a Siennából küldött s az imént ismertetett tervezet alapján készült a Budán, 1435. tavaszán tartott országos gyűlésen, miután az egyes vármegyék jól meghányták vetették a dolgot s a követeiknek a király kijelentett kivánsága szerint miheztartásul utasítást adtak.

E decretum az előszón kívül kilencz czikkelyből áll. Az első azt mondja, hogy az illető részek védelmére rendelt praelatusok saját bandériumaikkal s az egyes vármegyék főispánai, kik e végre ki fognak rendeltetni a vármegyéik főuraival, nemeseivel s ezeknek fegyvereseivel, a király bandériumában kötelesek a határ védelmére menni, ha az ellenség ereje a királyi hadaknál nagyobb.

A második czikkely szerint általános fölkelés esetében a zászlósok nagyobb és kisebb birtokos nemesek 33 jobbágy után egy, és minden következő száz után, három-három tegzes lovast, kik legalább íjjal, tegezzel, karddal és fokosokkal[1] legyenek ellátva — tartozzanak személyesen a táborba vezetni.

[1] A decretum szövegében bicellos áll s a Corpus Jurisban csillag alatt az van megjegyezve, hogy: „fors scribi deberet bacillos seu sagittas.“ Azt hiszem Szalay László közel járt az igazsághoz, mikor ezt csákánynak fordította, mert bacillum = pálcza, vessző, baculus = bot, a miből lehet ugyan nyílvesszőt érteni, de nem valószinű, hogy a decretum

Továbbá, hogy azok, kiknek 33 jobbágynál kevesebbjük van, többen együtt állítsanak 100 után hármat.

A harmadik czikkely a birtok- vagy jobbágytalan nemesekre nézve azt rendeli, hogy személyesen tartoznak hadrakelni és saját költségükön vagy főispánjuk, vagy más bandériumos nemes zászlóaljához sorakozni (kivéve az öregeket, testi bajtól gyötörteket, árvákat s máskép tehetetleneket).

A negyedik czikkely az olyan két vagy több testvér hadi szolgálatát szabályozza, kik osztatlan birtokban egy kenyéren élnek s azt mondja, hogy ezek közül csak az egyik tartozik hadba menni.

Az ötödik a főpapok, zászlós urak s nemeseknek megengedi, hogy nemcsak a saját váraik és erősségeik oltalmára szükséges várnagyokat és őrséget, de a házuk tisztességére és szolgálatára szükséges embereket is otthon tarthassák.

A hatodik czikkely a jobbágyok összeírására vonatkozólag intézkedik akként, hogy a vármegye közönsége a szolgabiró mellé egy nemest — nem a vagyonosabbakból — válaszszon, kik ketten a vármegye területén a király, királyné, zászlósok és nemesek jobbágyait összeírják s a lajstrom másolatát a főispánnak adják.

szövegezője ezt értette, mert akkor azt az íj és tegez után nem pedig a kard után jegyezte vòlna föl; lehet különben, hogy bicellos helyett baculost kellene olvasni s akkor e fegyver buzogány lenne, ezt azonban azért nem hiszem, mert a buzogány csak a magasabb rangú tisztek fegyvere volt. A csákányt, fokost bipennisnek, francziául picoisnak nevezték s e két elnevezés valamelyikét elferdíthették „bicellos“-ra. Hogy itt fokost vagy csákányt kell érteni, azért is valószínűnek tartom, mert ez a XIV—XV. században, mikor a lemezpánczélok már nagyon elterjedtek, ez igen kedvelt fegyvere volt a lovasoknak.

A hetedik czikkely jószágvesztést mond azokra, a kik a kitűzött napon és helyen meg nem jelennek, kik későn érkeznek, vagy a kik az ütközet után jönnek a táborba; továbbá azokra, kik a zászlót engedelem nélkül elhagyják.

A nyolczadik czikkely kimondja, hogy a katonáknak kárt okozniok nem szabad s hogy a lakosságtól, fűvön (nem kaszált), fán, vizen kívül semmit ingyen ne kapjanak. Az emberek és lovak élelmezésére szükséges és egyéb czikkeknek az illető vármegye nemes közönsége szabja meg jó előre, még a had megérkezése előtt, a méltányos árát.

Az utolsó czikkely a károsultaknak adandó kártalanításról és elégtételről, a falvak fölgyújtásáról, földúlásáról, gyilkolásról, vérengzésről, nőrablásról szól.

E szerint Zsigmond uralkodása alatt, ha a decretum intézkedéseit rendesen végrehajtották, a magyar birodalom hadereje meghaladta a 100,000 harczost.

Az elmondottakból látjuk, hogy különféle bandériumok voltak, ú. m.: királyi, királynéi, zászlósúri tiszti és a főpapokén kívül az olyan nemeseké, kik legalább ötven lovassal jelentek meg. A király bandériuma rendesen 1000 lovasból állott, kiket a maga költségén tartott. Szükség esetében a király egy bandériumon s a várőrségeken kívül még több zászlóaljat is állított, a mint azt az 1433. tervezetből látjuk, hol dalmát, erdélyi, temesközi és a husziták elleni bandériumokról is van említés téve. Ezekről szól László 1454-ben kelt második decretumának 2. czikkelye s számukat a királyi jövedelmektől teszi függővé. Ezeket a bandériumokat a király vezérlete és zászlaja alatt harczoló nemesekkel nem kell összetéveszteni. E kettő között különbséget tesz II. András 1222-iki decretumának VII. czikkelyén kívül még Albert 1439-iki decretumának 3. czikkelye is, mely a bérért

harczolókról (stipendiati) szól. A királyné is saját jövedelmeiből tartotta zászlóalját, még a későbbi időben is, ezt bizonyítja az ország karai és rendeinek 1537-ben Pozsonyban tartott gyűlésén hozott 20. törvényczikk, melyben hangsúlyozzák, hogy a király és királyné bandériumaikat a királyi javakból és jövedelmeikből — more solito — fölállítani ne terheltessenek és a Nagy-Szombatban, 1545-ben tartott országgyűlés 16. czikkelye, mely azt mondja, hogy a királyné magyarországi birtokai javadalmaiból s egyéb ez országból húzott jövedelmeiből bandériumot tartson. Az ország zászlósainak tiszti bandériumait szintén a király tartotta saját költségén, vagyis jobban mondva, ezek e czélra vagy készpénzbeli fizetést vagy sóbeli járulékot (salarium) vagy birtokot kaptak s ennek jövedelmét a bandérium tartására fordították. II. Ulászló második, kisebbnek (minus) nevezett 1498-ben kelt decretuma 17-ik czikkelye azokról a királyi tisztekről és nemesekről szól, kik stipendiumot kapnak, a miért aztán az ország határain túl is tartoztak harczolni.

A főpapok és azok a nemesek állítottak ki magánbandériumokat, kik egész bandériumot, vagyis 400 lovast — utóbb annak egy nyolczadát, azaz 50 lovast — vezettek saját zászlójuk alatt a gyülekezés helyére. Láttuk, hogy azok a nemesek, kik nem vezethettek 50 lovast a hadba, miféle kulcs szerint állítottak katonát portáik száma szerint. Ezért nevezték e fegyvereseket portalis militiának. A főpapok hadkötelezettsége a világiakkal egyenlő természetű volt s azok mind birtokaik, mind tizedjövedelmeik alapján önálló zászlóaljat tartoztak alakítani és azonkívül a megye bandériumához is hozzájárulni. Azokat a főpapi jobbágyokat, kik a megyei

hadakba tartoztak katonáskodni, az „egyház-nemesek"-kel nem kell azonosítani; ezt látjuk V. László 1454-ben kelt II. decretumának 3. czikkelyéből és Várdai Péter kalocsai érsek 1491-ben kelt és Báthorihoz intézett leveléből.[1]

A várak őrizete a városok katonáinak volt rendeltetése. És aztán annak idejében az ágyúk és a hozzá való lőszernek a sereg után való szállítását leginkább a városi polgárság eszközölte. (Lásd 1563 : XIV.)

A mi a hadviselést illeti, az későbben kétféle volt, éppen mint a fegyverzet. A nagyobb tömeg könnyű fegyverzetű volt s a régi harczmodorhoz volt hű; a kisebb rész, a gazdagabbak, nyugati divat szerint volt fölszerelve és fölfegyverkezve s ennek megfelelően harczolt. Ebbe az időbe esik a törököknek fenyegető föllépése, kiknek minden európai nemzet közül legelőbb volt nemcsak állandó hadseregük, hanem számot tevő gyalogságuk is. Európa többi hadseregeiben e fegyvernem vagy teljesen hiányzott, vagy nagyon alárendelt szerepet vitt. A continensen a lovagok gyalog csak kénytelenségből harczoltak, de nem szerették tenni. Angliában azonban más felfogás volt. Az 1394. évben Jildirim Bajezid szultán serege elfoglalta Viddint, Szilisztriát és Nikápolyt s a magyarokkal tartó bolgár fejedelmet elfogta, börtönbe vetette. Zsigmond ezt megtudván, követeket küldött Brussába Bajazidhoz, őt kérdőre vonandó. Bajazid a követeket eleinte őrizet alá helyezte s csak bizonyos idő múlva bocsátotta színe elé, azt mondván nekik: „Menjetek vissza uratokhoz s mondjátok meg neki, hogy a fegyverek, melyeket itt nálam láttok, elegendő jogot adnak nekem az ő tartományai elfoglalására."

[1] Bartal Emm. I. 356. l.

Zsigmond, ezt az izenetet véve, nem késett a keletrómai császárral — ki a hadjárat viselésére pénzt igért — szövetségre lépni és máshol is keresni segítséget. Francziaországba Kanizsai Miklóst, tárnokot küldte 1395. tavaszán, mikor még tartott a francziák és angolok között az 1389-ben három évre kötött fegyverszünet. Kanizsai Miklós ügyesen járt el küldetésében, tudta miként kell a kereszténységi és lovagi eszméktől áthatott franczia urakhoz szólani. Elmondta, hogy Bajezid Szent Péter templomának oltárán készül lovait megabrakoltatni s hogy mennyire megvetően beszélt a keresztény lovagok vitézségéről és hadviselési módjáról. Az egyik pápához, IX. Bonifáczhoz is küldött, de hiába, mert ebben az időben éppen egyházi szakadás volt s a szentszék ezzel volt elfoglalva s nem tehetett egyebet, mint hogy Boszniában, Horvátországban, Dalmácziában és Szlavóniában keresztes hadjáratra hivatta föl papjai által a hívőket. Mircse oláh vajda és bojárjai megigérték, hogy összes fegyveres erejökkel követni fogják a török ellen. Zsigmond Nonában értekezett Velencze követeivel, kik késznek nyilatkoztak, néhány gályával a franczia hajókhoz csatlakozni s a Dardanellákon át a Duna torkolatához evezni. A Zsigmond segítségére jött seregnek vezére a burgundi fejedelem 24 éves fia, János nevers-i gróf volt. A burgundi herczeg mindent elkövetett, hogy fia fényes sereg élén nyerje el a lovagi sarkantyút. Kiséretében sok franczia főúr volt. A sereg létszámát 10,000-re teszik a fegyvernökökkel és szolgákkal együtt, a harczolók száma tehát 6000 lehetett. A költségek fedezetére Flandria 65,000 noble-t, a burgundi herczegség 65,000 frankot, a burgundi grófság 14,230, Artois, Nevers és Rhetel grófságok 10—10 ezer livres-rel járultak.

1396-ban Elszászon és Németországon át Ausztriába értek, a hol a herczeg szivesen látta őket. Ezután júniusban a Duna mentén Budára mentek, a hová a német urak is eljöttek, nevezetesen: Ruprecht pfalzi gróf, Friedrich a nürnbergi várgróf, Cilly Hermann, a mümpelgradi gróf és a katzenellenbogeni grófok, hozzájuk csatlakoztak még lengyel és cseh lovagok is. A német lovagrendet nürnbergi János, a johannitákat a németországi bailli vezette. A nagymester Rhodusból hajón vala jövendő.

A magyar urak közül Zsigmond körül találjuk Gara Jánost, Kanizsai Jánost, Miklóst, Bebek Detrét, Pásztohai Jánost, Perényit, Forgáchot, Maróthi Dénest, Kapolyi Jánost, Semsei Lászlót és testvérét stb.

Budáról a derékhad a Vaskapun keresztül Oláhországba ment, de mert valószínűleg a birodalom különböző részeiből való csapatoknak más út volt előnyösebb és mert a szerb segélycsapatokért is menni kellett, más utakon menő csapatokról is emlékeznek a források. A Dunán Orsova fölött kellett átkelniök, ezt mutatja a Vaskapuszoroson át vezető út, mely Orsovánál torkollik a Duna völgyébe, és az a körülmény, hogy első működésük Orsova ostroma volt, honnan Viddin és Rahova alá mentek.

Ezután Nagy-Nikápoly alá értek, hol a többi, más utakon jött seregrészek egyesültek.

A keresztény hadak számára nézve eltérők az adatok, mint ezt az alábbi kimutatásból láthatni:

Forrás	magyar	franczia
Froissart	60,000	
Schiltperger		6,000
Le Religieux de Saint-Denis	40,000	
Aschbach		10,000
Chalkokondylas		4,000 lovas és a kiséret.

Az összes keresztény hadak erejét Schiltperger 60,000-re, Sansovino és József rabbi 80,000-re (köztük 20,000 lovas), Vertot 12,000-re, Froissart 100,000-re (köztük 60,000 lovas), Idrisz 130 ezerre, Bajezid fethnaméja 110—120 ezerre teszi.

E szerint, ha a biztosan tévedő Vertot-t nem számítjuk, az adatok 60 és 130 ezer között váltakoznak.

Nem igen tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a keresztények hada 100,000 főnél nem volt több, mert ha a francziák 6000-en, az egyéb nemzetbeliek 20,000-en s a magyarok 60,000-en voltak, az 86,000-et tesz ki, Mircse hadát pedig szintén vehetjük 10—14 ezerre.

A török hadak összes létszámát:

Froissart	200,000
Schiltperger	200,000
Sansovino	300,000
József rabbi	300,000
Le Religieux de Saint-Denis szerint 24,000 gyalogos, 70,000 rendes és 8000 irregularis lovas	102,000 nek mondja.

Az adatok különbsége onnan ered, hogy a négy első mind azt a népet számítja, a mely a sereggel jött, a saint-denisi barát pedig csak a harczolókat; ebből látjuk, hogy a két szemben álló sereg között csekély különbség volt számra, de annál nagyobb értékre és szervezetre nézve.

A magyar haderő szervezete átalakulóban, tehát szervezetlen volt, az oszmánoké pedig szervezett. A keresztény hadakban sem a szervezés, sem a vezetés nem volt egységes, a törökben pedig mintaszerű volt mind a két említett tényező. A nyugatról jött segítő csapat el volt telve lovagi eszmékkel s ennél, meg fegyverzetének nehéz-

ségénél fogva képtelen volt a törökök ellen sikerrel harczolni. A magyar király hadaiban kétféle volt a fegyverzet és kétféle a hadviselés is. A nagyobb tömeg könnyű fegyverzetű volt és hű a régi harczmodorhoz, a kisebb rész, a gazdagabbak, nyugati divat szerint voltak felszerelve, felfegyverkezve és ennek megfelelően harczoltak.

A török hadsereg már ebben az időben két részből állott: állandó hadseregből, melyhez lovasság (szipahi) és gyalogság (jenicseri) tartozott — és a hűbéres hadakból. A nagyobb hűbérek (szaim) 500, a kisebbek (timar) 300 holdnyi területűek voltak s a birtokosok 500 asper jövedelem után állítottak egy lovast.

Soha sem volt kivánatosabb a régi harczmodorhoz való ragaszkodás, mint éppen ebben az időben. Látni fogjuk a csata folyamának leírásából, hogy a keresztény hadak az egységes vezetés hiánya és egyéb hibák mellett a nehézkes, esztelen lovagi harczmodornak lettek áldozatai.

A keresztény seregben hiányzott az egységes vezetés, de hiányzott az eszme is, mely czéltudatos működést eredményezhetett volna, mert Zsigmond intézkedéseiből és működéséből látjuk ugyan, hogy a dunamenti várak birtokába jutni igyekezett, azért, hogy működési alapja legyen az ellenség ellen, a melyet birodalma határaitól távol akart tartani, de nélkülözzük a tervszerűséget. Azt vélte-e, hogy a dunamenti várak elfoglalásával elég van téve mindennek; működési tárgya s vonalai mik voltak, nem lehet tudni.

Ebben az esetben működési tárgya a török hadsereg lett volna, erről kellett volna megtudnia, hogy hol van s azokon az utakon, a melyeken leggyorsabban tehette, átmenni a Balkánon s ott vívni csatát; vagy ha erre nem

ért rá, a Balkán szorosait védelmi állapotba helyezni s a Balkán-vonalon innen központi állást foglalni.

De ő semmit sem tett, a miből azt láthatnók, hogy a török hadsereget tekinti működési tárgyának. Ha nem tudott volna semmit arról, hogy a török Konstantinápoly ostromával fölhagyott, akkor sem lett volna szabad Nikápolynál vesztegelnie, akkor is Konstantinápoly felé kellett volna mennie, mert csak ott lehet az ellenséget tönkre tenni, a hol van.

A nyugati lovagok cselekedeteiből egyebet nem látunk, mint féktelen vágyat arra, hogy kardjukat a törökével összemérjék, a kit gyűlölni tanultak papjaiktól s dajkáiktól, kik rémséges dolgokat beszéltek e — szerintük — hitetlenekről. Olyan messzire már nem gondoltak, hogy érdemesebb dolog és hasznosabb is a derékhadat tönkre tenni, mint valamely jelentéktelen csapatot; ők nem gondoltak Bajezid seregére s boldogok voltak, hogy Nikápolyt ostromolhatják. És ezt is, hogyan! Ostromló szerek nélkül, körülzárolással, mely felette kényelmes dolog, mert lehet dinomdánomozni, misét hallgatni, imádkozni, s ha mindezekbe beleúnnak, a falaknak rohanni.

Az oszmán sereg jól volt szervezve, számottevő gyalogsággal rendelkezett, egyes részei számtalan harcztéren együtt harczolva összeszoktak s egy eszmény vezérelte őket, az, a melyet Mohammed teremtett meg. Ez az eszme az volt nekik, a mi a rómaiaknak Róma nagysága. Azokat a népeket, a melyek a Korán szerint élnek, a közös nyelv mellett a Mekkában való évenként ismétlődő találkozás kapcsolja egymáshoz. A legkülönbözőbb fajokhoz tartozó népek, a nubiai harczos, mohamedán, szláv stb. testvérnek, még pedig édes testvérnek tartja egymást s mindnyájokra egyenlő varázsa van a Korán szavainak.

Meggyőződésből hisznek például abban, hogy „Isten ügyében öntött egy csepp vérnek, őrségen töltött egy éjnek Allah előtt nagyobb értéke van, mint két hónapi bőjtnek és imádságnak“, továbbá „hogy a ki ütközetben esik el, annak bűnei meg vannak bocsátva“.

Mohammed vallása a katonai fegyelemnek erős vára. A mohamedan bort nem iszik, kétes hírű nők és a kártya nem lazítják a fegyelmet, mint a keresztényeknél. A keresztény gyűjtő név alatt egymástól élesen elütő, egymást lenéző s meg nem értő népek értendők, a melyek ha össze is gyűlnek, hogy együtt harczoljanak, több kárt tesznek egymásban, mint az ellenségben. Példa reá a keresztes háborúk, s a nikápolyi csata is.

Mikor Bajezid meghallotta, hogy Zsigmond átkelt a Dunán és hogy a dunamenti várakat visszafoglalta, éppen Kostantinápolyt ostromolta. Rögtön fölhagyott e működésével, az ostromló gépeket elégette és Szófia felé indult. Szead Eddin szerint, mikor Aladsa Hiszárhoz ért, a magyar király be akarta keríttetni. Valószínűleg azzal a különítménynyel, a melyet Zsigmond Maróthi János vezetése alatt küldött volt hírszerzés végett előre. Ezalatt Zsigmond, illetőleg a franczia had Nagy-Nikápolyt ostromolta, melynek parancsnoka Toghan bég volt, de mert ostromlószerei nem voltak, körülzárta s kiéheztetéssel remélte czélját elérni.

A keresztények szeptember 15-én értek oda, felszólították Toghant, hogy adja át a várat, a mit ez megtagadott. A várvívás dicsőségét a franczia lovagok maguknak követelték, bár erre való szerszámaik nem voltak, Zsigmond beleegyezett. Közeledési árkokat kezdtek csinálni s a franczia had szárnyaival a Dunára támaszkodva délfelől, a dunai hajóhad pedig észak felől zárta el a

várat. A magyar hadsereg és segédcsapatai keletre a vártól, a Duna mentén táboroztak, tétlenségben, mert úgy látszik, a magyarok a lovagok fenhéjázó viseletét megorrolták. Ez valamennyi keresztény szövetséges hadban úgy volt. A különféle nemzetekhez tartozó csapatok között ritkán van egyetértés. Irígység és káröröm s minden idegennek megvetése a míveletlenséggel jár, a lovagok míveltsége pedig nagyon problematikus volt. Nyilvánvaló, hogy e tulajdonságok nem növelik a szükséges egyetértést. Így volt ez Nikápoly alatt is.

A vár élelemmel jól el volt látva, s erkölcsi erejét napról-napra növelte a franczia lovagok ismételt esztelen támadása, a melynek sohasem volt sikere. Bajezid ezalatt Trnovába ért és Evrenosz béget küldte előre, hogy hírt szerezzen, de ez a körülzáró sereg miatt a várbeliekkel nem léphetett összeköttetésbe s czélt nem érve, tért vissza urához, jelentvén, hogy a vár körül van véve s onnan hírt nem hozhatott. Bajezid — a mint ezt Mevlána-Irdisz történetíró után Szead-Eddin mondja — maga ült egy gyorslábú lóra s éjjel egy felhőkig érő magas hegyre lovagolt, mely a várhoz közel emelkedett s mennydörgéssel vetélkedő hangon bekiáltott a várba: „Hej Toghán“. Thogán bég éppen a vár fokán volt s a padisah kérdéseire azt felelte, hogy a várban minden rendén van. E feleleten megörülve, visszatért táborába s a keresztények, kik a beszélgetést hallották, az éj sötétségében hiába üldözték. Reggel a csata megkezdődött.

A török hadsereg négy csoportra volt osztva, az elsőben 24,000 gyalog, a mögött csekély távolságra 30,000 lovas és hátul Ublától északkeletre, hol a trnovai út azokat a magaslatokat metszi, melyek az Oszma és a Duna között emelkednek, Bajezid személyes vezetése alatt

40,000 lovas. A 8,000-nyi hűbéres lovasság rajként vette körül a csatarendet, hogy abba a keresztények be ne lássanak s egyéb kikülönítésekre szolgáljanak, a többek között arra, hogy a cserjébe rejtőzött, megkerülésükre szánt magyarokat tartsák szemmel s útjokat állják. Az a 40,000-nyi had, melyet Bajezid vezetett, tartalék volt, vagyis a cselvetésre szánt csapat.

A saint-denisi szerzetes most közlött csatarendjével első tekintetre ellenkezőnek látszik a Szead-Eddin szűkszavú jelentése, mely azt mondja, hogy „a sahiszlam seregét két csapatra osztotta, egyik felét a hitetlenek elébe küldte, hátramaradt felét pedig személye kiséretében lesbe állította". Ez az ellentmondás csak látszólagos, lényegében a két jelentés egyezik, mert az ellenség nyugtalanítására, a harczrend eltakarására s egyéb kikülönítésekre szánt hűbéres lovasságon kívül csakugyan két főcsapat volt, az egyik, mely a keresztényekkel szemben állott s esetleg maga után csalta az ellenséget, s a másik, mely lesben volt. Hogy az ellenséggel szemben álló csoport is két harczvonalat alakított, azt a részletekbe nem bocsátkozó Szead-Eddin nem tartotta szükségesnek fölemlíteni, beérte azzal, hogy elbeszélésében rendeltetésüket véve tekintetbe, csoportosította csak a sereget.

Bajezid fethnameja szerint a jobb szárnyon álltak azok a csapatok, a melyeket Szulejman sah, Ali pasa nagyvezér, Firuz pasa rumilii beglerbég, továbbá Malkocs bég és Timurtas bég vezettek. A balszárnyon állott Mustafa, Timurtas pasa, az anatoliai beglerbég, továbbá Mohammed, Turkhan, Besir és Tahir karamáni bégek az összes kitünő bégekkel.

Hogy a keresztények miként rendezkedtek el, nem tudhatjuk, minden arra mutat, hogy nem állapitottak meg

semmi tervet sem s hogy a harcz megindult, még mielőtt a sereg egyes részei tudták volna, hogy mi a föladatuk. A csatát megelőző éjjel Zsigmond csapatainak egy részét egy cserjébe rejtette, valószínűleg, hogy a megalakulandó fölállítás jobbszárnyát támogassa s a harcz megkezdése után az ellenség balszárnyát megkerülve, hátába üssön.

A keresztény sereg különféle elemeit tekintve, a magyar hadak könnyű lovasságának kellett volna a harczot megkezdeni s a nehéz fegyverzetű nyugatiaknak a magyarok hasonlóan fegyverzett részével azt támogatni s az ellenség soraiba csak akkor behatolni, mikor azt a könnyű lovasság nyilazásával megingatta. De másként történt. A franczia lovagoknak nem a józan ész, hanem a lovagias felfogás volt tanácsadójuk, mely az elsőséget nem engedi soha másnak. Coucy és az admiralis hajlandók voltak ugyan Zsigmond s a hadi ügyekben tanácsadói — a Garaiak, a Kanizsaiak stb. — nézeteinek engedni, kik váltig mondták, hogy engedjék a magyarokat elől menni, mert ezek a törökök harczmodorát jobban ismerik, mint ők, s tudnak úgy harczolni, mint a hogy ezekkel kell, de el kellett hallgatniok a Boucicaut, Artois s a többi gondolkodni nem tudó lovag féktelen harczi kedve előtt és mielőtt Zsigmond a harczra vonatkozó intézkedéseket megtette — az angoloktól eltanult módon, a lóról leszállva gyalog megtámadták a törökök első csatavonalának czölöpzet mögött álló jobbszárnyát, — mely elől az oda állított hűbéres lovasság azért ment el, hogy szabad tért engedjen a janicsárok működésének, s — úgylátszik, oly gyorsan értek ahhoz, hogy az íjjal, karddal, handzsárral és részben lándsával felfegyverzett janicsárokat meglepték, olyannyira, hogy azok íjukat nem

használhatták — vagy ha igen — túllőttek a czélon, mert Szead-Eddin mondása szerint, „a hadrontó harczosok kardjai jól eltalálták az ellenség nyakát s azért áldozataikon nem is volt látható nyílnak nyoma sem.“ Tehát rögtön kézi tusa fejlődött, melyben a franczia lovagok győztek és 10,000 török gyalogost levágtak, a többiek vad futásban menekültek a nyíllövésnyi távolságban mögöttük álló spahik mögé, kiket míg a francziák oda érkeztek, szintén rendetlenségbe hoztak. A jól fegyverzett lovagok támadásának ezek sem tudtak ellenállani s 5000 embert veszítve, húzódtak vissza a lesben álló Bajezid felé. A francziákat hevük elragadta s nem tértek vissza vezeték lovaikhoz, hogy rendes szokásuknak megfelelően, üldözés czéljából lóra üljenek, hanem gyalog mentek a megfutamodottak után, nem is sejtve, hogy a domb mögött 40.000 pihent harczost fognak a török sereg romjai helyett találni.

Ezalatt Zsigmond seregét úgy a hogy elrendezte, utóhadát Garai Miklósra bízta s a németeket is, kiket a nürnbergi várgróf vezetett, ide osztotta be. A török hűbéres lovasság megtámadta a francziák vezeték lovait, egy részüket zsákmányul ejtette, más részük futni kezdett hátrafelé, a magyarok a gazdátlan lovak száguldozását látva, mindent veszve lenni gondoltak s maguk is széledezni kezdtek. Zsigmond alig néhány ezer harczost szedve össze, a francziák megmentésére sietett, a kiket Bajezid már körülfogott volt. A saint-denisi szerzetes és Boucicaut azt állítják, hogy a magyarok nem jöttek segítségükre, s a nélkül, hogy harczoltak volna, gyalázatosan megfutamodtak. De hogy ez nem igaz, tudjuk Zsigmond több okleveléből és Schiltperger soraiból is. Már pedig Schiltperger, mint szemtanú, szavahihetőbb,

mint a saint-denisi szerzetes, ki mások elbeszélése után írt s mint Boucicaut tetteinek névtelen írója.

Egy janicsár csapat állta útját, melyet levert s aztán a spahikkel találta magát szemben. A harcz mind a két részről nagy kitartással folyt és egyideig eldöntetlen maradt, némelyek Lazarevits István szerb despota közbelépésének tulajdonítják azt, hogy a csata a törökök javára dőlt el.

A babér nem járt ingyen, a törökök veszteségét — alkalmasint túlozva — 30,000-re teszik a franczia források. Bajezid is megsebesült. Muratori szérint Zsigmond emelte ki a nyergéből, de erről a török források nem emlékeznek meg. Mevlana Idrisz elbeszélése után azt beszélik, hogy „a csata és öldöklés hevében egy ördögábrázatú rút hitetlen a szultán feje búbjára sújtván buzogányával, erős ütésével megsértette annak a kedves testét és aranyos nyergéből a földre terítette“. Ha ez az ördögábrázatú hitetlen Zsigmond lett volna, valószínű, hogy megemlíti vala egyik-másik török krónikás is.

Húszezer keresztyén holtteste borította a csatatért sokan fogságba kerültek. Nesri arról értesít, hogy Timurtas fia — Umar bég, ki a csatában jelen volt — neki azt mondta, hogy csak annak az osztálynak kezébe, melyhez ő tartozott, 2000-nél több fogoly esett. A foglyok között volt a nevers-i gróf is, a kinek kiváltására, Zsigmond jótállása mellett, 100 ezer arany forintot vettek föl Rampenda lucca-i születésű párizsi kereskedőtől kölcsön.[1]

[1] A bécsi cs. levéltárban van Zsigmondnak a velenczei dogéhoz intézett Pozsegában 1398. június 17-én kelt levele, a melyben kéri, hogy abból a pénzből, a melyet Velencze minden évben Magyarországnak tartozik fizetni, adjon évenként 7000 aranyat a nevers-i gróf meg-

Zsigmond a csatatérről Garai Miklóssal és Jánossal, Kanizsai Jánossal és Miklóssal, a johanniták nagymesterével, Neilhac Filiberttel, Fridrikkel, a nürnbergi várgróffal, Cilley Hermannal s több más magyar úrral egy olasz gályán menekült, de nem haza, hanem a Duna torkolatához, honnan az újonnan kinevezett nádort, Bebek Detrét és az új országbiráját, Pásztohai Jánost, Garai Jánossal haza küldte, hogy vigyék hírül menekülését, maga pedig a Fekete-tengeren át Konstantinápolyba hajózott, onnan sok veszély után a Dardanellákon át decz. 19-én Lacroma szigetéhez ért s ugyan-e hó 30-án Spalatóban találjuk. Útja közben Rhodusban is megfordult. Dalmatiából pedig hazatért birodalma szivébe, Budára, hol fogadtatásának — mint a történelemből tudjuk — nem nagyon örülhetett.

A királyon, Garai Miklóson és Jánoson, továbbá a két Kanizsayn, Cilley Hermanon, a nürnbergi várgrófon, Neilhac Filibert johannita nagymesteren kívül alig menekedtek meg néhányan a főbbek közül. Az elesettek között volt egy Rozgonyi, Maróthi Dénes, Semsey László, Kapolyi János, Viennei János admiralis a fiával, de la Trémouille Vilmos, Bar Fülöp stb.

Az elmondottakból látszik, hogy Zsigmond nem volt hadvezér, mert ha azt a kevés intézkedését, mely megtörtént, az ő fejéből és nem a Garaiakéból eredetteknek tartjuk is, nem kerülheti el figyelmünket, hogy azok csak félig vagy sehogysem hajtattak végre, már pedig nem elégséges jól intézkedni, hanem végre is kell azt hajtatni. Ezért mondják — helyesen — hogy a háborúban majd-

váltására fölvett 100 ezer arany forintnyi kölcsön törlesztésére Rampendá-nak. (Din de Responde, Digne Raponde.)

nem minden a vezér egyéniségétől függ, a ki, ha nem tud parancsainak érvényt szerezni, hiába eszel ki jó terveket.

Zsigmond, mikor Bajezid közeledését megtudta, Trnova felé küldte Maróthi Jánost azért, hogy a törökök erejét kikémlelje s arra törekedett, hogy a harczot a magyarok kezdjék meg, mint a kik ismerik az oszmánok harczmódját. Ez az intézkedés, ez a szándék helyes volt. Szeme előtt lebegett hát annak fontossága, hogy az ellenségről hírt kell szerezni, de ezt csak tökéletlenül hajtatta végre, beérte azzal, hogy Bajezid közeledéséről s úgy látszik, haderejéről bizonyságot szerzett, de már a csatát közvetlenül megelőző órákban elmulasztotta az ellenségnek fölállítását megismerni. Sem ő, sem a francziák nem tudták azt, hogy azok a csapatok, a melyeket maguk előtt látnak, a török seregnek csak egy részét teszik, pedig egy-két járőőr kiküldésével megtudták volna, hogy Bajezid számos harczossal a domb délkeleti oldalán áll. Ezt tudva pedig, aligha mentek volna a veszedelem torkába.

Az a szándéka, a mely szerint a magyarokkal akarta a harczot megkezdetni, a helyzet és körülmények helyes megítélésére vall, de végrehajtása hajótörést szenvedett erélytelenségén; övéinek sem tudott parancsolni, nem hogy az idegen lovagok szót fogadtak volna neki. Ez pedig nagy baj volt, talán még nagyobb, mint az, hogy az ellenség haderejének szétosztásáról és fölállításáról nem volt tudomása, mert ha az övéi kezdik meg a magyar hadviselés elvei szerint a harczot, e közben a domb mögé is kerültek s látták volna, hogy ott csel van vetve, és a derékhad nem rohant volna fejeveszetten, az egybevágó együttműködés hasznosságáról megfeledkezve, szétszakadozva, kisebb-nagyobb csoportonként a veszedelembe,

hanem a lovagokat együtt tartva, akkor és oda vezette volna, a mikor és a hová a viszonyok követelték.

E csata elvesztéseért első sorban Zsigmondot illeti a felelősség, mert minden azon múlt, hogy nem tudott parancsolni s valószínűleg — gyönge emberek módjára — azt sem tudta, hogy hol a feje s kipkedve-kapkodva, megfeledkezett annak végrehajtásáról, a mit tenni szándékában volt. Maróthit szemrehányás nem illetheti, ő megfelelt specialis föladatának, és megfoghatatlan Köhlernek az a megjegyzése, hogy: „Er (Maróthi) brachte am 27. September die Nachricht schleunigst zurück und entschuldigte sich sehr geschickt, den Feind nicht angegriffen zu haben, um den Franzosen diese Ehre zu lassen.“ — Nem kellett magát mentegetnie, mert akkor érhette volna szemrehányás, ha 5000-nyi különítményével megtámadja az együtt talált nagyszámú török hadat, a mit — igen bölcsen — nem tett. Visszatérve, nem folytathatta fáradt, nehéz fegyverzetű harczosaival a kémlelést, e czélra Zsigmondnak friss csapatot kellett volna küldenie. Bajezid ellenben jó hadvezér volt, messze előre küldte Evrenosz béget, megismerte, legalább megközelítőleg, az ellenség erejét, kémeket küldött ki, a kik a térség minden zege-zugát jól átkutatták s megtudta, hogy Zsigmond jobbszárnyán, a cserjésben csapatok vannak elrejtve, s nem mulasztotta el megfigyelésüket, csapatot állítván velük szemben, a mi által helyükhöz kötötte őket annyira, hogy föladatukat, a török sereg hátába való kerülést, nem teljesíthették.

Bajezid nem tartotta magát a szokásos harczrendhez, a hűbéres lovasságot nem a szárnyakra állította, hanem a fölállítás elé, hogy serege ezektől takarva, rendezkedhessék el, egyes részeire pedig külön föladatokat bízott. E szerint tehát a viszonyokhoz alkalmazkodott, nem en-

gedte magát a chablon által béníttatni és seregének tetemes részét cselvetés végett tartalékban tartotta, mert a mint már ezt egy XIV. századbeli arab kézirat mondja „a hadviselésnek alapja a cselvetés“.

Bajezid jobb taktikus volt, mint Zsigmond, de a stratégiához is jobban értett, mint ez. Mikor a keresztényeknek ellene való készülődését meghallotta, azonnal felhagyott Konstantinápoly ostromával és a körülmények teremtette új hadműködési tárgy — a keresztények hadserege — felé ment, jelző nevéhez illő gyorsasággal. Erre ugyan ebben az esetben nem is volt olyan nagy szükség, mert a keresztények Nikápoly alatt duzzogtak egymásra és szabad idejükben ostromlósdit játszottak, tehát nem volt ok attól tartani, hogy a Balkánon nálánál előbb jönnek át.

Ismétlem, hogy minden jel arra mutat, hogy a keresztényeknek nem volt megállapított tervük, ők Európát a Dunánál akarták megvédeni, s ha egyáltalán gondolkodtak, azt gondolták, hogy majd úgy megijed tőlük az oszmán, hogy baj nélkül érhetnek álmodozásaik tárgyához, a szent sírhoz.

A franczia krónikásokból látni, hogy ők a Duna mentén akartak a Fekete-tengerig menni, hogy onnan talán velenczei és genuai hajókra ülve, juthassanak Syriába, de e tervük csak ábrándozás volt. E menet biztosítására nem történt semmi, s jobb oldaluk teljesen védetlen lett volna, mert nem szállták meg a Balkán-átjárókat.

Zsigmondnak volt-e szándékában a Balkánon átmenni s a török derékhaddal attól délre megütközni, nem tudom, de azt látom, hogy nagy hibát követett el azzal, hogy a relative jelentéktelen Nikápoly által az összes keresztény sereget helyéhez kötni hagyta. Az nem mentség,

hogy azért nem igyekezett a Balkánt előbb elérni, mint Bajezid, mert veszedelmesnek tartotta háta mögött a török kezében hagyni Nikápolyt, mert e vár fontos volt ugyan bizonyos tekintetben, de a 100 ezernyi sereghez viszonyítva, annyira jelentéktelen, hogy egy szemmeltartására rendelt különítmény hátrahagyásával bátran elindulhattak volna. Ennél sokkal nagyobb veszedelemmel járt a csatának a Dunához oly közel való elfogadása; e folyó, melyen az igaz, hogy czirkált néhány magyar hajó (a velenczei és génuai hajóhad a Duna torkolatánál vesztegeltek megfoghatatlan módon, csak egy-két gályájuk volt a Dunán) csak alig néhány száz lépésre volt a csatatér mögött!

Megfoghatatlan, hogy Maróthitól Bajezid közeledését hallva, mégis meg hagyta magát, úgyszólva táborozási helyén, lepni, és hogy nem ment vissza az Oszma mögé, hol ennek balpartján olyan állást talál, melynek mind a két szárnya védve van, a bal a Duna s a rajta czirkáló magyar hajóhad által, a másik pedig azokkal az ingoványokkal, a melyek délre a Dunától az Oszma balpartján terülnek el.

Ha azok a honvédelemre vonatkozó elvek, a melyekre Zsigmond ismertetett tervezete s törvénye alapult, érvényre jutottak volna, ha az 1435-iki törvényeket végrehajtották volna, Magyarországnak olyan hadereje van már a XV. század közepén, mint Európa egyik országának sem, még jóval később sem. De a törvény csak írott malaszt maradt. Azok a királyok, kik a Zsigmond halála és a Mátyás trónralépte közötti időben ültek a magyar trónuson, nem igen szereztek a törvényeknek érvényt és semmi sem teszi uralkodásukat a hadügyre vonatkozólag emlékezetessé. Albert 1439-ben ország-

gyűlést tartott s az ezen hozott törvény 6-ik czikkelye ismét megerősítette a Zsigmond törvényében is kimondott elvet, a mely szerint a király saját költségén köteles bandériumot tartani s az országot megvédelmezni és világosan kimondja, hogy az általános insurrectiónak csak akkor van helye, a mikor a király, a főpapok és egyéb urak bandériumai nem volnának képesek az ellenséget visszatartani; továbbá, hogy a fölkelt nemesség — mint azt az aranybulla is tartalmazza — az ország határait túllépni nem tartozik. Tehát semmi egyéb, mint a régi intézkedések közül azoknak ismétlése, a melyek a királyra hárítanak mindent, a mi a támadó-háborúra vonatkozik s a melyek a nemesség katonai kötelességét a szó szoros értelmében vett védelemre — az ország határain belül — szorítja. Hogy az ország tanácsában résztvettek ezt határozták, onnan van, hogy a király idegen volt s az Anjouk idejétől kezdve történtekből látták a magyarok, hogy az idegen királyoknak családi érdekei nem azonosak a nemzetéivel és semmi kedvet sem éreztek idegen érdekért a külföld csatatereit végigfutni. Meg kell gondolni, hogy a nemzet többsége soha sem volt fanatikus s ebben az időben, de talán még később sem volt a töröknek a Balkán-félszigetből való kiűzésének szükségességétől áthatva. Látjuk, hogy a keresztes háborúk idejében sem ragadt a magyar nemzetre az a láz, melynek hatása alatt annyi ezer európai ember ment keletre szerencsét próbálni. A vidéken lakó, politikával nem igen foglalatoskodó nemesség nem látott oly nagy veszedelmet a töröknek szomszédságában való megtelepedésében, mint az ország ügyeivel foglalkozók s azok, kiknek alkalmuk volt a külföldi, megijedt fejedelmek és különösen a pápák követeivel

találkozni, a kik a mutatkozó veszedelmet nagyobbítva tárták eléjük s a törökök vallását pogánynak nevezve, azzal szemben a gyűlöletet szították. Hunyadi János az udvar körében nőtt fel, hol sok idegen pap fordult meg, s az ottani levegővel a vallásosságnak azt a nemét szívta magába, a mely gyűlöletre tanít, gyűlölni mindenkit, a ki nem keresztény. Tagadhatatlan, hogy e gyűlölet mellett a hazaszeretetnek is volt helye szivében s e két ellentétes érzület: a szeretet és gyűlölet hatása alatt lett belőle az az önzetlen vitéz, kinek tettei bámulatra ragadták kortársait és az utódokat egyaránt.

Hunyadi, Ország Mihály, Rozgonyi és többen figyelmeztették a nemzetet, hogy a török fenyegeti határukat s hogy a király serege s a többi bandériumok aligha lesznek elégségesek az országot megvédelmezni, de a lelkesedés, melylyel hatni akartak, nem igen ragadt át a többségre, mert Titelnél, hol az ország hadrakelt fegyveres népeinek gyülekeznie kellett, nemcsak kevesen jelentek meg s azok is nem igen bánták és szivesen oszlottak szét, mikor a vérhas kezdte soraikat ritkítani. Ulászló sokkal rövidebb ideig uralkodott, mintsem a hadügy fejlődését előmozdíthatta volna s az a hadjárat, melynek áldozata lett, nem volt népszerű. Ezt abból is látjuk, hogy ismét sokan vonták magukat vissza s az ország elégnek vélte, hogy a lucrum cameraét fölemelte. Csakis Hunyadinak lehet köszönni, hogy mégis összeverődött annyi fegyveres, hogy azt a fényes hadjáratot viselhette, mely örökké tartó babérokat fűzött a magyar zászlók köré. Nis bevétele s a fölszabadítására jött pasák seregeinek leverése, Szófia kézrekerítése, a november 3-iki ütközet, melyben a háromszorta erősebb török derékhad fölött diadalmaskodott s végre a kunoviczai

győzelem teljesen az ő érdeme, ő szervezte a sereget, ő vezette s ő verte meg az ellenséget abban az esztendőben, melyben fia, a nagy Mátyás született, ki olyanná szervezte a magyar hadat, mint a milyen soha sem volt.

De még e fényes győzelmek sem voltak képesek a török ellen — az ország határán túl — viselendő háborút népszerűvé tenni. Hiában buzgólkodott Julián bíbornok, a rendek az újabb háborút nem ellenezték ugyan, de az általános fölkelést még sem ajánlották föl. Különben tudták-e, nem-e, hogy olyan ellenség ellen, mint a török, pusztán passiv ellenállással, az ország határain belül való működésre szorítkozva, nem lehet a hazát megoltalmazni, nem tudjuk, de azt hiszem, hogy a támadólagos védelemre irányuló intézkedéseket nem tudatlanságból, nem is önzésből ellenezték, hanem azért, mert a törökben, a mint már mondtam, nem láttak olyan ellenséget, a mely az ország fennállását veszélyezteti s nem féltek annyira hatalmuktól, mint nyugati szomszédaik, kik velük akarták magukat megvédelmeztetni, s e szolgálatot olyan igéretekkel fizették meg, a melyekben nem igen bíztak. Hogy nem ok nélkül, látjuk a történetből, mert azokból a török háborúkból, a melyekbe a pápák a magyar nemzetet belovalták, csakis nyugati Európának volt haszna, a magyarnak bizonyára nem, mert a renaissance útjának elején megállani éppen ezek az elkerülhető háborúk kényszerítették, és a nyugatiak igérete be nem tartásának köszönheti azt a másfél századig tartó török járom bénító hatását, melytől csak drága áron, egy nem kevésbbé bénító járom fölvevésének árán menekedett meg, mely nemzeti önállóságát és függetlenségét tette semmivé.

Mátyás belátta, hogy az eddigi hadszervezet az ország integritásának megóvására tökéletlen, de neki nagyobb ambitiója is volt, mint a határokat megvédeni, ő hatalmassá akarta birodalmát tenni, mert maga is hatalmas óhajtott lenni. Az ilyen emberek czéljainak nem megfelelők a militiális hadak, nekik nem okoskodó, hanem minden pillanatban bárhová menni kész hadak kellenek, ilyenek pedig csupán a zsoldosok. Zsoldost kapni az ő idejében könnyű volt; sok dologtalan proletárius volt mindenütt, a kik szivesen szegődtek a fejedelmek szolgálatába. Így keletkezett a magyar állandó hadsereg, mely Európában, a törökén kívül, az első volt. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az állandó hadsereg eszméje Mátyás agyában született meg, mert nálunk már Zsigmond, sőt az Anjou-házbeli királyok intézkedéseiben is látszik az erre való törekvés — de ezek zsoldos csapatait, valamint a franczia compagnies d'ordonnance-okat csekély számuknál fogva nem lehet állandó hadseregeknek, legföljebb állandó csapatoknak nevezni.

A földesuraknak nemcsak nálunk, de nyugati Európában mindenütt, kedvetlenül harczoltak, a mi aztán mindenütt a zsoldos csapatok szaporítására és állandósítására vezetett.

Haderejének tökéletesítésére intézkedett az 1458. évi deczember 6-ára összehívott szegedi országgyűlés, mely a következő év január havában azt határozta, hogy a vármegyei bandériumokba a jobbágytalan nemesek egy, a birtokosok minden húsz jobbágy után egy-egy fegyverest kötelesek állítani, kiket a király évenként egyszer három hónapra fegyver alá hívhat s az ország határain túl is vezethet, a fejenként fölkelt rendek pedig szükség esetén kötelesek addig fegyver alatt maradni, míg a

király akarja. Továbbá az 1467-iki országgyűlés, mely a pénzügyeket rendezte, jól tudván, hogy a zsoldos hadak csak addig érnek valamit, míg rendesen fizetik. A rendek elé terjesztett javaslata, mely szerint a kamaranyereség és harminczad eltöröltessék és helyükbe kincstári adó és koronavám lépjen — elfogadtatott. Amaz portánként húsz denárra rúgott, de ha egy portán két vagy három jobbágy lakik, ezek 30, ha négy úgy 40 denárt fizessenek együtt. Eddig sok úrnak jobbágya a kamaranyereség fizetése és a vám alól föl volt mentve, most kimondatott, hogy a jobbágyok kivétel nélkül, még a király jószágain élők is, továbbá a jobbágytalan várnemesek s az egyházi nemesek, a jászok, kúnok, oroszok és tatárok is kötelesek adót fizetni.[1]

A pénzügyeket rendbe hozva, az állandó hadseregnek nemcsak szervezésére gondolt, de annak a honvédelem régi elemeivel való összefüggésbe hozatalára is. Fraknói szerint serege a hűbéres fejedelmek hadával 163,000-re tehető.[2] Ily számú hada a törökön kívül senkinek sem volt Európában. Sajnos, hogy szabatosan szerkesztett adatunk, olyan, a melyből Mátyás seregének szervezetét s hadviselési módjának elveit reconstruálhatnók, nincsen. Legbecsesebb adatunk a nagy királynak az a levele, melyet az egri püspökhöz, mint nápolyi követéhez intézett,[3] továbbá az a kimutatás, melyet a firenzei állami

[1] Ennek az országgyűlésnek végzései nem maradtak fönn korunkig. Fraknói szerint csak az az egyetlen töredéke ismeretes, melyet a pozsonyi káptalan könyvtárában őriznek.

[2] Szárazföldi hadsereg 148,000, hajóhad fegyveresei 10,000, rácz lovas martalóczok 5000 = 163,000.

[3] Eredetije az orsz. levéltárban Budapesten; magyar kivonatát a Hadt. Közlöny 1890. évfolyamában Kőszeghy Sándor tette közzé.

levéltárban „a fölséges magyar király szárazföldi és vízi hadereje a törökök ellen“ czím alatt őriznek[1] és végre Bonfinius műve.

Az egri püspökhöz czímzett 1481. márczius 10-én kelt leveléből látjuk, hogy gyalogsága, lovassága, tűzérsége s műszaki csapatai is voltak és hogy serege nemcsak fegyvernemek, de csapatnemek szerint is tagolódott. Lovassága két csapatnemből, ú. m. nehéz és könnyű lovasokból állott, az utóbbiakat a király is huszároknak nevezte. Gyalogsága is többféle volt, ú. m. könnyű, nehéz, továbbá pajzsos és puskás. A tűzérségre vonatkozólag csak azt látjuk belőle, hogy kétféle ostromló ágyúfélei voltak, olyanok, melyeket puskaporral töltöttek — bombardák — és a régi időtől ismert ostromló-gépeknek különféle nemei, a lövő- és hajító-gépekhez *(machina jaculatoria)* tartozó parittya-gépek *(fundae)*, melyeknek végén a parittyás hajító-rudakat ellensúlylyal emelték föl vagy eresztették le, de mert az ellensúly gyakran nem volt elegendő, kötelekkel helyettesítették azért, hogy az emberek ezeket lefelé húzva, emeljék föl a hajító rudat.

A levél ide vonatkozó részének — melyben Hydruntum jövendő ostromáról van szó — Katona szövege után fordítása a következő: „Hírül kaptuk egyszersmind, hogy Hydruntum úgy van megerősítve a törökök által, hogy sem a bombardák, sem az egyébfajta hadigépek *(machinae bellicae)* a sánczoknak *(agger)* és erődítéseknek *(munitionibus)* nem árthatnak sokat. Miért is az én

[1] Közölte Óvári Lipót a Századok 1884. évfolyamában.

[2] Katona: „Historia critica regum hungariae-stirpis mixtae“ tomulus IX ordine XVI pag. 308—319.“ irottakból fordítva.

tanácsom az volna, hogy a nagyobb parittya-gépek *(fundae majores)* alkalmaztassanak az ostromlásra, hogy azokkal ostromoltassanak a körülzártak. Nekünk ugyan van nyolcz Segniában (Zeng), a melyeket, ha tetszik, szivesen oda küldünk, ha ő Felségétől erre fölkéretünk. Küldeni fogunk egyszersmind kötelekkel *(funibus)* kezelt parittya-gépeket *(fundibula)* és más ily gépekhez szükséges szerszámokat. Mert ezek a mi véleményünk szerint az ostromlásra alkalmasabbak lesznek, mint a bombardák, különösen, ha ez a város köves talajú, mert a felülről hulló kövek többet rombolnak, mint a bombardák lövedékei.[1] És kevesebb költségbe kerülnek a lőpor miatt, a melynek megszerzése sokba kerül. A parittya-gépekhez semmi egyéb nem szükséges, mint kő. És ezek egyike három bombardával is fölér a kőhajításban.“

A levélnek egy másik helye érdekesen és jellemzően szól a sereg egyes elemeiről.

„Hogy azonban Atyaságod katonaságunk viszonyait felséges Urunkkal, királyunk — és Atyánk — Ferdinánddal megismertesse, tetszett nekünk, hogy a katonaság különféle rendeit leírjuk, hogy megismerve, Ő Felsége tudhassa, hogy mennyit és mely rendből kíván magának küldetni. Tudhatja Atyaságod, mert saját szemeivel is látta gyakran, hogy a katonaság nálunk három rendre

[1] Quae caduntur desuper lapides, plures obruerunt, quam si traherentur ex bombardis . . . Ebben az időben a lőporral töltött ágyúknak hatása még csekély volt; rést lőni velük alig lehetett, a falak még nem voltak földhányásokkal erősebbé téve s a bennük esett kevés kár következtében lehulló anyag nem töltötte ki az árkot annyira, hogy azon keresztül lehetett volna menni. A parittya-gépeket átalában inkább kedvelték, mert eredményük nagyobb és biztosabb volt s a kezelő legénységre kevesebb veszedelemmel járt.

tagolódik: Az első rend a *nehéz lovasok,* kik negyedévenként 15 aranyat kivánnak minden ló után. A másik rend a *könnyű lovasok,* kiket huszároknak nevezünk; ezek negyedévenként 10 forintot akarnak minden ló után. A harmadik rend a *gyalogság.* Ezek is különfélék. Némelyek *könnyű gyalogosok,* mások *nehéz fegyverzetűek,* vannak *pajzsosok* is. A könnyű gyalogosok 8 aranyat kivánnak egy negyedévre. A nehéz fegyverzetűek és pajzsosok, mert fegyvereiket és pajzsaikat hordó apródokra és szolgákra is van szükségük, s ezeket használati szükségből el kell tartaniok, a fegyverekhez és pajzsokhoz mindenik két személy zsoldjával többet. Vannak ezeken kívül még *puskások* is, kik tudnak e fegyverekkel és pisztolyokkal bánni, de sem nem oly serények, sem nem oly használhatók a lövöldözésre, mint a gyalogság (íjjal ellátott), hanem azért a pajzsosok után az összecsapás elején, t. i. mielőtt birokra kelnének, nemkülönben a várak ostrománál és védelménél a legjobbak. Ezek is annyit akarnak, mint a gyalogosok. Mi pedig megtartjuk azt a szokást, hogy bármily számban legyen is a gyalogság, annak ötödrésze mindig puskásokból álljon. Mindezeket jól megértve, ő Felsége válaszszon, hogy mennyit akar mindenik rendből. Mi aztán, a mikor jól megértettük ő Felsége akaratát, mindezekből szivesen küldünk azzal a föltétellel, hogy ő Felsége vagy ide küldje a zsoldra való összeget, vagy pedig ha úgy tetszik, hogy mi saját pénzünkből oszszuk ki azt, küldjön ide valakit övéi közül, vagy bízza meg a zenggi tisztelendő atyát, hogy vessen számot a katonaság fölött és a mennyiben mi magunkat azoknak küldésében kiteszszük, levélben tudósítson bennünket, hogy hol és mikor kapjuk meg a reájok költött ösz-

szeget. Hogy azonban ő Felsége a katonaság szokásait és erkölcseit ismerje: a nehéz fegyverzetűeket mi fal gyanánt tekintjük, kik helyükből ki nem mozdulnak, ha egy helyen kell mindannyinak meg is halni. A könnyű fegyverzetűek pedig alkalomszerűen csapnak ki s ha kifáradtak vagy nagy veszélyt sejtenek, a nehéz fegyverzetűek mögé vonulnak s ott veszteglenek, mígnem megújult erővel s visszanyert bátorsággal megragadva az alkalmat, újból harczra törnek elő. Végül az egész lovasságot és puskásokat a nehéz fegyverzetűek és pajzsosok veszik közbe: éppen úgy, mint mikor vár-erősségben vannak; mert a nagyobb pajzsok egymásra téve, körben mintegy várat alkotnak s helyettesítik a falakat; ezzel védve a gyalogságot s mindannyiát, kik a körben vannak, miként ha sánczból vagy erősségből harczolnának s kedvező alkalom adtával kirohannak, a mint azt Atyaságod, ki több hadjáratainkban résztvett, saját szemeivel gyakrabban láthatta."

És tovább:

„Ha pedig ő Felsége Hydruntumot (Otranto) akarja bevenni, a mi véleményünk szerint jól tenné, ha ennek bevételéhez Magyar Balázs kapitányunk tanácsával élne és őt rendelné az ostrom élére. Minden szükségeseket, t. i. vesszőket a sövényhez s más az ostromhoz szükséges fákat, az ő szándéka és tanácsa szerint kellene beszerezni: mert hiszszük, hogy mindez kevesebb emberveszteséggel és ő Felségének nagyobb kényelmével gyorsabban eszközölhető így."

A levél így végződik:

„Beszélik továbbá, hogy ő Felségének nincsenek tűzérei, tehát a legjobb mesterei, a kik tudnak az ágyúkkal bánni;

nemkülönben azt is mondják, hogy nincsenek ácsai és kerékgyártói. Ha ez így van, kérjük ő Felségét, ne titkolja nélkülözéseit előttünk, mert kárát vallhatja, mivel mi mindent, a mi csak szükséges, nagy mennyiségben küldünk, hogy ezekben szükséget ne szenvedjen."

A firenzei kimutatás már több részletet tartalmaz. Látjuk belőle, hogy vonata 3000 szekérből állott, hogy 30 ágyútalpas bombardája, 30 hosszú ágyúja *(cerbottana dette prisside grandi)* s 24 kétkerekű lövedék-szállító taligája, 72 ágyútalp-nélküli bombardája, melyeket 12 szekéren szállítottak, 10 tüzes lövedékeket vető bombardája, 8 falbontó bombardája s több más ostromló-gépe volt, melyek a szárazföldi hadsereghez tartoztak. Tehát 158 ágyúféle. Ez 1472-ben igen sok volt, ha tekintetbe veszszük, hogy a francziа királynak 1494-ben, mikor seregével Itáliába ment, csak 140 ágyúja volt. La Marche „Estat sur la maison de Bourgogne" czímű művében azt állítja ugyan, hogy 1474-ben a burgundi fejedelemnek 300 ágyúja volt, de ezt nagyításnak kell vennünk. Susane is annak tartja, mondván: „on devra tenir compte des exagérations du courtisan". Ebbe a nagy számba különben a várak és városok védelmére nem mozgósítható ágyúféléi is bele vannak számítva.

Bonfinius adatainak egy részét alább fogjuk ismertetni. Az 1479-iki hadjárathoz 148,000 emberből álló hadsereg fölött rendelkezett; ebből 86,000 gyalogos, 62,000 pedig lovas volt. A gyalogságból pajzsos és számszeríjas 4000, puskás 4000, a többi részint íjjal, részint lándsával felfegyverzett. A lovasságból 16,000 nehéz fegyverzetű.

Mátyás seregének szervezetéből látjuk, hogy számolt ellenségeinek különféle hadviselési módjával. Gondoskodott arról, hogy a nyugatiak nehéz fegyverzetű lovas-

sága ellen, a török könnyű lovassága és számos gyalogsága ellen hasonlókat állíthasson. Azonban nemcsak nehéz lovassága, de huszársága is úgy volt fölszerelve, hogy a nyugati lovasság ellen is használhatta, mert pánczélinge, pajzsa, sisakja volt, de e mellett könnyen mozgott, nem volt oly nehézkes, mint amaz s minden huszár egymaga is ember volt a talpán, nem szorult segítségre, mint a lovagok, kik magukkal tehetetlenek voltak, ha szolgáik elmaradtak. Az ő huszárjai tehát olyanok voltak, mint a mai könnyű lovasság, mely a nehéz és a könnyű lovasság előnyeit egyesíti magában s egyaránt használható hírszerzésre, az ellenség nyugtalanítására, üldözésre s az ellenség soraiba való betörésre is.

A seregnek részletes tagozását nem ismerjük, az idézett firenzei kimutatásból azonban azt látjuk, hogy a magasabb egységek szám szerint nem voltak kiegyenlítve, hanem nemzetiség, terület, kiegészítési mód és fegyverzet szerint alakultak. Ilyenek voltak az úgynevezett fekete sereg, a magyar lovasság és gyalogság, székely lovasság és gyalogság, a puskások, az erdélyi magyar és oláh hadak, az oláh havasalföldi és szerb auxiliaris csapatok stb. Ha az 1479-iki 148,000-nyi sereg tagolását veszszük szemügyre, azt látjuk, hogy benne 62,000 lovas áll 86,000 gyalogossal szemben, tehát a gyalogság nagyobb számú. E viszony azonban a tisztán magyar hadaknál s a zsoldosoknál megfordított volt, mert ha a fentebbi számból a 70,000-nyi auxiliaris csapatot leszámítjuk, a fenmaradt 78,000-nyi had 42,000 lovasból és 36,000 gyalog harczosból áll. A gyalogság tehát a seregnek 46 %-a. Az akkori viszonyokat tekintve, ez is sok.

A gyalogság legjobb része, úgy látszik, a fekete sereg volt, melyet 1463 körül szervezett a zsoldjába fogadott

cseh rabló-csapatokból, de azért nagyon téved az, a ki azt hiszi, hogy a fekete sereg volt győzelmeinek főtényezője, mert nem kell elfeledni, hogy akár a török, akár a nyugatiak ellen harczolt, még mindig a lovasság volt a főfegyvernem s hogy a gyalogságnak is számra nézve kisebb részét tette a fekete sereg, mely 10,000 főnél nem lehetett több. Ezt mutatja legalább a reá fordított 400,000 arany forintnyi költség, mert átlag 40 arany forintba került egy-egy zsoldos. A szárazföldi hadakon kívül vízi hada is volt és pedig a többször említett firenzei kimutatás szerint (valószínűleg 1479-ben) 330 hajóféle, melyek közül 16 igen nagy gálya, mindenik 44 evezős. A legénység 1700 lándsás, 1200 pajzsos és 7100 íjász. A hajókon elhelyezett ágyúfélék száma 304; melyek között négy nagy bombarda, 100 cerbottana s 200 kézi ágyú. (Itt meg van jegyezve, hogy a bombardáknál 3—3 ember teljesíti a szolgálatot s hogy ezek százfontos lövedékeket vetettek.) Az említett 330 hajón kívül volt még Nándor-Fejérvárnál 34 naszád is, a melyek mindenikén egy-egy hosszú cerbottana volt elhelyezve s megszálló legénysége, a 18 evezősön kívül, 18 puskásból és két tűzérből állott. E cerbottánákból 40 fontos lövedékeket lőttek. A kimutatás említi, hogy „van még nyolcz nagy bombarda s nyolcz nagyobb balista, trabucco, és négy magasra vető nagy bombarda, melyeket köznyelven mostari-nak (mozsár) neveznek, továbbá 20 dézsa alakú nagy bombarda, melyek 150 fontos gyújtó köveket (lövedéket) vetnek.

Szintén a firenzei kimutatásból látjuk, hogy e hajók táborerősítési szerszámokat is vittek magukkal, mert azt mondja, hogy: „midőn e hajóhad parthoz közeledik, módjában áll az e czélra hozott póznákkal, rudakkal s lán-

czokkal két óra alatt egy oly várat állítani föl, mely 7—8 ezer harczost fogadhat magába, s a hajóhadat a szárazföld felől fedezi. E vár 40 bombardával, taraczkkal és serpentinával volt fölszerelhető.

Szentkláray szerint e naszádosok nagyobb része déli szlávokból állott, kiket kipróbált hűségű vajdák alá helyezett Győrött, Komáromban, Keviben, Budán, Péterváradján, Zalánkeménben és Zimonyban, kik a zsoldon kívül allodiumokat kaptak A naszádosok mindenütt követték és támogatták a parton haladó szárazföldi hadsereget. Mátyás kiváló gondot fordított a hajóhadra s annak szervezetével 1476-ban készen volt s többször vette hasznát; a többek között az 1480-ik év november havában, mikor a Rozgonyi vezette hajóhad, Brankovics naszádaival egyesülve, éket formált s a Kazánban megverte és elsülyesztette a török hajórajt.

Mátyás kitűnő szervező volt; egy olyan elemet vett föl hadaiba, melyre az ő korában még nem igen voltak nagy tekintettel t. i. a gyalogságot. Ez nyugaton eddig csak Helvetiában és Csehországban érvényesült igazán, ott a hol a nép öröklött balítéletek ellen küzdött. Látni fogjuk különben más helyt is, hogy a hadviselésben epochalis változások leginkább néphadseregekben, forradalmi hadakban, s nem fejedelmiekben, történtek. Ezenkívül egy a magyaroknál ugyan meglevő, de a XV. század utolsó évtizedeiben nem eléggé méltányolt elemet, a könnyű lovasságot rendezte és gondozta, a mivel megteremtette a huszárokat, kikre nem ok nélkül vagyunk büszkék. Az ágyúkat is jelentőségre juttatta nemcsak az ostromoknál, hanem a tábori harczban is, különösen a szekérváraknál s a megerősített táborok védelménél is. Különbséget tett a lövésre meg a hajításra szolgáló ágyú-

félék között. A mikor 1468-ban Csehországba ment, seregében a taraczkokon kívül 50 nehéz ágyú volt.

Ausztriai hadjáratának leírásából látjuk, hogy milyen czéltudatosan működtette ágyúit, hogy Klosterneuburgnál a Dunát kereszttűzükkel elzárja. Gyalogságának magva az úgynevezett fekete sereg volt, de nem kell hinnünk, hogy gyalogságának csupán csak azok a cseh rablók adtak jelleget, kiket a Giskra leverése után zsoldjába fogadott, hiszen ismeretes, hogy gyalogságát török mintára „ad imitationem janicerorum Turcicorum" szervezte. Ismerte a régiek hadviselési módját s azokét is, kik ellenségei voltak s ezeknek tekintetbe vételével szervezte és harczoltatta hadait.

Róla is elmondhatjuk azt, a mit Napoleon mondott Nagy Frigyesről, hogy semmi olyat nem tett, a mit az előző évszázak hadvezérei ne tettek volna. De ez semmit sem von le nagyságából, mert nem valami új föltalálásában, hanem, minden körülmény között, a viszonyoknak megfelelő leghelyesebb eltalálásában áll a genialitas.

Bonfinius leírásából ismerjük seregének a bécsújhelyi gyakorló téren való fölállítási alakzatát, de őrizkednünk kell azt normalis fölállításnak venni, mert ő úgy állította föl seregét, a mint azt a körülmények parancsolták és minden bizonynyal másként a csatatéren, mint a gyakorlótéren, mert e két helyen nagyon is különböző tényezők jönnek tekintetbe. Könnyű lovasságát előre küldte s a gyalogság közöl is a lövészeket elől, mint a rómaiak az antesignanusokat, aztán a pajzsosokkal körül vett lándzsásokat. Az előre küldött könnyű lovasságnak rendeltetése volt: ha németekkel vagy csehekkel volt dolga, az ék hegyét megtámadni, rendetlenségbe hozni, ha a törökkel, annak előhadát, az irregularis lovasságot távol

tartani, egyszóval a harczot megkezdeni s a betörésre való utat a derékhad számára egyengetni. A derékhad, a mely gyalogságból és nehéz lovasságból állott, a körülményekhez képest két vagy három harczvonalba alakult, e harczvonalakban a pajzsosok védelme alatt álltak a puskások, hogy — Mátyás szavaival élve „az összecsapás elején t. i. mielőtt birokra kelnének" — lövéseikkel az ellenség sorait rendetlenségbe hozzák, és hogy a nyomukban jövő lándsások betörését megkönnyítsék. A nehéz lovasság ide beosztott részének helyét meg kellett állania, e mögé vonult vissza szükség esetén a könnyű lovasság s ezen tört meg az ellenség fegyvereinek éle. A derékhad után következett a nehéz tartalék: lovasság fedezete alatt a szekérvár. A nehéz lovasság e részének föladata volt a döntő pillanatban való beavatkozás.

A szekérvár, a futólagos erősítés e régi helyettesítője, erősített tábor hiányában arra szolgált, hogy a csapatok visszavonulása esetén benne menedéket találjanak.

Az elmondottakból látjuk, hogy taktikájában a fegyvernemek kölcsönös támogatásának elve érvényesült sokkal előbb, mint Európa egyéb hadaiban és jobban, mint az angoloknál, kik pedig e tekintetben megelőzték a continentalis seregeket.

Az említett hadiszemlét Bonfinius következőleg írja le:[1]

„Neapolis (Bécsújhely) előtt igen tágas térségen egész seregét fejlődtette *(explicuit)* (azaz fölállította). Lovasságát négy, könnyű gyalogságát és könnyű lovasságát *(velites ac equites levis armaturae)* két-két szárnyra *(alas)* osztotta azért, hogy a nagyszámú katonaság könnyebben

[1] Bonfinius hatodik (pozsonyi, 1744-iki) kiadása. Decas IV. Liber VIII, pag. 504—505.

lehessen vezényelhető és minden zavar elkerültessék. A sereg, mely a táborból a térségre kivonult hadrendbe állva *(instituto agmine)*, Noricum útjait és szorosait *(Noricorum furcas faucesque)* volt elfoglalandó, 8000 gyalogosból és 20,000 lovasból állott, ide nem számítva a szolganépet *(sine pueris, colonibus et lixis)* és mintegy 9000 szekérből. A király minden csapatját személyesen akarta elrendezni és a tábori tisztségeket érdem szerint ő osztotta szét. Minden csapatnak meg volt a maga zászlaja, melyen a keresztény hitnek, a Corvinus háznak, a győzhetetlen magyar nemzetnek, Dalmácziának és a cseh királyságnak, valamint Ausztriának jelvényei, czímerei látszottak. Ezen kívül a lovasok és gyalogosok vezetőinek is volt zászlajuk, nem tekintve az egyes lovasok dsidájához erősített lobogókat. Ez a katonai díszt igen emelte. Az első csoport zászlaja középre hozatván, az ő kezéből a legjobb régi katona kezére *(praestantissimo veterano)* bizatott, ünnepi beszéddel és sok oktatással *(solenni praefatione — diligenteque praecepto)*. Ennek nem voltak sarkantyúi, a minek okát abban gondolom lenni, hogy az összecsapásnál, ha megijed, ne futhasson vissza és lovát futásra sarkalva, a többit meg ne zavarja. Majd az érdemesebbeknek tizenkét kardot *(enses)*, csákányt és buzogányt osztott szét. A csákányosok, kardosok és buzogányosok körülvették a zászlótartót. Azután a csapatokat a zászlók mögé állították. 25 főből álló 25 osztályt. Majd a turmák — körülbelül 800 — állottak föl a zászlók mögött. A többi sereg ugyanily módon alakult.“ [1]

[1] Máshelyt Philostratus előbeszédében azt olvassuk, hogy a zászlók előtt 80, azok mögött szintén 80 ember állott. Ebből azt látjuk, hogy a zászlóaljak létszáma nagyon is különböző volt s hogy a legkisebb

Annyira megtartotta mindenki az igazodást (*ordinem*), hogy ha a többinél egy újnyira elébb állott volna, a királynak — a ki igen körültekintő volt — rögtön félt volna haragjától. Oly nagy volt mindenfelé az engedelmesség, akkora a tisztelet (*timor et reverentia*), mely az uralkodó szeretetével párosult, hogy a szónál gyorsabban engedelmeskedtek a parancsnak. Ezután minden osztály kissé előrevonult s a király szeme előtt külön gyakorolt, majd ék alakúra (*in cuneum*), majd körbe (*in orbem*), három- és négyszög alakba (*trigona, tetragona*), majd olló alakba (*in forficem*) vagy fűrész alakúra változtatta formáját. Azután azért, hogy Beatrixének szemmel láthatóbban megmutathassa mint harczolnak, ismét gyülekeztette az egész sereget."

A további leírásból látjuk, hogy három harczvonalat alakíttatott. Mindenikben elül a pajzsosok, középen a lándsások s hátul a lövészek állottak. A szárnyakon a lovasság; belül a nehéz, kívül a szárnyak szélén a könnyű fegyverzetűek. Az ágyúk s a szekerek szintén a szárnyakon.

„A könnyű lovasság oly gyorsasággal tűnt ki, hogy még a madarakat is túlszárnyalták. Én pedig Beatrixet követvén, a midőn megtekintésére a sereg felé fordulnék, elbámultam, hogy már-már összecsapnak: mert az egész sereg egy skorpió alakját mutatta . . ."

Az alparancsnokokról, az alosztályokról, a mozdulatokról úgyszólván semmi adatunk sincs, úgy hogy egyelőre a részletek reconstruálására irányuló combinatiók meddők. Az bizonyos, hogy voltak alosztályok, közigazgatási és

egység sem lehetett mindig 25 ember, mert a 80-at 25-el nem lehet maradék nélkül osztani.

taktikai nagyobb és kisebb egységek s ezeknek parancsnokuk, s az sem szenved kétséget, hogy e részek bizonyos szabályok szerint álltak föl és mozogtak, de hogy miként, arról hallgatnak a krónikások. Különben az, a mit e tekintetben a nyugatiakról tudunk, sem szabatos. Valószinű, hogy a magyar hadseregben is, úgy mint másutt, hol kisebbek, hol nagyobbak voltak az egységek.

E hadiszemlének leírásából láthatjuk, hogy Mátyás a csapatok részletes kiképzésének nagy fontosságot tulajdonított. Mielőtt a sereget hadi rendbe állította volna, a gyalog és lovas alosztályokat egyenként gyakoroltatta a fegyverforgatásban. E leírásból s Bonfiniusnak abból a megjegyzéséből, hogy a mozdulatok oly nagy pontossággal és szabatossággal hajtattak végbe, hogy egyik lovas sem előzte meg a másikat csak egy újjal is, jól tudván, hogy a király figyelmét semmi sem kerülheti el és a legkisebb hibát sem hagyja megrovás nélkül, azt látjuk, hogy mindenre volt gondja.

Mátyás sikerei annál is inkább mutatják egyéniségének kimagasló voltát, hogy a legnehezebb körülmények között vívta azokat mindig ki. Ha a némettel vagy csehvel volt baja, a török, ha a törökkel, akkor a német miatt nem vethette teljes erejét a latba, habár ügyes politikájának gyakran sikerült úgy alakítani a viszonyokat, hogy csak egy ellenséggel legyen dolga. Sok nagy embernek közös hibája az intézményeinek állandósításáról való megfeledkezés. Erről feledkezett meg Mátyás is, különben nem sokat változtatott volna a dolgon, ha erre is kiterjedt volna figyelme, mert az utána következő gyenge királyok aligha lettek volna képesek a törvényeknek érvényt szerezni, a mint hogy a meglevőket sem tudták végrehajtatni.

Újólag kitűnt, hogy a törvény csak akkor ér valamit, ha végrehajtják. Ez nem történt meg. A bandériumos urak pénzzel váltották meg magukat s ezt a pénzt a király és idegen környezete eldőzsölte, nem hogy rajta katonákat fogadott volna. A zsoldosokat nem fizették s éppen akkor szünt meg az állandó hadsereg, mikor Európa többi fejedelmei ilyeneket alakítottak, a török pedig sok gondot fordított rá.

Hiába hoztak törvényeket a porták összeirására, a végvárak helyőrségére nézve. A tisztviselők fölületesen és rosszhiszeműleg jártak el, a fizetetlen zsoldosok elszéledtek, hiány volt fegyverben, élelemben egyaránt s a várak idegen kézre jutottak.

Az 1500-iki 21-ik törvényczikkely az eddigi törvények pontos végrehajtását sürgeti és még 11 udvari tiszttel (aulicis regie Majestatis) szaporítja a zászlósok számát. Örököseik, valamint azok, kik olyan jószágot bírnak zálogba, melylyel bandérium-állítási kötelezettség járt, csak személyesen kötelezvék a vármegye bandériumába állani. Az 1525—1526-iki törvények azt rendelik, hogy azok, kik 50 huszárt nem bírnak eltartani, szintén a vármegye bandériumához csatlakozzanak.

Mátyás halála után az állandó hadsereg szétoszlott, mert nem fizették, és mert vele az összetartó erő is a sírba szállt. A fekete sereg fegyelemvesztetten rabolt az országban úgy, hogy megfékezésükre Kinizsi Pál erős karjára volt szükség. Szétszóródtak, egy részük a király, más részük a nádor vagy az erdélyi vajda szolgálatába állott, nagyobb részük pedig rablóvá lett.

Érezték, hogy az állandó hadsereg fölbomlása miatt az ország védelméről másként kell gondoskodni s az 1492-ik évi első, úgynevezett nagyobb decretum 15., 17.,

18., 19., 20., 21-ik czikkelyeiben az oligarchia azt a király és a nemesség vállára tolta; az ország zászlósai, egyháznagyjai és a gazdag főnemesség bandériumainak létszáma 400-ra kisebbíttetett. E dolgok ellensúlyozását czélozta a nemesség az 1498-iki országgyűlésen, hol az úgynevezett kisebb decretum 15., 16., 17., 18., 20. 22-ik czikkelyeiben a honvédelem terheinek egyenletes elosztására törekedett s azt határozta, hogy a főpapok bandériumaikat teljes számban tartsák s a világiak minden 36 porta után egy lovast állítsanak, továbbá, hogy az ország védelmére szükséges had a legközelebbi Márton napjáig fegyverben harczra készen álljon, és ha addig is veszélyeztetve lenne az ország, a király hatalmában álljon a bandérium állítására kötelezetteket mozgósítani, az általános fölkelést pedig csak a legnagyobb veszedelemben rendelhesse el. A béres (zsoldos) jobbágyok akár a király, akár a nemesség zsoldjában állanak is, kötelesek az ország határain kívül is harczolni. Hogy a királynak mindenkor harczra kész hadinépe legyen, elhatároztatott, hogy:

Az esztergomi érsek és egri püspök két-két, a kalocsai érsek, váradi, pécsi, erdélyi, zágrábi püspök, a vránai perjel, az erdélyi vajda, székelyek grófja, a horvát bán, temesi gróf egy-egy bandériumot, a győri, a veszprémi, a váczi püspökök, a pécsváradi, a péterváradi, a szentmártoni apátok, a lövöldi karthausiak, az esztergomi, az egri, a magyarádi, az erdélyi, a pécsi káptalanok 200—200, a csanádi püspök, a szegzárdi apát, a fehérvári nagyprépost 100—100, a sirmiumi, a nyitrai püspökök, a zobori apát, a fehérvári, a titeli prépost 50—50 lovast állítsanak. A király, a szerb despota bandériumai 1000—1000 lovasból álljanak, ezeken kívül 36 gazdag

főúr minden 36-ik jobbágy után egy lovast köteles kiállítani.

Az ország határait örökös veszedelem fenyegette, a végvárak el voltak hanyagolva, ide rendelték tehát a királyi zsoldosokat, tiszti bandériumokat s ezek valóságos határőrséggé váltak.

II. Lajos idejében elrendeltetett, hogy a főpapok és főnemesek zászlóaljaik felét a határszélen tartsák, szükség esetében pedig másik felét is oda vezessék.

A katonaállítással a vármegyék nem egyformán voltak terhelve, a mi az 1498-iki úgynevezett kisebb decretum 16-ik czikkelyéből is látszik, mely az 1492-ik nagyobb decretum 20. czikkelyének módosítását tartalmazza. Ebben ugyanis az van mondva, hogy a felső vármegyék nemessége 36 porta után tartozik egy jól fegyverzett lovast állítani, a többiek, ú. m. Pozsega, Valkó, Szerém, Bács, Csongrád, Csanád, Zaránd, Torontál, Arad, Temes és Békés nemessége minden 24 kaputól egy huszárt *(unum Huszaronem)*, ki pajzszsal, dsidával, vérttel és sisakkal *(casside sive galea)*[1] legyen felszerelve. Mikor a veszedelem még közelebb mutatkozott, szükségesnek találták a királyt arra kötelezni, hogy ne csak szabályszerű dandárait tartsa fegyverben, hanem mennél több s nagyobb számú hadi népet,[2] továbbá, hogy a jobbágyok *(rustici)* fejenként legyenek, nemcsak a vármegyei és úri bandériumokban, hanem külön elemként készen, hogy a mint a király jónak látja, mindnyáját vagy csak ötödét moz-

[1] A régibb latin írók galeának a bőrből, cassisnak az érczből készült sisakot nevezték. A középkori és a következő század írói azonban nem igen figyeltek mindig erre a megkülönböztetésre.

[2] 1526. Conventus Campi Rákos art. 8.

gósíthassa, de kikötötték, hogy mindnyájokat csak a végső szükségben szólítsa fegyverbe.[1] A rákosi országgyűlésen hozott törvény 11. czikkelye azt rendeli, hogy a főpapok, zászlósok és nemesek a végső szükségben — nem a hagyományos szokás — hanem tehetségük szerint állítsanak fegyvereseket, huszárokat, puskásokat és hadiszerszámokat. A 13-ik czikkely pedig arról gondoskodik, hogy a király a katonai rendből válaszszon a hadviselésben jártas a katonai tudományokhoz értő embereket, kikkel a hadi teendők fölött tanácskozhassék; a 18-ik pedig, hogy a király egy vagy két fővezért (*Generales capitaneos*) nevezzen ki.

Nem a törvényekben volt tehát a hiba, előrelátók voltak eleink a tanácsban, de a királyok gyengesége e kor meglazult erkölcseit s a nagyon is kifejlődött önzést nem volt képes megszüntetni; e körülmények pedig a törvényben rendeltek érvényesülését meggátolták. Hiába való volt a jobbak minden erőlködése, hiába Werbőczy igyekezete: nem voltak képesek kortársaikkal megértetni, hogy a nemesi kiváltságok fejében minden nemes ember fegyverrel köteles hazáját védelmezni, mert az önzéstől elvakult oligarchák megvetették a kötelességre hívó szózatot, a szegényebb nemesség pedig az oligarchiától elnyomatva nem volt képes — ha akarta volna is — hazáját úgy szolgálni, mint azt kellett volna. A „de tripartita divisione jurium consvetudinum inclyti regni Hungariae“ szerzőjét, ki a többek között az I. rész 4. titulusában[2] is megmutatta, hogy hazája érdekét szivén viseli, az

[1] 1526. Conventus Campi Rákos art. 10.

[2] Quod vera nobilitas, per exercitia militaria, et caeteras virtutes acquiratur ac possessionaria Donatione roboretur.

oligarchák fondorlatai következtében a király hűtelennek nyilvánította.[1]

A királyok, hogy háztartásuk költségeinek fedezésére pénzük legyen, megengedték, hogy azok, kik fizetni tudnak, a katonai kötelesség alól magukat megváltsák, ezt a pénzt pedig nem zsoldosok fogadására, hanem magukra pazarolták el. Az oligarchák a jobbágyoktól szedett adót kezeikbe kerítették, minek következtében az nem a telekkatonaság fogadására, hanem magánczélokra fordíttatott, így tehát a vármegyei bandériumok létszáma is csökkent.

A katonáskodástól való idegenkedés a nemességről az ország többi lakóira is átragadt s az általános védtelenséget még azzal is növelték, hogy az 1514-iki lázadás után a parasztokat oly súlyos rendszabályokkal büntették, hogy azok nem érezhettek érdekközösséget a nemességgel s ez megtermette gyümölcsét az általános veszedelem napjaiban.

A parasztság 1514-ig csak mint a honvédelem egyéb elemeinek tartozéka fogott fegyvert. Ebben az évben látjuk először, mint a fegyveres erő önálló részét. Azonban a próba rosszul ütött ki. A parasztok olyanoktól bujtogatva, kiknek érdekében volt a hatalmasakat megfélemlíteni, fegyvereiket nem az ellenség, hanem a nemesség ellen fordították. A lázadás leverése után óvakodtak a lefegyverzett parasztság kezébe ismét fegyvert adni. Csak is a legnagyobb veszedelem idején 1526-ban hozták azt a már említett törvényt, mely a parasztokat arra kötelezte, hogy ötödrészben vagy ha a körülmények kivánják, fejenként is hadra keljenek.

[1] Constitutiones conventus campi Rákos 1526. art. 26. Literae proscriptionales contra Stephanum Werbőczy et Michaelem Zobi infideles.

Ezek a viszonyok s az általános fejetlenség vezetett Mohácshoz, hol a magyarok nagy csatát vesztettek ugyan, de szenvedett veszteségük korántsem volt annyira végzetes,[1] mint azt bizonyos írók elhitetni szeretnék. Az a szomorú korszak, melyben minden intézmény, tehát a hadügy is, hanyatlásnak indult, nem e vesztett csatának következése, hanem annak az állapotnak, mely Mátyás halála után Ulászló és Lajos uralkodása alatt lábra kapott s a nemzet végtelen kárára a mohácsi csata után sem változott meg. A közjóra üdvös egyetértést hiába keressük a nemzet soraiban, ennek helyét az önzés, pártoskodás, kapzsiság, irigység stb. foglalta el. Az ország két pártra oszlott. A német párt, melyhez az oligarchia tartozott, nem akart az előtt az üdvös törvény előtt meghajolni, hogy többé idegen királyt nem választ, mert önzésének hasznára volt a rendetlenség, mely az eddigi idegen fejedelmek uralma alatt lábra kapott s a nemzet jobbjaitól, a magyar párttól választott királyban Mátyást véltek kapni, kinek uralkodása alatt nem folytathatják a királyi javak törvénytelen foglalását s nem hatalmaskodhatnak a nemességnek náluknál szegényebb de hazafiasabb részén. Idegen királyt és hadakat hoztak az ország nyakára s ezzel megfosztották sok időre a hazát egy nemzeti dinasztia áldásától. Ebben a gyászos korszakban hadügyünk nem fejlődött, mert egységes intézője nem volt. Azok az egyes hadi epizódok, melyek a magyar fegyvereknek dicsőséget szereztek, csak azt bizonyítják, hogy egyesekben élt az ősi magyar hadi erény. Voltak magyar hadcsapatok, melyek hol a némettel, hol a törökkel harczoltak saját maguk ellen, de hadsereg, mely a hazáért küzd,

[1] Hadt. Közl. 1889. A mohácsi csata Kápolnaytól.

csak akkor, a mikor olyan nagy emberek köré csoportosultak, mint Bocskay István, Bethlen Gábor, s a Rákócziak.

Azoknak a magyar hadaknak, melyek a német érdeket szolgálták, ritkán volt magyar vezérük, többnyire idegen kalandorokat rendeltek élükre, a kikben nem bízhattak s a kik önhasznukat keresve zsarolták azt a vidéket, a hová a rossz sors vetette őket. Az ország védelmének ürügye alatt garázdálkodó Roggendorf, Kaczianer, Castaldo, Basta s a többi nyomában több elhamvadt falu, város, több kipusztított csűr és éléstár maradt, mint a töröké után.

Különben az említett condottière-ivadékok nem egyedül magyargyűlöletből raboltak, mert az e fajta emberek senkit sem szeretnek, senkit sem gyűlölnek, csak a maguk zsebét óhajtják megtölteni, akár a németéből, akár a magyaréból. Ők a katonáknak abból a fajtájából valók voltak, melytől az Isten mentsen meg minden nemzetet. Ez a faj az, mely Wallenstein táborában érte el fejlődésének zenitjét s a melynek jellegét — legalább külsőségeiben — oly szivesen öltik magukra még manapság is sokan s a mely fajt Schiller oly mesterileg festett Wallensteinjában.

Hadügyünknek e korbeli hű képét adni nagyon bajos. A hadkiegészítés maga is különféle volt; a csapatok és azok alosztályainak száma, állománya szintén nem volt egyenlő· Legközelebb vagyunk az igazsághoz, ha a Mátyás-kori magyar hadsereg e maradványait egy zászló foszlányaihoz hasonlítjuk, melyek a lobogó színét, hímjeit láttatják ugyan, de azért mégis csak rongyok, melyek a varrást nem állják többé s egygyé, egészszé nem forraszthatók.

A honvédelem legfontosabb elemei lettek ebben az

időben a végvárak. Ezek jókarba helyezését az 1547-ik évi III. törvényczikk rendelte el. Úgy látszik, hogy e törvényczikk végrehajtása tekintetéből készültek a következő kimutatások 1554-ben: Deliberatio Regie Mttis circa Confinia Milit. Solvendos; Opinio de locis finitimis et militum alendorum numero; Subsidia Comitatum certis locis assignata; Exemplum deputatorum Subsidiorum ad Confinia.[1] E kimutatások szerint Szentmárton, Palota, Tapolcza, Páczod, Korotna, Babolcsa, Somogyvár, Lak, Sziget, Kaposvár, Érsekújvár, Léva, Bozók, Teszér, Korpona, Bakabánya, Csábrág, Zsitva, Kékkő, Gács, Fülek, Eger, Kassa és Gyula várát összesen 3042 lovas és 2481 gyalog katonával kellett megszállva tartani. A költségekhez a vármegyék következő módon járultak: Somogy és Veszprém 1400 frttal (Korotna); Győr 500 frttal (Lak); Mosony, Komárom és Esztergom 3147 frttal (Sziget); Bars, Hont és Nógrád 7740 frttal (Léva); Árva, Liptó, Zólyom és Trencsén 5900 frttal (Teszér); Heves, Borsod, Gömör, Torna, Szepes és Zemplén 14,250 frttal (Eger költségeihez, a melyhez a mennyiben lehetséges Pest, Solt és Csongrád vármegyéknek is hozzá kellett volna járulniok); Bihar, Közép-Szolnok, Békés és Külső-Szolnok 13,700 frttal (Gyula város költségeihez s a mennyiben lehet Csanád, Arad és Zarándnak is); Sáros, Ung, Ugocsa, Mármaros és Kraszna 7200 frttal (Kassa); Nyitra, Pozsony, Vas, Soprony, Zala, ad Solutionem Dni Palatini; Szatmár és Zabolch, ad Solutionem dni Andr. Báthori; Abauj és Bereg, ad Solutionem Gabr. Perényi.

[1] Országos levéltár-Lymbus Urbarium Lyptó Újvoriense 1554 (Urbarialis dolgokat csak az utolsó lapokon tartalmaz).

Az 1655-iki III. törvényczikk azt rendelte, hogy a *felsőmagyarországi* 5 végvárban 1600 lovas és 1500 gyalog, a *dunáninneni* 16 végvárban 2900 lovas és 2090 gyalog; a *dunántúli* 17 végvárban 1825 lovas és 1355 gyalog, összesen 10,270 katona legyen. De e létszám az 1681. évi V-ik törvényczikk rendelte létszámcsökkentés előtt sem igen volt teljes, a mint azt a kismartoni levéltárban őrzött „Extract des neuen hung. Gränitz Status"-ból látjuk, a mely 1672—1674-ban a végvárakban 2984 huszárt, 2764 hajdút, 175 tüzért és 108 egyéb (nem fegyveres), összesen 6031 [1] katonát mutat ki.

A határvédelem, a végvárak föntartása sok pénzbe került. A török elfoglalta a királyi és főpapi jószágok egy részét. Ennek következtében másként kellett a honvédelem költségeiről gondoskodni. Úgy látszik,. hogy a rendek egy része abban a tanácskozásokban, melyeket I. Ferdinánd megkoronáztatása előtt folytattak, megigérték, hogy adót fognak fizetni az állandó zsoldosok tartására.[2] Később a törvény azt rendelte, hogy minden jobbágytelek után egy forint adó fizettessék és hogy minden húsz telek után fizetett adóval egy-egy huszár tartassék.

Ez az adó sokszor változott (1537. II. t.-cz. 1538. II. t.-cz.), míg 1542-ben a XXVI-ik törvényczikk a birtokos nemesek megadóztatását is elrendelte. Ennek az adónak mértéke a jobbágytelek becsárának — 40 frt — $^1/_{60}$-ad részében állapíttatott meg. Ugyancsak $^1/_{60}$-adát fizették az egytelkesek ingó javaik becsárának. Hosszadalmas lenne mind azokat a törvényczikkeket idézni, melyek

[1] Hadtört. közl. 1895. 405. l

[2] Horváth Mihály.

ezen adó különféle kulcsát meghatározták. A változó körülmények ennek gyakori változtatását tették szükségessé, s az a körülmény, hogy az országnak több-kevesebb része nem tartozott a Habsburg-házbeli királyok uralma alá, lehetetlenné tette annak a résznek védelmére szükséges hadak föntartása költségeit az illető országrészben előteremteni. Már a XVI. század vége felé az örökös tartományok adtak zsoldosokat, Karinthia és Karniolia a horvátországi, Stájerország a tótországi végvárakba. Ausztria a győri, Morva-, Csehország és Szilézia az újvári, komáromi s a Kanizsavidéki várakat látta el zsoldosokkal. Később ezek sem adták rendesen a zsoldosokat. Az ország rendei látták, hogy a szomszéd segítségére nem lehet számítani, de nincs is benne köszönet, mert az idegen zsoldosok az ország lakosait sanyargatják s a török területre való becsapásaikkal azokat is nyakukra hozzák, és elhatározták, hogy az adó kezelését s a zsoldosok fizetését a királyi kincstárra bízzák. 1635-ben a harminczadot felényivel fölemelték s belőle befolyó pénzt a végvárak ellátására fordíttatni rendelték.

A lovasok havi zsoldja $3^1/_2$—4, a gyalogosoké 2—$2^1/_2$ forint volt ebben az időben.

A felsorolt várakon kívül magánosoknak is voltak várai és bennök katonái. Esterházy Miklós maga 1000-nél több fegyverest tartott saját váraiban.

Ez a zsoldos katonaság a töröknek csak kisebb becsapásai ellen volt képes az országot megvédelmezni. ezért nagy veszély idején a generalis insurrectióhoz kellett folyamodni. Tudjuk, hogy a nemesség csak a király személyes vezérlete alatt tartozott hadra kelni; gyakran hangsúlyozták ezt a rendek, de hiába, mert a Habsburgházbeli királyok nem voltak harcziasak. Ennek követ-

keztében a nemesség mindinkább megyei haddá változott, mely többnyire a főispán vagy más választott kapitány vezérsége alatt vonult ki. A négy tiszti bandérium Erdély elszakadása után egyre olvadt le, a horvát bánéra. A régi tiszti bandériumok helyét a király szolgálatába állott főurak zászlóaljai foglalták el. E zászlóaljak csak annyi emberből állhattak, a mennyit az illető főúr szükség esetén a sajátjából eltartani képes volt, nehogy a zsold elmaradása esetén azok a szegény nép nyakán élősködjenek. A banderialis rendszer megvolt, de egészen megváltozott.

A végek védelméről már a legrégibb időben is várak állításával gondoskodtak. II. András a német lovagrendnek adott földeket, a miért azoknak a végeken erődítéseket kellett építeniök. Erdély határain egész sora volt a végváraknak. A régi Horvátországot, mely a mint tudjuk, a Kulpa délkeleti partjától az Unnán túl egész az Adriai-tengerig terjedt, az Árpád-házbeli királyok alatt a fejedelmi házból való herczegek kormányozták s nekik volt kötelességük az ország ottani határait megvédeni. Mátyás király kivándorolt szerbeket és bosnyákokat telepített Likka és Corbavia vidékére azzal a föltétellel, hogy kötelesek a végek védelmében résztvenni. II. Ulászló az ország déli határára menekült ó-hitű török alattvalókat a tized fizetése alól fölmentette szintén azért, hogy határvédelmi szolgálatot teljesítsenek. A gyenge II. Lajos Horvátország és Dalmáczia védelmét sógorára, Ferdinándra bízta s átadta neki Zengg, Klissa, Krupa, Likka, Jajcza stb. várait. Innen lehet a tulajdonképeni határőrvidék keletkezését számítani, mely az ország sérelmével egészen a legújabb időkig fönnállott.

I. Ferdinánd 1538-ban a törököktől menekülő szerbe-

ket telepítette meg Szlavóniában, Varasd, Kaproncza, Kőrös és Ivanics vidékén 1578–80. körül keletkezett a károlyvári határőrvidék. Ekkor történt az a sérelme az országnak, hogy a határőrvidéket a gráczi parancsnokság alá helyezték. 1627-ben a károlyvárosi határőrvidéket a karinthiai és karnioliai rendeknek adta a fejedelem. 1699 után három határőrvidéki generalátus volt, a károlyvárosi, varasdi és a báni.

A törököktől 1689-ben visszafoglalt Likka, Corbavia és Zwonigrad szintén a határőrvidékhez csatoltatott 1702-ben. I. Lipót pedig a Száva, Tisza és Maros vidékén Magyarországból vett el egy darabot, s az alkotmányt megsértve, Szlavóniának neveztette el azt, határőrvidékké alakította s a vármegye kormánya alól elvéve, a bécsi Hofkriegsrath alá helyezte. 1747-ben egy részét visszacsatolták az országhoz. 1764. és 1766-ban szervezték az erdélyi határőrvidéket. 1754-ben pedig jogi szervezetét állapították meg és 1807-ben alaptörvényt kapott. Közjogilag Magyarországhoz, illetőleg Erdélyhez tartozott, de a magyar alkotmányon kívül álló külön kormánynak volt alárendelve. Ekkor a határőrvidék négy önálló generalátusra tagolódott, ezek alatt állottak az ezredparancsnokságok, melyek egyszersmind területi hatóságok is voltak s nemcsak katonai, hanem politikai, közigazgatási és igazságügyi teendőket is végeztek. A négy generalátus: a horvát, szlavón, a bánáti és erdélyi, 1848-ban a magyar ministerium alá helyeztettek, de föllázadtak s a magyar korona elleni forradalomban tevékeny részt vettek. A bécsi absolutistikus kormány e lázadásokat megjutalmazandó, külön korona-országgá alakította őket. 1851-ben az erdélyi határőrvidéket feloszlatták. Ettől az időtől kezdve a határőrvidék három

főrészre tagolódott, a horvát, a szerb-szlavóniai és a bánáti határőrvidékre. Az elsőben nyolcz, a második és harmadikban három-három ezredkerülettel.

1872 óta a horvát és szlavóniai határőrvidék Horvátországhoz, a bánáti az anyaországhoz csatoltatott és így ismét kiegészítő része a magyar birodalomnak, a hol ugyanazok a honvédelmi törvények érvényesek, mint a birodalom többi részeiben.

A mint a magyar birodalom egysége megbomlott, öszszes ügyeiben, tehát a hadügyben is elfajulás állott be. Az a mozaik kép, mely a különféle kisebb-nagyobb magyar hadcsapatok részletes leírása következtében keletkeznék, csak azt mutatná, hogy egyöntetűségről az akkori hadügyben szó sincs.

A hadi erények azonban nem vesztek ki fajunkból. Nemcsak a török elleni folytonos kisebb-nagyobb harczok egyes epizódjai mutatják ezt. Európa egyéb hadiszinterein is nevükhöz méltóan hordozták a magyar fegyvereket. Térjünk kissé vissza s lássuk hazánk hadügyét annak különféle fázisaiban.

A schmalkaldeni háborúban Nyáry Ferencz 1200 huszárja többször kitüntette magát. A mühlbergi csatát megelőzőleg három óráig folytonosan galopp-ban mentek — a mi könnyű nyereggel ellátott vadászlónak is sok — hogy az Elbán átgázolva a győzelem kivívásához hathatósan hozzá járuljanak. A harminczéves háború idejében folytonosan toborzottak katonákat Magyarországon a császári sereg számára s a „horvátok“ (Kroaten) neve alatt ismeretes lovasok nagyobb részt magyarok és nem horvátok voltak. Már a hadjárat kezdetén 3000-nél több magyar huszár állott Csehországban. A fehérhegyi csatában a magyar huszárok a jobb szárnyon vívtak. Luthernél a meg-

futamodott dánok üldözése közben tüntek ki. Nördlingennél pedig a nehéz svéd lovasságot verték szét.

De nemcsak mint más parancsára engedelmeskedő eszköz tünt ki a magyar elem. Egy Zrinyi Miklós mint tanult, mély belátású katona cseppel sem állott Turenne, Condé és Gusztáv Adolf mögött. Nálánál szerencsésebb vetélytársát Montecuccolit, a nagy methodistát, a ki nagy körmönfontsággal megírta, hogy miként kell a csatát, az összeütközést elkerülni, a kinek azt elkerülni mindíg sikerült, a kit csak egyszer kényszerített a sors — ellenségével megütközni s akkor is csak Zrinyi hathatós támogatásával győzött — vele egy napon említeni sem érdemes. Ha Bécsben nem gördítenek folytonosan akadályokat útjába, akkor hazánknak oly sereget szervez, mely ritkítja párját az akkori időben. Jól látta ő, hogy az ország hadserege, a mely csak a végek közvetlen védelmének felelt meg, nem elegendő arra, hogy Magyarország elvesztett részeit visszaszerezze s továbbra is „állam“ maradjon és megfogamzott fejében a magyar állandó hadsereg általános hadkötelezettségen alapuló szervezetének terve.

Mint hadvezér a támadó hadviselésnek volt embere, gyűlölte a tudós műveleteket, — melyek a csata kikerülésére vezettek — mert tudta, hogy az ellenséget csak vele összeütközve lehet megverni. Így harczolt úgyszólván gyermeksége óta a végeken. 1646-ban mint tábornok vett részt a Wrangel svéd hadainak Csehországból való kiűzésében. A szentgothardi csatában is nagy része volt. Kisebb-nagyobb elismerésben részesült ugyan, de a hadügy vezetését, szervezését mégis féltek rábízni. És mert gyakorlatilag nem működhetett közre a kitűzött czél elérésében, legalább olyan mértékben

nem, mint a hogy óhajtotta volna, a tollhoz nyúlt és szép magyarsággal írt hadi műveket, a melyek sok katonai tudást, olvasottságot, tapasztalást s a mi a legfőbb, helyes itéletet mutatnak. Az ő, hazafias szellemtől áthatott művei *classicus katonai művek.*

A „Siralmas panaszok"-ban mindazokat az érveket megdönti, melyeket az osztrák párt az örökös királyság behozatalának szükséges volta mellett fölhozott. Bebizonyította, hogy a magyar — csak akarni és összetartani kell — elég erős arra, hogy önmaga szerezze mindazt vissza, a mit elvesztett.

„A török afium ellen való orvosság" czímű művében a nemzeti állandó hadsereg szervezését sürgeti. A tulajdonképeni hadi-tudományi műveiben ezt óhajtotta népszerűsíteni. Ilyenek „A vitéz hadnagy" és a „Tábori kis tracta".

De Zrinyi rosszkor született — a nemzet is alig értette meg, Bécs meg nem engedte, hogy hazája érdekében működjék. Arra a korra nézve, a melyben élt, nevezetes, hogy vetélytársát, a ki félévszázados hadi pályája alatt csatát csak egyszer vívott, kinek egész tudománya az összeütközés gondos elkerülésében állott, nagy hadvezérnek deklarálta, őt pedig, a ki minden elébe gördülő akadály mellett is sikerrel működött a csatatéren, a ki nemcsak írott műveiben árult el nagy hadvezéri képességet — nem méltányolta olyan mértékben, mint a milyenben megérdemelte.

Az utolsó önálló magyar hadsereg magva — néphad volt, melyet Thökölinek néhány bujdosó hadnagya toborzott össze a Tisza vidékén. Később a nagy Zrinyi Ilona fia, II. Rákóczi Ferencz állott élükre, és az erélyes Bercsényi Miklós támogatásával belőlük oly sereget szervezett, mely becsülettel állta meg helyét.

Ez a sereg jól volt fegyelmezve, a mi a viszonyokat tekintve, nagy érdemül róható föl a vezéreknek, jó fegyverekkel volt ellátva s franczia mintára készült hadi szabályai a vezetés egyöntetűségét biztosították. A hadszervezés nehéz munkáját Rákóczi és Bercsényi mellett, Forgách Simon, Bottyán János, Pekry Lőrincz, Barkóczy Ferencz tábornokok, Esterházy Antal és Dániel ezredesek, Des Ailleurs franczia altábornagy stb. hajtották végre. Az ezredek szervezésében a területi beosztásra tekintettel voltak, és ez az összetartozási tudatot növelte. Tekintettel voltak továbbá arra is, a mi a viszonyokat véve, nehéz volt, hogy az ezredek egyenlő létszám mellett egyenlően legyenek tagolva. Ez arra mutat, hogy az intézők helyzetük magaslatán állottak. Tudjuk, hogy ez az európai államok hadseregeinek egyikében sem volt teljesen végrehajtható. A franczia hadseregben ez az elv csak a nagy forradalomban kezdett érvényesülni. A hadsereg nagyobb része önkéntesekből állott, de voltak olyan zsoldosok is, kiket a vármegyék, városok, szabad kerületek, mint a jászok, kúnok és hajduk állítottak. Az ezek állította harczosok 17 éves korukban három évre soroztattak be. A nemesi bandériumok csak rendkívüli esetekben, vesztett csata után, ostromzároláskor stb. vétettek igénybe. Gond volt fordítva a létszám pontos ellenőrzésére, mint a hadi működések legfontosabb alapjára. Erre szolgáltak az évenként kétszer, májusban és novemberben tartott mustrák s a havonként beterjesztett létszámkimutatások. A hadsereg, mely 1704 és 1707 között körülbelül 100 ezer emberből állott, két főrészre oszlott: a reguláris és a mezei hadakra.

Fegyvernemek: lovasság, gyalogság, tűzérség és műszaki csapatok.

A sereg java része az udvari és a reguláris hadak voltak. Az udvari hadakhoz tartoztak a következő gyalog csapatok: 1. a palotás gyalogezred, mely Rákóczi munkácsvidéki jobbágyaiból került ki. A később szervezett erdélyi palotás ezred utóbb az előbbenivel összeolvadt. Ez az ezred kivételképen 4 zászlóaljjá alakított 24 századból állott, létszáma 2400 ember; 2. a franczia gránátos osztály, létszáma 400; 3. a zöldvadászok compániája, létszáma eleinte 60, később 200; 4. az arnautazsoldosok (hosszú puskával), létszám 120; 5. a kapcsosok compániája, ezek közvetlenül a fejedelem személye körül teljesítettek szolgálatot, létszám 100; 6. a Hans Jacob Dittrich-féle német gyalogezred. Az udvari hadakhoz lehet Fierville d'Herissy franczia chevalier gyalogezredét is számítani, mert az többnyire az udvari hadakkal táborozott. Továbbá a következő lovas csapatok: 1. a fejedelem udvari karabélyos huszárezrede; 2. a székely kopjásezred, az udvari lovas gránátosezred és 3. a svédekből és lengyelekből alakított Charrière-féle lovasezred.

Volt e csapatokon kívül még egy nemes compániának vagy cavallérok compániájának nevezett intézmény is, melynek lovagrendszerű szervezete volt. Ennek föllállításával a fejedelem azt akarta elérni, hogy az előkelő családok fiai személyes felügyelete alatt képeztessenek mintaszerű tisztekké. Ennek a compániának a fejedelem volt az ezredese, létszáma 60—130.

A gyalogság és lovasság ezredekbe, a tüzérség századokba volt osztva. 3—3 ezredből franczia mintára külön lovas és külön gyalogos dandárokat (brigades) alakítottak 1705-ben, s ezeknek bizonyos számát — mint azt az 1707-iki „Az hadaknak subdivisiója az mostani

három Generalis-corpusok szerint, mely connotáltatott juxta statum" czímű áttekintésből látjuk — hadtestekbe egyesítették.

Ezt az áttekintést azért tartom szükségesnek közölni, mert abból e hadsereg hadrendi beosztását világosan láthatjuk:

I. Dunáninneni hadtest-főparancsnok: gr. Bercsényi Miklós, helyettese gr. Esterházy Antal. Ehhez tartozott 23 lovas és karabélyos ezred, 12 gyalogezred, 4 karabélyos ezred, melyek közül 2 dragonyos (innen Thaly szerint kimaradt a gr. Bercsényi reguláris dragonyos ezrede).

II. Dunántúli hadtestparancsnok: Bottyán János. Ehhez tartozott: 9 lovas- és 5 gyalogezred (és a Goda István csonka huszárezrede.)

III. Erdélyi hadtestfőparancsnok: br. Károlyi Sándor, helyettese gr. Pekry Lőrincz. Ehhez tartozott: 8 lovas, 7 gyalog és 4 karabélyos ezred.

Ehhez járult még néhány helyi század, a szabad lovascsapatok és a különleges hadműveletekre szánt, szintén erre az áttekintésre jegyzett 6400 lovas és 11,700 gyalogos.

Az ezredek száma a Dunán innen . .	39
„ „ „ a Dunán túl . . .	14
„ „ „ Erdélyben . . .	19
és a Thaly szerint feledékenységből kimaradt	3
Összesen . . .	75 ezred.

Az irregularis hadakhoz tartozott az a 4000 főből álló török-tatár csapat, melynek élén br. Andrássy Miklós barát állott, kit közönségesen dervis kapitánynak neveztek. E csapat íjjal volt felfegyverkezve s tüzes, gyujtó nyilakat lőtt.

A lovasezredek 1000 főnyi létszámmal szabályszerűleg 10 századba tagolódtak. A gyalogezredek szabály szerint szintén 10 századból állottak, melyek két zászlóaljba voltak csoportosítva. Létszám 1200 ember. Természetes, hogy abban a háborús világban a tényleges létszám, valamint az alosztályok száma is gyakran különbözött a szabályostól, találunk 5, 8, 12, 13, sőt 24 százados ezredeket is. Ezt a szükség magával hozta elvezénylések, egyes századok létszámának különféle okokból történt leolvadása s több ilyen redukált századnak egybevonása következtében a századok száma is apadt, több leapadt számú ezred maradványát egy másikhoz csatolták s így keletkeztek a tíznél több századból álló ezredek.

A későbbi időben azt látjuk, hogy igen sok ezred 12 századból állott, úgy látszik, mintha a tízes rendszertől el akartak volna térni s az ezredeket 12 századba tagolni. Ennek oka az lehetett, hogy igen sok tiszt és altiszt volt a kurucz hadseregben, több a rendszeresített számnál.

Ezt a viszonyok hozták így magukkal, mert a szabályos tiszti létszám úgy látszik ezredenként egy ezredes, egy alezredes, egy őrnagy, 12 százados kapitány, 12 fő- és 12 alhadnagy és 12 zászlótartó volt. A törzshöz tartozott: egy szállásmester, egy élés- és szekérmester, egy hadbiró, egy hadi titkár, egy ezredorvos és egy törzsfoglár.

Az első századot Leibcompaniának, a másodikat alezredesinek, a harmadikat őrnagyinak nevezték.

A tűzérség hat tűzér, négy fusilier és egy munkásszázadra oszlott. Négy tűzérszázad 65—65, kettő 55—55, a fusilier-századok 55—55, a munkásoké 84 főből állott,

tehát a 11 századba alakult tűzérség létszáma 674 ember.

A tűzértisztek többnyire francziák, a legénységi állományhoz tartozók a hazai polgári rendből való intelligens emberek, francziák, lengyelek és osztrákok voltak. A tűzérség élén a tűzérségi nagymester s a tűzérségi főfelügyelő állott, kiket a szolgálatban egy ezredes, két alezredes, egy aide-major, továbbá az artificier, a capitaine général des chariots, a capitaine des ponts, a conducteur, a garde magasin stb. támogattak.

A lovasság úgynevezett fringia-kardokkal, gyakran szúrásra való, háromélű hosszú hegyes tőrökkel, pisztolylyal (mindenkinek egy pár) s a jobban fölszerelt ezredeknél karabélylyal volt fölszerelve. Az erdélyi huszárok kopját is viseltek.

A gyalogság hosszú puskát (muskéta, flinta) használt, még pedig 1705 óta szuronynyal; ezt Péter késének is neveztek — s ezenkívül görbe kardot s az övhöz erősített karikába dugva baltát is viselt. A gyalogsághoz számítandók az aknász és utász csapatok is. A gyalogságnak bizonyos száma a várkapuk és czölöpzetek bevágására, szétrombolására szükséges szekerczékkel volt felszerelve. A gránátosok az akkori szokásnak megfelelőleg kézi gránátot is vittek magukkal. Mind a gyalogságnál, mind a lovasságnál különféle zászlók voltak használatban. Az ezred zászlaja az első századnál volt. Jelek adására a trombita és dob szolgált, a mezei hadaknál trombita helyett síp — tárogató — volt használatban. Hadi- és lőszertár három volt: Kassán, Munkácson és Érsekújvárt, az utóbbi helyen egy mozgó tűzérpark is, mely hat ágyúból, két bombavető mozsárból és négy lőszeres szekérből állott. Jellemző a fejedelem rendszere-

tetére, hogy a hadiszergyáraknak minden hónapban való megszemlelését rendelte el. Ezekről a szemlékről kimerítő lajstromokat készítettek.

Puskacsöveket, závárzatokat (és 1705 óta) szuronyokat, kardokat, kopjákat, fringiákat, az említett hadszergyárakon kívül Dobsinán Tiszolczon, Beszterczebányán, Rozsnyón, Csetneken, Metzenzéfen, Stoszon, Gölniczbányán s a többi szepesi és gömöri bányavárosokban, továbbá Beszterczén és Medgyesen készítettek. A fősalétromfőző telep N.-Kállón volt.

Ebben az időben Rákóczi seregében már kész puska- és pisztoly-töltések voltak használatban. Eleinte ezeket kalmárok, kereskedők stb. készítették s adták el a fölszerelési biztosoknak, de csakhamar kitünt, hogy a töltésszállítók — akár csak ma — nem érik be a becsületes nyereséggel, de hamar meg akarnak gazdagodni a kincstár rovására és a töltéseket kisebbre csinálják. Ez adott okot arra, hogy a fejedelem Miskolczon 1704. februárius 24. egy rendeletet adott ki,[1] melyben meghagyta, hogy a nem teljes súlyúakat nem szabad elfogadni, sőt azokat el kell kobozni s meg kell követelni, hogy a töltések teljes súlyúak és nagyságúak legyenek.

A hazai nem éppen jó puskákon kívül Sziléziából is hoztak, de az egész hadjárat alatt mindössze csak 10,000-et Soha sem is volt elég ilynemű fegyvere a seregnek.

1708-ban, mikor Sziléziában a poroszokkal akart egyesülni, Egernél gyülekeztette főerejét, melynek tűzérséget és hadszervonatát, de La Mothe dandárnok állította össze Kassán. Erről készített az említett dandárnok két Speci-

[1] Eredetije Lőcse város levéltárában. Közölte Thaly K. a Hadt Közl. 1891. folyamában.

A Rákóczi hadaira vonatkozó adatok tulnyomóan nagyobb részét e korszak leghivatottabb ismerője Thaly Kálmán műveiből vettem.

ficatiót május 4-én. Az első a fölszerelt ágyúkról, mozsarakról, lövő és egyéb ostromszerekről, továbbá a vonatról szól.

Specificatio munitionis Suae Serenitatis Principis ex domo armamentaria Cassoviensis ad castra expedianda, confecta die 4 May 1708.

2 drb 30 fontos bombákat vető mozsár 100—100 bombával; 50 drb tűzokádó golyó *(globi ignivomi)* és 30 carcasse.[1]

2	drb	6	fontos	ágyú	400	golyóval,	100	kartácscsal.
6	„	4	„	„	600	„	150	„
1	„	2	„	„	200	„		

Lőpor 100 mázsa és ezenkívül még kén, salétrom, szurok, terpentin is; gyújtó szurok-koszorú 300, kézi gránát 1000, ágyú emelő gép, elzáró lánczok 8 db. kötelek vas emelő rudak, törő mozsarak, 10 tábori érczlámpa, 100 kasza a takarmányozáshoz, 10 mázsa sinvas, 1000 homok zsák, kender, durva vásznak és kötegek; bőrök, szíjszerszámok; tábori kovács műhely és kerékgyártó műhely, mindenik külön-külön szekeren; födött társzekér 25, nyitott társzekér 14; lőszerkocsi 12, ón puskagolyó 30 mázsa; *kész puskatöltés 5000 csomag,*[2] pisztolytöltény szintén 5000; kova 40,000 db. Lánczszerek, úgymint 500

[1] Robbanó lövedék, melyet 1672-ben állítólag Van Galen Bernát, münsteri püspök talált föl, ki hadvezér és hires tűzér volt. A carcasse tojásdad alakú, hajlított, kovácsolt vaspléh-lemezekből készült kosár volt, melyet szurkos vászonnal vontak be. Belül — mint a kézi gránátnál — csövecskék voltak alkalmazva. A mozsárból való kivetés előtt a kanóczot, mely a robbanóanyag fölgyújtására szolgált, meggyújtották.

[2] A császári seregben csak 1744-ben rendszeresítették a kész töltéseket; ebben az évben került lomtárba a puskaporos szarv.

vaslapát, 200 keresztes csákánykapa, 200 hegyes csákány, 200 széles kapa, 100 metsző kapa, 50 rőzsevágó fejsze, 100 balta; 12 lőporos hordó, 12 hordócska; kanócz 10 mázsa; apró gránátokat hányó mozsárka 12, hozzájuk gránát 250; gránátokhoz való cső 600, aknászok, kovácsok, kerékgyártók, bognároknak való szerszámok. Lópatkó 4000, patkószeg 60,000, lóorvosságok és kenőcsök; két hordó szekérkenőcs; két tartalék mozsárágyútalp a 30 fontos mozsarakhoz stb.

A második specificatio e szereknek a szerkocsikban és társzekerekben való elhelyezésének rendjét s az igás lovak számát tünteti elő.

Az egész hadszervonatot 300 igásló vonta; u. m. a két mozsarat 8, a két 6 fontos ágyút 12, a hat 4 fontost 24, a két három fontost 8, a 25 fedett szekeret 100, a 12 golyós szekeret 48, a 14 takarmányszállítót 56, a századok öt szekerét 20, a kovács- és bognárműhelyt tartalmazó két szekeret 12 ló. Hat pár ló tartalék gyanánt követte a vonatot.

Egy 1708. augusztus 1-én kelt kimutatásból látjuk az ágyúfélék kaliberét és a lövedékek különféleségét. E szerint voltak: 14, 12, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2½, 2, 1½ és 1 fontos ágyúk és taraczkok; 200, 100, 60, 40, 30, 20, 18, 8, 7, 6, 5, 2½, 1½ fontos bombavető mozsarak; 24, 20, 18, 16, 12, 10, 8 és 4 latos apró ágyúk; carthaunok, Kassán egy nagy, a melyet „Krokodilus"-nak neveztek; 38 latos sajka-taraczkok; a dunai naszádokon forgó taraczkok; seregbontó ágyúk és szakálas puskák; továbbá gyújtó vasgolyók, tömör golyók vasból és kőből, lánczos golyók, kézi gránátok vasból és üvegből, flintából lőni való gránátok.

A csapatok egyenruházva voltak. Viseletük magyaros

szabású, zsinóros; a vörös és kék szín túlnyomó volt. A dolmány többnyire rövid és erősen zsinórozott volt: a főbb tisztek párducz-, a többiek nagyrészt farkasbőr-kaczagányt viseltek. A csizma vagy vörös vagy sárga volt. A köpenyeg vörös vagy fehér aba-posztóból készült olyan kerek alakra, mint a huszárság a hatvanas évekig viselte. A lovasság kardkötőjére tarsoly volt röviden akasztva. Ez a fegyvernem csúcsos kalpagot, a hajdúság nemez csákós süveget hordott, elül Rákóczi rézczímerével s „Pro Libertate“ vagy „Pro patria et Gloria“ föliratttal. A nyerget fecskefarokra szabott czifra csótár borította.

Voltak azonban franczia, lengyel, német, svéd egyenruházatú ezredek is. A gránátosok medvebőr-süveget viseltek, elül Rákóczi czímerével s az ismert föliratttal.

A rangfokozati jelvények a következők voltak: a vezéreké aranyos buzogány és párducz-kaczagány, a törzstiszteké aranyos paszománt a süveg peremén, a főtisztekéin ezüst, az altisztekéin olyan szinű, mint egyenruhájuk zsinórzata.

A várak állapotát de La Mothe-nak egy jelentéséből láthatjuk.

Várak voltak: Érsek-Újvár, mintaszerű hatszögű bástyázattal. Kapui előtt két huszárvár (?) *(ravelin)* contre-escarpe-okkal, födött úttal, egy elől fekvő művel, külső sánczczal, védett zsilipekkel s ártéri rendszerrel volt megerősítve. Alaprajza, melyet Vauban egykori segédtisztje, de Riviére készített, a mai napig fenmaradt.

Nyitra vára, de La Mothe jelentése szerint, gyönge erősség, mely csak három napig képes az ostromnak ellenállani. Árva vára: gyönge, sok farészből álló építmény. Murány vára: jól erősített hely. Kassa: elsőrendű

vár, mely az 1706. és 1711-iki ostromokat győzelmesen állta ki. Szepesvár és Ungvár 45 ágyúval, négy taraczkkal és hét bombavető mozsárral volt ellátva. Munkács. (?) Egerben 48 mindenféle kaliberű ágyú volt s különben is jól volt fölszerelve. Lietava erős sziklavárában 50—60 ember tízezer ember ostromának is ellenállhat. Oroszlánkő és Lednicze jókarban levő erősségek, 30 főnyi őrség elegendő. Bicse tarthatatlan hely. Budetin helyzeténél fogva fontos hely; rendszerinti ostromnak alig lesz képes ellenállani. Óvár sziklavár a szerecsényi szorosban, ágyúknak ellenállani nem képes, nem bombamentes, de az ellenségnek a szoroson való átkelését megakadályozhatja.

A kurucz hadsereg főereje lovasságában állott, mely számának kétharmadát tette és a régi magyar hadviselési módon harczolt. Számtalan példa bizonyítja mozgékonyságukat és gyorsaságukat. Bezerédj 1706-ban két huszár- és egy dragonyosezreddel 24 óra alatt 20 mérföldnél többet járt be, mikor Ausztriába ütött s e közben a lóról leszállított huszárokkal gyalog ostromolt és zsákmányolt erősített helyeket, köztök Badent is. Vajda András és Réthey János ezredesek 1709-ben 600 huszárral átúsztak a Garamon Csatánál s öt nap alatt 50 mértföldnyi utat tettek meg, bejárták Privigyét, Német-Prónát, átmentek a Facskó-szoroson Trencsénbe, onnan Zsolnán át Bicsére, hol győzelmes utczai harczot vívtak. Lipótvár alatt egy császári hadcsapattal verekedtek meg, Pöstyénnél átkeltek a Vágon, és Galgóczon át Érsekujvárra érkeztek ötödnap; 1708-ban 16 huszár Bornemissza őrmesterrel a császáriak vonalán áttört, Pozsony és Nagy-Szombat között nemcsak elfogta gr. Stahremberg Miksa vezénylő tábornokot, hanem az ellenséges vonalon ismét áttörve,

a császáriak szeme láttára úszott át a zajló Vágon s vitte Nyitrára a fogoly altábornagyot.

Rákóczi hadaiban a lovasság többnyire a szárnyakra állíttatott, és föladata volt az ellenségnek megkerülése, oldalba vagy hátba támadása. Roham előtt gyakran kilőtték karabélyukat s aztán rohantak az ellenségre, visszaveretés esetén ismét gyülekeztek s a rohamot ismételték.

Máshelyt mondtuk már, hogy a magyarok, a mikor kedvük szerint harczolhattak, a mikor idegen tisztek nem huzták rájuk a chablon kényszer zubbonyát, vissza-visszatértek ahhoz a harczmodorhoz, melylyel Bölcs Leó tanúsága szerint őseik harczoltak. Ez történt a kurucz seregben is. Inkább támadva léptek föl, ügyesek voltak különösen a cselvetésben, színlett megfutamodás után való gyülekezésben, erőszakos kémjáratokban, egyszóval mindenben, a miben egy oly sereg kitünni akar, mely nem nehézkes, és azonkívül a várvívásban is jeleskedtek.

A lovasság gyalog is jól harczolt még várak és erősítmények ostrománál is. P. a három napig tartó győrvári ütközetet a Balogh Ádám huszárezredének gyalogtámadása döntötte el Rákóczi javára 1706-ban, a mikor Heister is a kuruczok kezébe került.

Számtalan rendelet, kimutatás, utasítás, szabályzat stb. maradt fenn korunkig, mely a fejedelem gondosságáról, katonai tanácsadóinak a hadi tudományokban való jártasságáról s gyakorlati érzékéről tesz tanúságot. Ilyen az alábbi is, mely egykorú nyomtatásban az országos levéltárban van.[1]

„A' kire valamelly várnak 's erősségnek igazgatása bizat-

[1] Lymbus. Artilleriabeli állapotok. Sub. Litera. H.

tatik, legelsőben is szükség, hogy az tanult hadi ember légyen s alatta levő présidearius tisztekkel és grégáriusokkal egyenlőképen egész authoritással bírjon. A' várnak minden fogyatkozásit ki-tanúllya, hogy azok miatt eshető szerencsítlenségeket meg-előztesse.

A' hadakozásnak idején és a' mikor az ellenség közel vagyon, Várhoz közel haszontalan árkok ne legyenek, sőt az élőfákat, gazokat és sővényeket is, mellyekkel az ellenség magát elrejthetné, vágassa ki.

Hogy a' felvonó hidak el ne romollyanak és a' sertésfák vagy gémek, s egyéb akárminemű rekeszek egész készülettel tartassanak, arra szorgalmatos gondgya legyen.

Az erősséget vagy annak belső részeit marhákkal gázoltatni vagy veteményes kertek tsináltatással erőteleníteni ne engedgye.

Ha a' keze alatt lévő présidiariusok kevés számmal vannak, a' várnak csak egy kapuját tartassa nyitva, a' másikat pedig hanem ha nagy szükség kénszerítené, ne nyittassa meg.

Tisztiben áll az is, hogy a' fogyatkozásokat a' Várban észre vegyen, tudniillik a' Lávétáknak avagy ágyúszekereknek, fegyvereknek, ágyúknak, s mosároknak, bombáknak, tűzes szerszámoknak és por s golyóbisnak szűek voltát Előttünk repraesentállya, a' mellyek szükségesek csináltatni, azoknak tsináltatásokat, és az Munitióknak szaporíttatásokat urgeállya s esztendőnként azoknak specificatiojokat megküldgye, a' Presidiom állapottyáról egész relatiót tegyen, hogy az megeshető fogyatkozások veszteg hallgatása miatt, neki ne tulajdoníttassanak.

A' várnak minden részeit, erősségeit (ha vannak), vízrekesztő helyeit kásamátáit, az alattomban való kimene-

telre készíttetett titkos helyeit, föld alatt való barlangjait, kúttyait, mi végre készíttettek mind azok, vóltaképen ki-tanullya, és mind azt, valami a' Várnak óltalmazására haszníthat.

A puskaport leg-alább két különböző lakat alatt tartsa, és hogy valaki, híre nélkül meg-ne nyissa, mindenkor strásáltassa.

Ha az erősség földből való lészen, a' palizátáknak egyik rendi avagy linéája a' bástyák oldalában körül a' meg-hegyesíttetett végivel haránték rakattassék, a' külső árok felé, másként a' várnak véletlen meghágásától tarthatni, mellynek is megelőzésére, ha a' vár árkában víz lészen, télben mindennap szükség jegelni, ha pedig az árkában víz nem lészen, a' palizátáknak egyik lineája az ároknak közepén, másika pedig a' Bástyák tövébe, egyenlő distantiával tsináltassék. Ha a' várnak fel-vonó kapui nincsenek is félő, hogy a' vár kapuját pétárdákkal bé töri és ronthattya az ellenség, tsináltasson a' kapun belül előre meghegyezett karókbúl erős rekeszeket fennálló silyibes oszlopokat, melyeket már kész rovás fákkal hamar béhányhatni, mellyek a' kapunak bé-töretése után is az ellenséget akadályoztattyák, ezeket is minden éjjel erőssen bé-zároltassa. A' vár óltalmazására való eszközökrül, minemüek a' palizáták és egyéb vastag fák, fasinok, apró karók formájú, nagy fa szegek, deszkák, ásók, kapák, apró talyigák, kosárok, földnek való sákok, sáncz kosárok nagyobbak és kissebbek, úgy sertésfákról is gondot visellyen.

Az ellenség által álgyúval öszve-töretett vigyázó helyeket mingyárt reparáltassa, és a' melly felől víjja az ellenség a' Várat két lineaban renddel állatván, vélek a' kapu felé artzal praesentállya fegyverét, és azon Tiszt egy

részével ki-menvén a' kapun kivűl, hogy a' kivűl lévő gémeket be-zárja a' leeresztő úgy a' belső kapukat is fel-vonja, és az ottan levő strásákat bé-vigye a' Várba, mellyek véghez menvén a' kapuk bé-zárattassanak, melly ha jól ment-é véghez vagy nem, a Tiszt meg-visgállya. És azután valamelly Fő Tiszt két fegyveres puskással vigye viszsza a' koltsokat a' kapitányhoz, az hol-is kell azoknak tartatni mindenkor. A hadakozásnak idején, ha az ellenség erősséghez közel volna, sőt távul-való praktikától-is (méltán-is) tarthatna, valamelly strásákat az erősségnek kivűl való részeiben kell helyheztetni, a' kik a' Vár kőrűl való kémleléseket impedialhassák.

Az említett Felső Tiszt, ismét reggel két fegyveres puskással a' kóltsokért a' kapitányhoz menvén azon mód szerint a' mint bé-zároltattak, a' kapuk dob szóval ki-nyittassanak, először pedig négy puskásnak kell a' kis ajtón kibocsáttatni, a' kik megvizsgálják, ha nem lappang-é kivűl valamelly ellenség a' Vár kőrűl, ki a' kapukat akarná elfoglalni, és ha azok semmit ollyat nem látnak, mind a' kapuk, mind a' gémek fel-nyittassanak és ott strásák hagyattassanak.

Az Hirekről és Zenebonákról. A' kapitány előre rendellye-el a' Tiszteket és Grégariusokat bizonyos helyekre, hová ki-ki a' Váron, s Városon belől, a' fegyver és puskapor-tartó házak kőrűl, úgy más kőz helyekre, és piaczokra is vigyázzon, hogy hirtelen való riadások támadván, a' Tisztek alattok valókkal együtt menvén, a zenebonákat és gyujtogatásokat meggátolhassák.

Szorgalmatosan kell arra is vigyázni, hogyha a' Várban (Városban) viszsza-vonások, zenebonák vagy gyűladások támadnak, a' nép az útszákon tsoportra verődgyék, míg azon viszsza-vonás le-tsendesíttetik, és annak okai

meg-fogattassanak. A' mi pedig a' gyúladást illeti, annak mególtása a' Város lakosira bizattatik, a' Vitézlő rendek pedig a' kapuknál maradgyanak, hanemha praktikától semmit sem tartván, a' lakosoknak tűz ellen való oltalmokra, maga küldené őket valamelly számmal a' kapitány.

A strására ki-állíttatott puskás, a' midőn a' vár árkában vagy akárhol is maga kőrűl valamit lát avagy hall, háromszor kell neki kiáltani (ki vagy?) és a' mikor az harmadik kérdésre semmit nem felel, lőjjőn hozzá. Akkor a' Strása Háznál levő Istrása Tiszt vegye maga fegyverét, mi dolog legyen a' fiók strásán tudgya meg és mindenekelőtte lármát tsinálna, a' kapitánynak a' dolgot adgya értésére. Olyankor pedig a' strásán levő vitézlőrend számát akármely okból is nem kell kissebbíteni, sőt inkább zenebona alatt is szaporítani.

Datum Agriae 1 maji 1705.

A mikor Rákóczi hada, az utolsó magyar hadsereg, a nagy-majthényi mezőkről, hol zászlait a magyar nevű császári tábornagy előtt lerakta, elszéledt, a nyugalomra vágyó rendek belátták, hogy az eddigi hadszervezet már nem állja meg a helyét s szó nélkül foglalták törvénybe a bécsi udvar és haditanács óhajtásait. Megszületett az 1715-iki VIII. törvényczikk homályos szövegével, mely annyi meddő tanácskozásra szolgáltatott alkalmat s a mely megfosztotta a nemzetet önállóságának legnagyobb biztosítékától, hadaitól s az azok fölött való szabad rendelkezés jogától

A „de insurrectione et contributione“ czímű törvényczikk a következőket tartalmazza: „Minthogy a nemesek s mindazok, kiket a törvény e nevezet alatt ért, bármily tisztségű, méltóságú, vagy állású személy legyen

is, az ország védelmére vitézkedni (militare) és személyesen fölkelni s illetőleg bandériumaikat fölállítani s eltartani tartoznak :

1. §. azt ő császｚ. és kir. Felsége az eddig szentesített törvények értelmében ezentúl is követelheti és elrendelheti.

2. §. de mert ez az ország védelmére magában nem elegendő, szükséges részben benszülöttekből, részint külföldiekből alakított tekintélyesebb rendes sereget minden eshetőségre fentartani. Az minden kétségen fölül áll, hogy ez zsold nélkül fönn nem tartható, az pedig contributio nélkül meg nem szerezhető, ennélfogva ez az ügy az ehhez szükséges subsidiumok és contributiók végett országgyűlésileg (mint oda tartozó) a rendekkel fog megállapíttatni.

Az első §. a banderialis és a személyes fölkelési rendszer életbenmaradását hosszabbította meg, de oly homályosan van szövegezve, hogy senki sem tudta, hogy kik vannak bandérium-állításra kötelezve. Ennek az lett a következése, hogy már az 1741-iki országgyűlésen heves vita folyt a felett, hogy vajjon a főpapság mind jószágai, mind tizedjövedelme fejében tartozik-e bandériumait fölállítani. A főpapság azt állította, hogy nem tartozik, mert a bandériumok alapjául szolgáló jobbágytelkektől adót fizet, a jobbágyok pedig, kikből bandériumaik alakíttattak, most katonai szolgálatba hajtatnak. A vitának az lett a vége, hogy nem állítottak bandériumot, de a királynét hadjárataiban segítendők, 30.000 forintot ajánlottak föl. A kapcsolt részek főpapsága, a melyet bandérium állításra szorították ekkor is, nem akart ebben résztvenni. Az 1764-iki országgyűlésen a personalis, báró Koller Ferencz nagyon sürgette, hogy a ne-

messég honvédelmi kötelezettségét pénzen váltsa meg, de eredménytelenül.

Az 1791-iki országgyűlésnek egy bizottsága is eredménytelenül foglalkozott ezzel az ügygyel. Az 1805. országgyűlés a személyes fölkelésen kívül a telekkatonaság kiállítását határozta el és elrendelte, hogy a horvátországi banderialis lovasságot az ország kincstára tartsa. 1807. és 1808-ban két pártra oszlott az ország, nemcsak az országgyűlésen, de azonkívül is. Az egyik azt állította, hogy a zászlóalji kötelezettség bizonyos jószágokhoz és bizonyos családokhoz lévén kötve és pedig oly módon, hogy az illetők még béke idején is saját költségükön kötelesek bandériumaikat föntartani, legczélszerűbb lenne e kötelezettségüket pénzzel megváltani. A másik abban a nézetben volt, hogy a telekkatonaságnak és bandériumoknak alapja és alkotó eleme a jobbágytelek s a jobbágyok, ennélfogva a hadi adó behozatala és az állandó sereg szervezése óta, tehát 1715 óta a banderialis kötelezettség megszüntnek tekintendő s az 1715-iki VIII. törvényczikk négy paragrafusában foglaltak úgy értendők, hogy azok csakis némely kivételes körülmények közt levő személyekre, testületekre és hatóságokra alkalmazhatók. Az 1807-ik évi országos választmánynak a banderialis ügyben kiküldött alválasztmánya a királyi és főtiszti zászlóaljakat, miután a kincstár ez állandó hadsereg némely részei fentartásához járult, megszünteknek vélte s a világi és egyházi főurak ebbeli tartozásának a régi viszonyok szerinti meghatározását és kipuhatolását lehetetlennek tartotta, kivévén ott, a hol az folytonos gyakorlatban volt, mint Horvát- és Tótországban; a zágrábi püspök, káptalan és némely család szabadosaira, továbbá az anyaországban az esztergomi érsek, a győri

püspök, káptalan és pannonhalmi főapát egyháznemeseire nézve. Ennélfogva szervezésökre új javaslatot készített, melyben az egyházi, hitbizományi és városi jószágokra nézve a banderialis kötelezettséget oly módon megújítandónak indítványozta, hogy az illetők 10—10 ezernyi jövedelmük után még béke idején is két gyalog és egy lovas katonát legyenek kötelesek tartani és a szabad kerületek lakosai szükség esetén táborozni, a városok pedig fegyveres csapatokat szervezni köteleztessenek. Az országos választmány tanácskozásai az ügyet nem voltak képesek tisztába hozni. A rendi tábla a banderialis terhet törvényesnek mondta ki és rendelte, hogy azt a főpapság, valamint a királyi várak birtokosai — a pozsonyi, szentgyörgyi, bazini, szepesi, trencséni stb. grófok — viseljék. A főrendek más véleményen voltak és azt csak általában az 1715-ik évi VIII. t.-cz. értelmében ismerték el védelmi eszköznek.

Megállapodásra nem juthatván, Ürményi József országbiró elnöklete alatt egy országos választmányt küldtek ki, melynek kötelessége volt ezt az ügyet a szentesített törvényekből és az erre vonatkozó oklevelekből földeríteni. Ez a bizottság Kovachich M. Györgyöt bízta meg, hogy az erre vonatkozó anyagot kutassa ki, de sem Kovachich kutatásai, sem a bizottság 1823. szeptember 26-ig többszöri hosszadalmas szünetekkel tartott munkálkodása nem vezetett eredményre.

Az 1827-ik évi XV. t.-cz. az országos választmányt ismét utasította, hogy a nemesi insurrectióról és a bandériumok állításáról mondjon véleményt. Ennek alválasztmánya történelmi kutatások alapján kijelentette, hogy a bandériumoktól a megyei zászlóaljak (portalis militia) csak abban különböztek, hogy nem a bandériumot ki-

állítani köteles zászlaja, hanem a vármegyéé alatt keltek hadba. Továbbá hogy olyan specialis családok és jószágok, melyek bandérium-állításra lettek volna kötelezve, nem voltak és mert a telekkatonaság alapja az állandó katonaság tartására fordíttatik, a bandériumállításra és tartásra csak azokat lehet kötelezni és csakis háború idejére, kikre az még a változott viszonyok között alkalmazható, ezek: az egyházi nemesek és a horvát- és tótországi banderialisták, ú. m. a zágrábi püspök, káptalan és néhány család szabadosai, kiket a XVII. és XVIII. században földesuraik szabadították föl a jobbágyi munkától azért, hogy földesuraik mellett harczoljanak, kastélyaikat őrizzék s egyéb szolgálatokat teljesítsenek. E szabadosok között olyanok is voltak, kik a török által elfoglalt részekből elmenekültek s a fennebb elősorolt föltételek mellett földet kaptak. Ezeknek száma nagy volt, és ha országos nemzeti fölkelés ki sem hirdettetett, a tartományi gyűlésen elrendelt táborozás alkalmával fegyvert fogni tartoztak, a mint az az 1737-iki török, 1757. porosz és 1814. évi franczia háborúban meg is történt. Ezek a bandériumok 1757-ben 3134, később 4000 emberből állottak.

Az úrbéri rendezés alkalmával a szabadosokra különös tekintettel voltak. Egy egész telektől vagy 40 napi dologra, vagy tized *(census)* fizetésére köteleztettek. És mert adót fizettek, később az állandó seregbe besoroztattak és újabb időben az utak javítására is köteleztettek, táborozás alkalmával eltartásukról a kincstár volt köteles gondoskodni. Az említett törvényczikk második §-a az állandó hadseregnek vetette meg alapját, de oly módon, hogy annak nem a nemzet, hanem az a tényező látta hasznát, a mely addig is mindig csak azon mun-

kálkodott, hogy önállóságunktól foszszon meg s hazánkat az örökös tartományok sorába kebelezze. Az új állandó hadsereg alapja úgy volt megvetve, hogy annak ne lehessen magyar nemzeti jellege, mert elfelejtettek maguknak arra nézve jogot biztosítani, hogy annak szervezésére, kiképzésére közvetlen befolyást gyakorolhassanak. A törvényt megalkották, mert féltették kiváltságaikat s azt a nyugalmat, mely után oly nagyon vágytak. Azt hitték, hogy ez a törvény — mely sírja önállóságunknak — eléggé biztosítja alkotmányos jogaikat s köztük főként a nemadózást. Egy körülmény menti őket, s ez az, hogy e tekintetben nem volt olyan praecedens, mely óvatosságra intette volna őket. Arról pedig éppen nem tehettek, hogy nem látták azt, a mi következni fog. Eleinte magyar embereknek adtak patenst ezredek szervezésére, kik maguk nevezték ki a tiszteket, tehát magyarokat. Magyar volt a szolgálati nyelv és vezényszó, mert a tisztek sem tudtak németül, de később, hogy az udvarhoz édesgetett magyar urakat sikerült megnémetesíteni s a más tekintetben szükséges egyöntetűség czélja felé segítve, észrevétlenül németté lett az immár fejedelmi, házi hadsereg. Nem maradt benne magyar, csak a legénység s a pénz, melyen őket s az élükre állított idegen tiszteket eltartották.

Hogy a magyar ezredek eleinte teljesen magyarok voltak, látszik a Károlyi Sándor szervezte huszárezred történetéből, melyre nézve sok érdekes adatot tartalmaz a gróf Károlyiak levéltára.

A „capitulatiót“ [1] vagyis a huszár ezred fölállításának

[1] Az erre vonatkozókat, Éble Gábor úr „Károlyi Ferencz gróf és kora“ czímű művéből vettem.

föltételeit III. Károly 1734-ben januárius 13-án hagyta helyben. Tartalma következő:

I. Károlyi Sándor gróf kötelezi magát, hogy az ezredet egyenként száz főből álló tíz századdal fölállítja s nemcsak ruházattal, hanem nyereggel és fegyverrel ú. m. karabélyokkal, pisztolyokkal és kardokkal is ellátja. A legénységnek, úgyszintén a lóállománynak kifogástalannak kell lennie. A költségeket ő maga viselendi a kir. kincstár legcsekélyebb megterheltetése nélkül s az egész ezredet legkésőbb márczius végeig teljesen fölszereli. Továbbá a maga költségén szerzi be a zászlókat, egyszóval mindazt, a mire ezredének szüksége lesz.

2-szor. Megengedtetik Károlyi grófnak, hogy ezrede számára az egész magyar, Erdély és Horvátországban ujonczokat toborozhasson és lovakat vásárolhasson; azonban kötelessége úgy az ujonczokat, mint a lovakat Sopronyba, Pozsonyba vagy Budára, mint asszentáló helyekre megvizsgálás végett beszállítani s innen a Pest és Hevesvármegyékben kijelölendő állomáshelyekre leküldeni.

3-szor. Megengedtetik, hogy mihelyt legalább 20 ember és ló együtt leszen, azokat az említett városokba állításra küldhesse.

4-szer. Ha azonban Kassán, Debreczenben, Erdélyben akarná azokat bemutatni, az is szabadságában áll; de ebben az esetben a költségeket Károlyi viseli.

5-ször. Ha az állítandó ezred táborba szállíttatik, a királyi kincstár részéről élelemszekerekkel fog elláttatni.

6-szor. Mindennemű törzs és egyéb tisztet maga Károlyi nevez ki.

7-szer. A gróf fizetése, mint ezredesé, ezen capitulatio helybenhagyása napjától, ellenben a törzs és többi tisz-

tek fizetése attól a naptól kezdődik, a melyen nevük fölterjesztetik.

8-szor. A közkatonák azonkívül, hogy testileg alkalmasak, nem lehetnek 24 évnél fiatalabbak és 35 évnél idősebbek: a lovak 14—15 markosak, korra nézve pedig 5—7 évesek legyenek.

9-szer. Ennek az ezrednek a többi lovasezredekével egyenlő zsoldja és kiváltsága lészen, minélfogva köteles más császári ezredekhez hasonlóan minden körülmények közt készséggel és engedelemmel szolgálni.

10-szer. A király nemcsak azt engedi meg kegyelmesen, hogy Károlyi Sándor gróf mostantól két év múlva az ezredet fiának, Ferencz grófnak, mint leendő ezredesnek átadhassa, hanem ha Sándor gróf előbb meghaláloznék, az ezred minden további adományozás nélkül fiára szálljon. Elváratik Károlyi gróftól, hogy miután említett fiának a katonai dolgokban sem tapasztalata, sem gyakorlata nincs, őt önkéntesképen a táborba fogja bocsátani s gondja lesz rá, hogy valamelyik tényleges szolgálatban lévő tábornok mellé kerüljön, a hol alkalma lesz a katonai szolgálattal megismerkedni.

A capitulatiót Savoyai Eugen ellenjegyezte.

Károlyi Sándor pedig mind a mellett, hogy németül nem tudott,[1] a következő német beleegyező záradékot írta rá: „Dass ich Indess unterschriebener obbedeutheten Capitulationspuncten in Allem Ein vollkommenes Vergnügen läisten wolle, Ein solches verspreche hiemit bey meinem wahren, trauen und glauben, Urkundlich dessen meiner Ferttigung Wien. 17. Jan. 1734.

Márcziusban az ezred föl volt szerelve. A 10 század

[1] Éble. „Károlyi Ferencz gróf és kora.“

mindenikében 1 kapitány, 1 hadnagy, 1 zászlótartó, 1 strázsamester, 1 furir, 1 trombitás, 4 tizedes, 1 szíjgyártó (nyerges), 1 kovács és 88 közhuszár volt.

A ruházat teljesen magyaros volt, a tiszteké rubinszinű selyemposztóból arany zsinórzattal, a legénységé világoskék posztó vörös zsinórzattal.

A tisztek meggyszinű selyem övet, sastollas zöld kalpagot — a törzstisztek fehér kócsagtollat — a legénység diszben görényprémű vörös kalpagot, különben világosprémű fekete csákós süveget viseltek.

Rangfokozati jelvény tehát — mint a Rákóczi hadában a — kalpagot diszítő toll volt.

A tisztek fegyverzete ezüsttel kivert hüvelyű kard és párpuska (= pisztoly), az altiszteké rézzel, a közlegényeké fehér pléhvel borított hüvelyű kard, karabély és párpuska volt. Különös alkalmakkor, a mustránál stb. a főtisztek párducz-, az altisztek farkasbőr kaczagányt viseltek mentéjük fölött. A zászlók fecskefarkalakúak voltak, egyfelől világoskék szövetből, Mária képével és „Patrona nostra ora pro nobis“ földirattal; másfelől karmazsinszinű szövetből, rajta a kétfejű sas, ennek mellében Magyarország czímere, a sas felett „Sub umbra alarum tuarum“, alatta „Vivendum nobis aut moriendum“ fölirások. Az ezred-zászló valamivel nagyobb volt az imént leírt század-zászlóknál, ugyancsak fecskefarkformára szabva, fél ága kék, fél ága vörös volt, egyfelől szűz Mária képe, másfelül a kétfejű sas. Az első század, vagyis a leibcompánia zászlója fehér selyemből készült, a Mária képe mellett az egyik oldalon Magyarország, a másikon a Károlyi-nemzetiség czímere foglalt helyet. Ekkor kezdődött a különbség elmosódni, a mely a közös fejedelemnek a magyar földről került,

s az örökös tartományokból való katonái között eddig volt. Eredetükre való tekintet nélkül *házi hadak* lettek mind, s jelvényük apródonként egyenlő lett.

Említésre méltó, hogy a Habsburg-Lotharingiak nem családi czímerüket, nem családi színeiket használtatták, hanem a német császári kétfejű sast és a német császári színt, a fekete-sárgát. Családi színeik belekevertettek itt-ott a zászlók, dobok stb. fekete-sárga szegélyeinek színei közé, de a főhelyet mindig a birodalom színe a fekete-sárga foglalta el. Csak rövid időre szabadultak meg a fejedelem hadai a fekete-sárga színtől és a kétfejű sastól s ez az az idő a mikor Mária Terézia férje nem volt még császár. Ebből a korból két a cs. és kir. közös hadügyminiszterium levéltárában őrzött parancsnak hiteles szószerinti szövegét közlöm. Ezek világosan tanúskodnak arról, a mit különben mindenki tud, még az is, ki az ellenkezőt akarja a világgal elhitetni, hogy a fekete-sárga szín a Habsburg-Lotharingiai háznak nem családi színe.

Es haben Ihre königl. Mayst. allergnädigst resolvirt und anbefohlen, dasz bey Dero sambentlichen Trouppen die Feldzeihen künftighin und für beständig grünn, mithin auch die Schärpfen der Officiere Graszgrün mit Gold oder Silber, oder aber mit Gelb oder weiszer Seide vermischten, nachdem der Caracter Ihrer Officiere entweder seiden, silber oder gold gestattet, sollen geführet, ingleichen die sambetliche Fahnen und Estandarten bey der Infanterie und Cavallerie sowohl regulirt, alsz alle andere Miliz ausgenohmen, deren Leibfahnen und Leib Estandarten (soinwendig ganz weisz und bey der Infanterie mit dem Mutter-Gottes-Bild auf beeden seithen — bey der Cavallerie aber mit dem Mutter-Gottes-Bild auf beeden oder auch nur auf einer seithe beziehret seyn müssen) von

gedachter Graszgrüner Farb und die einfassung an sambentlichen Fahnen bey der Infanterie mit grün, weisz und rothen Flammen, nach dem anverwahrten Abrisz bey der Cavallerie hingegen zwar ebenfahls von gleich besagter grüner Farb jedoch nach den weither anliegenden Abrisz auf einer seithe, dann auf der anderten in Grund ebenmäszig grünen seithe entweder gleich der vorigen mit der königl. Wappen, oder mit einem Devis versehen seyn, endlich sambentliche Regimenter und andere Trouppen jene Fahnen und Estandarten, welche sie beraiths haben, zwar wie sie seynd, annoch fortführen, herentgegen wan sie deren neue anschaffen, solche auf obbemelte Weis erzeugen, anschlagen und führen lassen sollen. Weithers haben allerhöchst erwehnte königl. Mayst. gnädigst entschlossen und verordnet, dasz, wan sie Trouppen sowohl Officiere, als Gemaine zu denen Fahnen schwören werden, sie nach allerhöchst denenselben, auch dero Herrn Ehegemahls Herzogen zu Lothringen und Baar, Groszherzogens zu Toscana königl. Hoch. als Mittregenten aller Ihrer gesambten Erb. königreiche und Landen den Ayd nach der hierbey kommenden Formula ablegen sollen. Nun thuen Wir zwar disen allerhöchsten königl. Befehl zur genauesten Befolgung sowohl denen sambentlichen Regimentern zu Fusz und zu Pferd, nicht minder in Hungarn an die Commandi zu Presspurg, Raab, Comorn, Grann, Sigeth, Solnok, Grosswardein und Erlau, dan nacher Segedin und Arrad wegen deren in und bey sothanen Posti stehenden Frey- und Invaliden-Compagnien, auch National-Miliz untereinstens rescribiren. Wir haben es aber zugleich dem Herrn Feldmarschallen in dem absehen hierbey ohnverhalten wollen, auf das selber ebenmäszig sowohl

selbsten, als durch die unter dem Gral-Commando in erwehntem königreich Hungarn stehende in all- und jedem punctis je und allzeit auf den Vollzug halten, auch wo es nöthig die intimation ergehen lassen möchte. Wien, den 19-ten Octobris 1743.

Nachdeme durch göttl. anordnung und Beistand die Röm. Kayserswürde widerumben auf das durchlauchtigste Erzhaus von Österreich gebracht worden, mithin Ihro kays. königl. Mayst. unserer allergdgsten Frauen höchste Willens Meinung ist, bey dero Samentl. Infanterie-Rgtmtrn die Fahnen auf den Ehemaligen kays. Fusz einrichten zu lassen, hirbey jedoch nicht gedenken, da Sie die dermahlige Mittellosigkeit deren Regimenter gar wohl erkennen, ihnen extra unkösten aufzubürden und die Verbindlichkeit aufzulegen die habende Fahnen sogleich abzuändern und auf sothanen kays. Fusz zu sezen, sondern nur allergnädigst verlangen, dasz, wan Sie, Regimenter, ohnedem von nun an neue Fahnen anzuschaffen nöttig haben, Sie solche nicht nach der im verwichenen Jahr vorgeschriebenen Form, sondern auf die arth, wie sie vorhin unter denen kais. Regierung geführt worden und zwar nach dem nächstens communiciert werdenden Formular erzeigen sollen. Haben Wir solch-allerhöchste kais. königl. Willens Meinung dem Herrn . . . . . . zur nachricht und dem ende hiemit bedeuten wollen, auf dasz derselbe sich darnach achten, mit bestellung neuer Fahnen zu wartten und allenfahls sie etwo schon nach der worjährigen Verordnung für dasz seinem Commando anvertraute N. Regiment verferttiget, jedoch noch nicht angeschlagen wären, auch mit derrn anschlagung zurückhalten und es anhero einberichten, dan sofern selbe etwo zwar veraccordieret annoch aber nicht gemacht wären,

deren Verferttigung alsogleich einstellen möge, deme nur beyfügend, waszmassen die abänderung sich auch auf die übrige Feldzeichen und Schärpfen verstehe. Wienn den 22. X-ber 1745.

A vezényleti nyelv magyar volt. Károlyi Ferencz gróf a vezénylet műszavait 1736-ban írásba foglaltatta, s azok Éble úr könyvében olvashatók.

Megjegyzendő, hogy eddig nem volt egyöntetű szabályzat, minden ezredtulajdonos oly módon gyakorolta be csapatát, a mint jónak látta. Ez még akkor sem változott meg, a mikor Lascy tábornok 1739-ben az első nyomtatott gyakorlati szabályzatot kiadta, mert ez nem volt még mindenkire kötelező. Curiosumként említem föl, hogy ebben az évben rendszeresítették a botokat. A tisztek és altisztek nád-, a káplárok mogyorófapálczát viseltek. 1750-ben újabb kisérletet tettek az egyöntetű gyakorlati szabályzat tekintetében. Minden ezredből bizonyos számú tisztet rendeltek Bécsbe, a Daun Lipót tábornok vezette gyakorlati iskolába. 1755-ben valamennyi nem magyar gyalogezred fehér, illetőleg gyöngyszín camisole-t kapott, 1766-ban a magyar ezredek is. Ezeknek csakis nadrágjuk és lábbelijük maradt magyar, és pedig olyan színű, mint a camisole hajtókája (csak a sárga hajtókásoké volt kék, mert a sárga szín igen kényes). Ekkor szüntették meg a magyar gyalogezredeknél az arany (sárga) és vörös selyemövet s adták nekik is az écharpe-ot aranyból. Később 1786-ban az arany écharpe csak a tábornoknál maradt meg. A törzs- és főtisztek azóta selyemből készültet viselnek.

Nevezetesebb változások : 1740-ben az ütemben való lépés; 1742-ben vas-puskatöltő vessző az eddigi fa helyett; 1764-ben a hosszú kard helyett a rövidebb gyalogsági

kard rendszeresítése; 1776-ban a vallatásnál eddig alkalmazott kinzás (tortura) eltörlése; 1767-ben a hadbírák és számtisztek tisztirangra való emelése; 1777-ben a puskatusák homorúra való alakítása.

A magyar ezredek lassanként elnémetesedtek, az elnémetesedett magyar ezredtulajdonosok saját nyelvüket elfelejtették és az a hit kezdett lábra kapni, hogy az nem is művelt ember, nem úr, a ki magyarul beszél, a magyar vezényszó lassan kiszorult az ezredekből s még egy Eszterházy [1] is németnyelvű szabályzatot iratott ezrede számára 1747-ben. Lassan-lassan bekövetkezett az az idő. a mikor azt hitték, hogy csak németül lehet valaki katona. Az udvar és a Hofkriegsrath elfelejtették, hogy a magyar nyelven vezényelt hadak vitézsége s a magyar vér hullása mentette meg az utolsó Habsburg-fejedelemnő trónját az örökösödési- s a porosz háborúkban, üldözték a magyar nyelvet, magyar érzületet, mert abban látták akadályát a magyar királyság bekebelezésének, tűzzel-vassal hajtották a németesítést s idegen tisztekkel rakták meg a magyar ezredeket, pedig tudták, hogy katonai tekintetben is mennyire jó az, ha a legénység élén saját nemzetebeli tisztek és altisztek állanak, ezt bizonyítja legalább a Hofkriegsrathnak 1748. decz. 28-án a Trenk-féle ezredparancsnoksághoz intézett levele,[2] a melyben azt olvassuk, hogy: für die Zukunft sollten nach ausdrücklichen allerhöchsten Befehle (1748-ben Mária Terézia uralkodott) bei sich ergebenden Offiziers-Apperturen, lediglich Individuen der slavonischen und raitzi-

[1] Eszterházy József, a mostani 37-ik gyalogezred volt tulajdonosa.

[2] Geschichte des 53-ten ungarischen Linien Infanterie Regiments. Wien. 1838.

schen Nation vorgeschlagen werden, so wie auch die Unter-Offiziers nur mit Nationalen besezt werden etc. etc.!

De nem egyforma mértékkel mértek Bécsben, a mit a horvátoknál jónak láttak, azt a magyarokra nézve nem alkalmazták. Rövid pár évtized alatt nagy átalakuláson ment át a magyar nemzet. Még Károlyi Sándor 1734. május 23-án, a mikor ezredének zászlait Berényi Zsigmond püspök beszentelte, a zászlótartókhoz és tisztekhez intézett beszédében figyelmeztette őket, hogy ne feledjék a mivel magyarságuknak, nemzetüknek tartoznak, „ne kévánnyák öltözeteket el változtatni, vitézi jeleknek viselését el temetni; magok dicséretes nemzetüknek se Ruháját se Fegyverét, se mezei vitézi jeleit egy más föl talált öltözetekére s ujabb ujabb változó hivságokon el ne seréllyék s magokat más Nemzetségheknek csúfjává ne tegyék“.[1]

És a bajor örökösödési háborúban már a magyar dolmányos és kancza mentés gyalogosok fején háromszegletű kalapot látni, 1750-ben a magyar dolmányt fehér kabát cserélte föl s ha a belső szolgálati nyelv magyar volt is, már németül vezényeltek, mert ezt csupán servilismusból úgy akarták a németté nevelt magyar ezredtulajdonosok. Találkoztak ugyan egyesek mindig, kik a magyar hadaknak a császáriba való beolvadását, elnemzetietlenedését észrevették. De szavuk elhangzott, s az ilynemű sérelmek fölpanaszlására, a felsőbb helyről sugalmazott válaszszal — bármennyire semmit mondó volt is — a többség beérte a XVIII. században.

A magyar hadaknak a császáriba való beolvasztásákor II. Józsefnek nagy segítségére voltak azok a meg-

[1] Éble: „Károlyi Ferencz gróf és kora“ 223-ik lap.

németesedett magyarok, kik anyanyelvükön nem tudtak már szólani és látszólag ez a beolvasztás észrevétlenül és fokozatosan történt. Jól esik azonban látnunk, hogy az elnémetesedés csak fölületes volt, maradtak még a hazájukhoz és nemzetiségükhöz hű magyarok is. A Greven huszárezred tisztikara a következő fölírást intézte az országgyűléshez:

Felséges Magyar Hazának
Tekéntetes Statusai és Rendei.[1]

A mostani Valósággal égből származott és el Mulaszthatatlan arany alkalmatossággal, a midőn egyben gyűlt Tekintetes Statusai és Rendei az országnak állandó boldogságát édes Hazánknak minden részeiben megmásolhatatlanul erősíteni igyekeznek és a kegyes Ég olly jó és leereszkedő Fejedelmet adott, a kivel a Tekintetes Statusok és Rendek jövő kormányzásukról végeznek, hogy Maga önnön Magának azt az igyekezetet fő Maximául vette, hogy az alattvalói Szivek igasságos megnyerésében gazdagságait keresse. Légyen a Greven Regement magyar Tagjainak is szabad más Regementekkel egygyütt meg szóllamlani és a közönséges örömben részesülni. Mi ugyan a külső Ellenség ellen való Vitézkedést és a szoros engedelmességet kötelességünknek tzéljául egyedül vévén, semmi különös Feltételekkel a Tekintetes Statusoknak terhessek nem akarunk lenni, hanem általjában minden Végezésekben megnyugszunk, a melyeket közönségesen a koronázandó Királyunkkal végben fognak vinni; egyedül abban a mi természetes kérésünket határozzuk, hogy minek utánna tapasztalásból tud-

[1] Acta diarii hungarici 1790/1.

gyuk mennyire Sorsunk javittására esett azon változás, a midőn az Olaszországi számkivetésből a Felséges Magyar Korona árnyéka alá, noha csak szélire is Sklavoniába vissza térittettünk, hogy ezen a szolgálatban elromladozott Hadi Sereg itt a Hazában annyira fölépült, hogy nem csak a mostani Háborúban, de Békesség idején is merészlette magát a Német Regementekkel egyben vetni: tehát esedezünk a Tekintetes Statusoknak és Rendeknek, hogy ennekutánna is Békesség idejében a Magyar Hazának kebelében meg maradhassunk; mert illendő, természetes és hasznos, hogy a Magyar Sereg maga Országában tartassék, sőt a német Regementek óhajtásinak is eleget látszatunk tenni, a kik egyébiránt is a magyarországi levegő Égnek egészségtelenségiről és egyéb alkalmatlanságokról kényesen panaszolkodni meg nem szünnek.

E mellett mindnyájunknak sajnosan fájlalnunk kelletik; a midőn mint egy tükörben ájuló sziveink epesztésével szemléljük, hogy életünk feláldozásával és sok esztendőbeli szolgálatunk fáradságával szerzett érdemeinknek jutalmát az idegen Nemzetbeliek tőlünk érdemetlen elragadják és főtisztségekre majdnem mind csak idegenek helyheztetnek előnkben. Igen szomorú szivbéli teljes kedvetlenséggel csak az 1775. esztendőben is szemlélnünk kelletett, a midőn országunk nemes Hazafiainak káros hátráltatásával és megvetésével ezen nemes Regementben egyszerre 24 és utóbb is egynehány idegen nemzetbeli főtisztek bé hozattatván előnkbe tétettek. Mivel pedig minden Regement azon igyekezett, hogy a nem legjobbikát reánk taszítsa, el lehet gondolni, hogy az annyiféle viseletű és nemzetbeli embereknek összve szerkesztetése örökös viszálkodásoknak adott alkalmatosságot. Mely

terhes nekünk, a midőn idegen nemzetből származott kadétok alig vagynak egy nehány holnapokig a Regementeknél, sem Hadi Kötelességeket nem tudják, sem szülötte nyelvünket (mely a magyar Regementeket lelkesíti) nem értik, mégis főtisztségekre igen rövid idő alatt emeltetnek. Ellenben Felséges Hazánknak nemes magzati Kadétságra s Altisztségre is nehezebben juthatnak. Fő tisztségekre pedig számos esztendőbeli hosszas szenvedések és hív szolgálattyok után éppen ritkán mehetnek. Mely törvénytelenségnek sérelme számos s jeles Hazafiaknak sziveiket által hatván, annyira megsebesítette, hogy nem törődvén Tiszti vagy Kadétbeli hosszas szolgálatjok és szenvedések üdejével, fegyver viselésnek végbucsú vételére sokaknak ösztönt adott legyen. Által látni mely terhes legyen a szolgálat, a midőn a Tiszt a Közemberrel nem tud szóllani, vagy ha valamennyire a Magyar Nyelvre kapván, azt ütve vétve, töri s beszéli is, de azért mégis magának elég bizodalmat nem szerezhet; a honnand is az olyan ha szinzésképpen is magát Magyarnak mondja, még is közönségesen a Nemzetnek természet szerint való gyűlölsége és Magyarnak titkos üldözése szive alatt elfedezve fekszik. Igaz ugyan, hogy az állíttatik, hogy a Hadi tudományoknak e mai megvilágosodott üdőben elkészíttése miatt szükséges az Ifjaknak bizonyos Nevelést adni, de ezen színes okvetésből sem lészen talán ennekutánna szükségünk a Németújhelyi vagy más egyebütt nevelt Német Ifjakra szorulni, ha a Felséges Haza a mint reménylyük az ollyan Katona Tisztségre készítendő Ifjúságnak neveléséről fog gondolkodni. Ha pediglen a Magyar Katonaságnak tanítását okulvetnék, reménylyük, hogy tanulásinknak a véres Hadnak Mezején annyi próbáját tettük le, hogy már ezentúl az

ollyan tanítóktól is megmenekedhetünk. Sőt mivel mi a Nemzeti szeretetet tökéletességnek és nem hibának tartjuk és ennek példáját mindenütt tapasztaljuk, tehát az idegen Tiszteknek is, gondoljuk, Kivánságok be telyeséttetik azzal, a midőn őket magok nyájok közzé vissza ereszteni és azokkal Magyarjainkat kicserélni kivánjuk Mert úgy Ők is a nemzeti szereteteknek ottan a Magyarnak üldözése nélkül eleget tehetnek. De távol légyen tőlünk, hogy valamely nemzetet azért gyűlöljünk, mert azokban is az érdemet meg tudjuk becsülni, sőt olyan ritka nagy érdemű Vezéreket, mint a többi közt példának okáért Nándorfejérvárnak győzedelmes Ostrom vevőjét, Laudont magunk is Indigenák közzé számlálni kivánánk. Nem kevéssel mozdítaná az is elől a hadi szolgálatot, ha a közönséges szolgálat Rende és Parancsolás Magyar nyelven folytattatnék. Mert valamint Német Nyelvnek értelme, tanulása és megfogása Hazánk kedves Magzatinál nehezecskén mégyen végbe, úgy ebből származik, hogy a Fegyveri gyakoroltatásban elkövetett legkisebb hibáért édes vérünk, a Hazánkfiai testekben keményen nem csak tagoltatnak, de sokszor még azon felyül az idegen Tisztek által Nemünk alacsonyítására szolgáló illetlen Nevekkel ártatlanul is szidalmaztatnak és elannyira már üldöztetnek, hogy számos Hazafiaink szivbeli bánattyukban Regementünktöl elszökvén, szülötte Hazájoknak örökös elhagyására vetemedtenek vala; azonkivül is pedig Háború időben úgy is csak igen rövid lehet az újonnan szedett Katonának taníttatása, a ki azon idegen Nyelvnek minden szavait mivel oly hamar meg nem értheti, úgy is az Ellenség előtt való ütközetben szükséges nekie mindent a Hazai Nyelvre fordítani, mert máskép a nem értésből nagy tévelyedések támadhatnának.

Méltóztassanak tehát a Tekintetes Statusok és Rendek ezen elől adott természetes igazságban gyökerezett kérésünket hathatós Pártfogásokkal oltalmokba venni és oly megváltozhatatlan móddal megerősíteni, hogy irigyeink azt semmi szín alatt fel ne bonthassák, hogy eképpen Mi is hív érdemeinknek zsoldját nyerhessük és Vitéz Nemzetünk arany törvényeinkkel együtt még a Fegyverviselésöknél is hajdani épségére visszatérhessen, az által pedig Kegyes Fejedelmünknek jövő koronázandó Királyunknak külső Országbeli Ellenségei ellen hatalma nevelkedjen. Kik is a Felséges Hazának Atyáskodó Pártfogásába ajánlottak, örökös buzgósággal hamvunkig maradunk Pest, Szt Jakab hava 5. 1790. Felséges Haza Tek. Statusainak és Rendeinek Alázatos Hív Szolgái. Nemes Greven Huszár Regimentyének magyar főtisztei mind közönségesen, a kiknek is nevekben, hogy mindnyájoknak meg egyezésével esett bizonyítjuk. Gróf Festetics György m. p. Oberslaidinant. Laczkovits János m. p. svadronyos Kapitány. Serviában levő Nemes Magyar tagoknak részéről: Archi Pál sv. kap., Vincze János főhadnagy, Tsitsmán István főhadnagy."

A Pálffy-, Károlyi-, Nádasdy-, Splényi-gyalogezredek, továbbá az Erdődy-, Toscana- és Splényi-huszárezredek még határozottabban alkotmányos és magyar nemzeti szellemtől áthatott kérvényt intéztek az ország rendeihez, a melyben „a magyar hadi seregnek magának külön haditanácsot, külön fővezérlő commandót (főparancsnokságot) követelnek, olyat, a mely egyedül „a Hazától függjön", „hogy a magyar hadi sereg békességnek ideiben szüntelen s egészben a Hazában quártélozzon", hogy a magyar hadseregnek magyar ruházata legyen s annak minden ügye magyar nyelven intéztessék. Ennek volt ugyan hatása, de

sikerre nem vezetett a mint az az 1790/91-iki országgyűlési naplókból is meglátszik, a hol a többek között azt olvassuk, hogy: „A katonaság iránt ugyan kérdés támadott, hogy törvény engedelmével lehessen-e azt kivánni, hogy a katonaság az országnak esküdjön, de mivel ennek a törvényben elégséges nyoma látszana, a mint hogy az esküvésnek formája is a törvénykönyvben levő több esküvés formájai feltaláltatnak, megnyugodtak az ország rendei ezen kivánságnak törvényes igazságán.“ Továbbá a koronázási hitlevél tervezetében XIII. szám alatt azt követelték a királytól, hogy ezentúl a magyar főhadparancsnokság született magyarokból s kivált birtokos nemesekből álljon; a magyar haditanácsnak a nádor legyen elnöke, a mi a törvények szerint meg is illeti. e haditanács a királynak legyen alárendelve, de független legyen a bécsi haditanácstól s egyéb udvari hatóságoktól. A magyar hadseregnek legyenek külön fegyveresházai s esküdjék hűséget az *ország alkotmányának s a fejedelemnek.* XIV. szám alatt ismét arról kivánnak intézkedni, hogy a magyar necsak a királynak, de az ország törvényeinek is hűséget esküdjön, mert a magyar katonaság nemcsak a fejedelem, hanem az országnak és alkotmányának védelmére van hivatva. XV. szám alatt azt a feltételt szabják, hogy az országosan egybegyűlt rendek beleegyezése nélkül sem a sor-, sem a határőrvidéki ezredeket ne lehessen az országból kivezetni, kivéve annak felét olyan esetben, mikor a király azt örökös tartományai érdekében, szükségesnek tartja, azzal a kikötéssel, hogy ugyanabban a mértékben fordítsa az örökös tartományok hadait Magyarország védelmére. A XVI. a határőrvidékre vonatkozik, melynek szerb lakta részét a Pero-féle lázadás után szervezték határőrvidékké,

s vonták ki a cameralis és vármegyei jurisdictio alul, hogy közvetlen a bécsi Hofkriegsrath alá helyezzék. E tekintetben azt kivánták, hogy ez az országhoz visszacsatoltassék s hogy ezentúl az országgyűlés beleegyezése nélkül ne lehessen polgári területet a határőrvidékhez csatolni. A király s az udvar erről mit sem akart tudni s a rendek el is állottak attól, hogy a hitlevél e föltételeknek megfelelően szerkesztessék és csak azon igyekeztek, hogy törvénybe igtattassanak. E kivánságuknak a királyhoz intézett felterjesztésben kifejezést is adtak. A király válaszában nagyobb részét e kivánalmaknak figyelmen kívül hagyta s erre vonatkozólag csak azt mondta, hogy „Quod denique separatum de Militia articulum concernit, benigne annuimus ut milites ad mentem Regni Legum tractentur, ac in Legionibus tam campestris Militiae Hungaricae, quamet Confiniariae nativi Hungarici Officiales applicentur". Jellemző az udvar fölfogására az, hogy az országgyűléshez folyamodott tiszteket hadi törvényszék elé állíttatta; az egyiket, gróf Festetics György alezredest, ki a királyi meghívó oltalma alatt ment az országgyűlésre, elfogatta és hogy az országgyűlésnek e tekintetben hozzá intézett fölíratát fegyelemre sem méltatta. Az elfogottakkal úgy bántak, mintha pártütők lennének, a mi Laczkovits Istvánnak, Temesvármegye alispánjának szintén az országgyűlési naplókban olvasható következő szavaiból látszik:[1] „testvér bátyám Laczkovits János svadronyos kapitánynak fogsága, a kihez nem csak maga tiszti pajtásai, hanem még maga szolgái sem bocsáttatnak, minden emberrel való szollás eltiltatott, hozzája utasított levelek elfogatnak és megvizsgáltatnak, egy szóval, mint egy

[1] Acta diarii hungarici 1790/91.

ország és fejedelem ellen való pártütő, hiteszegett, ártatlanul tömlöczöztetik."

Látjuk, hogy mennyi bajt okozott az 1715. VIII. t.-czikk homályos, nem szabatos szövegezése s az országrendeinek kényelem-szeretetből, vagy az Isten tudná megmondani honnan származott idegenkedése ezen a nemzet függetlenségére oly vitális kérdésnek gyökeres megoldásától.

Láttuk, hogy mennyire igaza van Schillernek, mikor azt mondja: „Was du der Minute ausgeschlagen, bringt keine Ewigkeit zurück." Hiába való volt az 1790-iki nagyobbszabású erőlködés, hiába az 1807-iki országgyűlés egy részének óhajtása, a mely már sokkal szerényebb kivánságra szorítkozott, az udvar semmi hajlandóságot sem mutatott a jogos kivánságok teljesítésére. A többség ezt a nádor szavaiból látta és készségesen leszavazta a magyar nyelvre vonatkozó szakaszt.

Várak. Általában azt képzelik, hogy a tatárjárásig eleink csak föld- és favárakat építettek. Én azt vélem, hogy ezt egészen határozottan nem lehet állítani, mert, hogy a mikor kőhöz könnyen jutottak, például a hegyek között, a hol gyakran könnyebb kőből, mint földből építeni, ezt az anyagot ne használták volna föl, nem lehet hinni. A letelepedés után a magyarok leginkább az Alföldön laktak, hol nem volt kő, tehát fából, földből építették lakóhelyeiket és az erősségeket; mikor ez a hegyes, köves vidékekről jövő idegeneknek szemökbe tünt, nem azt mondták, hogy a magyarlakta földön nem lévén kő, földből és fából építenek, hanem egyszerűen azt hogy a kőből való építkezést nem ismerik. Nyilvánvaló hogy eleink sem cselekedhettek másként, mint a többi emberek, és ők is csak azt az anyagot használták épí-

tésre, a mely kezök ügyébe akadt, tehát köves vidéken követ, alföldön agyagot, erdőben pedig fát.

A várak szerkezetéről keveset tudunk, de valószinű, hogy a megerősítendő helyet ott, a hol szükséges és lehető volt, mély árokkal vették körül s a belőle kihányt földből sánczot készítettek s azt fával, rőzsével s a hol kő volt, kövel erősítették meg.

Az is valószinű, hogy eleinte csak az őrtornyot építették kőből s a kerítést csak később.[1] A várakon kívül az ország határain elterülő rengeteg erdőkön át vezető utak eltorlaszolásával biztosították magukat. Ezeket a közlekedést elzáró, a betörést meggátoló alkotmányokat gyepűnek nevezték.[2]

A Szent István építtette székesfejérvári templomnak — melynek építésmódja Henszlmann szerint a római várnákéhoz (sic) volt hasonló — erőd rendeltetése volt, valamint a később épült nagyváradi, pécsi és esztergomi templomoknak is. Kőből épült várnak kellett a pannonhalminak is lenni, mert különben fekvésénél fogva nem állhatott volna ellent a tatárok pusztításainak.[3]

Hogy a XIII. században épült hazai váraink berendezéséről fogalmat szerezhessünk magunknak, Czobor Bélának, a Századok 1877. évi folyamában közzétett tanulmányából a tornai vár leírását mutatom be.

„E vár Torna városától északnyugati irányban egy meredek, különálló mészkő szikla-hegyen emelkedik. Ma már romban hever. Föl a várba sziklába vágott kanyargós út *(U)* vezet (129. ábra), mely a vár délnyugati és

[1] Czobor. Századok 1877. VII.
[2] Pauler Gy. Századok. 1877.
[3] Czobor. Századok 1877. VII

egész nyugati részét megkerülvén, a főkapuig *(D)* nyúlik, melyből előbb egy előudvarba, majd *E* kapun *G* sikátorba juthatni. E körülbelül másfél öl széles fedetlen helyiség a főépületet minden oldalról körülövezi s úgy látszik, itt ez pótolá a nagyobb terjedelmű váraknál előforduló elő- vagy külső várat. Könnyebb védhetés czéljából *G*, *c'*, *c''*-vel jelölt kisebb kapuzatok készültek, melyek a sikátor helyenkénti védelmét igen elősegítették s valószínűleg ezeken keresztül lehetett a vár belső udvarába *(H)* hatolni.

„Lássuk most az erődítési technikát. Sáncz-árkokkal nem találkozunk, ezt feleslegessé tette a vár meredek fekvése. Míg a vár délkeleti oldalát a megmászhatatlan sziklatömeg biztosan megvédette, erősebb tornyok helyett elégnek látszott az *I. I.* szöglet-bástyákat emelni, melyek mindenike három lőréssel ellátva, a vár ezen oldalát a támadások ellenében könnyen védhette. Déli irányban már hatalmasabb bástyára volt szükség. Ez okból látjuk itt a *K*-val jelölt, alapidomát tekintve, félkörű, erősebb őrbástyát emelkedni, mely, valamint terjedelmére, úgy lőrései számára nézve is amazokénál fontosabb szerepre látszik hivatva lenni. Nyugati és északnyugati irányban az erődítés legmagasabb fokát éri el. A várhoz vezető út a *D* és *E* kapuk födözésére az *L*-lel jelölt, *c*, *d*, *e*, *f* lőrésekkel ellátott körbástya, daczára nagyobb méreteinek, nem látszott elégségesnek, a mit az is mutat, hogy a vár ezen oldalán emelkedik az őrtorony (*donjon*). Alapfalainak vastagságáról azonnal reá ismerünk. E tömör vastag falazatú, pontosan keletelt (sic) négyszögtorony (*C*) felső emeletén lőrések vannak, melyekből *H* udvart is védelmezhetni."

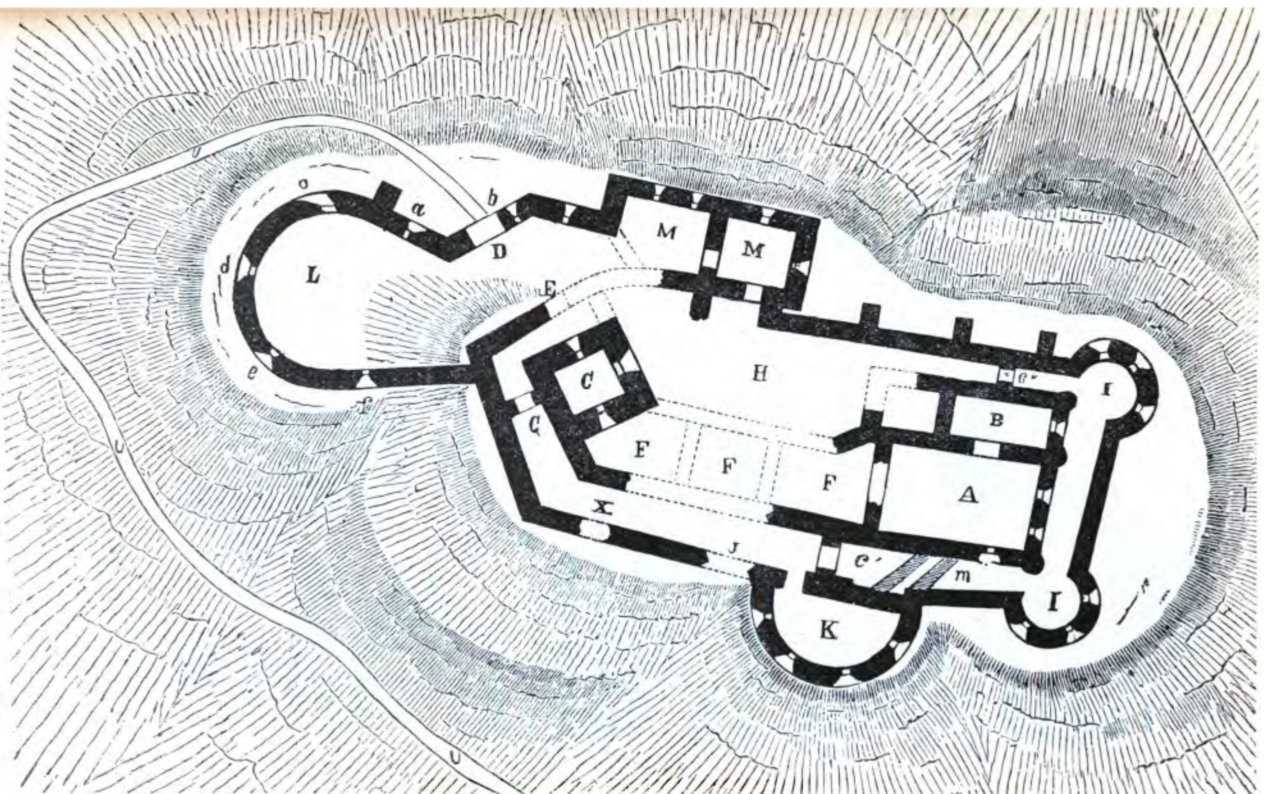
„Az előudvar *M M* helyiségeit valószinűleg a cseléd-

ség lakta. A vár teljesen romokban, elhagyottan heverő alapfalaiból igen nehéz pontosan meghatározni a lovagterem és várkápolna fekvését. Az épület-osztályok, alkatát és méreteit tekintve, az előbbi *A*, az utóbbi *B* lehetett. A várúr és a vendégek lakosztályai *F F F* helyen állhattak. Figyelmet érdemlő az a körülmény, hogy *K* bástya és a vár főépülete *(A)* között egy áthidalt folyosó *(m)* közlekedett, melyen keresztül a bástya harmadik emeletéből C^1 sikátor fölött a főépület felső helyiségébe lehetett jutni. A főépület háromemeletes volt.

Torna várát a XIII. században valamelyik Bebek építette, legalább azt tartja a hagyomány. A Hazai Okmánytár III. 32. sz. a. közölt 1279-ben kelt okiratban már mint várat említik és fönnállott 1689-ig, a mikor Lipót lerontatta. (Lásd 130. ábrát.)

A szóról-szóra idézett leírásban a donjon-őrtoronynak van magyarul írva és ez nem egészen helyes, mert ebben az időben a donjonnak már nem az a rendeltetése, hanem a mi a fellegvárnak (citadella) vagy a római táborok praetoriumának, t. i. az őrségnek utolsó menedékül szolgálni, e szerint tehát a donjon egyik kiegészítő, mondjuk legfontosabb része, noyeaux-ja volt a várnak. Régebben azonban a magában álló őrtornyokat, például azokat, a melyeket Nagy Károly a szaraczének és normannok betörései ellen a folyók torkolatainál épített, nevezték francziául donjonnak. Ilyen őrtornyok, mint a Nagy Károly korából való szilárd építményeknek egyedüli maradványai, különösen Németalföldön az északi Németországban találhatók.

A magyarok bejövetelükkor Anonymus szerint a következő várakat találták: Ung, Zemplén, Bihar, Szat-

129. ábra. — *A tornai vár alaprajza.*

már, Diósgyőr, Poroszló, Gömör, Nógrád, Nyitra, Várad (nem N.-Várad), Sempte, Galgócz, Trencsén, Bolondócz, Bán, Keve, Orsova, Vasvár, Belland, Borsova, Szamosujvár, Zágráb, Pozsega, Valkovár (Vukovár), Veszprém, Baranya, Alpár, Horom.[1]

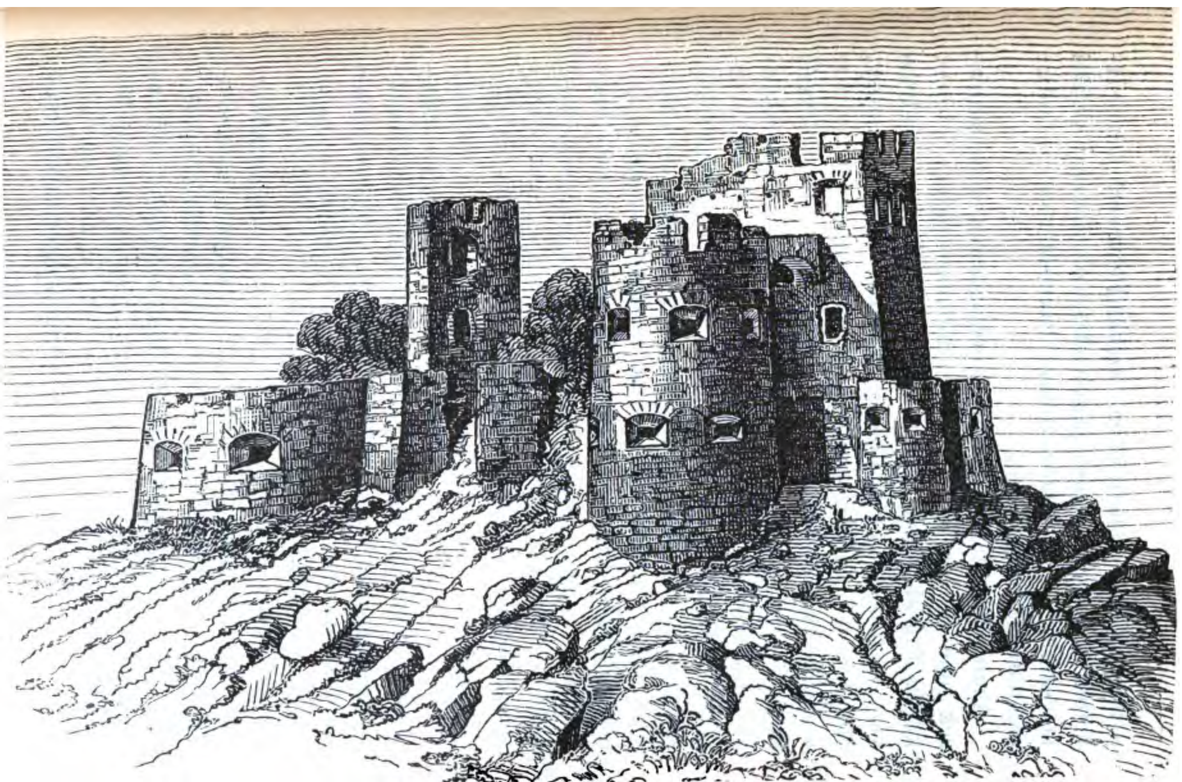
A honfoglalás alatt és közvetlen utána: Himes-udvar, Komárom, Borsod, Szabolcs, Sárvár (Tas-vára), Pata, Borsu (Bars), Csongrád, Zólyom és Szekcsőt épitették.

A fölsorolt váraknak korunkig fenmaradt részeiből nem alkothatunk magunknak helyes fogalmat szerkezetükről.

Szent István idejéből csak egy olyan intézkedést ismerünk, mely a várakra vonatkozik és ez a várak elidegenítésének tilalmát rendeli el.

Az ezután következett időben a várakra épp oly kevés gondot fordítottak, mint a hadügy többi ágaira; ez így tartott a tatárjárásig, a mikor aztán IV. Béla nemcsak maga építtetett több várat, de híveit is buzdította az építésre s anyagilag is támogatta. Rogerius a XL. fejezetben azt mondja: „Lassan visszavonulva, elérkeztünk Ultra sylvas (Erdély), hol sok nép megmaradt volt és a hol a tatárok átmenetele után igen sok várat építettek.“ Bélának a pápához írott egyik leveléből is kitűnik, hogy a Duna körül várakat építtetett, de azért nem kell gondolni, hogy a tatárjárás idejében várak éppen nem lettek volna, hiszen ugyancsak az említett Rogerius mondja, hogy az „esztergomiak magukat árkokkal, kőfalakkal és fatornyokkal erősítették“ és várukat a spanyol Simeon sok íjászszal oly vitézül védte, hogy

[1] Anonymus 13, 14, 20, 21, 27, 31, 32, 33, 34, 37, 40, 43, 44, 48, 51,

130 ábra. — *A tornai vár.*

a tatárok nem vehették be. Székes-Fehérvárt sem ejthették hatalmukba, mert jégolvadás volt s a vár körüli mocsarak járhatatlanok voltak. Szent-Mártont is megmentette az ottani apát.

A tatárjárás után IV. Béla és az országügyeit intéző nemesek gondoskodása következtében ujonnan épült a többek között Zágráb, Buda a pesti hegyen, stb. Forgách András vára, Gymes is a király támogatásával épült ujra. Pozsony, Mosony, Sopron végvárak megerősítésére is sokat tett a király, mert volt alkalma annak szükséges voltáról meggyőződni és a gonosz szomszéd természetét kiismerni akkor, a mikor Nyitrán át a határ felé menekülve, Babenbergi II. Frigyes kezébe jutott, tudta, hogy keresztény szomszédja ellen éppen úgy van erős végvárakra szüksége, mint a keletről jövő nem keresztény tatárok ellen, mert Frigyes akkor, a mikor nemcsak Magyarországot, hanem az egész európai keresztény világot fenyegető tatárok hazánkba betörtek, szintén betört, keresztény szomszédjának szorongatott állapotát fölhasználta és Győrt elfoglalta.

Leónak 60-ik §-ából, hol azt mondja; „hogy ha ellenségeik erősségekbe menekülnek, szorgosan kiokoskodva igyekeznek őket a lovak és emberek szükségleteiben szorultságba hozni s folytonos megszállásban vannak, hogy ezek szűke miatt ellenségeiket kézre keríthessék vagy kényök szerinti egyességre bírják“, sokan azt következtetik, hogy a magyarok várakat átalában nem ostromolták, valószinűleg azért, mert nem voltak várvívó gépeik s a várvíváshoz nem értettek, pedig e szavakból egészen mást lehet kiolvasni és pedig azt, hogy a honfoglalók jobban értettek a hadviselés e részéhez is, mint az európaiak. A várvívás legprimitivebb volt, mikor az emberek

még azt képzelték, hogy erősített helybe csak a kapukon keresztül lehet jutni s az ostrom és védelem ezek vívására szoritkozott. Később kinyílt az emberek szeme s észrevették, hogy a falakon keresztül is be lehet a várakba jutni s ettől a pillanattól kezdve az ostromló gépeket tökéletesítették, a falak aláásását és lábtókon való megmászását is alkalmazták s a közvetlen ostrom fejlődésnek indult. Ebben a stadiumban maradt a várvívás sok ideig, kevés kivétellel mindenütt. Azok — kik mint Leo tanúsága szerint a magyarok — a közvetlen ostrom helyett akkor, a mikor csak lehetett a várbelieknek az élelmi és egyéb forrásoktól való elzárását választották, tágabb látókörrel és fejlettebb haditudománynyal bírtak, hiszen ma sem kezdenek valamely erősséget rendszeresen ostromolni, ha kilátás van annak könnyebb úton való megvevésére. Leo szavainak más adatokkal való összehasonlításából azt látom, hogy eleink ismerték a várvívás mesterségét, voltak hadigépeik, azokat föl is használták, de ha a várnak körülzárolásával s a külvilágtól, illetőleg a segélyforrásaitól való elzárásával czélt érhettek, nem fogtak a közvetlen ostromhoz.

Azok az adatok, melyekből azt látjuk, hogy a közvetlen várvívást s az ahhoz szükséges eszközöket és gépeket ismerték, a következők:

Kiew várát ostrom alá véve, lábtókat állítottak annak falaihoz.[1]

924-ben Páviát és Cambrayt gyújtották föl tüzes nyilakkal. Katona szerint a magyarok Pávia falait árokkal vették körül (hungarorum rabies Salardo duce muros Paviensis civitatis vallo circumdaret). Katona idézte

[1] Anonymus IX. fejezet.

Guardanus szavai, melyek tanúsága szerint Augsburg 955-iki ostromához a magyarok különféle szerszámokat (diversa instrumenta) vittek magukkal.

Aba Sámuel 1044-ben, mikor III. Henrik elől a Rába mögé vonult, a folyó védelmére hajító- és egyéb gépeket (machinas, tormenta) hagyott. Nándor-Fejérvár (Belgrád) ostrománál Salamon nyolcz fatornyon, ugyanannyi faltörőn kívül egyéb gépeket is használt, melyekről Szalay László azt mondja, hogy: „minéműek voltak legyen e tormenták és egyéb gépek, ítéljék meg a műértők". Erre vonatkozólag Susane „Histoire de l'artillerie" és dr. Meyer kapitány „Handbuch der Geschichte der Feuerwaffentechnik" czímű műveikre utalok, kik *azt* mondják, hogy ezek olyan csőalakú gépek (Bouches à feu, Feuerrohr) voltak, melyekből tüzet lehetett vetni. *Megjegyzendő*, — a mint ezt már más helyt is mondtam — hogy nevezett szakértő írók alig közölnek 10—12 *olyan* adatot, melyek a tüzi lövőfegyvereknek a XIV. század előtti használatát bizonyítják, s ezek közül a legkorábbi az, mely szerint 941-ben a görögök Igor czár flottája ellen használtak tüzi fegyvereket s mindjárt utána, tehát régiségre a második helyt azt, a melyet most idéztem.

A XVI. században építette Oláh Miklós esztergomi érsek a nagy stratégiai jelentőségű érsekújvári várat,[1] a Felső-Magyarország buda-bécsi utak csomópontjában, mely abban az időben a legjobb várak egyikének tekintetett. E vár, mint az ország északnyugati részének kulcspontja, fontos szerepet játszott különösen a ország függetlenségét nyugat felől fenyegető ellenséggel vívott

[1] Eleinte Oláhújvárnak, utóbb Érsekújvárnak nevezték.

háborúkban. Ebben az időben Magyarországon is majdnem valamennyi várat bástyás rendszerben építették, így Érsekújvárt is. Érsekújvár vára a Nyitra jobb partján elterülő mocsáros síkon épült. Falait hat bástya foglalta össze. A bástyák csúcsait összekötő képzelt vonal egy szabályos hatszöget alkotott, mely körülbelül 47 holdnyi területet zárt körül. A bástyák nevei voltak: Forgách, Žerotin, Frigyes, Császár, Ernst és Cseh. A kurtinák hossza 80 bécsi öl, a bástya-arczvonalak 34—35 bécsi öl, míg az oldalak 16 öl hosszúak voltak. A gát tarajvonalának magassága 30 bécsi láb, vastagsága a kurtináknál 60 láb, a gát pályája 22 láb magas. A bástyaoldalaknak a kurtinákkoz közelebb eső részei vissza voltak húzva. A casemáttákkal ellátott előálló oldalrészeket orillonok födözték. A casemáttás és orillonnal födött alacsony oldalművek az árok, illetőleg az escarpe (belső árokfal) védelmére szolgáltak. A gátban lővőrések voltak vágva. A főgátat egy 20 öl széles és 15 láb mély vízárok övezte (mélyebbre a talajvíz miatt nem lehetett ásni), melybe a Nyitra vizét vezették be.

A csak később fallal burkolt contre-escarpe (az árok külső lejtője) mentén az árok körül födött út volt tervezve. A kültérrel való közlekedésre két egymással átellenben levő kurtinában alkalmazott, boltozott kapu szolgált, melyek előtt az árok át volt hidalva, az egyik a Bécsbe, a másik az Esztergomba vezető útra nyílt.

A mondottakból látszik, hogy a bástyák aránylag nagy kiterjedésűek, a kurtinák hosszúak s a bástyák oldalrészei visszahúzottak, az árok széles s a magas várfalak fedetlenek voltak, a mi az olasz várépítési rendszerre mutat.

II. Rákóczi Ferencz fejedelem, kinek Bécs és Magyarország belseje felé való működéseinél egyaránt Érsekújvár volt alapja, ezt a helyet De Rivière-rel, Vauban egykori hadsegédével erősítette meg újra,[1] a ki ellenálló képességét fokozandó, fallal burkoltatta az escarpe-ot s a kurtinák elé földből hányt ravelineket — a mint akkor nevezték, huszárvárakat[2] — emeltetett, ezekből és a bástyákból az előteret kereszttűzbe lehetett venni s a mellett a kurtinákat, mint az erősítés leggyöngébb vonalait is fedezték. A contre-escarpe mentén födött útat készíttetett azért, hogy kirohanásoknál gyülekező helyül szolgáljon s hogy belőle a glacis-t pásztázó puskalövés alá lehessen venni. Az ártért is újra szabályozta, a mennyiben a glacis előtt több árkatlant készíttetett. A bástyákra cavalierszerű casemattázott épületeket emeltetett, ebben voltak a szertárak. A várhoz tartozott egy malom is, melynek rendeltetése volt a vár élelmezésére szükséges lisztet őrölni. Ezt és zsilipeit ágyúval való védelemre is berendezett, czölöpös, külső erőd (ouvrage détaché) védelmezte.

A várnak aknarendszerrel való felszereléséhez is hozzáfogott, de ezt csak részben foganatosíthatta a térszíni viszonyok miatt.

Újvár e szerint az akkori várépítés követelményeinek teljesen megfelelt és több külföldi hadépítészeti munka mintául hozza föl. E vár sikeresen állott ellent a császáriaknak és a Vág, Garam folyók mentén elterülő vidék bírását biztosította a fejedelemnek 1708-ban, mert

[1] Thaly. Adalékok II. Rákóczi F. tüzérségi történetéhez. Hadt. Közl. 1888.

[2] U. o. Rivière rajzolta alaprajzát ma is bírjuk.

az északnyugati és nyugati vállalatai számára működési alapul és sarkpontul szolgált.

Erről még csak annyit, hogy 1710-ben került a császáriak kezébe s 1724—25-ben lerомboltatott.

Felemlítendőnek vélem, hogy a magyar eredetű Dürer Albert volt a tűzi lövőfegyverek elterjedésének idejében az első, a ki várépítésről írt. E sokoldalú embernek az erősítésről írt művei nagyon el voltak terjedve, s nemcsak Németországban, de nálunk is, főleg a városokat az ő általa felállított elvek szerint építették a leggyakrabban, megelőzvén ebben Montalembertet.

A török háborúk alatt a várvédelem és vívás nagyon tökéletesedett s az aknák és ellenaknák elhelyezését a törököktől nemcsak eltanulták, de tökéletesítették is.

A magyarok szekérvárainak rendeltetése úgy látszik, csak a málhavonatnak a csata alatti biztosítása volt s ez az oka, hogy nem a sereg mögött állott, mint más nyugati népeknél, hanem attól oldalt és hátra. Sajátos magyar várépítési rendszerről szó sincs, tehát téved az, a ki mint Czimer Károly ezt állítja, hogy Szolnokot 1552-ben Temesvár megvétele után olasz építőmesterek sajátos magyar módon erősítették meg, a mennyiben szögletbástyákul nem rondellákat, hanem 5—6 szögű bástyákat emeltek terméskőből, mert a bástyáknak ilyetén alakítása az olaszok érdeme, kik a háborúkban nyert tapasztalatok alapján, annak többszögletűvé építését kezdték meg. Micheli 1527-ben Veronát már szögletes bástyákkal erősítette.

Az aradi rendszert sem lehet magyar rendszernek mondani, mert nem magyar ember találta föl, hanem Harrach császári mérnökkari tábornok Montalembert hatása alatt, mikor 1763-ban a várat építette.

E rendszernek alapelvei:

Úgy építeni, hogy az ellenség előnyomulását megakadályozandó, túlnyomó számát a lövegeknek alkalmazhassa a védő, a tornyokban is az ellenséges lövegállások ellen.

Bombamentes boltozott helyiségek a szolgálatban nem levő legénység részére és

az egyes művek közötti közlekedési utaknak erősítésekkel való födözése.

Egészségügy, sebesültápolás. Igen valószinűnek tartom, hogy a sebesülteket és betegeket az asszonyok ápolták és hogy orvosok hiányában minden ember értett a sebkötözéshez s a legegyszerűbb sebkezeléshez, mert a szükség tanítja az embert s ez így van most is az olyan civilisálatlanabb népeknél, kiknek rendes orvosaik nincsenek.

Rákóczi seregében már ezredenként rendszeresitett orvosok voltak.

Tábori kórházakról már az 1596-ik 30. t.-czikkben van szó, a mely elrendeli, hogy az urak és nemesek minden portától saját pénzükből, kétszeri rátában, tíz magyar denárt fizessenek, azok pedig, kiknek portájuk nincs, annyit, a mennyit az alispán lelkiismeretesen rájuk szab. Ez abban az időben Európa többi országaiban ritkaságszámba ment.

Nyugdíj, rokkantak ellátása. A szolgálatképtelenné vált harczosokról Magyarországon előbb gondoskodtak, mint Ausztriában és másutt, e téren épp úgy megelőzték a nyugatiakat, mint a tábori kórházakkal.

A nagy Széchenyi István egyik őse, az esztergomi érsek 1692. január 24-én egy alapító levelet állított ki, a mely szerint 175,000 denárt adott e czélra. Ez a pénz volt

alapja nemcsak a magyar, hanem az osztrák rokkantak ellátása intézményének is. Az előtt, míg nem zsoldosok, hanem a nemesek és jobbágyok katonáskodtak, a rokkantak ellátásáról annyiban nem volt szükséges gondoskodni, mert mind a kettőnek volt miből élnie, a mikor hazatért.

III. Károly Pesten katonakórházat állíttatott 1728-ban és elrendelte, hogy a magyarországi, olasz és németbirodalmi illetőségű katonák ebbe vétessenek föl (az örökös tartománybeliek pedig részint Prágába, részint Bécsbe). Tulajdonképeni rokkantak házát csak Pesten állíttatott föl; ez a mostani Károly-kaszárnya.

Élelmezés. A honfoglalás idejében a hadak élelmezése kétféle módon történt, a hadakat követő nagyszámú lovak, tehenek és juhok által és harácsolás által. A hadat számtalan kancza követte s ennek tejterményeit használták föl. Erről tanúskodik Bölcs Leo, ki azt mondja, hogy nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követik őket, részben hogy élelmet és italukra tejet szolgáltassanak. Később csak harácsolás útján szerezték be az élelmet, mert élelemnek a sereg után való szállítást bizonyító adattal nem rendelkezünk s ebben rejlik magyarázata annak, hogy annyiszor szenvedtek éhséget, mikor puszta vagy kiélt vidékre jutottak. Történtek ugyan időleges és részleges intézkedések az élelmezés tekintetében, de valamint egyéb országokban, úgy nálunk is e tekintetben rend nem uralkodott, a kormánynak nem volt pénze, zsoldot nem fizethetett, ennek volt a következése, hogy a különben is rendellenességekre hajlandó katonai parancsnokok a bormérési vám s egyéb jogokat magukhoz ragadták.

1723-ban augusztus 2-án adatott ki Bécsben egy

rendelet, a mely a katonai élelmezést szabályozta; ezt tökéletesítette később az 1730. április 6-án kiadott pátens.

Igazságszolgáltatás. Katonai igazságszolgáltatásunk első nyomát Bölcs Leó irataiban találjuk, hol azt mondja, hogy: „ezen nép bűnöseit főnökeik kegyetlen és súlyos büntetésekkel lakoltatják". A fegyelem fentartására vonatkozó részletes intézkedésekről alig tudunk valamit; az bizonyos, hogy a fegyverrel való visszaélést keményen büntették. A táborbeli tolvajokat kivégezték. Kálmán király a szökevényekre vonatkozólag elrendelte, hogy azokat senki se merje elrejteni.

A fegyelem fentartására czélozó törvények:

Zsigmond V. decr. 7. czikkelye: az a ki egyátalán nem, vagy csak későn vonul be, vagy magát ok nélkül a hadiszolgálat alól kivonja, javait veszti. Az 1454. XIII. t.-cz. azt rendeli, hogy az a nemes, a ki zászlaját hír nélkül elhagyja, vagy a katonai szolgálat alól magát kivonja, javait, a nem nemes pedig fejét veszítse. 1545. IX. t.-cz. fejvételét rendeli annak a jobbágynak, a ki a seregtől megszökik. 1545. VIII. t.-cz.: az, a ki a szemléhez más lovasát állítja, fejvétellel büntetendő. 1552. XII. t.-cz.: az a zsoldos, a ki magát a katonai szolgálat alól kivonja, akár nemes, akár nem, fejvételre büntetendő. 1554. XIV. t.-cz: az, a ki valamely végvárat vagy más erősséget föladja, vagy onnan megszökik, kegyelem nélkül megbüntetendő. 1567. XLI. t.-cz. A hadi birák őrizkedjenek a nemesek tulajdonjogaiba avatkozni és azokban biráskodni. 1595. XL. t.-cz. A fegyelemnek jobban való kezelése miatt a főkapitányok nagyobb jogokkal ruházandók föl. 1598. XXI. t.-cz. Az alispánok a katonaszökevényeket küldjék vissza a kapitányaikhoz. 1635. XI. t.-cz. szerint

azok a végbeli kapitányok vagy tisztek, a kik a békét háborgatják, megbüntetendők. 1647. XL. t.-cz. ugyanarról szól. 1681. XVIII. t.-cz. arról intézkedik, hogy az olyan honi kapitányok, vagy más tisztek és végbeli katonák, kik kihágásokat követnek el, miként büntettessenek.

Szintén a katonai kihágásokról szólanak az 1715. 43-ik, továbbá 1723. 21-ik, valamint az 1741. 49-ik t.-czikkelyek.

Ettől az időtől fogva a katonák igazságügyébe a nemzet többé bele nem avatkozott, lassan-lassan hozzászoktak a katonaságot status in statu-nak tekinteni. Az általános hadkötelezettség sem változtatott a dolgon. Teljesen elavult, másfélszázad előtt már elavultan született, mondhatni elvtelen jogászoktól készített, minden jogi alapelvvel ellenkező katonai büntetőtörvénykönyv van érvényben. A katonák minden ügyét, kivévén a vagyonukra vonatkozókat, nem törvények, hanem rendeletek alapján intézik el. A katonai büntetőtörvénykönyv, a hadi czikkelyek nem törvények.

Telegraf. A tábori telegrafálás egy nemére is akadunk, melynek rendszere úgy látszik Polybiuséra vezethető vissza. Meynert azt mondja róla, hogy John Smith találta föl és alkalmazta 1601-ben Magyarországon azért, hogy a törököktől körülvett várakkal kívülről correspondeálni lehessen. E czélra fáklyák szolgáltak s egy alphabetum volt kieszelve.

Egyenruházatról a XVI. században még alig lehet szó. Egy 1534-ben Bécsben megjelent „Der Hungern Chronice" czímű munka fametszetein a harczolók kis kerek kalapot viselnek. Az „Allermechtigsten Künigreichs inn Vngern warhafftige Chronik" czímű fordítása Bonfin Antal latin művének 1545-ben a magyar katonákat tollal díszített lapos kalpaggal ábrázolja, dolmányuk térdig ér. Herber-

stein szerint a magyarok részint török sapkát, részint magyar kalapot viseltek, háborúban azonban sisakot is.

A XVII. században a huszárok vasinget, magyaros sisakot háló-fonadékkal, kerek paizst viseltek, mely gyakran festéssel volt diszítve. A vérttől eltekintve a katonák viselete semmiben sem különbözött a polgárokétól.

Rákóczi György 1644-ben Torstensson svéd tábornoknak kék egyenruhába öltöztetett 200 darabantot küldött. II. Rákóczi Ferencz fejedelem hadserege már rendesen volt egyenruházva, a mint azt máshelyen is említettem. A szatmári béke után az állandó hadsereg szervezésekor már általános volt az egyenruha.

A XVII. század végén keletkeztek az első ezredek. A legrégibb a Czobor-féle huszárezred, melyet 1688-ban állították föl (a mai 9-ik), utána a Deák Pál-féle 1696-ban (most 8-ik), utána következtek az 1702-ben fölállított Forgách, az 1733-ban szervezett Hávor; az, melyet Károlyi Sándor 1734-ben állított föl, s az 1741-ben fölállított Beleznay-féle huszárezred mely, mint Vilmos huszárezred, az 1848/49-iki szabadságharczban oly fényes nevet vívott ki magának. A jelen század elejéig 10, aztán 12 huszárezred volt. A szabadságharcz alatt és azután 1859-ben is 12, ezekhez járult a banderiális huszárokból alakított két önkéntes ezred s a 70-es években szervezett két új huszárezred, úgy hogy ma 16 huszárezred van.

A magyar gyalogezredek közül a legrégibbet 1702-ben állította föl Babócsay, mint hajdúezredet, 1734-ben Pálffy Lipót gróf szervezett egyet, 1741-ben Haller, Forgách Ignácz gróf, Andrásy Ádám báró, Szirmay Tamás, Bethlen Farkas gróf állítottak egyet-egyet.

A magyarok fegyverei. Főfegyverük a nyíl és íj

volt.[1] A nemzeti múzeumban őrzött nyíldarabokból látni, hogy a vessző vége levél- vagy rhombusalakú vasból készült s gyakran szárnyas volt.[2] A szolyvai nyílcsúcsok keskenyek és hosszúkásak, hasonlítanak a fűzfalevél alakjához.[3]

Tudjuk, hogy az ostromlott városokba (Pavia, Cambray, 924) gyújtó-anyagot is lőttek íjjal.

Anonymus is azt mondja róluk, hogy „íjra és nyilazásra a világ minden nemzeténél derekabbak voltak, s hogy ilyenek voltak, maradékaikról megismerhetitek.“ E kijelentésének utolsó szavai azt mutatják, hogy a magyarok ebbeli ügyessége három évszáz után is megvolt.

A nyílvesszőt tegezben,[4] az íjat pedig puzdrának nevezett tokban viselték, mondja Jerney. Puzdrának, szerintem, csak a későbbi időben nevezhették, mert ez szláv kölcsönszó, s ha az íj bedugására szolgáló tokot más néven nevezték (a mi lehetséges, mert a keleti népek tegešnek nevezik a nyílvesszők tartására és kemandannak az íj befogadására szolgáló tokot), mint a nyíl befogadására szolgálót, akkor annak szintén keleti eredetű neve volt, melyet később elfeledtek vagy talán tokmánynak nevezték, mint a legrégibb időtől máig folytonosan a kaszafén-tartót s később a tölténytartót is.

[1] A Hainburg melletti erősített helyekre a nyilak oly nagy számát zúdították 1050-ben, hogy némely sátorban kétszázat is találtak. Meynert, „Das Kriegswesen der Ungarn“.

[2] A M. T. Akadémia válasza az állandó országház építő bizottsága kérdéseire.

[3] Nagy Géza, Arch. Ért. X. 4. sz.

[4] Tegez törökül tegeš a tig, összedugni, összetenni tőből származik. Vámbéry, Magyarok eredete. 319. l. Ma már csak a kirgizeknél, ez idegen nyelvek befolyásától leginkább megmenekült töröknél fordul elő. Ugyan ott, a 395. lapon.

A nyílvesszőkön kívül a tegezben a hegyük élesítésére szolgáló reszelőt is hordták. E tokot nem a vállra akasztva viselték, hanem keskeny övre akasztva, mint a török-tatár népek, azért, hogy felső testük az íj használatára szabad legyen. A tegeznek vállra akasztva való hordása különben is alkalmatlan lett volna, mert gyors lovaglásnál a nyílvesszők nemcsak hogy kiestek, de maga a tok folytonosan verte volna a lovas derekát. A turnicsei falfestményen is azt látni, hogy a tegezt az övhöz erősítve viselték. Alakjáról nem sokat tudunk,[1] mert korunkig egy sem maradt fönn a maga teljességében. A pilini leletből azt lehet következtetni, hogy „bőrrel bevont csontlemezből készültek,“[2] de sem ez, sem a szolyvai lelet között levő $1^1/_2''$ széles, végein össze nem forrasztott s így rugalmas $3'''$ vastag ezüst karika, mely a puzdrának lehetett vége,[3] nem igen alkalmas a homály földerítésére.

A nyíl Szent István után is kedvelt fegyvere maradt a magyarnak. Az 1044-iki ménfői csatában Szalay szerint „Aba fegyveresei azzal a felsőbbséggel kezelték íveiket, melylyel őseik, midőn nyilaikat röpítették, példátlan ügyességgel számbavették a szelet.“ Hét évvel később a németek a magyar nyilaktól való félelmükben maguknak gödröket ástak. 1157-ben Géza 600 íjászt küldött I. Fridriknek s azok is, kiket III. András küldött 1298-ban Habsburg Albertnek, mind nyíllal voltak felfegyverezve. Valószínűnek tartom, hogy íjaik alakja változatos volt, mint minden olyan népé, melynek ez a főfegyvere, pl.

[1] A M. T. Akadémia válasza az állandó országház építő bizottsága kérdéseire.

[2] Nagy Géza, Arch. Ért. 1890.

[3] Lehoczky, Századok. 1877.

a törököké, kiknél Hammer-Purgstall[1] tízféle kézíjat talált, melyek mindenikének nemcsak külön neve, de különböző szerkezete is volt. Eleinte alkalmasint az egyszerű szittya íjat használták, melyhez a régi görögök Artemis-íjai hasonlítottak; később a hatás fokozása végett nagyobb íjakat készítettek, s utóbb ezeket, mivel nagyságuknál fogva nem voltak alkalmasak, olyanokkal cserélték föl, melyeknek íve három tagból nyergesen volt összealkotva, Ezeknek a középső része a húrhoz közelebb jutott, minek következtében rövidebb nyilat is lehetett velük nagy kezdő sebességgel messzebb lőni, mint egy nem így készített nagyobb íjból.

A régi magyar s vele többé-kevésbbé hasonló fejlődésen átment kún és tatár íjak különböző alakjait látjuk a XIV. századbeli képes krónika, a turnicsei (Rómer, Régi falképek), a gelenczei (Arch. Ért. 1885), bibarczfalvi falfestmény ábrázolatain és a schlackenwerti codex miniature-képein. Az íj soká volt kedvelt fegyvere a magyarnak, még a XVII. század végén is használták, különösen a törökök ellen való háborúkban.

Azt hiszem, hogy nem tévedek, mikor azt állítom, hogy a magyarok a honfoglalás idejében számszeríjat nem használtak s hogy ezt a fegyvert Európában való megtelepedésük után ismerték meg, mert e lassúbb kezelésű fegyver sehogy sem felelt meg természetüknek. Akkor azonban, mikor más nyugati fegyvereket és egyéb tárgyakat átvettek, ezt is átvették; de nem találtam egy adatot sem, mely arra mutatna, hogy a számszeríj kedvelt fegyverükké vált volna.

[1] Abhandlungen der k. k. Akademie der Wissenschaften zu Wien. 1851.

Mind a mellett, hogy semmi nyomát sem találom a hurok (lazzo) használatának, mégis hajlandó vagyok hinni, hogy eleink is használták, mert fegyverül első sorban azokat a szerszámokat szokták a népek használni, a melyek béke idején más czélra is szolgálnak, már pedig, hogy a hurokkal, — melyet a hortobágyi csikósok még ma is oly ügyesen tudnak vetni — csak új hazájukban ismerkedtek volna meg, nem hihetem.

A parittyáról azt hiszem, hogy nem használták, mert az leginkább gyalog harczosoknak — mint a rómaiak baleári és a görögök krétai parittyásainak — volt a fegyvere. Később Mátyás hadaiban voltak parittyások. Wilczek gróf gyűjteményében van egy parittyába való ólomdarab, melyen a czímer nem vehető ki, de a „Mathias“ név olvasható.[1] Ebből, arra való tekintettel, hogy Mátyás a görögök harczmodorát is utánozta, azt lehet — habár némi óvatossággal — következtetni, hogy voltak parittyásai, ha nem is magyarok, de olyanok, kik leginkább hegyes vidéken laktak, hol a parittya főfeltétele, t. i. kő van. Különben Mátyásnak nem is kellett olyan messzire menni, hogy a régi görögöktől vegyen példát a parittyának harczi czélokra való alkalmazására, mert Capistrán János Belgrád ostromához vezetett hadában voltak parittyások, a kikről azt jegyezték föl, hogy jó szolgálatot tettek.

A honfoglalás idejében az íj és nyíl mellett a lándsa, gerej,[2] kopja,[3] dárda, stb. név alatt ismeretes fegyver

[1] Boeheim: „Waffenkunde“.

[2] Gerej = dser (törökül), ger (ó-németül), úgy látszik, hogy valamennyi említett elnevezés egy és ugyanazon ismeretlen régi ázsiai tőből származik.

[3] Kopja = χοπίς, eleinte minden ázsiai szálfegyver, a persa görbe kard is, később csak a szúró-fegyver a görögöknél.

is általános volt. Azt az ős fegyvert, melyből ezek fejlődtek hajításra és döfésre egyaránt használták, mint botját ma a gulyás vagy csikós, ki azzal, ha az az állat, melyet megfenyíteni akar, közel van üti, ha pedig messze van meghajítja. Az ellenség vagy vadállat megölésére használt botja az ős idők emberének kő, csont, bronz vagy vashegyben végződött, vagy ha nem, hegyesre faragott végét keményítették meg a tűzben. Ez a hegyes bot volt őse a lándsának, gerejnek, kopjának, dárdának, dsidának[1] stb.

Nagy zavar van ezekkel a különféle nevekkel, a mint hogy nagy az a fegyverek elnevezésében is minden időben. Tudjuk, hogy a frameát egyszer lándsa, máskor kard értelemben használják. Korponayt is zavarba hozta a terminus technicusokkal való felületes bánás, a ki azt véli, hogy Leo császár tévedett mikor azt mondja, hogy a magyarok lándsát[2] hordanak, mert szerinte a lándsa később jött használatba s itt gerejt kell érteni. Nem a fegyver jött később használatba, hanem a lancea elnevezés, és pedig akkor, mikor külföldi és honi krónikásaink latinul írtak erről a fegyverről. Ha Anonymus magyarul írt volna, valószinüleg dsidát olvasnánk szövegében s ezért fordítói bizvást dsidát használhatnának lándsa helyett. Azok is tévednek, a kik a telumot kopjának fordítják, mert telum nyílvesszőt és gerejt jelent, azaz olyan fegyvert, melyet hajítottak, a kopja pedig a nehézzé fejlődött dsida fogalmának kifejezésére szolgál, a melyet soha sem

[1] Dsida = žijde, žide = eleagnus angustifolia; nagyon valószínű hogy e fegyvert ebből a fanemből készítették. Ezt a fegyvert a törökök és mongolok is židának nevezték, mely szó a szláv nyelvekbe is átment. Vámbéry. Magyarok eredete.

[2] Leo eredeti szövegében kontarion-nak van mondva.

hajították. Hasonlóan az is rossz nyomon jár, a ki „gerejeket lődöztet a szarvíjakról“.[1] Azt a lövedéket, a melyet akár szaru, akár más íjjal lőttek, nyílnak nevezték s ennek — legalább tudtommal — nincs magyar synonimája.

A technika fejlődésével készítettek könnyebb és rövidebb dsidát és ezt kézzel hajították, továbbá nehezebbeket és hosszabbakat, melylyel döftek; az előbbenit gerelynek nevezték, az utóbbi kifejezésére pedig a régi dsida maradt. A dsida még nehezebb nemét, melyet a nyugat-európaiaktól vették át, a görög eredetű kopja névvel különböztették meg. Hogy a fegyvertechnikának e tökéletesedése, t. i. a döfő- és hajító-nyársnak egymástól való elválása már igen régen ment végbe, megerősíti a Szent-Miklóson talált ivóeszköz, melynek alakja egy lobogóval ellátott dsida, az ilyen fegyverrel pedig mindig csak döftek és soha sem hajították.

A X. századbeli szentmiklósi lelet is azt mutatja, hogy a vezéreknek, tiszteknek is volt dsidájuk, de ez később is így volt. Béla herczeg is dsidával vívott a pomerániaival és László is, ilyen fegyvert forgatva, üldözte a hölgyrabló bessenyőt Kerlésnél s ugyanezzel ütötte meg Mogyoródnál a bokrot, a melyből a monda szerint fehér menyét futott végig a nyelén ölébe. A gerejnek, vagy hajító dárdának használata is szokásban volt az Árpádházi királyok idejében.

A dsidának alakja olyan lehetett, mint a szentmiklósi korsón látható,[2] mely nyélre dugott hosszúkás alakú vas és alatta kis zászló van a nyélhez kötve. Ilyen volt az avarok s a belső ázsiai, majdnem valamennyi, nép

[1] Hatvani (Kerékgyártó idézetei között).
[2] Rómer F., Régi falfestmények. Arch. Ért. 1885. V. 216.

dsidája; valószinű tehát, hogy a honfoglaló magyaroké is. Hogy e fegyver alakját sok századon át nem változtatta, látszik a turnicsei és gelenczei falfestményekről.[1]

A dsida nyele nem volt igen hosszú és nem igen haladta meg az ember magasságát, ezt nemcsak a fönmaradt emlékekből következtethetjük, hanem abból is, hogy a könnyűségre törekvő magyarok aligha használtak túlságosan hosszú fegyvert, mert az embermagasságnyi hosszú dsidával éppen úgy meg lehet az ellenséget szúrni, mint a hosszabbal és e mellett könnyebb forgatni és hordani.

A kard[2] szó iráni eredetű, ó-persául kard = kés.

Eleinte úgy látszik kard alatt kétélű fegyvert értettek és az egyélű fegyvert talán szablyának nevezték.[3] A szablya szóval rokonok a nyugati népeknek a görbe kard jelzésére használt sabre, Säbel, Sabel szavai.

[1] Arch. Ért. 1884.

[2] A kard Vámbéry szerint persa kölcsönszó és az új-szláv korda, a szerb csorda, valamint a lengyel kord a magyar nyelvből kerültek e nyelvekbe.

[3] Nestor: „A polyánok meggondolták a dolgot és minden háztól adtak egy kardot (az ó-szláv szövegben *mïcsí*). És a kozárok az adót fejedelmeikhez és véneikhez vitték s így szóltak nekik: mi új adót szereztünk. Ezek pedig kérdezék: honnan? S ők feleltek: a hegyeken, az erdőkön, a Dnyeper folyó mentén. Ezek ismét szóltak: mit adtak? s ők előmutattak egy kardot (*mïcsï*). És a kozárok vénei így szóltak: fejedelem, ez az adó nem jó, aztán így folytatták: mi olyan fegyvereket akarunk bírni, melyeknek csak az *egyik oldalukon van élük*, minő a szablya (*rekūse szablyami*), ez pedig kétélű fegyver, t. i. kard (*rekūse mïcsï*). Ezen eseményt a 6366 (858) év előtt beszéli el Nesztor. Az orosz és az ural-altai kard névszerinti megkülönböztetését egy más helyen is megtaláljuk Nesztornál. Elmondva, hogy a 6476-ik (968) évben, midőn a bessenyők megszállják Kiewet és Szvjazoszláv vajdája, Pretics békére lép velük, azzal folytatja, hogy a bessenyő fejedelem

Kardja nem minden magyar embernek volt ebben az időben; e mellett látszik tanúskodni a Szent-Miklóson talált serleg is, melyen egy előkelő lovas van ábrázolva kard nélkül, kezében lobogós dsidával, a cserkeszekéhez hasonló pikkelyes vérttel és alacsony sisakkal. Most csak az a kérdés, hogy azoknak, a kik viselték, görbe vagy egyenes volt-e a kardjuk. A magyar sirokból fölszinre került alább fölsorolt kardok első tekintetre egyenesnek látszanak, de végükön görbültek voltak. Lehettek azonban egyenes kardjaik is a honfoglalóknak, mert hosszadalmas vándorlásaik alatt sok kardjuk eltört s természetes, hogy ezeket ott pótolták, a hol lehetett, olyanokkal, a milyeneket kaptak.[1]

Itt helyén lesz megemlíteni, hogy nem minden keleti népnek volt görbe kardja; az ó-persák, médek és assyroké egyenes volt s az arabok is egyenes karddal foglalták el Észak-Afrikát s európai birtokaikat.

A honfoglalás idejéből csak kevés kard ismeretes. Ezek közül nevezetesebbek: a szolyvai, melyet a Nemzeti Múzeumban őriznek s a melyről Lehoczky azt mondja, hogy „ez az aránylag inkább vastag, mint vékony s inkább keskeny, mint széles kard nem volt egészen egyenes, hanem a közepétől kezdve kissé görbült. Méréseim szerint a 3′ hosszú kard fönt a markolatnál $1^3/_4$, lent $1^1/_2$ hüvelyknyi széles fatokba helyezett könnyű müvű volt. A tok helyenként vékony ezüst-lemezzel volt diszítve.“ Továbbá „. . . . maga a kard bőrrel bevont

megajándékozta Preticset lovával, szablyájával (szablyo) és nyilával, míg Pretics a bessenyő fejedelemnek pánczélt, pajzsát és kardját (*mĭcsĭ*) adta.“ Miklosich kiad. XXXIII. fejezet. Scherer ford. 86. lap. Lásd Nagy Géza czikkét az Arch. Ért. 1890. évfolyamában.

[1] Kápolnay, Arch. Ért. 1880. XIV.

famarkolata massiv s szabad volt, ment minden védőlemeztől, csupán a pengénél volt egy vékony 6″ hosszú görbített s gömbökben vegződő keresztvassal ellátva. Úgy látszik, hogy kettős rövid szíjon hordták e kardot, mert a hulla övénél két ily vaskarikát találtam.“[1]

A nemesócsai, előregörbülő markolattal s lefelé hajló végein kis gömbökkel ellátott bronz marokvédővel, melynek a csont hüvelyéből fenmaradt részei azt mutatják, hogy görbült volt, az erdőteleki, melynek pengéje szintén gyengén görbült és végre a demkóvölgyi, pengéje 61 cm.; megmaradt része ugyan egyenes, de markolatára való tekintettel eredetileg görbének kell tartanunk.[2]

A tarczali, melyet 1894-ben egy szőlő ujratelepítésekor találtak és a melyet tulajdonosa a Nemzeti Múzeumnak szánt.[3]

E helyt felemlítendőnek tartom, hogy csak a XVI. század óta van teljes kengyel a markolaton, mely a meghosszabbított keresztvas előre eső részének felgörbítéséből fejlődött, mint később több kengyel egyesítéséből vagy egynek a kiszélesítéséből a kosár.

A magy. tud. akadémia az országház számára készítendő „Honfoglalás“ czímű kép festésekor hozzá intézett kérdésekre adott feleletében is annak a meggyőződésnek adott kifejezést, hogy a honfoglaló magyarok kardja *keskeny és nem erősen görbe.*

Téves nézet azonban az, hogy a magyaroknak erősen görbe kardjuk csak a törököknek Európába való bejövetele után volt, mert biztosra vehető, hogy a bejövete-

[1] Századok, 1877. III.
[2] Nagy Géza, Arch. Ért. 1892.
[3] Arch. Ért. 1895. 75. l.

lük előtti legrégibb időben azok használatát más oly népektől vették át, melyek görbe kardot viseltek, mint a kozárok. Ezt bizonyítja a Képes Krónika is, hol Lél görbe karddal van ábrázolva, a képes krónikát pedig a török előtti időben irták.[1]

A kereszténység fölvétele után a kard mindinkább elterjedt, úgy hogy csakhamar minden harczosnak volt ilyen fegyvere, de nem mindnek egyenlő; a magyarok két pártja, az orthodoxok, vagyis a nemzeti pártbeliek ruházatban és fegyverzetben az ősihez hívek maradtak, nemcsak elvből, de mert pénzük sem volt, az udvari párt pedig ruházatban és fegyverzetben egyaránt a nyugati jövevények divatját követte, mert ezt Szent István is szivesen látta, és mert pénzük is telt rá, de különben annak az ellenségnek védő fegyverzete, melylyel küzdeniök kellett, az egyenes kardra utalta őket. A magyar hadviselési módnak leginkább a vége felé kissé görbe kard felelt meg s nem az az otromba egyenes, melyet a nyugatiak használtak; ezért ismét visszatértek az ősi fegyverhez, mikor nem az esetlen lovagi módon harczolókkal, hanem a józan ész parancsolta módon harczoló törökökkel álltak szemben. Szent Istvánnak állítólagos kardjai egytől-egyig egyenesek s a III. Béláé is, de ebből nem szabad azt következtetnünk, hogy a nemzet javarészeé is az lett volna, hiszen ma is az udvari hivatalnokok, tisztviselők, rendőrtisztek stb. nem olyan kardot viselnek, mint a harczolók tömege s abban az időben az uralkodók — nem lévén egyenruházati szabály — nem úgy öltözködtek s nem olyan fegyvert hordtak, mint a harczosok nagyobb része.

[1] Arch. Ért. 1892. és 1894.

Mellékletünk a Nemzeti Múzeumban levő Turócz vármegyei kardok mellett a prágai kincstárban őrzött, Szent Istvánnak tulajdonított kardot is mutatja, melyről nem tudjuk, hogy hol találták.[1]

Az a körülmény, hogy a krónikások feljegyzései szerint Kerlésnél a magyarok a frissen borotvált bessenyő-fejeket, mint a nyers tököt, kardjukkal aprították, arra mutat, hogy itt nem egyenes karddal harczoltak.

A bessenyőknek, kúnoknak a magyarokba való olvadása következtében a görbe kardok divatja nem múlt el, de terjedt s ennek a körülménynek köszönhető, hogy a nyugati befolyás nemcsak a kardokat, hanem a hadviselés módját illetőleg sem érvényesült teljesen. S habár az Anjouk és Mátyás idejében egész a XVI. századig az egyenes kardok nagyon el voltak terjedve, a nagy tömeg fegyvere a kissé görbe kard volt, mert a magyar mindig jobban szeretett és szeret vágni, mint szúrni. Nevezetes, hogy az a vége felé kissé görbült kard, melyet a honfoglalók kedveltek s a mely harczoló módjuknak legjobban megfelelt, ezer év után Európa legtöbb lovasságának is fegyvere lett.

A kard, általános elterjedése után, bizonyos méltóságok jelvényének is tekintetett: „Behozták a koronát és kardot, mint a herczegség jelvényét“, mondják krónikásaink, mikor azt írják le, hogy a bizalmatlan András miként akarta testvérét, Bélát Várkonyban próbára tenni.

A magyarok a nyugati, egyenes, kardra is rányomták ízlésük jellegét s a pallos nálunk inkább vágásra mint szúrásra való fegyver volt. Ilyen például a Kinizsi Pál

[1] Arch. Ért. 1890. 164. lap.

nagyvázsonyi sírjában talált, két kézre való, széles pengéjű, egyenes magyar kard.[1]

A pallos elnevezés Schuchardt szerint magyar eredetű s vagy a magyar pallani = ütni, vagy a török pala = pallosból származik.[2] A pánczélszúró kardok, melyeket valószínűleg dákosnak neveztek,[3] a magyaroknál hosszabbak mint a nyugatiaknál és abban is különböznek a nyugatiaktól, hogy három-négyélűek, míg azok rendesen kétélűek.

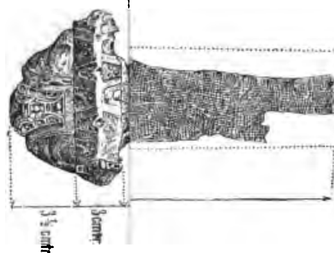
Abból a körülményből, hogy a keleti nyergek baloldalán a nyeregtalp alatt hüvely van alkalmazva a dákos számára, azt következtethetjük, hogy e fegyver az olasz daca, dagából származó neve mellett is keleti eredetű. A pánczélszúrók ott jöttek legelőbb divatba, a hol a pikkelyes pánczélok keletkeztek, ez pedig, tudjuk, hogy keleten történt. Dákost a pánczélok eltünése után is még sokáig használtak s a nyugati nemzetek különféle nevű, könnyű, egyenes kardjai: épée, dague, miséricorde, rapière stb. ennek változatai. A főkülönbség a nagyságban és a hordásmodorban volt. A keleti hosszú „meg“ (dákos) a lószerszámhoz tartozott, a rövidebb épée stb. pedig a harczos fölszereléséhez, ki azt az oldalán viselte.

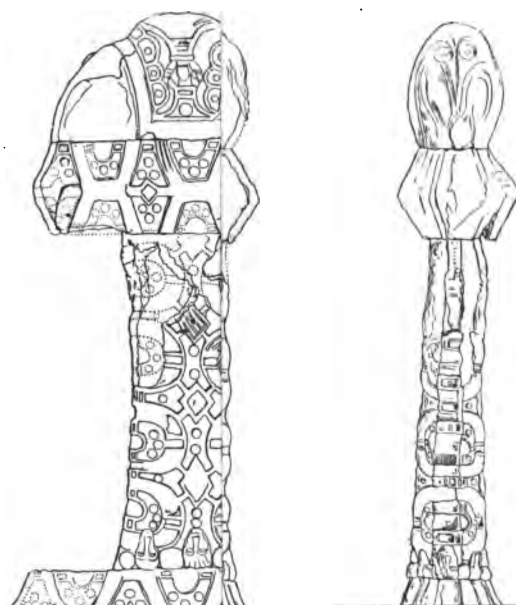
Különben e fegyver két úton jutott Európába, a magyarok, törökök és más keleti népek útján közvetlenül Ázsiából és az arabok közvetítésével Afrikából, illetőleg Hispániából. Pengéjére való tekintetből a skót claymore is a fegyverek e kategoriájába tartozik.

Az első kardok, mint azt máshelyt is mondtuk, kele-

[1] Nagy Géza, Arch. Ért. X.
[2] U. a., Nyelvőr, 1889.; 394 l.
[3] U. a., Arch. Ért. X.

Melléklet a 38. ívhez, 6

ten is egyenesek voltak[1] s az igen természetes, mert a fegyvertechnikának bizonyos tökéletesedését tételezi föl a kardoknak görbített alakban való készítése, a mi semmi esetre sem volt a véletlen szüleménye, hanem azon tapasztalásnak a következése, hogy az egyenes kard vágásának csak zúzó hatása van, ellenben vágó és hasitó hatása csak a görbítettnek lehet. A történelmileg ismert időben keleten a persák voltak a legügyesebb fegyverkovácsok; valószínű, hogy ők kezdték a kardokat görbére készíteni; ezektől vették át a többi keleti népek és az európaiak is, részben a görögök, részben a népvándorlásban szerepelt népek útján.

A régi keleti kardok markolatjának sajátsága, hogy felső végükön sapkaszerű érczkupak volt, melyet később hátul az egész markolat hosszában megnyújtottak. Ebből fejlődött a mai kardok markolatjának foglalatja. Kosara és tulajdonképeni marokvédője a markolatnak, melyet a pengétől egy keresztbe fektetett rudacska választott el nem volt. Ez szúrás ellen semmikép sem oltalmazta a kezet, a vágás lecsúszása ellen azonban igen. A markolat felső végét azért készítették előrehajlottnak, mert ennek következtében a vágás nyomatékot kapott. Némely keleti kardon azt vesszük észre, hogy a keresztvas előre eső megnyújtott része fölfelé van görbítve, ebből fejlődött

[1] A kard vagy ghurd szó a mai persa nyelven kést jelent, a kardot jelentő specialis elnevezés pedig šemšir; ebből látható, hogy ez a fegyver először mint metsző és szúró eszköz jutott a keleti Kaukasusból — hol Derbend vidékén fegyvercsinálók, különösen vértcsinálók laktak — a khazarok közbenjárásával a Volga vidékére, hol a magyarok már jóval aztán kezdték használni, hogy a törökség kötelékéből kiváltak. (Lásd Vámbéry, Magyarok eredete 319. l.) Ez is arra mutat, hogy kard alatt eleinte egyenes kardot értettek.

a kengyel, melyet gyakran láncz pótolt a magyaroknál. A markolat felső része gyakran át volt fúrva, e furat arra szolgált, hogy azon szíjacskát vagy zsinórt húzzanak keresztül. Ezt a harczos keze fejéhez kötötte; két okból, hogy ha a kardot kezéből kiütik, az a földre ne essék és hogy az új használatakor ne kelljen azt a hüvelybe rejteni, hanem egyszerűen el lehessen ereszteni, a nélkül, hogy elvesztésétől tartani kellessék, a mi a fegyverek használatban való változtatásának gyorsaságát lényegesen elősegítette. A nyugatiak ezt is eltanulták tőlünk. Ma valamennyi állam lovassági kardjainak keresztvasán vagy kosarán van nyilás, hová az erre a czélra szolgáló markolatszíjat erősítik. E markolatszíjból fejlődött a kardbojt (porte-épée), mely az osztrák és magyar hadseregben nemcsak az említett czélra szolgál, hanem a tiszti állás megkülönböztető jelvénye is.

Fringiának nevezték a széles, végén hajtott pengéket, a melyeket — különösen Magyarországon — igen kedvelték. Nevük valószínűleg az olasz frangere = hasítani, frangia = frameából származik. Ismeretes dolog, hogy a középkorban frameának nevezték a kardot is. Több czímerleírásban olvasni frameát kard értelemben. A fringiák nem igen régiek, vagy jobban mondva a F. R. I. N. G. I. A. betűk bevésése a XVII. századnál előbb nem jött divatba, mert a XV. és XVI. században még renaissancekori díszítéseket alkalmaztak inkább mint mondásokat és betűket. Az F. R. I. N. G. I. A. betűk jelentésére nézve a nézetek különbözők. Boeheim állítása, hogy F(ridericus) R(ex in Hungaria) I. N. G(ermania) I(mperator) A(ugustus) el nem fogadható, mert III. Fridrik a renaissance legszebb korában élt és ha azt teszszük is föl, hogy fegyverkovácsai nem e kor ízlésének megfelelő

díszítéseket használtak, okunk van hinni, hogy a betűk alkatát mindenesetre az akkori írásmódnak megfelelően csinálták, a mi a fringiák betűire nem mondható.

Az ismert fringiák irásmódja pedig későbbi korra vall. F(ranciscus) R(ákóczi) I(n) N(omine) G(entis) I(mpetit) A(ustriam), valamint F(ranciscus) R(ákóczi) I(n) N(omine) G(entis) I(nsurgit) A(rmis) szintén el nem fogadható magyarázatok, mert hogy II. Rákóczi Ferencznél régebb időben élt emberek idejében is voltak fringiák, Zrinyi Péter 1672-iki hagyatékának összeírásából látjuk, hol következő szavak olvashatók: „Framea cum ferro Fringiae Genuae“.[1] Az e betűkkel jelelt pengéket igen szerették s ez az oka, hogy még később is ezt a fölírást vésték a pengékre azért, hogy nagyobb árat követelhessenek értük. Valószínű, hogy ilyen hamisított fringiák azok a kardok is, a melyekről Demmin tévesen azt mondja, hogy török eredetűek, s a melyeket Hautzenbücherben a Forscher-féle gyűjteményben mond föltalálhatóknak. Megjegyzendő, hogy ezeken a pengéken a betűk el vannak vésve némelyiken *Infringia,* máson *Infinia,* vagy *Frinia* olvasható. Azonban az is lehet, hogy e betűk mást jelentenek.

A már fölsorolt kardok mellett az alább következőket megismerve, megközelítőleg tiszta képét alkothatjuk magunknak azoknak a különféle kardoknak, a melyeket a magyarok az alatt az ezer év alatt használtak, melyet mostani hazánkban töltöttek.

A bécsi csász. fegyvergyűjteményben van egy XIII. századbeli olasz kard, melynek fölirata magyar vonatkozású. Foglalatja és markolata XV. századbeli olasz munka, szép préselt bőrhüvelye a XVI. századból való.

[1] Győri tört. rég. füzetek III.

Pengéjét — melyen heraldikai embleme-ék között „COLOMANUS. EPS. továbbá REX. HUNGARIE“ olvasható — legkésőbb a XIII. század végén készítették.[1] Hogy a fölirat Kálmán királyra vonatkozik-e vagy Kálmán győri püspökre, a Róbert Károly természetes fiára, bajosan dönthető el. Az azonban bizonyos, hogy a kard sem a Kálmán királyé, sem valamely kortársáé nem volt, mert későbbi munka.[2] Arról, hogy a győri püspöké nem lehetett, Boeheim úr nem győzött meg, mert az az érve, hogy a penge semmi esetre sem készült később, mint a XIII. század utolsó éveiben, nem csalhatatlan, hiszen a XIII. század utolsó évei s a XIV. harmadik évtizede közötti időköz nem oly hosszú, hogy akkor már ne lehetett volna olyan, a régiekhez ragaszkodó, conservativ fegyverkovács, ki teljesen a mondott időnek megfelelő pengét készített. Ez különben olyan kérdés, melyet puszta combinatiókkal végérvényesen eldönteni aligha lesz lehetséges.

Ugyancsak itt van egy Mátyás király korabeli egyenes kard. Pengéjén, mely a XV. század második feléből való, a következő aranyozott fölírás olvasható: „MATHIAS. CORVINUS. REX. UNGARIAE. PRO. REGE. DIVINA. LEGE. ET. GREGE.“

A Nemzeti Múzeumban őrzött I. Mátyás korabeli közkatona kardja (pallos).

Telegdi István, Palóczy és Csetneki kardjai.[3] (Lásd 134. ábra.)

[1] A rajz Boeheim „Handbuch der Waffenkunde“-ben látható.

[2] Kunsthistorische Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses. — Führer durch die Waffensammlung. Wien, 1889. 16. lap.

[3] Csergheő és Csoma közölte sírköveken.

A Nemzeti Múzeumban őrzött pánczélszúrók.

A szigetvári hős törökmívű kardja a császári fegyvergyűjteményben, a XVI. század közepéről. Markolata, a hosszú marokvédővashoz arányítva, rövid s a végét födő kupak aranyozott ezüstből van a Zrinyiek czímerével. Hüvelye fekete bársony.

A czarszkojeszeloi arzenál fegyvergyűjteményében látható XVII. századbeli kardot, mely II. Rákóczi Györgyé[1] volt, ha megtekintjük, arra a meggyőződésre jutunk, hogy sem ez, sem a többi fölsorolt, azoknak a kardoknak egyikétől vagy másikától nem különbözik, melyeket látni mindenkinek van alkalma családja vagy ismerői tulajdonában. Ez 1643-ból való s rajta a Rákóczi-czímer látható 11 pontos koronával. Hosszasága 31 $^1/_2$ angol hüvelyk, pengéje gyengén hajlott. Markolata jellemző. A marokvédővas a markolat felső részével nincs kapcsolatban, s a hüvelykújj számára karika van rajta. E fegyver kétszeresen érdekes, először, mert Rákóczi György fejedelemé volt, másodszor, mert Bem tábornok málhái között találták az oroszok 1849-ben, egy vörös marokkói bőrből készült tokban a következő fölirattal: „Emlék Bem hős vezérnek, a kolozsvári nőktől. 1849.“ A Nemzeti Múzemban őrzött Báthori István és Kemény János-féle kardok, a melyeknek rajzai a 132. ábrából láthatók.

A gráczi fegyvertárban őrzött magyar kardokat a 131. ábra mutatja.

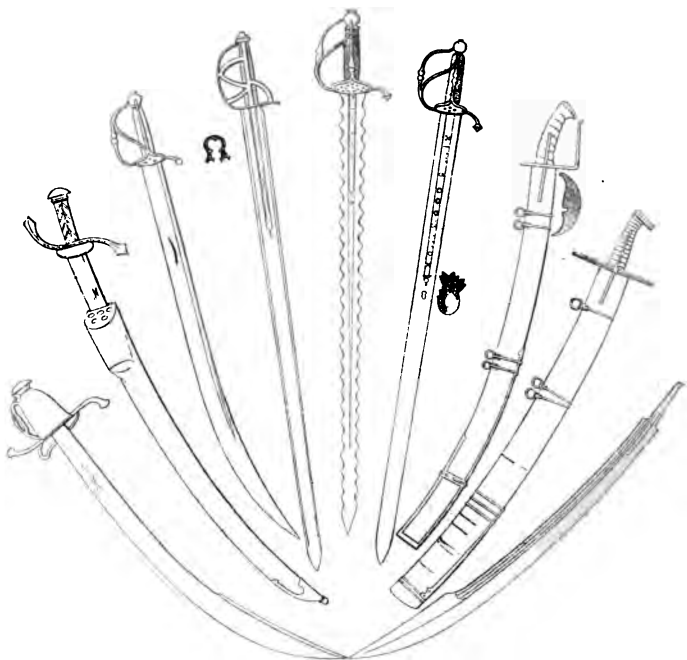
A kard hordásának jelenlegi módja is keleti eredetű.

A lóháton, leginkább gyors járó módban harczoló népek vállra akasztva azért nem viselhették a kardot,

[1] Arsenal de Tsarkoe-Selo ou collection d'armes de sa majesté l'empereur de toutes les Russies.

mert az így, ide-oda verődve nemcsak lovaikat nyugtalanította, hanem saját oldalukat is kellemetlenül érintette volna. A keleti kardok hüvelyeinek szerkezete a kardviselés módjának s hadviselésüknek felelt meg. Leginkább

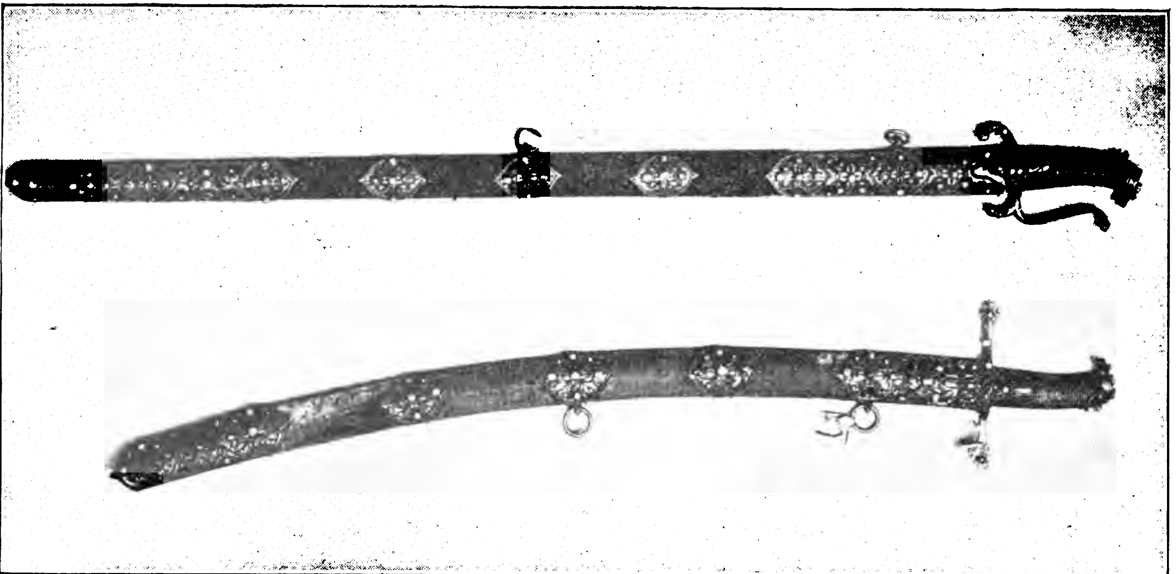
131. ábra.

Magyar kardok a gráczi fegyvergyűjteményben.

bőrrel bevont fából készültek azért, hogy könnyüek legyenek és ne csörögjenek, hátsó részük a szerfölött görbe kardoknál fölül nyitott volt vagy rugalmas betéttel volt ellátva, hogy a penge kihúzása lehetséges legyen. Rendesen két egyes, néha két kettős karika volt rajta, hogy

132. ábra.

Bátori István és Kemény János kardja.
(A Nemzeti Múzeumban.)

az övhöz erősített rövidebb és hosszabb kardszíjhoz csatolhassák. Kétséget nem szenved, hogy eleink kardjaik egy részét, — mint egyéb fegyvereiket is, maguk csinálták. Luitprand azt mondja, hogy a telet fegyvergyártással és nyílköszörüléssel töltötték. De azt is bizonyosra lehet venni, hogy a gazdagabbak, szép és díszes fegyverekre vágyva, persa és arab fegyverkovácsok készítette kardokat is vettek, mert e népeknél a fegyvergyártás sokkal fejlődöttebb volt, mint nemcsak nálunk, de egész Európában.

Különösen a persa és arabs kardvasak álltak általánosan nagy becsben. A damaskusinak nevezett pengének méltán van nagy hírneve, mert sokkal szívósabb, mint a máskép készítettek. Hogy nevét Damaskus városától vette-e, nem bizonyos, mert damask azt jelenti, hogy tarka, tehát lehetséges, hogy e pengéket tarkás kinézésük miatt nevezik így, mint azt a vásznat is, melynek szövése czifra, sőt az is lehet, hogy magát a várost is azért mondják Damaskusnak, mert az a vidék, melyen fekszik, tarka, — változatos. Az bizonyos, hogy kardvasat azon a módon, melyet ma damaskusinak neveznek, nem Damaskusban készítettek először s talán nem is Indiában, hanem valamely olyan népnél, a melyről az ismert történelmi feljegyzések nem szólanak. A valódi damask módon készített penge fölületén látható czifrázatok nem fölületesek; ha csiszoljuk, belül is azokat a tekervényes vonalakat találjuk, melyeket a felületén látunk, mert az több kisebb-nagyobb vasdarabok kristályosodása által áll elő. Az utánzott damaskusi pengék czifrázata taussia, miello és beetetés által keletkezik s ezért csak fölületes. Clouet 1780-ban, Crivellis 1820-ban, Breanti 1825-ben és még mások is félreismerhetetlenségig utánozták — legalább

külsőségeiben — ezt az aczélt, de azért nem lehet mondani, hogy teljesen ellesték volna készítésének titkát. Sokan azt hiszik, hogy nagyon régi időben a véletlen tanította meg az embereket erre, a mikor nem volt elegendő anyaguk, s törött vasdarabokat és patkószöget voltak kénytelenek fölhasználni és azt látták, hogy az így készült pengék sokkal szívósabbak, mint az egy darabból kovácsoltak. Megjegyzendő, hogy azt az eljárást, melylyel a keleti eredetűeken, különösen a kardpengéken az aranynyal berakott díszítményeket készítik, régente szintén damaszkolásnak nevezték. Ma pedig megkülönböztetésül tausziának (francziául damasquinure) mondják. Keleten nyolczféle damaskus-aczél van: a sam, a bulad, a taban, a karataban, a khorasszán, a gindi, a kumgindi, és a nerisz. Európában a damask különféle nemeit vizes, szalag, csavaros, rózsás és mozaik damasknak nevezik. Az elmondottakból láthatni, hogy miként lehet a valódi damastot a beetetés útján külsőleg hasonlóvá tett hamis damasktól megkülönböztetni. A lőporos fegyverek elterjedése óta a puska- és pisztolycsöveket is készítik damask aczélból.

A balta, csákány és fokos egyfajta fegyver, legalább eredete közös; a különbség leginkább csak a nagyságban van, a kis méretű baltaszerű fokos[1] csak abban különbözik a baltától, hogy kisebb és hogy hátsó részének nyújtványa van, ez pedig vagy kalapács-, vagy horog-, csá-

[1] Fokos = clava, Streitaxt. Kezemben viseltem egy jó fokos csákányt (Gvadányi, Rontó Pál) Nyelvtörténeti Szótár. Csákány = clava cruciata, runcina. Streithammer. Némelyek hasonló nyelű vagy czifra baltát vagy csákányt viseltenek (Mon. Írók XI). Tsákánynyal legyentek egy jót tarkójára (Gvadányi, Rontó Pál) Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Csákánynak nevezik, Vámbéry szerint, a baltának egy nemét ma is a kirgizek.

kány-alakú; a csatabárdtól pedig abban különbözik, hogy ez utóbbi nagyobb. A fokos és csákány között nincs lényeges különbség, a fokos és csákány eredetileg nem volt főnév, hanem jelző, az olyan baltának jelzője, melynek foka vagy volt, innen fokos balta, mint sok jelzőből név, például a lábas edényből lábas, béres cselédből béres stb.

Az egyedüli ősmagyarnak megállapított csákányt 1892-ben találták a Demkóhegyen.[1]

A csatabárd szintén ebbe a csoportba tartozik, mert eredetileg nem egyéb, mint egy nagy balta. Kétségtelen, hogy eleink ezt is használták, mert bátran állíthatjuk, hogy Botond bárddal vágott Bizancz arany kapuján olyan rést, melyen egy ötéves gyermek bejárhatott volna és nem buzogánynyal, mint azt Szalay, Jászay és Horváth Mihály állítják, de karddal sem, mint azt Szabó Károly mondja. Anonymus dolabrumnak nevezi e fegyvert, mit Szabó Károly kardnak fordított a Szemlében, de Kézai krónikájának fordításában már bárdnak. Hogy Engelnek hol volt az esze, mikor gyalúnak fordította, nem is sejthetem, mert bár igaz az, hogy a dolabrum, fejsze, bárd, faltörő-vas mellett gyalút is jelent, de nem lehet elképzelni, hogy kapúbetörésről lévén szó, miként lehet a több jelentés közül éppen azt választani ki, mely olyan szerszámot jelent, a melylyel ezt megcselekedni nem lehet.

E fegyverek nemcsak a középkorban, hanem jóval később a legújabb időkig szokásosak voltak a magyaroknál.

Hogy buzogányt használtak már bejövetelükkor is, van okunk hinni, habár nincs sehol sem bebizonyítva. Ha azok a bronzbuzogányok, melyeket a Nemzeti Múzeumban őriz-

[1] Nagy Géza, Arch. Ért. 1892.

nek, a honfoglalóké voltak, valószínűnek látszik, hogy más népektől vették el, mert ha maguk készítik vala, valószinű, hogy éppen úgy, mint egyéb fegyvereiket, ezeket is vasból készítették volna. A buzogány valószinűleg nem volt harczi fegyvere eleinknek, hanem vezéri jelvénye. Kútfőink nem igen emlegetik a buzogányt, de ez véletlen eset is lehet, mert általánosan ismert dolog, hogy a keleti népeknél elterjedt fegyver volt s a nyugatiak csak a népvándorlás és a magyarok bejövetele után kezdték használni.[1] A szepesi kamarának az országos levéltárba került egyik iratcsomagában a Rákóczi-féle kincsek, fegyverek stb. lajstroma is megvan, hol a 25. sz. alatt egy tollas bot is be van jegyezve és Attiláénak (?) föltüntetve, ezenkívül a Rákóczi fegyvertárában volt Bátor Opos buzogánya is, melyről ugyan Rákóczi „Histoire des Révolutions de Hongrie“ czímű művében azt mondja, hogy kicsiny volta igen kétessé teszi azt a hagyományt, mely szerint e buzogány Bátor Oposé lett volna,[2] de kétségtelenül régi fegyvernek tarthatjuk s annak bizonyságául vehetjük, hogy a honfoglalóknak volt buzogányuk. E fegyver különben a fabunkóból, vagy fütyköşből fejlődött és inkább a gyalog harczolók fegyvere volt, de később majdnem minden ismert népnél buzogánynyá alakulva, fegyvere lett az olyan lovasnak is, kinek nehéz vértű ellenséggel kellett harczolnia.

A M. T. Akadémiának az országház építő bizottságához intézett és itt többször idézett fölvilágosításából azt

[1] Meynert: Von Ungarn aus mag der dem Oriente entstammende Buzogan sich in den Abendländern eingebürgert haben, denn zu Ende des XI Jahrhundertes diente er, wie die Figuren auf dem Teppich von Bayeux zeigen, auch den Normannen als Reiterwaffe.

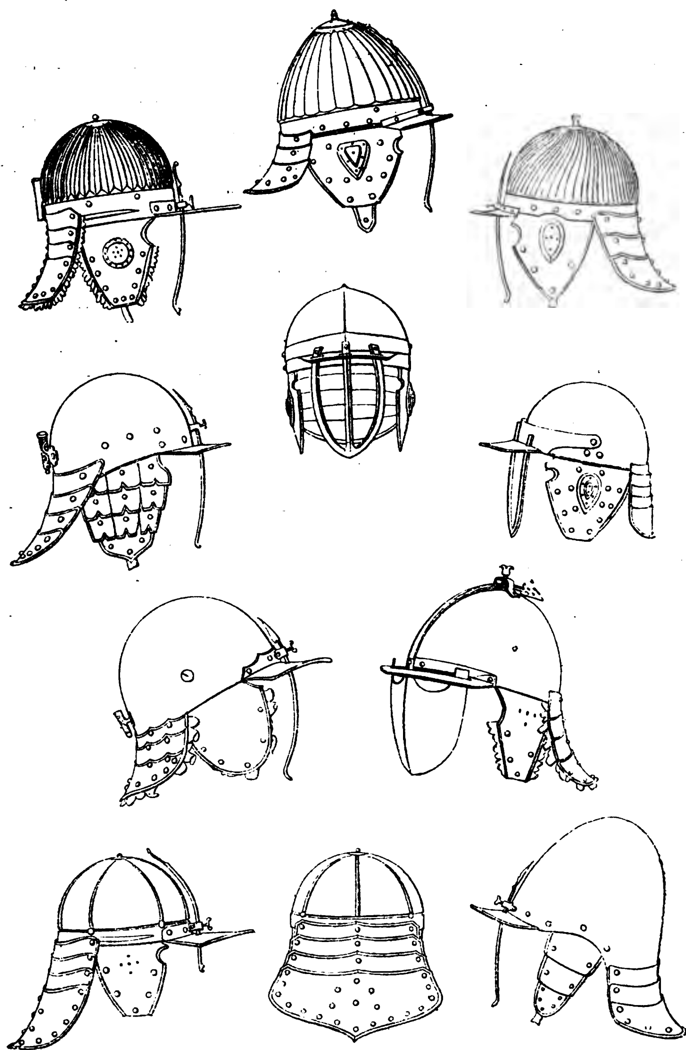
[2] Thaly, Századok. 1886. I., V.

látjuk, hogy a magyaroknak nem volt mindig sisakjuk, a mit különben a szolyvai lelet is bizonyít, hol a lófej mellett vastag süvegnemez és barna prémdarabkák hevertek egy 5 hüvelyk hosszú és 4½ hüvelyk széles ezüst lemezzel, mely a nemez süvegre volt oly formán szögezve, mint az útkaparók kalapján látszik. Ezen berakott arany levélszerű arabeszkek, az alapján pedig koronaszerű átvert czifrázatok díszlenek[1]

Hogy a honfoglaló magyarok sisakjának milyen alakja lehetett, biztosan nem lehet tudni, de nagyon valószínű, hogy olyan, mint a Lech mezőn talált, mely egészen olyan, mint a milyenekkel a középázsiai lovasok vannak az assyr és ó-perzsa műemlékeken ábrázolva s a milyenek a Münchenben őrzött Sah-Name kodex miniatürjein is láthatók. Általában az összes ázsiai népeknek fegyverei és fölszerelési czikkei egy eredetűek; úgylátszik, hogy Ázsiában a perzsák szabták a divatot. A keleti sisakok alakja hegyben végződő, a fej alakjának megfelelő sapkaszerű félgömb, olyan, mint a fej alakja. Később, a mint a görbe kardok inkább elterjedtek s általánosak lettek, a sisakok alakja megmaradt ugyan, de orrvédővel látták el, mely egy föl és le mozgatható rúdból állott; a nyakat többnyire alsó széléhez függesztett drótháló vagy tagozott vértlemez védte. Ilyen tatár és mongol sisakok vannak a czarszkojeszelói múzeumban. Ezeken az említett népeken kívül a lengyelek s az Indiába és Perzsiába benyomult törökök is, tehát azok, kik görbe karddal és többnyire görbe kardos ellenség ellen harczoltak. E sisakok voltak a magyar harczosok jellemző védőszerei az egész középkorban, sőt a

[1] Lehoczky, Századok 1877. III.

133. ábra.

Magyar sisakok a gráczi fegyvergyüjteményben.

XVI. századig is. Sőt a burgundi sisakok egyike másika is ezeknek az utánzata.

Hogy sisakot viseltek eleink, azt a történetírók följegyzéseiből tudjuk. Falcuin laub-i apát, ki a magyaroknak a Rajna vidékén való 954. évi táborozását írja le, azt mondja: „Velut ex abditis terrae finibus emergebant loricarum et galearum millia."

Különben a szentmiklósi serlegen is sisakkal van a lovas ábrázolva, habár e sisak valószínű, hogy bőrből volt, mert olyan módon van ott ábrázolva, mint a lovas csizmája. A sisakot találni a magyar sírokban.

1877. június 24-én a fővárosi összekötő híd fölött a Duna medrében találtak egy sisakot, mely igen díszes középkori keleti fegyverzetnek a része. Egykor körül drótpánczél függött le róla. Fölületét vésővel körvonalaiban kivájt diszítés lepi el. Az alsó szegély homlok felé eső s ezzel ellentétes részéből a felső szegélyig érő egy-egy szaraczén liliom-díszítés emelkedik ki, a sisak két oldalán fenmaradt mezőben pedig két, a lombok felé röpülő stilizált karvaly látható. Belsejében csúcs körül fenmaradt némi szövetrongyok mutatják, hogy egykor bélelve is volt.[1]

A keleti tipusú, mozgatható orrvéddel, szemernyővel, arcz- és nyakszirtvédővel ellátott magyar sisak nem csak az Árpádház idejében, de jóval később is szokásos volt eleinknél. Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hősnek az ambrázi gyűjteményben őrzött sisakja is ilyen, sőt a nyugati népek is átvették, úgy látszik akkor, mikor I. Mátyás királyunk utódai által szélnek bocsátott állandó hadserege töredékeit Miksa császár zsoldjába fogadta. Sok, burgundi-

[1] Arch. Ért. 1888.

134. ábra.

Csetneki István síremléke 1594-ből Csetneken.

nak nevezett sisak hasonló a magyar sisakokhoz, de viszont a magyarok is átvették a nyugat-európai sisakok különféle alakjait, csakhogy azt többnyire saját ízlésüknek megfelelő módon hordott forgóval ékesítették.

Ilyenek a következők:

Nagy Lajos sírjáról való magas kúpalakú csöbör-sisak.

Szapolyai István sisakjának pártázatát elül liliom-ékítés diszíti.[1] Szapolyai Imre[2] sisakja egy arczvédővel (visière) és nyakszirtvédővel ellátott állazóval (mentonnière) összekötött széles harangboltozatú pikonhog, melynek ormán kis toll-forgó van. Telegdi István sisakja bordázott, arczvédővel (Wangenklappen) ellátott föveg, melyen csak a magyaroknál szokásos módon van forgó elül, (nem az ormon) alkalmazva. A bordázás keleti szokás, a párizsi Musée d'Artillerieben van egy fölül igen hegyes XV. századbeli török sisak, melyet Rhodos szigetén találtak és ugyanott egy ugyanabból a századból való orosz sisak, mely függélyes irányban bordázott, mint a mongol sisak is, mely a czarszkojeszelói múzeumban őriztetik.[3] Máriássy-féle sisak: nyilt pikonhog — állazóval forgó nélkül.[4] Perényi Imre[5] alacsony lapos boltozatú pikonhog arczvédővel. Csetnekié[6] az imént említett Telegdi-féléhez hasonló bordázott föveg a sajátságos magyar módon alkalmazott forgóval. A forgónak ilyen módon való hordását csak

[1] Szapolyai István sírkövéről, a szepeshelyi székesegyház Zápolya kápolnájában. Csoma-Csergheö, Arch. Ért. 1890.

[2] Arch. Ért. 1890.

[3] Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Csoma-Csergheö.

[4] U. a.

[5] U. a.

[6] Csetneki István sírkövéről a gömörvármegyei csetneki templomban, Arch. Ért. 1890.

Melléklet a 39. ívhez. 620. lap

még a lengyeleknél lehet elvétve látni, hol azonban ellenkező módon is, például hátul alkalmazták azt, mint például a Szobieszky sisakján, melynek rajza szintén ide van mellékelve. Tapolcsányi János sisakja, kistapolcsányi sírkövéről.[1] (134. ábra.)

Az ellenséges fegyver hatása ellen védő ruházat rendeltetésének megfelelő, teljes ércz vértezetté sok idő multával tökéletesedett. Ez az oka, hogy a paizs régibb fölszerelése a harczosoknak, mint a vasfonal-ing és egyéb védő fegyver. Paizszsal óvták magukat a legrégibb harczosok, különösen azok, kik gyalog harczoltak. A régi lovas népeknél azonban nem igen találkozunk e védő fegyverrel, mert ezek gyors mozdulataikkal kerülték ki az ellenség fegyvereinek hatását, és mert többnyire íjjal harczoltak, a paizs pedig ennek használatát s a ló vezetését nehezítette volna. Eleinknél, mint a kik a könnyű lovasság módjára harczoltak, sem volt ez általánosan elterjedve, habár vannak adataink arra nézve, hogy nem volt előttük ismeretlen. Konstantinusnál azt olvassuk, hogy a magyarok Árpádot megválasztásakor paizsra emelték. Anonymus a XLVI. fejezetben azt mondja, hogy Magyarország minden vitéze a vezér színe előtt paripáikra ülve paizszsal és lándsával majd mindennap bajt vívnak vala.“

A legrégibb paizsok alakja eleinte, úgy látszik, trapéz volt, vagy kerek, mint a tatár népeké még ma is és állati bőrrel vonták be, mely szokást az európaiak is átvették. Később már több nyoma van a paizsoknak s alakjuk a normannokéra emlékeztet. Azok a műemlékek, melyek

[1] Csoma-Csergheö, Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Turul, 1890 3. füzet.

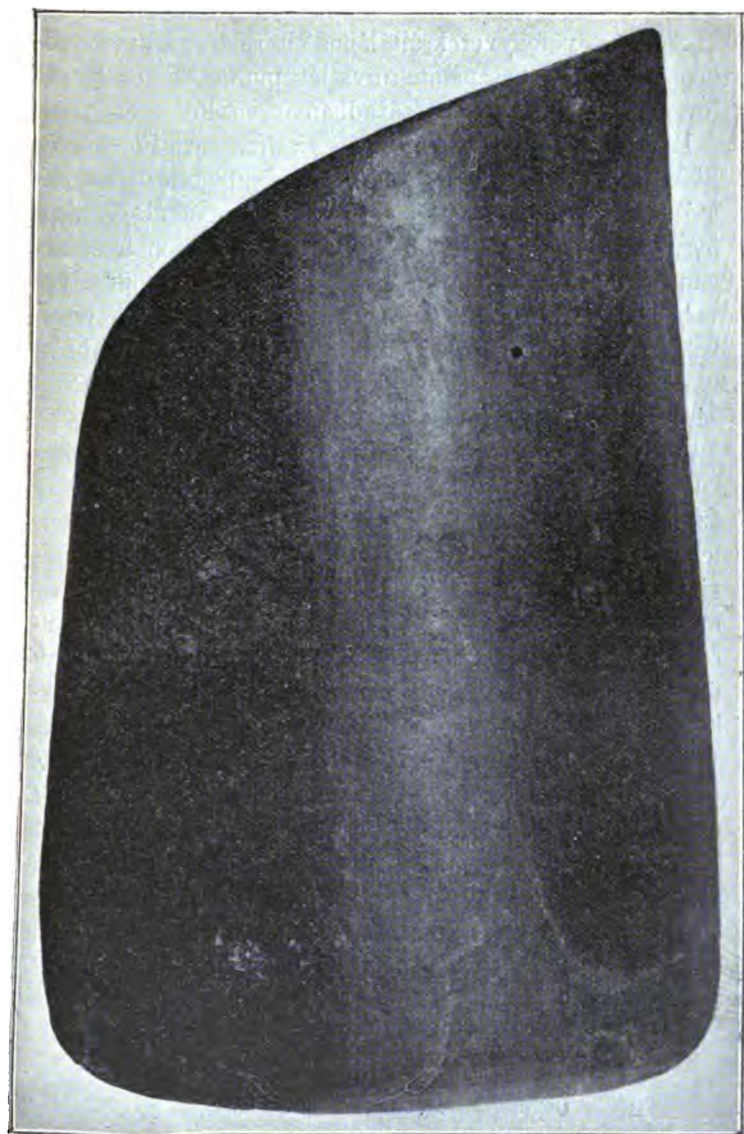
korunkig fenmaradtak, például sírkövek, melyeken paizs látható, mind tehetős embereké voltak, kiknek volt módjuk a nyugati divatot utánozni. Ez az oka, hogy a rajtuk látható paizsok a nyugatiakétól nem igen különböznek. Mátyás korabeli paizs van a párizsi Musée d'Artilleriében s a Nemzeti Múzeumban is.

A XVI. századbeli magyar paizsok alakját látjuk a „Triumphzug des Kaisers Maximilian" ábrázolatai között s Boeheimnél a 183. lapon „Aus den Zeugbüchern Maximilians". A túloldali 135. ábra egy XVII. századbeli paizsot mutat ugyan, de nagyon valószínű, hogy ez typikus régi magyar paizs, mert más népeknél nem lelhető fel és mert a magyarok hadviselésének teljesen megfelel.

Egy 1643-ban kelt pöriratban, mely Közép-Szolnok vármegye levéltárában maradt fenn és a melyben a murányi úrnő több családi műkincset követel vissza, egyebek között két régi paizsról is van szó, az egyik vörös bársonynyal bélelt, s kivülről ezüsttel borított tatár kerek tárcsa (erről nincs említés téve, hogy mely korból való); a másik egy igen nagyon régi paizs még Attiláé, az első magyar királyé volt valaha, (?) a mint hiszik; erről nem tudni, hogy milyen alakú volt, csak is azt, hogy aczélból készült. Ezek után még akkor is, ha a hagyományt mely szerint ez Attiláé volt, igaznak nem ismerjük is el, következtethetjük, hogy aczélból készült paizsai is voltak a régi magyaroknak, mert ha ez nem is volt Attiláé, mindenesetre történelmünk első századaiból valónak kell lenni, mert különben nem mondták volna 1643-ban „vetustissimum"-nak.[1]

[1] Thaly, Századok 1886. I, V.

135. ábra

Magyar paizs a XVI—XVII. századból.
(Győr város ajándéka a Nemzeti Múzeumban.)

A tűzi lövőfegyverek általános elterjedése következtében a paizsok használata divatját multa, de a magyar lovasság még a XVIII. században is viselte.

Hogy a magyarok vértet is viseltek, azt Falcuin és Bölcs Leo császár följegyzéseiből is következtethetjük; utóbbi azt mondja, hogy: „De nemcsak maguk vannak fegyverben, hanem az előkelők lovai is eleiken lemezzel vannak borítva.“[1] Vértjük alkalmasint olyan pikkelyes volt, mint a milyeneket a cserkeszek még most is viselnek, de érczből készültet (réz, vas) csak az előkelőbbek használtak. A nagy tömeg mind maga, mind lova fedezésére vastag bőrt alkalmazott.[2]

A keleti népek általában bőr ruhát viseltek, melyekre vagy érczkarikákat, vagy érczpikkelyeket erősítettek, s ez azért volt így, mert a könnyűségre voltak fő tekintettel és arra, hogy könnyen mozoghassanak, mert ezt hadviselésüknek módja kivánta meg. A magyaroknak, de már előbb a hunoknak és avaroknak és általában a keletről bevándorolt népeknek hatása meglátszik a nyugatiak fegyverzetén is. A népvándorlás ideje óta kezdték a pikkelyes, karikás és lánczos bőrruhákat, meg a hegyes sisakot viselni, a vasfonal-hálóból készült inggel. A XI., XII. és XIII. században már különbséget tettek a nehéz, azaz érczvértesek — pancerati — és a könnyűek — loricati — között. A díszes vértet, valamint általában a díszes fegyvereket szerették, mint minden harczias nép, mert mindenki legtöbb gondot fordít arra és legszebbnek azt szereti látni, a mivel leginkább foglalkozik. Kemejnél 1074. Péter vitéz, Géza híve sárga lovon ragyogó vasingével és aranyos sisakjával tünt föl, Opos pedig fakó

[1] 50. §. [2] Horváth Mihály: Párhuzam ... Pest, 1847.

lován csuklyás vasingében — minőt akkor a franczia normann vitézek viseltek — egymaga kivált Salamon seregéből.[1]

Más helyen említettük már, hogy a lemezvért akként képződött, hogy az egyes részeket fedő érczlemezeket összekapcsolták. Az a hely, hol két lemez összeért, volt a vértezetnek leggyengébb része, ezért úgy csatolták ezeket egymáshoz, hogy egyik a másikat takarta, ha az összekapcsolást mereven eszközlik vala, nem lehetett volna a vértben mozogni, ellesték tehát a természetből a pánczélos állatok — rákok — védőfegyverzetét s megvolt a rákszerű vért, melyet *magyar vért*-nek neveztek nyugaton 1520 körül, a mikor a nyugati uralkodók könnyű lovasait a magyar huszárok módjára ilyenekkel látták el.

Ilyen a Telegdi István mellvértje a XVI. századból való sírkövön és részben a Csetneki Istvánén (134. ábra) is (1594), mely utóbbi három pántból készült. (A Gömör vármegyei csetneki templomban látható.)

A XIV. században a derékszorító alsó részét érczlappal kezdték födni, különösen Olaszországban; e lap közepe hegyben végződött, mely gyakran a nyakig fölért. Ezután sem csináltak még egy darabból való vasmellet, hanem a mellvértet két darabból toldották össze s a két részt szíjas csattokkal erősítettek egymáshoz.

Gyakran a felső rész volt egy darabból s az alsó több rák-pánczélszerűen összetoldott darabból, mint a már említett Csetneki-féle, s ez természetes, mert míg az emberi test anatomiájának megfelelő alakot nem voltak képesek készíteni, a törzs legmozgékonyabb alsó részének csak

[1] Pauler Gy.: „A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt."

ilyen felelt meg. A természet is azért rendelte a több bordacsontot s nem egy-egy csontlemezt a törzs alsó részének alkotására.

Azután mikor már egy darabból készítették a vasmellet, a czifrázat az alsó rész felső szélének határvonalát mutatta, a mint az a Perényi Imre vasmellén.[1]

A vértezet mellrészének alakjáról biztosan lehet a vért korára következtetni. Eleinte a vasmellet tökéletesen az emberi test idomához mérték, később, 1430 körül, a mell golyószerűen kidomborodott, mert azt hitték, hogy az ilyen alaknak van legnagyobb ellenálló képessége. A XV. század közepén a vasmellnek és vashátnak szerfölött nagy kivágásai vannak a karok számára, mert ebben az időben erősen bélelt olyan ujjakat viseltek, mint ma a kardvívó gyakorlatoknál. Ugyanennek a századnak vége felé az egy darabból készült vasmelleket testhez állón akként készítették, hogy viselője karcsúnak nézett ki; ezeken a gerincznek már némi nyoma is látszott. A mell közepén végig húzódó gerincz határozott alakját mutatja a Tapolcsányi János 1598. sírkövén látható 7 lemezből készült mellvért

A gráczi fegyvertárban több ilyen vért van „Ungarische Kürasse“ névvel jelezve.

A lúdhas alak a XVII. században eltünik s a vasmell mindig rövidebb lesz. Az ágyék védelmére szolgáló részt egy darabból készíteni nem lehetett, azért az mindig rákfarkszerű. Akkor, a mikor a lábszárak nem voltak vértezve, alatta vasfonál-hálóból készült szoknyaszerű előkötőt

[1] Perényi Imrének a tőketerebesi templomban befalazott sírkövén az „ord“ félhold alakú, a liliomos diszítés az egykor két darabból készült mellvért alsó részének felső szélét mutatja (Csergheö-Csoma: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn).

viseltek. Ilyen látszik a Telegdi-féle sírkövön s a Tapolcsányi-félén is, melyen a vasfonal-előkötő alul még a dolmány hosszú szárnyai is kilátszanak.

Voltak olyan vértek is, melyeknek alsó része nem lemezekből, hanem nagy négyszögletű pikkelyekből volt összetéve, mint a Palóczy Antal vagy Mihály sírkövén látható (Csergheö - Csoma: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn).

Az említett gerincz mindig határozottabb alakot öltött s lefelé kihajló lett — az ekként alakult mellvértet nevezték lúdhas-vértnek.

A nehéz vértezet, mint a nyugati befolyás eredménye éppen olyan volt, mint a többi európai népeké. Azon a kevés magyar lovas pecsétén, a melyet ismerünk, csupa olyan vértezetet látunk, mint a külföldi, különösen a franczia lovas pecséteken, melyeknek szép száma van együtt Demay, „Le costume au moyen-âge d'après les sceaux“ czímű művében. A különféle gyűjteményekben őrzött magyar eredetű nehéz vértezetek általában magyar jelleget nem tüntetnek föl.

Úgy látszik, hogy a puskapornak lövedékek hajítására való használhatóságának ismerete több úton jutott Európa nyugati részeibe, a spanyolországi arabok, az olaszok s a bizancziak útján. Reinaud és Favé azt hiszik, hogy Európában Magyarország és a Fekete tenger közötti vidéken használták azt először e czélra. Mi természetesebb tehát, mint hogy hazánkban is hamar megismerkedtek a tüzi lövő fegyverekkel s készítési módjukkal. Erről más helyen szólottunk már s nem akarván ismétlésekbe bocsátkozni, csak azt említem föl, hogy egy Orbán nevű magyar ember volt az, ki Szaridse mérnök és Muslaheddin építőmester segítségével, Mohamednek azt az óriási bronz

ágyút öntötte 1453-ban, melyről minden író meg szokott emlékezni, a ki ennek az évnek világra szóló eseményével, Konstantinápoly bevételével foglalkozik. Kritobolosz írta le, följegyzése a bronzágyú-öntésről szóló legrégibb részletes ismertetés lévén, helyén valónak tartom ide iktatni.[1]

126. §. „Mindenek előtt (az ágyúöntők) több napon át a legkövérebb, legtisztább és legfinomabb anyagot hordták össze, melyhez apróra vagdalt lent, kendert és más efféle összetartó és összekötő anyagot kevertek és jól meggyúrták, hogy azokkal elválhatatlanul összeálló testet alkosson".

127. §. „Ebből legelőször az ágyú formájának furulya alakú hengeres belét készítették el, melynek hosszúsága 40 araszt (körülbelül 10 m.), a kőgolyó befogadására való elülső rész kerülete 12 araszt (körülbelül 3 m., tehát az átmérője majdnem 1 m.), a töltés (puskapor) befogadására való hátulsó rész kerülete pedig 4 araszt (körülbelül 1 m. a mi 0·35 m. átmérőnek felel meg) vagy ennél valamivel többecske volt."

128. §. „Egészen másként alakították a külső formát; ez üreges volt és a forma belét, melynek tartójául is szolgált, egészen beburkolta; csakhogy a bélnél bővebbre készítették, miért is a kettő között hézag keletkezett. Ez a hézag a belső és külső forma teljes hosszúságában egyenletes és körülbelül egy arasznyi (25 cm.) vagy ennél valamivel nagyobbacska volt; ebbe öntötték a bronzot, hogy az ágyú alakját megadhassák. A forma külső részét is olyan anyagból készítették, mint a belet, azon-

[1] Edvi Illés Aladárnak a „Magyar Mérnök- és Építész-Egylet közlönye" XXVI. kötetében megjelent „A vasöntés gyermekévei" czímű tanulmányából.

ban ezt vassal, fával, földdel és kövekkel körülépítették és megtámogatták, hogy a roppant mennyiségű beömlött fém nyomását megbírja."

129. §. „Ezután a forma két oldalán egy-egy erős és szilárd kemenczét állítottak fel. Ezeket jó tartósra építették. Belsejüket égetett téglafal alkotta, melyet igen kövér és jól megmunkált agyaggal kentek be, külsejüket pedig nagy faragott kövekkel burkolták, melyet mészszel és minden más e czélra valóval erősítettek össze."

130. §. „A mint mondják, ezekbe a kemenczékbe 1500 talanton (1 talanton = 53 font, tehát az egész súlya 795 mázsa, 44520 kg.) rezet és ónt tettek. ezután felül, alul és minden felül sok fával és szénnel körülrakták, csak a lecsapó nyilást hagyták szabadon".

131. §. „Mire a tüzelő szert meggyújtották és a tüzet a kemenczék körül fölállított fúvókkal táplálták. A fuvatás három napon és három éjen át szakadatlanul tartott, míg csak a bronz a vízhez hasonló folyóságú nem lett".

132. §. Ekkor áttörték a csaplyukat és a bronzot agyagcsöveken a formába eresztették. Ez nemcsak az egész üreget töltötte ki, hanem e felett még egy könyök magas (körülbelül 72 cm.) fémdarab maradt."

„A bronz megszilárdulása, után a formát szét vették és a magot eltávolították, magát az öntvényt pedig megtisztogatták, megcsiszolták és megfényezték. Ilyen vala az ágyú készítése és alakja."

Leonardus Chiensis is 12 arasznyinak mondja a kőgolyó befogadására való elülső rész kerületét és hozzáteszi, hogy a beletett golyó 1200 font nehéz volt.[1] Ez az ágyú

[1] Ilyen golyóbisok, melyeknek körülete 10—12 arasz, ma is hevernek Istambulban az Eszki Szeraly udvarán.

a múlt században még megvolt, erről tanúskodnak Tott báró emlékiratai. A fölsoroltak helyessége mellett szól az, hogy a golyóbis megadott súlya éppen megfelelő. Föltéve, hogy a golyó fajsúlya 2·3 (súlya pedig 1200 font (672 kg.) akkor golyó átmérője 824 mm.; a mi megfelel 12 arasz csőkerületnek.

A mag hosszúsága után ítélve a teljesen kész ágyú körülbelül 7 m. hosszú lehetett. A jelzett méreteket alapul véve s hozzászámítva a tűzveszteséget is, a szóban forgó súlynak megfelelő ágyú bronzmennyiségét jól megközelítő pontossággal megkapjuk s látjuk, hogy Kritobolosz adatai megbízhatók.

Az ágyút Drinápoly közelében öntötték és februárius elején indították Konstantinápoly felé útba. Szállításához 700 embert és 100 ökröt alkalmaztak. Az utat két hónap alatt tették meg. 200 utász és 50 ács járt előtte, hogy az utat egyengesse s a hidakat megerősítse, minden oldalán 200—200 ember ügyelt arra, hogy az ágyú egyensúlyban maradjon.[1]

Eleinte kevés ágyúja volt a magyaroknak, így a várnai csatában is. Később Hunyady János az ellenségtől szerzett sokat.

Máshelyt van arról szó, hogy Mátyás király idejében mennyi ágyú állott rendelkezésére s hogy az ostromnál még mindig inkább szerette a régi parittyagépeket, mint az ágyúkat. Bombardáiból kőgolyókat vetettek. Hainburg kapufölötti tornyába falazva ma is látni efféle Mátyás idejebeli kőgolyókat. Mátyásnak tábori és ostromló lövegei

[1] V. ö. Kritobolosz művén kívül — melyet Szabó Károly és Fiók Károly fordításában bírunk — Chalcocondylast, Dukast, a Mirat ül Kjainathatot stb.

voltak, előbbeniekből lőtték, utóbbiakból vetették a lövedékeket.

A XVI. században Báthory István tett sokat a tűzérség érdekében és szorgalmatoskodását siker koronázta. Békés Gáspár fölötti győzelmét 1575-ben Szent Pálnál főleg ágyúinak köszönhette. Ő alkalmazta először nagyobb számban a tűzes golyókat.

A XVII. században találkozunk először a seregbontó ágyúkkal. Ebben az időben divat volt óriási ágyúkat önteni. Rákóczi György 1660-ban egy olyan nagy Farkas nevű ágyút vitt Szeben falai alá, hogy 80 pár ökör kellett szállításához. Az ágyú-félék mindinkább tökéletesedtek s a XVIII. század elején már 20-szor lehetett egy mozsárból perczenként lőni s volt egy mitrailleuse-féle is, melyből 1300 kézi gránátot volt lehetséges ugyanannyi idő alatt vetni.[1]

Mind a mellett, hogy kútfőinknek a lószerszámra vonatkozó adatai is igen hiányosak, mégis könnyeb magunknak erről helyes fogalmat alkotnunk, mint egyéb szerelékekről, mert azt biztosra vehetjük, hogy azok a fanyergek, melyeket Tisza-Füreden készítettek, még a jelen században is specialis magyar nyergek voltak s annak is nevezik mind azok, kik azt tőlünk átvették és különösen könnyű lovasságuk fölszerelésénél használták. Ezeknek a nyergeknek számtalan olyan előnye van, melyeknél fogva a legjobb katonanyeregnek bizonyultak. Az első és hátulsó kápa nemcsak a lovas ülésének szilárdítására szolgál, de a nyeregnek oly módon való fölpakolását is lehetségessé teszi, hogy az a lovat a lehető legkevésbbé ter-

[1] Meynertnél Klemmre és a Magazin der Sächsischen Geschichtére való hivatkozás.

heli, a nyereg maga nincs kipárnázva, ennek helyét összehajtott pokrócz pótolja. Ennek az utóbb említett körülménynek az az előnye, hogy lenyergelés után a lovat a pokróczczal le lehet takarni, s az annyi bajnak, a ló háta föltörésének okozója: a gyors romlásnak alávetett párnázat mellőzhető. Előnye még e nyeregnek az is, hogy eltörése esetén könnyebben javítható meg, mint más nyereg. A kantár, a nyeregtakaró (prémes bőr) s a nyereg hátracsúszását akadályozó szügyellő, valamint annak előrecsúszását megakadályozó farmatring olyan lehetett, mint az, melyet a hortobágyi csikósoknál ma is láthatunk. A lószerszámnak ezek a részei is oly speciális magyar jellegűek, oly kevéssé hasonlítanak a többi népekéihez, hogy bizvást tarthatjuk eredeti magyarnak.

Luitprand, a merseburgi csata leírója kiemeli, hogy a magyarok lószerszáma ékes volt. És hogy azt, potimnak nevezett china-ezüstszerű fémből készült, félmakk alakú csüngőkkel is diszítették, láthatjuk a szolyvai lelet darabjaiból. Turóczi szavaiból azt is következtethetjük, hogy aranyos diszítést is alkalmaztak. Leo császár pedig arról tesz említést, hogy nemcsak maguk vannak fegyverben, hanem az előkelőbbek lovai is eleiken vassal vagy lemezzel vannak borítva. A veleméri falfestményen látható nyereg nem mutat magyaros jelleget; a Miksa császár nyerge sem tisztán magyar jellegű.

Elmondtuk, hogy sem a görög, sem a római történetírók nem emlékeznek meg a patkóról és a lóvasalásról, de hozzátehetjük, hogy mind a mellett a patkó használata régibb, mint a hogy az elmondottakból következtethetnők, mert már a Zendavesztában is van róla szó. Legrégibb látható jele a patára szöggel erősített patkó Európában való használatának az avignoni múzeumban van. Ez a

műemlék azonban semmi esetre sem származik az V. századnál régibb időből. Hogy a honfoglaló magyarok a patkót ismerték és hogy tartalékpatkót is vittek magukkal — mint a mai gondosan fölszerelt lovas katonák — látszik Leo följegyzéseiből, mikor azt mondja, hogy a nyeregről „vaskengyel és tarsoly függött, melyben lópatkó s a szükség szerint 3—4 napra való élelem van“.[1]

Vámbéry a következőt mondja „. . . . . és valamint minden magyar ember, mikor háborúba indult, nehéz szegeket és holdalakú vasdarabot vitt magával lova megpatkolására, úgy a mai pusztalakó is hasonló előkészületeket tesz. A ló patkója (taka) még mindig lapos holdalakú vasdarabból áll (a belső ázsiai törököknél), melyet az állat a puszta homokos talajon nélkülöz, de melylyel idegen, netán köves földre való berohanás idején ellátják“.[2]

Az a körülmény, hogy a magyar sírokban patkót még nem találtak, arra a gondolatra terelheti az embert, hogy a honfoglalók nem ismerték. Ennek azonban, nagyon valószinű, hogy az az oka, hogy a magyar alföldre érve, nem vasalták a lovakat. A mint láttuk, Vámbéry szerint a mai belső ázsiai törökök is így tesznek; ha kemény köves talajon járnak, megvasalják lovaikat, de rögtön leszedik a patkót, mihelyest homokos talajra érnek. Leo feljegyzései szerint a bizancziak a patkót és a hozzá való szegeket is a katona fölszereléséhez tartozónak tartották a bolgárok ellen viselt háborúban, a melyben a magyarok mellett harczoltak. Úgy látszik, hogy a görögök csak a magyarokkal való érintkezés óta ismerték a patkót, mert Leo feljegyzésénél régibb olyan adat,

[1] Ipolyi A.: A magyar hadtörténelem tanulmánya.

[2] Vámbéry A.: A magyarok eredete.

mely a patkónak a görögöktől való használatát bizonyítja, nem került napfényre. Az ázsiai népek nagyon régen ismerték ezt a szerszámot. Láttuk, hogy a Zendavesta az ó-iráníak szent könyve már említ patkót. A persákkal a magyarok érintkeztek; ezt mutatja több az ő nyelvükből származó szavunk, például a kard, vár stb.; tőlük tanulhatták tehát eleink a patkó használatát is.

A kürtnek nagy jelentősége volt náluk, mint a turk népeknél nem csak régen, de ma is. A török például a kürt hangjával sokkal többet beszél ma is, mint a többi európaiak. Körülbelül így lehetett ez eleinknél is, kikről Thuróczi azt mondja, hogy „Árpád vero cum suis, de aqua Danubii cornu implens ante omnes Hungaros super illo cornu omnipotentis Dei clementiam rogavit.“ És mert a kürtöt ismerték s azzal jelt adtak, igen természetes, hogy minden parancsnoknak volt efféle jeladó szerszáma. Úgy látszik, hogy a kürtöt maguk a parancsnokok fujták. De nemcsak az egyszerű jelek adására használták, hanem bizonyos lelkesítő, feltüzelő, a harczikedvet növelő dallamokat is fújtak vele és oly távolságra, a milyenre a hang elhatolt, megértették egymást, s hogy ez zavart nem okozott annak tulajdonítandó, hogy folytonosan táborban élve, e kürtjelek jelentését el nem felejtették. 926-ban, mikor Szent Gallennél a tábori ebéd után dévajkodtak, az előőrsök az erdőből kürtriadással jelentették, hogy közelökben fegyveres csapattal megrakott kastély van, mire mint szokásuk vala hihetetlen hamar csatarendbe állottak. Hogy mindezt kürtjelekből megérthették, teljesen kifejlődött telefon, ha szabad mondani, akusztikai telegraf-rendszerűknek kellett lenni, mert ha ilyen nincs, ennyi mindenfélét kürttel mondani nem lehet.

Hadijelvényük zászló volt, melyről Anonymus gyakran

tesz említést. Kézay szerint a magyar sereg sok zászlóval volt ellátva.

A fővezéri zászlón Géza idejéig, úgy látszik, a koronás turul madár volt. „Ezt a czímert hordták volt magukkal a hunok mindig a hadba Gyeics vezér idejéig".[1] Hogy ezt a czímert érti-e Anonymus, mikor azt mondja, hogy Zuard és Kadusa egész seregestől fölemelt czímeres zászlaikkal[2] áthajózának a Dunán, vagy hogy nekik magoknak is volt-e czímerük, bajos lenne eldönteni. István király Márton pápa és György vértanú képével ékesített zászlót vitt magával abba a háborúba, melyet a magyar szokásokat elhagyni nem akaró hazafiak ellen vívott, kiket fölkelőknek neveznek. Salamon zászlói fehérek voltak. László, mint király, vörös zászlót használt.

Dénes nádor nagy zászlaja 1167-ben oly nagy és nehéz volt, hogy ökrös szekeren szállították.[3] IV. László idejében már országzászlajáról is van szó.

* * *

Azzal a mit itt elmondtam, a tárgy, jól tudom, nincs kimerítve, de legyen mentségemre az a körülmény, hogy az idevágó anyag nagyobb része, ha el nem enyészett, még eltemetve várja napvilágra hozatalát.

[1] Kézai S., Szabó K. fordítása I. 2. fejezet 6. §.

[2] Anonymus XLV. fejezet.

[3] Az ilyen zászlós szekér, *carroccio*, a középkori olasz városok leginkább gyalogságból álló hadainál jött divatba s a főhadiszállás jelzésére szolgált. Hogy a többnyire lovasságból álló magyar seregnél való alkalmazása helytelen volt, nem szorul magyarázatra.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A SEGÍTSÉGEMRE VOLT KÖNYVEK CZÍMEI.

ADELUNG, Aelteste Geschichte der Deutschen. Leipzig, 1806.
APPIANUS (Bekker. Leipzig, 1853.).
ARNOLD, Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte. Gotha, 1854.
ARRIANOS (Flavios) Anabasis. Stuttgart, 1826.
ASCHBACH, Geschichte der Ommeijaden in Spanien. Frankfurt a/M. 1830.
— Geschichte Spaniens zur Zeit der Almorawiden und Almohaden. Frankfurt a/M. 1837.

BARANTE, Histoire des ducs de Bourgogne. Paris, 1824.
BÉL, De vera origine et epocha Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Pest, 1757.
BEOHEIM, Waffenkunde.
BERTRAND, Archéologie celtique et gauloise. Paris, 1870.
BISMARCK, Reuter-Bibliothek. Karlsruhe, 1826.
BONFINIUS, Rev. Ung. Dec adeo etc. Basiliae 1543.
BONIN, Festungen und Taktik des Festungskrieges. Berlin, 1878.
BOUCHAUD DE BUSSY, La milice des Grecs. Paris, 1757.
BRIX, Geschichte der alten russischen Heereseinrichtungen. Berlin, 1867.
BUCHON, Collect. des chroniques françaises du XIIIe au XVIe siècle. Paris, 1824—29.
BUCKLE, History of civilisation in England. London, 1874.

CARACCIOLO, La gloria de Cavallo. Venezia, 1566.
CARNOT, De la défense des places fortes. Paris, 1812.
CARRION-NISAS, Essai sur l'histoire générale de l'art militaire. Paris, 1823.

CHALCOCONDYLAS, (Corpus scriptorum Historiae Byzantinae.) Bonnae, 1843.
CIRCOURT, Histoire des mores. Paris, 1846.
Corpus Juris Hungarici. Budae, 1822.

DANIEL, Histoire de France depuis l'ètablissement de la Monarchie Françoise dans les Gaules. Paris, 1657.
— Histoire de la Milice françoise. Paris, 1721.
DE BELLAY-LANGEY, Instructions sur le fait de la guerre. Paris, 1548.
DE BELLEVAL, La grande Guerre. Paris, 1862.
— La première campagne d'Édouard III en France. Paris, 1864.
DE CAUMONT, Abécédaire d'archéologie. Paris, 1862.
DELAIR, Essai sur les fortifications anciennes. Paris, 1875.
DE LA NOUE, La cavalerie française. Genève, 1643.
DE LA TOUR, Le guidon des guerres. Paris, 1514
DEMAY, Le costume de guerre et d'apparat d'aprés les sceaux du moyen-âge. Paris. 1880.
DEMMIN, Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwickelung. Leipzig, 1869.
DE LA CHAUVELAYS, Les Armées de Charles le Téméraire. Paris, 1879.
DE LA MARCHE, Mémoires de 1435–1492. (Coll. Pétitot.)
DIETHELM, Antiquarius des Donaustromes. Wien, 1785.
DIODORUS SICULUS, (Historische Bibliothek.) Dindorf, Leipzig. 1868.
DLUGOS, Hist. Polonica
DUBOIS, La Bourgogne depuis son origine. Rouen, 1867.
DU CAMBRY, Monuments celtiques. Paris, 1805.
DU CANGE, Historia Byzantina. Paris, 1688.
DU CLERCQ, Mémoires de 1448–1488 (Coll. Pétitot)
DUKAS (Corpus Script. Hist. Byz.) Bonnae, 1834.
DÜRER, Etliche vnderricht, zu Befestigung der Stett, Schloss und Flecken. Nürnberg, 1527.

ELGGER, Kriegsfeuerwaffen der Gegenwart. Leipzig, 1868.

FOLARD, Nouvelles découvertes sur la Guerre. Bruxelles, 1724.
FORBIGER, Handbuch der alten Geographie. Leipzig, 1842.
FUSTEL DE COULANGES, Les origines du régime féodal. (Revue des deux Mondes, 1873.)

GALITZIN, Allg. Kriegsgeschichte des Alterthums. Streccius, Cassel, 1878.
— Allg. Kriegsgeschichte des Mittelalters. Cassel, 1880.
GALLAND, Précis historique sur les armes offensives et défensives depuis leur invention. Paris, 1835.
GÉRARD, Histoire des races humaines. Bruxelles, 1848.
GROSE, History of the English Army. London, 1812.
GUILLEMME, Histoire de l'organisation militaire sous les ducs de Bourgogne. Bruxelles.

HAMMER PURGSTALL, Geschichte des Osmanischen-Reiches. Pest, 1836.
HARDY DE PERINY, Origines de la tactique française. Paris, 1879.

JOLY DE MAIZEROY, Traité de l'art des sièges et des machines des anciens. Paris, 1779.
JOMINI, Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II. Paris. 1818.

KATONA, Hist. Critica Regum Hungariae stirpis mixtae. Pest, 1790.
KAUSLER, Atlas des plus mémorables batailles et combats et sièges des temps anciens, du moyen-âge et de l'âge moderne. Mersebourg, 1839.
KÉZAI SIMON mester magyar krónikája. Ford. Szabó Károly. Pest, 1862.
KÖHLER, Entwickelung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit. Breslau, 1886.
KONSTANTINOS VII. PORPHYROGENNETOS, (Corpus Scriptorum historicorum byzantinorum.) Bonnae, 1829—40.
KOVACHICH, Script. Min. rev. Hungarorum. Budae, 1798.
— Vest. Com. apud Hung. Budae, 1798.

LACHAUVELAYE, Guerres des Français et des Anglais. Moulins, 1875.
LELEWEL, La Pologne au moyen-âge. Posen, 1851.
LEO, Tactica (Joly de Maizeroy). Paris, 1771.
LLOYD, Mémoires militaires et politiques. Paris, 1801.
LORENZ, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, seit der Mitte des 13-ten Jahrhundertes. Berlin, 1876.
— Deutsche Geschichte im 13. und 14. Jahrh. Wien, 1867.

MACCHIAVELLI, L'art de la guerre. Amsterdam, 1693.
MARMONT, Mêmoires de 1792 à 1841. Paris, 1857.

MARCHI, Archittetura militare. Brescia, 1599.
MARTIN, Étude d'Archéologie Celtique. Paris, 1872.
MAURER, Geschichte der Städteverfassung im Mittelalter. München, 1869.
MAY, Historie militaire de la Suisse. Lausanne, 1788.
MELZO, Regole militari sopra il governo e servizio dellá cavalleria. Anversa, 1611.
MEYER, Handbuch der Geschichte der Feuerwaffentechnik. Berlin, 1836.
MEYNERT, Geschichte des Kriegswesens. Wien, 1868.
MOMMSEN, Römische Geschichte. Berlin, 1874.
MOMMSEN und MARQUARDT, Handbuch der Römischen Staatsalterthümer. Leipzig, 1873.
MONTESQUIEU, Considération sur les causes de la grandeur elt de la décadence des Romains. Paris, 1734.
MONTHOLON, Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoleon. Paris, 1823.
Monumenta Hist. Slavorum Merid. Varsaviae, 1874.

NAPOLEON I., (Correspondance de.) Paris, 1862.
NAPOLEON III., Histoire de Jules César. Paris, 1866.
NAPOLEON BONAPARTE (prince) et FAVÉ, Études sur le passé et l'avenir de l'artillerie. Paris, 1851—1871.
NIEBUHR, Römische Geschichte. Berlin, 1874.
Notititia Dignitatum et Administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis. (Böcking, Bonn, 1853.)

ORTELIUS HIER., Chronologia. Nürnberg, 1603.

PALACKY, Über die Kriegskunst in Böhmen. Zeitschrift des Böhm. Museums 1828.
PARAVEY, Mémoire sur la découverte très-ancienne de la pondre. Paris, 1850.
PAULER GYULA, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1893.
POLYBIOS, Vierzig Bücher Geschichte. Leipzig, 1868.
— (Commentaires sur Polybe et traité de l'attaque des Places) par Folard. Paris, 1727.
POPP, Vorlesungen über Festungen. München, 1874.
PRÉVOST, Études historiques sur la fortification, l'attaque et la défense des places. Paris, 1869.

RANKE, Geschichten der romanischen und germanischen Völker. Berlin, 1824.
— Die Osmanen und die spanische Monarchie. Hamburg, 1877.
RANKE, Der Ursprung des siebenjährigen Krieges. Leipzig, 1874.
REINAUD, De l'art militaire chez les Árabes au moyen-âge. (Journal Asiatique, 1848.)
Repetier-Gewehre (Die). Ihre Geschichte, Entwickelung, Einrichtung und Leistungsfähigkeit. Darmstadt, 1883—86.
ROCQUANCOURT, Cours élémentaire d'art et d'histoire militaires. Paris, 1831—1839.
RÓNAI HORVÁTH JENŐ, Gróf Zrinyi Miklós. Bpest, 1891.
RÜSTOW, Geschichte der Infanterie. Nordhausen, 1864.
— Heerwesen und Kriegführung Caesars. Halle, 1855.
RÜSTOW und KÖCHLY, Einleitung zu Caesars Commentarien über den gallischen Krieg. Gotha, 1857.
— Griechische Kriegschriftsteller. Leipzig, 1855.
— Geschichte des griechischen Kriegswesens von der ältesten Zeit bis auf Pyrrhos. Aarau, 1852.

SAN MARTE, Zur Waffenkunde des älteren deutschen Mittelalters. Quedlinburg, 1867.
SALLUSTIUS CRISPUS, Catilina et Ingurtha. Basel, 1823—1831.
SALVANDY, Histoire de la Pologne. Paris, 1827.
SCHWANDTNER, Scriptores rerum Hungaricarum. Bécs, 1746. (Thuróczi, Rogerius mester, Ranzani, Galeoti.)
SISMONDI, Hist. des républiques italiennes au moyen-âge. Paris, 1818.
SONKLAR, Abhandlung über die Heeresverwaltung der Römer im Frieden und im Kriege. Innsbruck, 1847.
STRABON, Γεωγραφὶκα. (Forbiger.) Stuttgart, 1863.
SUSANE, Histoire de l'ancienne infanterie française. Paris, 1858.
— Histoire de l'artillerie. Paris, 1874.
— Histoire de la cavalerie. Paris, 1874.
SYBEL, Entstehung des deutschen Königthums. Frankfurt a/M, 1844.

TELEKI, Hunyadiak kora. 1852—1857.
THALY KÁLMÁN, II. Rákóczi Ferencz levéltára.
— II. Rákóczi Ferencz dandárnoka Ocskay László és a felsőmagyarországi hadjáratok.

THALY KÁLMÁN, A nagyszombati harcz 1704-ben
THIERRY, Histoire des Gaulois. Paris, 1857.
— Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands. Paris, 1825.

VALLO, Du fait de la guerre et l'art militaire. Lyon, 1554.
VAUBAN, Traité de l'attaque et de la défense des places. Leide, 1740.
VÁMBÉRY Á. A magyarok eredete. 882.
VEGETIUS, Flavij Vegetij Renati vier Bücher der Rytterschaft, mit mancherleyen gerystene Bollwerken vnd gebenden zu Krygssleuten gehörick mit yren mostern vnd figuren darneben verzeichnet Erfurt, 1511.
VIOLLET LE DUC, Dictionnaire raisoné du mobilier francais. Paris, 1874—1875.
— Dictionnaire raisoné de l'Architecture francaise. Paris, 1854—1868.
VITRUVIUS POLLIO, De architectura lib x. (Rose und Müller. Leipzig, 1868.)

WIMPFFEN, Feljegyzései az 179/7-iki hadjáratról. (Közölte Bárczay O. a Lud. Akad. Közlönyben) 1885.

XENOPHON, Hellenika (Dindorf Leipzig, 1850.)
— Hipparchikos.
— Anabasis (Forbiger, Stuttgart, 1860.)
— Kyropaideia (Hertlein, Leipzig, 1861.)

ZINKEISEN, Geschichte Griechenlands Leipzig, 1832—1840.
— Geschichte des osman. Reiches. Hamburg, 1840.

ÉRTELEMZAVARÓ SAJTÓHIBÁK.

I. kötet 165. lap alulról 3-ik sor *veru* helyett *verus* olvasandó.
» 169. lapon *capitae* helyett *capite* olvasandó.

	»	183.	»	felülről	14.	sor	*praetorii*	helyett	*praetoriani*	olv.
	»	190.	»	alulról	10.	»	*muralis*	»	*murale*	»
	»	290	»	felülről	6.	»	*urbi*	»	*urbis*	»
	»	220.	»	»	1.	»	*limes*	»	*limites*	»
	»	248.	»	alulról	11.	»	*quem*	»	*quod*	»
	»	258.	»	felülről	1.	»	*duum*	»	*duorum*	»
	»	271.	»	alulról	15.	»	*ponticuli*	»	*ponticula*	»
II.	»	14.	»	»	2.	»	*lándsa*	»	*lándsaalja*	»
	»	15.	»	felülről	7.	»	*lándsa*	»	*lándsaalja*	»
	»	»	»	alulról	4.	»	*lándsa*	»	*lándsaalja*	»
	»	30	»	felülről	19.	»	*norman-nia*	»	*normannia*	»
	»	469.	»	alulról	2.	»	*körül*	»	*közül*	»

TARTALOM.

DEBRECENI MAGYAR KIRÁLYI
TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRA
/1931.
gyarapodási naplószám.

